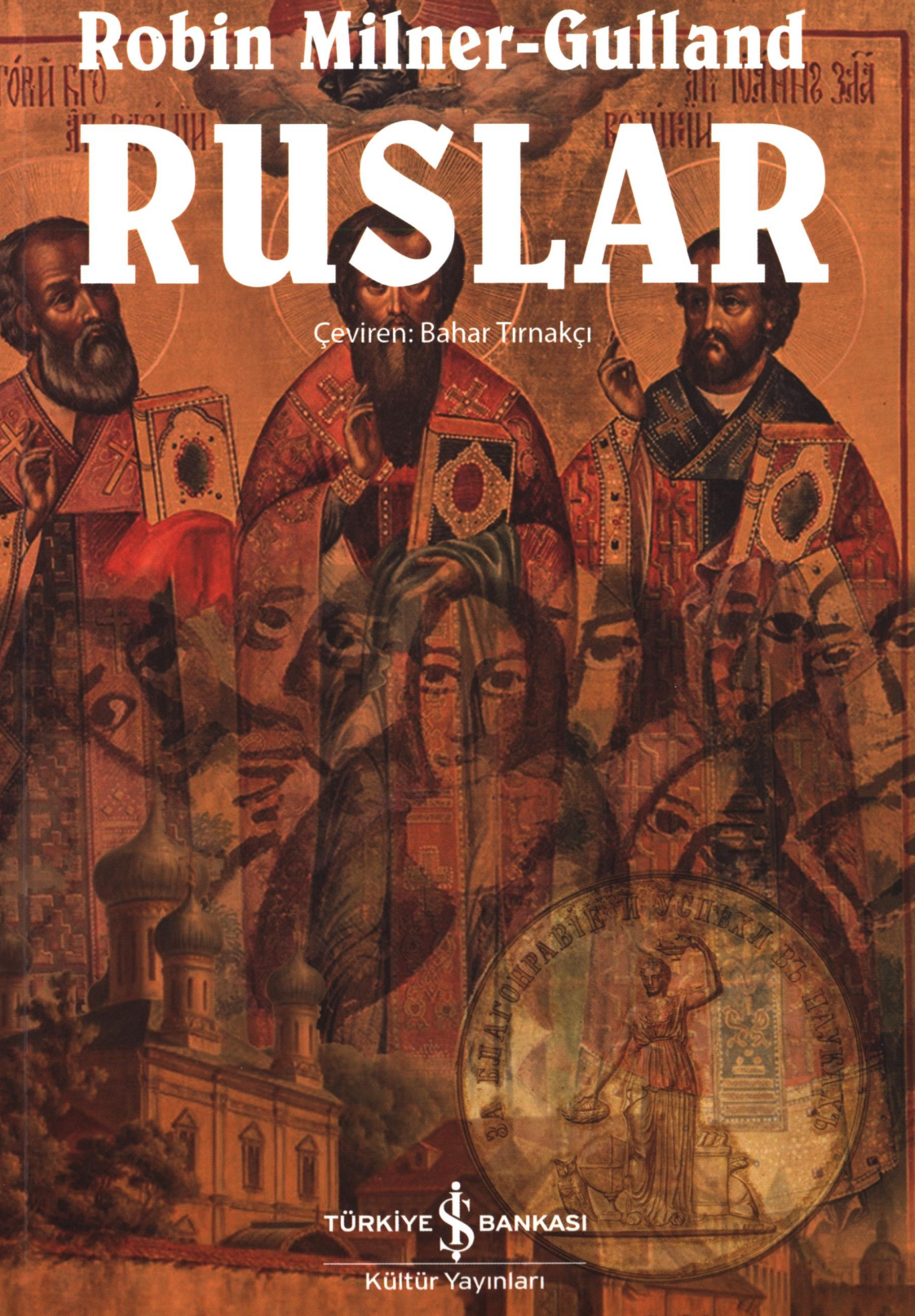
Robin Milner-Gulland

RUSLAR

Çeviren: Bahar Tırnakçı



TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

HALKLARIN TARİHİ

ROBIN MILNER-GULLAND
RUSLAR

ÖZGÜN ADI
THE RUSSIANS

COPYRIGHT © 1997, 1999 ROBIN MILNER-GULLAND
JOHN WILEY & SONS, LNC. İLE YAPILAN SÖZLEŞMEYE GÖRE YAYIMLANMIŞTIR.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
BAHAR TIRNAKÇI

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2023
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON-DÜZELTİ
DERYA ÖNDER

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: AĞUSTOS 2023, İSTANBUL

ISBN 978-625-429-523-2

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6 / 31
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel. (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
e-posta: info@iskultur.com.tr
www.iskultur.com.tr

Robin Milner-Gulland

Ruslar

Çeviren: Bahar Tırnakçı

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Haritalar, Resimler, Şekiller VII
Teşekkür XI
Önsöz: Kitabın Amacı ve Yöntemleri XIII
Rusça Adlar ve Tarihler XIX

I
Ülke ve Halk Olarak Rus 1
Rus ve Rossiya 1
Ülke Olarak Rus: Ayırt Edici Özellikleri 4
İnsan Manzaraları 15
Ahşap Rusya 34

II
Halk ve Devlet Olarak Rus 45
Doğu Slavları 45
Rus'un Kökeni 57
Rus Halkı ve Yönetimi 68
Hizmet Devleti 77
Sonrası 93

III
İnanç Dizgeleri 101
Giriş 101
Rus "Paganizmi" ve Halk İnanışı 102
Hıristiyanlığın Gelişi 111
Hıristiyanlaştırılmış Rus ve "İkili İnanç" 117
Kutsal Rus ve Ortodoks Dünya 124
Rus Ortodoksluğu ve Heterodoksi 135
Mezhepler ve Bölünme 143
Bölünme Sonrası 153

IV

"Sözü Söze Ekleyelim" 163
Geleneksel Rus Edebiyatı 163
Bazı Özel Yapıtlar 174
Geleneksel ve Modern Rus Edebiyatı 201

V

İkonik Rusya 209
Halk Yaratıcılığı 209
İkonik Dünya 213
Rus'ta Sanat ve Mimarlık 223
İkonalar ve "Modern Akım" 239
Sembolik Manzaralar 253

Sonuç 275
Seçme Kaynakça 281
1917 Yılına Kadar Zamandizin Tablosu 293
Notlar 303
Dizin 313

Haritalar, Resimler, Şekiller

Haritalar

Harita 1: Belli başlı ırmakları ve bitki örtüsü kuşaklarıyla eski Sovyetler Birliği içindeki Rusya Federasyonu 5
Harita 2: Prensliklerin merkezleri ve belli başlı kentleriyle erken dönem Rus'u 70
Harita 3: Moskova Rusu (16. yüzyıl, Riasanovsky'ye dayanıyor) 85

Resimler

Resim 1: Kuzey Rusya'dan görünüm: Onega Gölü kıyısındaki Kondopoga ve Göğe Çıkış Kilisesi (1774) 9
Resim 2: Moskova'nın merkezi. Kremlin surlarının doğu uzantısı ve Aziz Basileios Kilisesi (1558) 15
Resim 3: Orta Rusya'dan görünüm: Büyük Rostov'da Nero Gölü 20
Resim 4: Elyazması tezhibi (Aziz Sergius'un Yaşamı, yak. 1600): *soha* ile çift sürmek 21
Resim 5: Aleksey Venetsianov, *Harman Yeri* (1821) 38
Resim 6: Moskovalı tüfekli asker (strelets): İsveçli gezgin E. Palmquist'in çizimi (1674) 94
Resim 7: 18. yüzyılın sonlarında Moskova'dan görünüm. Vasili Bajenov'a (1737-99) atfedilen Paşkov Evi görülüyor 99
Resim 8: Rus folklorunda kuş benzeri iki söylensel yaratık olan "Alkonost ve Sirin"in *lubok*'u (yaygın baskı) 107
Resim 9: "Çernigov Grivna" denen altın sarkıt. Üzerinde Yunanca ve Slavca yazıtlar bulunuyor. Bir olasılıkla o dönemdeki Çernigov Prensi Vladimir Monomah'a aitti 123
Resim 10: 16. yüzyılda yaşamış Aziz Vasili ve Aziz Maksim adlı iki "İsa delisi"nin *lubok*'u (yaygın baskı) 141

Resim 11: Berber ve Kadim Mümin *lubok*'u (yaygın baskı). Büyük Petro'nun üst sınıfın tıraş olmasına ilişkin talimatına atıfta bulunuyor 155
Resim 12: Bir elyazmasında bölüm başlarındaki *Skomorohi* (gezici ozan) biçimli büyük harfler (14.-15. yüzyıllar) 167
Resim 13: *Muromlu Petro ve Fevronya'nın Öyküsü*'nün elyazması tezhibi (17. yüzyıl) (bir olasılıkla en geç 15. yüzyıla tarihlenir) 169
Resim 14: Elyazması tezhibi: Keşiş Silvester Kiev'de Vydubitski Manastırı'nda İlk Kronik'i (ya da *Eski Zamanların Öyküsü*) yazıyor 177
Resim 15: Adam Olearius (17. yüzyılın başları): *skomorohi* (gezici ozanlar) 193
Resim 16: Büyük Kazan Kedisi'nin *lubok*'u (yaygın baskısı). Çar'ın iktidarı üzerine bir yorum 212
Resim 17: Tanrıya Övgü: 16. yüzyıla ait mors-fildişi oyma ikona 215
Resim 18: Aziz Demetrius Kilisesi, Vladimir (1194), kuzeydoğudan görünüm 221
Resim 19: Andrey Rublyov (Rublev), Daniil Çorni ve diğ.: Vladimir'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'ndeki Kıyamet Günü freski (1408) 227
Resim 20: Krutitski Teremok, Moskova (17. yüzyılın sonları), konut mimarisinde Moskova Baroku'nun dikkate değer bir örneğidir 231
Resim 21: Vladimir Meryem Anası diye bilinen ikona (Bizans, 12. yüzyılın başları), "şefkat" (*umileniye*) temalı ikona türünün atası 233
Resim 22: Andrey Rublyov: İbrahim'in Konukseverliği ya da Eski Ahit Teslis ikonası. 15. yüzyılın başlarında, Aziz Sergius Teslis Manastırı Katedrali için yapılmıştır 235
Resim 23: Kuzma Petrov-Vodkin: *Petrograd 1918* (1920) 249
Resim 24: Moskova, Kremlin'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nde (1475) IV. İvan (1551) için yapılmış ahşap "Monomah Tahtı" ya da "Çarın Yeri" 259

Resim 25: Patrik Nikon'un Yeni Kudüs'teki (Voskresensk) *skete*'si (inziva yeri), 17. yüzyılın ortaları 267
Resim 26: "Tunç Süvari": Petersburg Senato Meydanı'nda, Étienne-Maurice Falconet ve Marie Collot tarafından yapılmış Büyük Petro atlı heykeli (1782 yılında yerleştirilmiştir) 269

Şekiller

Şekil 1: (a) Tatar dönemi öncesine ait "huş ağacı kabuğundan belge" (b) ahşap alfabe tahtası 35
Şekil 2: Ahşap Rus kilisesi planı ve enine kesiti, Kiji (1714) 43
Şekil 3: İlk Kronik'in yazarının "sembolik coğrafyası" 61
Şekil 4: Erken dönemde Rus'un ve komşu halkların şematik bir sunumu 63
Şekil 5: *Koç* (Eski Rus Kuzey Buz Denizi yelkenlisi) 75
Şekil 6: Eski Rusya ve Petro Rusya'sındaki "İdeolojik yollar" 95
Şekil 7: V. Favorski: *Prens İgor'un Seferi Destanı*, 1950 basımının ön sayfası 185
Şekil 8: Kapalı Yunan haçı planlı bir Rus kilisesinin zemin kat planı ve enine kesiti: Aziz Sergius Teslis Manastırı (15. yüzyılın başları) 219
Şekil 9: Aya Sofya, Kiev: Kilisenin 11. yüzyıldaki tahmini cephesi 229
Şekil 10: Geç Ortaçağ Rusya'sında geliştirilmiş biçimiyle tipik bir "yüksek" ikonastasis tasarımı (Moskova, Kremlin'de Meryem'e Müjde Katedrali esas alınmıştır) 238
Şekil 11: Vladimir Tatlin: Tatlin Kulesi olarak bilinen Üçüncü Enternasyonal İçin Bir Anıt tasarımı (yak. 1919) 253
Şekil 12: Aziz Basileios Katedrali'nin zemin kat planı ve enine kesiti (Kale hendeğindeki Pokrov Kilisesi, 1558), Moskova 260

Şekil 13: Pokrov Kilisesi, Fili, Moskova yakınları (1690'lı yıllar) 263
Şekil 14: "Sembolik Moskova" (16.-17. yüzyıllar). Kentin "Pokrov ekseni" görülüyor 270

Teşekkür

Russell Zguta'nın *Russian Minstrels* [(1978), s. 91] adlı kitabındaki telif malzemenin yeniden basımına izin veren Oxford University Press'e; A. Sytova'nın *The Lubok* [(der.) (1984)] adlı kitabındaki dört resmin tıpkıbasımına izin veren Aurora Publishers'a elinizdeki kitabın yazarı ve yayıncıları olarak gönülden teşekkür ederiz.

Bu kitabın yayına hazırlanma sürecinde iletişime geçtiğimiz diğer telif sahipleri ise şunlardır: Lutterworth Press aracılığıyla Paul Elek Publishers ve Intercultura. Bu kitabın yayıncıları olarak bu sıralamada yanlış veya atlama olması durumunda özür diler ve sonraki basımda herhangi bir düzeltmenin gerekli görülmesi durumunda bunun bildirilmesinden şükran duyarız.

Önsöz
Kitabın Amacı ve Yöntemleri

Halkları konu alan bazı kitaplar haritadan silinmiş ya da günümüzde bambaşka bir konumda bulunan halkları konu edinirler (İliryalılar ve Franklar birinci gruba girerken, Moğollar ve Bretonlar ikinci gruba girmektedir) ve daha çok arkeolojiye odaklanırlar. Rusların ise farklı bir yaklaşım gerektirdiği kanısındayım ve bunun nedeni, bugün Rusya dediğimiz topraklar üzerindeki somut arkeolojik kalıntıların yeterince önemli ya da bilgilendirici olmaması değildir; işin aslı, bu kitapta yer yer bu kalıntılardan söz edilecektir. Ne var ki benim hedefim hayli farklı: "Zihin arkeolojisi" ya da kültür tarihi çalışması yapmaya çalışacağım. Sonuçta Ruslar, neredeyse 1200 yıllık bir tarihin ardından tarihsel seyrini hâlâ tamamlamamış, dünyanın kalabalık ve güçlü halklarından biridir. Hâlâ evrilmekte olan Rus kültürü kendine özgü, çok yönlü ve köklüdür. Bu kültüre kaynaklık eden çeşitli unsurların izini sürmeye ve bu kültürün evriminin dinamiklerini araştırmaya değer görünüyor. Söz konusu evrim bizi uzak geçmişe götürecek ve bu kitabın büyük bölümünde, "Eski Rusya" diye adlandırılagelen 1700 yılı öncesindeki dönem ele alınacaktır. Bununla birlikte niyetim, günümüzü toptan göz ardı etmek olmadığı gibi, kültürel ve tarihsel birkaç kalıcı izlek de yakın zamana dek takip edilecektir.

Böylesi bir çabanın yerinde ve değerli olduğu yönündeki görüşüm çeşitli etkenler sayesinde pekişmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılışı gibi tarihsel bir dönüm noktası, yeniden değerlendirme için uygun bir fırsat verdiği gibi, geçmişi yeniden inşa etmeyi zorunlu ve önemli kılıyor. Ruslar (tarihlerinin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi) "Rusluğun" hem genel hem kişisel olarak ne anlama geldiğini yeniden değerlendirmek durumunda kaldılar; eğitimli Ruslar, kendi geçmişleri ve tarihleri konusunda keskin (kimi zaman ıstıraplı) bir farkındalık kazanmaya zaten eğilimlidir. Kiev Rusya'sı (yak. 1240 yılındaki Tatar işgali öncesi) Rus bilincinde –kabaca buna karşılık gelen– Anglosakson dönemin İngilizler için canlı olmadığı kadar canlıdır; her eğitimli Rus, Eski Rusça kroniklerden yapılan alıntıların farkındadır. Rusların gözünden Rus kültürüne bakmak isteyen Batılılar, bu geniş perspektifle boy ölçüşmeye çalışmalıdırlar. Ne yazık ki Batı'daki okullarda ve üniversitelerde okutulduğu kadarıyla Rus tarihinin, çoğunlukla Büyük Petro'yla veya 1861'de serfliğin kaldırılmasıyla ya da 1917 Devrimi'yle başladığı zımnen varsayılır. Bunun sonucu olarak gerek gazeteciler gerek Rusya'yla ilgili konuları takip edenler çoğu zaman şaşkınlığa ya da yanılgıya düşerler; bu durum Batı'da *perestroyka*'yla birlikte Rusya'ya duyulan büyük ve çoğu zaman şaşkın ilginin artmaya başlamasıyla önem kazanmış ve Sovyetler Birliği'nin dağılışı ile beraberinde getirdiği olaylar bunu iyiden iyiye körüklemiştir. Bu kitapta, 1000 yılı aşkın sürelik yazılı Rus kültür tarihini, 20. yüzyılın bir parça akıl karıştırıcı, belki de irkiltici bir girizgâhı olarak ele almaktan kaçınacağız. Bunun yerine bu döneme salt kendisi için ve devam etmekte olan uzun kültürel ve tarihsel sürecin bir parçası olarak bakmaya çalışacağız.

Mihail Lermontov'un *Çağımızın Bir Kahramanı* adlı kitabında işaret ettiği gibi, önsözler "kitaplardaki ilk ve son şeydir". Dolayısıyla yazarının bakış açısından bu kitabı yeniden ele almanın ve neyi hedeflediğini özetlemenin tam zamanı gibi görünüyor.

Bilindiği üzere, "kültür tarihi" ucu bucağı olmayan bir konudur: Terentius'un ünlü Latince sözünü konumuza uyarlarsak, "İnsana dair hiçbir şey kültür tarihine yabancı değildir". Her şeyi

kapsamak mümkün olmadığından, bu alanda uğraş veren biri, birkaç öncelik belirlemeye çalışmalıdır. Gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, insanların kendi dünyalarına nasıl biçim verdikleri, içinde bulundukları ortamdan nasıl bir anlam çıkardıkları, tutarlı bir anlatı kurmak için tarihlerini nasıl didik didik ettikleri, nasıl kurumlar kurdukları ve sanat aracılığıyla kendi kültürlerine nasıl "kamusal bir çehre" kazandırdıkları gibi konuların kültür tarihinin en ilginç yanları olduğunu düşünüyorum. Geriye baktığımda, neyi özetlemem ya da bu kitabın kapsamı dışında bırakmam gerektiğinin farkında olduğumu görüyorum –kitabın kapsadığından çok daha fazlası kapsamı dışında tutulmuştur– ve tek yapabildiğimin, bu konuda bir dizi denemede bulunmak olduğunun farkındayım. Söz konusu denemelerde, Rus olarak adlandırılmış ve Rusya'ya dönüşmüş bir diyarın maddi kültürü, siyasal kültürü, inanç kültürü, sözlü ve görsel (aynı zamanda kavramsal) kültürü irdelenmiştir. Rus kültürel bilincinin bütünlük veya tutarlılık (*tselnost*) kavramını hedeflediğini ve bunun bir hayli bulanık olduğunu görüyorum. Bundan dolayı da genel bir bakışla değerlendirilmesi gerekiyor. Bu bilincin tüm dallarına öteden beri duyduğum ilginin sağladığı sonuçları burada kullanmaya gayret ettim. Bununla birlikte kimsenin her konuda uzman olamayacağının farkındayım (yayınladığım araştırmaların çoğunun modern şiir ve sanat tarihi alanlarında olduğunu söylemeden geçemeyeceğim) ve başkalarının çalışmalarına çok şey borçlu olduğumu belirtmekten mutluluk duyuyorum: Bakış açımın oluşumuna damga vuran Mihail Bahtin, Isaiah Berlin, Mihail Çerniyavski, Dmitri Lihaçov, Yuri Lotman, Dmitri Obolenski, Richard Pipes, Mark Raeff ve Boris Uspenski gibi kültür tarihçilerine çok şey borçluyum. Bununla birlikte, hepsiyle her konuda hemfikir değilim (onların da kendi aralarında görüş ayrılıkları var kuşkusuz). Bazı hususlarda danıştığım kişilere büyük teşekkür borçuyum; özellikle de metni kusursuz biçimde kâğıda döken ve yapıcı yorumlarda bulunmanın yanı sıra sunum ve görsel malzeme konusunda da önerilerde bulunan aile üyelerine (Alison, Tom ve Lucy) teşekkür ediyorum. 4. Bölüm'ün yaklaşık üçte birinin farklı bir formatta N. Cornwell'in (der.) *Reference Guide to Russian*

Literature (Rus Edebiyatı Kaynakça Rehberi) adlı çalışmasında ve 5. Bölüm'deki "İkonalar ve 'Modern Akım'" ve "Sembolik Manzaralar" başlıklı kısımların ilk versiyonlarının makale olarak sırasıyla şu çalışmalarda yer aldığını belirtmeliyim: S. Smythe ve S. Kingston (der.), *Icons 88* (Dublin, 1988) ve R. Reid ve diğ. (der.), *Structure and Tradition in Russian Society*, Yuri Lotman İçin Armağan (Helsinki, 1993).

Bu kitap düz bir tarih anlatısı değildir ve tematik olarak düzenlenmiştir. Okur, çeşitli konuların farklı bağlamlarda, birkaç defa ele alındığını fark etmekte gecikmeyecektir. Bu kitap, tarihsel açıdan önemli her olayı değerlendirme ya da bundan söz etme çabasında değildir; bazı açılardan, siyasal tarihin daha eksiksiz ve ardışık olarak değerlendirildiği *Cultural Atlas of Russia* (Phaidon/Facts on File 1989/Rusya'nın Kültürel Atlası) adlı kitabımı tamamlayıcı bir niteliktedir. Mesleki bir dil kullanmaktan kaçındıysam da basitleştirme yoluna gitmediğim bu kitap, konunun uzmanlarına yeni veriler, görüşler ve yorumlamalar bakımından yararlı olabilir. (Okuma kolaylığı için) dipnotlarda aşırıya kaçmaktan kaçındım ve mümkün olduğunca İngilizce kaynaklara göndermede bulundum; neyse ki, son yıllarda tarihsel literatürün büyük bölümü İngilizceye çevrilmiştir (aksi belirtilmediği takdirde birincil kaynaklardan çeviriler bana aittir). Ancak çoğu okurun biraz Rusça biliyor olabileceğini de bildiğimden, çoğu yerde Rus kültürüne özgü belli başlı terimlerin Rusçalarını da verdim. Kendine özgü bu kültür tarihinin kendi adına konuşması için elimden geleni yaptım ve "Rus ruhu" gibi genellemelerden kaçındım. Bunu Ruslara bırakmak en doğrusu olacaktır. Rus olmayan biri olarak (bu ülkeyi kırk kadar yıldır tanımama karşın), Rusların haklı olarak Rus olmayanların anlamayacağını ve kendilerine özgü olduğunu düşündükleri meselelere değinmiş olmaktan mahcubiyet duyuyorum. Bunun için ancak en önemli kültür kuramcılarından Mihail Bahtin'in bilirkişiliğine dayanabilirim: "Yabancı bir kültürü daha iyi anlamak için insanın o kültüre nüfuz etmesi ve kendi kültürünü unutarak dünyayı bu yabancı kültürün gözünden görmesi gerektiği yolunda çok sağlam ama tek yönlü ve bundan dolayı güvenilmez bir

görüş vardır... Yaratıcı anlayış kendinden, zaman içindeki kendi yerinden, kendi kültüründen vazgeçmez ve hiçbir şeyi unutmaz. Yabancı bir kültürü anlamak isteyen birinin hem zaman hem uzam hem kültür bakımından kendini yaratıcı anlama ediminin nesnesi dışında konumlaması son derece önemlidir... Dışındalık, anlama ediminde çok güçlü bir etkendir. Yabancı bir kültür, ancak başka bir kültürün gözünde, kendini eksiksiz ve derinlemesine gözler önüne serer... Yabancı bir kültürde yeni sorular sorarız."[1] Bu bağlamda, Ortaçağ'la ilgili konuları değerlendirdiğim sırada bile günümüz dünyasını aklımdan çıkarmıyorum ve Rusya hakkında yazarken okuru, benim yaptığım gibi zımnen başka toplumlar ile karşılaştırmalar yapmaya özendirdiğimi umuyorum: Bunu övmek ya da yermek için değil, meseleleri daha açık seçik görmek için yapıyorum. Rus kültürü çalışmaları alanında araştırmacılık, Ruslara özgü her şeye her türlü eleştirel bakıştan uzakta coşkuyla yaklaşanlar ve (belki daha tuhafı) her şeyi eleştiren amansız müfteriler bakımından payına düşenden fazlasını aldı: Oysa dengeli ve anlayışlı bir değerlendirmeye her zaman yer bulunabilir.

Rusça Adlar ve Tarihler

Son olarak, okurlara Rusça özel adların üç bileşeni olduğunu hatırlatmakta yarar var: ilk (Hıristiyan) ad; babanın ilk adından gelen bir ad (erkeklerde, babanın ilk adına -oviç, -eviç, -iç; kadınlarda ise -ovna, -evna, -işna eklenir); soyadı (gerçi bu nadiren kullanılıyordu ve aslında çoğunlukla bir "lakap"tan oluşuyordu; ta 17. yüzyıla dek; soyadı aristokrasiyle sınırlı tutulmaya çalışılmıştı). Rus kökenli önemli soyadları genelde -ov, -ev, -yn, -in, -ski (eril), -ova, -eva, -yna, -ina, -skaya (dişil) ile biter.

Tarihlere gelince; Eski Ruslar, Bizans kullanımına bağlı kalarak yılları varsayılan Yaratılış tarihinden (İÖ 5508) itibaren saydılar. Büyük Petro dönemine gelindiğinde, Batı sistemi kurallaştı; ancak 1918 yılına dek (ve kilise takviminde bugüne değin) Rusya, Jülyen takvimine bağlı kalmıştır (bu takvim, 18. yüzyılda on bir gün, 19. yüzyılda on iki gün, 20. yüzyılda ise on üç gün Gregoryen takviminin gerisindedir). Bizanslıların Yeni Yıl'ı 1 Eylül'de başlattıklarını (buna karşılık ilk başlarda Ruslar bunu genellikle 1 Mart'ta başlatıyorlardı) dikkate alalım. Tarihler günümüze uyarlandığında, bu durum sık sık belirsizliklere yol açmaktadır. Bu kitapta yer yer "Eski Tarz" ("ET" ya da Jülyen) veya "Yeni Tarz" ("YT" ya da Gregoryen) diye belirtmek gerekmiştir.

I

Ülke ve Halk Olarak Rus

Rus ve Rossiya

Rus dilinde "Rusya" manasına gelen iki sözcük vardır. Dünyadaki en büyük modern devlet olma özelliğini (Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bile) koruyan bu devlet yaklaşık 300 yıldır *Rossiya* diye bilinir. İlk kez 16. yüzyılda kaydedilen klasik tınılı bu sözcük, 17. yüzyılda yavaş yavaş yayılmış ve 18. yüzyılın başlarında Büyük Petro'nun yeni imparatorluğunu belirtmek için kullanılır hale gelmiştir. Yeni siyasi gerçeklere dikkat çekme hevesindeki bir yönetimin yürürlüğe koyduğu bu ad, temelde kitabi olması bakımından, yeni Birleşik Krallık'ın 1707 sonrasında benimsediği "Büyük Britanya" adıyla benzeşir.

Dolayısıyla *Rossiya*, görünüşe bakılırsa, 11. yüzyılın ortalarından beri zaten kullanılmakta olan eski *Rus*[1] teriminden türemiş (kesin olmamakla birlikte) ve bunun yerini almıştır. Bu terimin kaynağı konusunda söyleyeceklerimiz burada bitmiyor. Ancak Rus kültür tarihine ilişkin bir inceleme açısından asıl ilginç olan, *Rossiya*'nın hepten *Rus*'un yerini almadığıdır. 18. yüzyıldan bu

yana Rus dilinde ve bilincinde bu iki sözcük, birbirine koşut, pek de örtüşmeyen bir biçimde var olmuştur. Siyasi anlam dünyası *Rossiya*'nın tekelinde olmuştur. Buna karşılık *Rus*, asıl Rusya'dır; tarihsel yazgısını kesintiye uğratan önemli dönüm noktalarından bağımsız olarak iyisiyle kötüsüyle halkının yüreğinde yaşayan Rusya'dır. Pek çok şair *Rus* hakkında yazmışken, pek azı *Rossiya* hakkında yazmıştır. Gözle görülür bu ayrım, ulusalcılık kuramı ya da her nasılsa yaygın ulusalcılık psikolojisi açısından açıkça dile getirmenin pek gerekmediği ilginç yananlamlar taşır. Ayrıca belirtilmeye değer bir nokta da "Rusça" ve "Rus vatandaşı" karşılığında *Rossiya*'dan oluşturulmuş (bir hayli kaba tınılı) iki sözcük bulunduğu halde (*russiski*, *russiyanin*) "Rus" karşılığındaki genelgeçer sıfatın, tabii ki *Rus*'tan türemiş *russki* olageldiğidir. Bu aynı zamanda "bir Rus" yerine de geçer.

Ne var ki modern çağ öncesinde, *Rus* sözcüğünün anlamı "Rusya"dan ibaret değildi. Bu ülkede yaşayan halk için de kullanılan toplu bir adlandırmaydı bu (ve hangi anlamın diğerinden önce geldiği tartışmalıdır). Bu sözcük aynı zamanda bu halkın kurduğu devleti, modern anlamda 9. yüzyılda ortaya çıkan toplumu ya da kültürü de imler ve Ortaçağ Rusları tarafından küresel sahnede yeni bir varlık olarak algılanmıştır. Modern ulusçuluğun son 200 yıla yakın süreçte yükselişinden bu yana, modern ulusların oluşum, öz farkındalık geliştirme ve değişen tarihsel koşullarla baş etme süreçleri, tarihçiler için belli ki büyük bir merak konusu olagelmiş ve bunun günümüze değin güçlü siyasal yankıları olmuştur. *Rus* teriminin kaynağı, ilk ve sonraki kullanımları, Rus tarihi diye adlandırageldiğimiz bir tarihin 1200 yıllık dilimindeki süreklilik ve kesintiler meselesi aslında bu süreçlere ilişkin ilginç bir örneklem çalışmasıdır; salt upuzun bir zaman kesitini içermesi bakımından bile öyledir. Yine de biraz geriye giderek "Rusluk"un ne anlama geldiği konusunda genel bir fikir edinmeye çalışanların modern tarihçilerden ibaret olduğu sanılmamalıdır. Tersine, daha Ortaçağ'ın başlarından beri Rus düşünürler bizzat bu işle uğraşmışlardır. Özellikle, eski Rus tarihi açısından benzeri olmayan en önemli kaynak, genellikle "İlk Kronik"[2] olarak bilinen yapıt, açıkça Rus'un kökeni

ve yazgısı konusunda bir arayışın harekete geçirmesiyle –bugünkü biçimiyle yaklaşık 1111-13 yıllarında– oluşturulmuştu. Kronikçi, daha yapıtın ilk cümlesinde, dört dörtlük bir anlatımla niyetini açar: "Bu, eski zamanların bir öyküsüdür ve Rus ülkesinin doğuşunu, kimin Kiev'de ilk kez yönetime geçtiğini ve Rus ülkesinin nasıl bir kökenden geldiğini konu edinir." (zaten bu yapıttan çoğunlukla "Eski Zamanların Öyküsü" diye söz edilir). İlk Kronik'e, dünya görüşüne, bize verdiği bilgilere, göz ardı ettiklerine ve bizi karşı karşıya bıraktığı yorumlama meselesine birçok kez geri döneceğiz. Bu arada, "Rusluğun" kökenine inen bir modern araştırmacı için kronikçinin ilk cümlesinin işaret ettiği yolu tutmaktan daha iyisi olamaz.

Ülke, halk ve devlet olarak Rus'un üç bileşenini incelemeye bu ülkenin konumuyla ve halkının yaşam tarzını biçimlendirmede belirleyici olan coğrafi etkenlerle başlayabiliriz. Rusya'nın coğrafyası Rus kültürü ile tarihinin yalnızca "arkaplanı"nı oluşturmakla kalmaz; bu kültürün ve tarihin bileşenlerinden biri ve gerekli bir öğesidir de. Öyle ki bu arka plan olmaksızın, Rus kültürü de tarihi de tasavvur edilemeyecek kadar farklı olurdu.

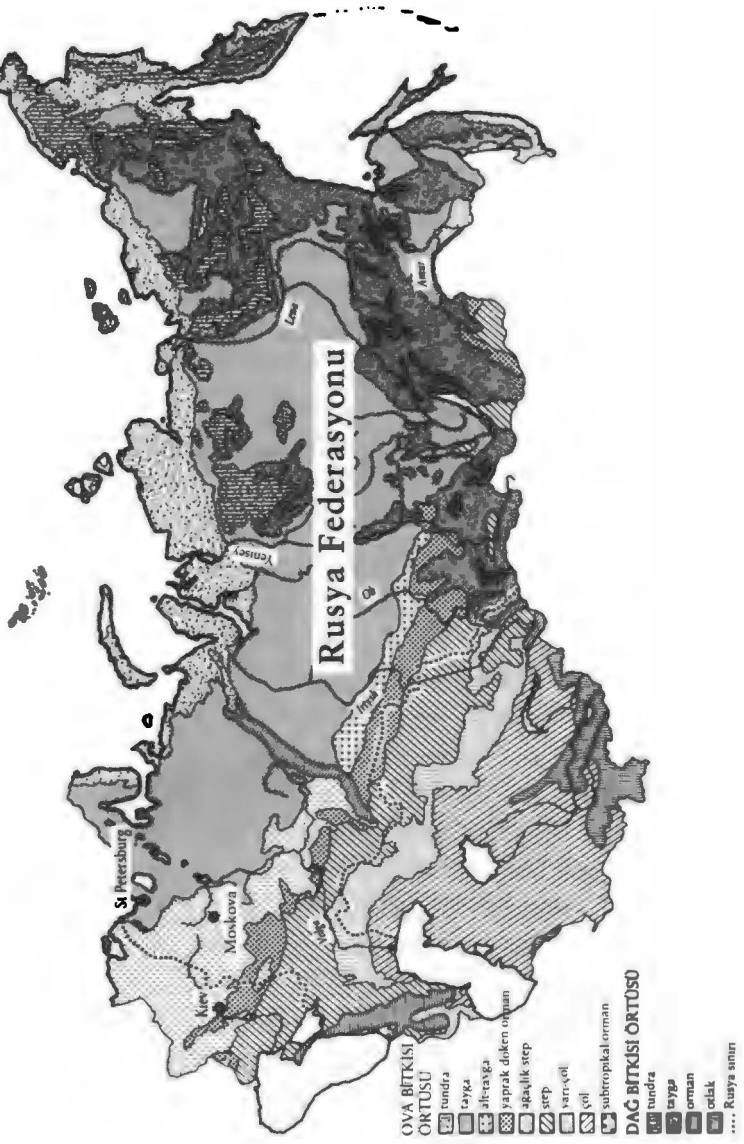
Bu noktada termonolojiyle ilgili ufak bir açıklama yapmakta yarar var. Bu kitapta "Rusya" sözcüğü ile günümüz Rusya Federasyonu'nun (bu federasyon tabii ki "Rusya" dışında Sibirya'yı, açık denizdeki bazı adaları ve eski Doğu Prusya'nın bir parçasını içermektedir – Tatar ve Çuvaş gibi Slav olmayan birçok halkın toprakları bir yana) Avrupa bölümü kastedilmektedir. Buna karşılık "Rus" sözcüğü tam bir coğrafi tanımlama açısından daha kullanışsızdır: Sınırları değişken olduğu gibi genelde yeterince belirlenmemiştir ve görüldüğü üzere, bu terim bir yerin yanı sıra bir halk için de kullanılır. Topoğrafik olarak ilk Rus anayurduna, ilk Rus prensliklerini içeren alana işaret etmekle birlikte günümüz Rusya'sı kadar geniş değildir ve bugünkü bağımsız Ukrayna ve Beyaz Rusya (ya da Belarus) topraklarının büyük bölümünü içermesi de önemli bir noktadır. Her ikisi de haklı olarak Rus'a, tarihsel atası olarak aynı derecede sahip çıkar. "Kiev Rus'u" (ya da günümüz deyişiy-

le "Kiev Rusya'sı"), 882 yılından (daha başından başkent olması düşünülen Kiev bu tarihte kurulmuştu ve bundan dolayı kronikçi onun "Rus kentlerinin anası" olduğunu söyler) 1240 yılına (Kiev Tatarlar tarafından yağmalanıncaya) kadar olan dönemdeki Rus yurduna atfen kullanılır. Bununla birlikte, bu dönemde Kiev, fiilen federal başkent değildi. "Moskova Rus'u/Rusya'sı", Moskova'nın bağımsızlığını ve tartışmasız egemenliğini kurduğu yaklaşık 1480 yılından Büyük Petro'nun "Rus İmparatorluğu" dönemini başlatmasına (1721) kadar olan dönemdeki Rus'a işaret eder. 1917 yılına dek ayakta kalan bu imparatorluğun kapsadığı alan 19. yüzyılda en geniş halini almıştır. "Eski Rusya", Büyük Petro'ya kadarki tüm dönemlerin Rus'unu belirtmekte kullanılır.

Ülke Olarak Rus: Ayırt Edici Özellikleri

Rusya'nın Avrupa kıtasındaki bölümü, alan bakımından Avrupa'nın geri kalanına aşağı yukarı eşit, engin bir toprak parçasıdır (bununla birlikte nüfusu toplam Avrupa nüfusunun dörtte birinden azdır). Eski Rus bugünkünden daha küçük olmakla birlikte hiç değilse oluşumdan beri alan bakımından Avrupa'nın ve bir olasılıkla dünyanın en büyük devletiydi: Yalnızca kısa ömürlü fetih imparatorlukları onu büyüklükte aşacaktı ve 16. yüzyılın ortalarından itibaren tabii ki muazzam bir şekilde genişledi. Ülkenin büyüklüğü ve bunun beraberinde getirdiği seyrek nüfus meselesi üzerinde ne kadar durulsa azdır; bugün uçakla Batı'dan Rusya'ya giden biri bu durumu 30.000 fit (9.145 m) yükseklikten bile pekâlâ fark edebilir. Rusya'nın bölgeleri tek tek birçok Avrupa ülkesinden daha büyük olabiliyor. Sözgelimi, Vologda bölgesinin (kesinlikle Rusya'nın en büyük bölgesi değildir) en önemli kentinden ikinci büyük kentine (Ustyug) trenle bir gün bir gecede veya uçakla bir buçuk saatte ulaşılır. Yine de kısmen Moskova Rusya'sının can damarını oluşturan bu bölgenin tamamının nüfusu bir milyondan biraz fazladır. Bu genişlik Rusların doğuştan sahip oldukları bir hak gibidir.

Rusya düzlük bir ülkedir: Kuzey Orta Avrupa düzlüklerinin daha geniş bir uzantısıdır. Eski Ruslar sıradağ nedir biliyorlardı



Harita 1: Belli başlı ırmakları ve bitki örtüsü kuşaklarıyla eski Sovyetler Birliği içindeki Rusya Federasyonu.

ama bunu ancak ufuk çizgilerini çizen dağlar olarak biliyorlardı: Rus ülkesi güneybatıda Karpatlar'a, kuzeydoğuda Urallar'a ve güneyde yer yer Kırım ve Kafkaslar'a dayanıyordu. Rusçada "dağ" sözcüğüne karşılık, "tepe" için kullanılan sözcükten (*gora*) farklı bir sözcük yoktur ve bu, genel görünümde gözle görülür bir yükseltinin enderliğine işaret ediyor olabilir. Eski Rusya, aynı şekilde, kıyı şeridinin büyük bölümüne hâkim olmaksızın deniz kıyılarına erişiyordu; ne var ki burada Rus'un dış sınırlarının yeni ufukları kapatmasının yerine açarak aşılması çok daha önemliydi: Baltık (Finlandiya Körfezi), Beyaz Deniz ve Karadeniz, Hazar ve Azak Denizi bin yılı aşkın bir süre önce Rus tacirler tarafından biliniyordu. Bununla birlikte, Rus'un sınırlarının büyük bölümünü sıradağlar ve denizler oluşturmaz. Oysaki Avrupa'da birçok sınırı kesinkes belirleyen bunlardır. Bu yüzden bu ülke, harita üzerinde dikkat çekici şekilsiz bir kütle gibi görünebilir ve imparatorluk döneminin ileriki yıllarına değin belirgin doğal sınırlardan yoksun olmuştur.

Rusya engin bir düzlük olmakla birlikte bırakın bütünüyle yeknesak olmayı, farklılıklar göstermiyor da değildir. Öncelikle, (örneğin Urallar'ın hemen ötesindeki Batı Sibirya düzlüğünün tersine) kesinlikle bütünüyle düz değildir. Son Buzul Çağı'nda (Würm deniyor) en geniş buzul alanı Moskova enleminin biraz güneyine ulaşıyordu. Düz olmayan sınırının kuzeyinde genel görünüme moren sıralarının ve akarsuların aşındırmasıyla oluşmuş çöküntüler damga vurmuştur. Bu çöküntüler sonradan bataklıklar veya göllerle dolmuştur ve ırmaklar biraz gelişigüzel bir biçimde aralarından akıp gider: büyük bölümü dalgalı ve yer yer pitoresk bir görünümdür bu. Güney yönünde buzullanmanın olmayışı toprağın büyük bölümünün yüzeyinden ve normal yükseltiden anlaşılmaktadır ve bu kısmen bölgedeki tortul kayaçlarını eşit olarak örten, rüzgârın taşıdığı lösün bir sonucudur: Genel görünümdeki bu çarpıcılık, derin koyaklar yaran birkaç büyük akarsudan ve onların kollarından kaynaklanır. Bu koyakların (bir menderesin dış sınırındaki) yüksek kenarları tipik bir biçimde engin bir taşkın ovasına yukarıdan bakar. Rusya düzlüğü yer yer açıkça tepelik bir görünüm sergiler: Kireçtaşının ve kilin eski nehir yataklarına yol verdiği Petersburg

enleminin kuzeyinde; metamorfik bir kaya sırasının güneye doğru akan ırmakların önünde engel oluşturduğu (bunun Rus tarihinde önemli sonuçları olmuştur) Güney Ukrayna'da; ırmakların doğduğu Valday Tepeleri'nin orta kuzey bölgesinde; Orta Volga bölgesinde böyle bir görünüm söz konusudur.

Bununla birlikte, Rusya'nın genel görünümündeki en önemli ve görsel bakımdan belirgin farklılık, yükseklik değil, bitki örtüsü meselesidir. Kuzey Rusya, bugüne değin kozalaklı ağaçlardan oluşan geniş bir ormanla kaplanmıştır: Bu, dünyanın en büyük ormanıdır ve İskandinavya'dan Pasifik'e dek uzanır. Buna karşın Güney Rusya ve Ukrayna, özü itibariyle, "step ülkesidir". Eskiden uzun sorguç otunun (*kovil*) bol olduğu bu bölgede ağaç kendiliğinden yetişmez; bugün Hazar'ın batısı daha çok tahıl ürünlerine ayrılmıştır. El değmemiş orman (*tayga*) ile step arasındaki fark bundan daha belirgin olamaz ve bunun Rusya'nın yaşam biçimi ve tarihsel yazgısı bakımından büyük önemi olmuştur. Ancak bu iki büyük bitki örtüsü kuşağı, hepsi de aşağı yukarı doğu-batı doğrultusunda ve birbirine koşut olarak boydan boya Avrupa Rusya'sını geçen, Ural Dağları ve Hazar Denizi'yle kısa bir kesintiye uğradıktan sonra ufak tefek bazı değişikliklerle binlerce kilometre devam ederek Sibirya, Kazakistan ve Moğolistan'dan geçen bir dizi kuşağın yalnızca en önemlisidir. Bunlar modern tarihi coğrafyacı David Christian'ın "İç Avrasya" diye adlandırdığı (büyük imparatorlukların doğum yeri olan) engin, seyrek nüfuslu kara kütlesinin ayırt edici özellikleridir.

Toprağı ekip biçmenin olanaksız olduğu kuzey ve güneydeki "en uç" bölgeler yerleşik yaşama uygun değildir ve hiçbir zaman tarihsel Rus'un bir parçasını oluşturmamıştır. En kuzeydeki bölge tundradır ve hayli dar bir kuşakla (Sibirya'da genişler) Kuzey Buz Denizi'yle sınır oluşturur. Ağaçsızdır (gerçi, bodur çalılar dahil bol bir bitki yaşamı vardır) ve toprakaltı katmanı tamamen donmuş durumdadır: Ne var ki bu tür bir "permafrost" [donmuş toprak], düpedüz tundrayla bir tutulmamalıdır çünkü permafrost alanlar iyice güneye, ormanlık *tayga*'nın birçok bölümüne, özellikle Doğu Sibirya'nın daha dağlık bölgelerine doğru yayılır. Tundra, yılın üçte ikisinde, kar ve buz altında ve geri kalan zamanda ise suyla dolu

olmasına karşın, büsbütün verimsiz değildir: Tundra toprağı ren geyiklerini ve sayısız su kuşunu besler; denizleri balık, ayı balığı ve mors bakımından zengindir; tundra sakinlerinin (Nentsi ve diğer "Eskimo" halkları) seyrek bir dağılımı vardır. En güneydeki bölge çöldür ve Rus halkının yerleşimi için aynı derecede elverişsizdir: Bununla birlikte, Avrupa'dan çok Orta Asya'ya özgü bir niteliktedir ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden ve batı çevresinden kıvrılarak Kafkaslar'a uzanır. Gerçek çöl tam anlamıyla verimsiz olduğu halde buradaki vahalar ve özellikle Volga'nın aşağı çığırı, yoğun tarımcılıkla yetiştirilen güneye özgü ürünler verir; bunların arasında Rusların gözde ürünü kavun başta gelir. Çölden kuzeye ve batıya doğru uzanan geniş bir yarı çöl altkuşağında engebeli otlaklar ya da "pelin step"leri vardır. Buralar hayvancılıkla uğraşanların geçinmesine elverişli bölgelerdir; bölgede Moskova prensliği döneminden beri yararlanılan yaygın tuzlalar da bulunur. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da Avrupa Rusya'sının step ve çöl kuşaklarının güneyinin bugün Kafkaslar'ın kuzey eteğine ulaştığıdır, burada dağcıl bir bitki örtüsü hâkimdir; hâlâ Soçi çevresinde, Karadeniz kıyı şeridinin dağlarla korunan bir bölümüne sahiptir. Örneğin, çay ve turunçgillerin yetişmesine olanak veren astropikal koşulları veya Akdeniz koşullarını sağlayan dar ama önemli bir şerittir bu.

60. enlemin biraz güneyinden Kuzey Buz Denizi'ni çevreleyen tundraya dek bütün Rusya topraklarını kaplayan büyük *tayga* kuşağı, ki kozalaklı bitki örtüsüne sahiptir, Kiev dönemi öncesinden beri insan müdahalesine ve yerleşimine sahne olmuştur. Yine de bu kuşak günümüz gezgini açısından bile bütünüyle ayırt edilebilir ve hâlâ insanların ayak basması için emniyetsiz bir yer izlenimi vermektedir. Avrupa Rusya'sında ağırlıklı olarak köknar, çam ve ladin bulunurken İrtiş'in ötesinde karaçam baskındır. Ağaçların ortadan kaldırıldığı yerlerde, özellikle ırmak vadileri ve göller boyunca tarımcılık yapmak kısmen olanaklıdır. Bununla birlikte, ekin yetiştirme mevsimi ılık ama kısadır; beş aydan az sürer. Soğuğa en dayanıklı tahıl olan çavdar bile düşük verimli bir üründür; bu kuşağın daha çok güney kenarlarında yer alan çayırlar, çiflik hayvanları için yeterince ot, saman ve süt ürünleri sağlayabilir. Yine de yer-



Resim 1: Kuzey Rusya'dan görünüm: Onega Gölü'nün kıyısındaki Kondopoga ve Göğe Çıkış Kilisesi (1774).

leşik tarımın başdüşmanı, iklimden çok toprağın durumudur (ki bundan büyük ölçüde iklim sorumludur). Toprağın büyük bölümü büsbütün buz tutmadığında, iyiden iyiye bataklıktır. Kısmen buzul çağlarında toprağın gelişigüzel aşınmasının bir sonucu olarak, kısmen *podzol* denen ve genelde ince ve kumlu olan toprağın kendisinden dolayı öyledir: Mineralleri yüzeyin hemen altında akaçlamayı önleyen geçirimsiz, demir yönünden zengin kaya gibi

"sert bir toprak" oluşturacak biçimde süzülmüştür. Bu durum doğuya ve batıya doğru akaçlayan akarsu sistemlerini (Volga'ya ve sonunda Hazar Denizi'ne; Batı Dvina'ya, Neva'ya veya Dinyeper'e karışırlar) Kuzey Kutbu'na yönelen akarsu sistemlerinden (Avrupa Rusya'sında başta Kuzey Dvina'da ve Sibirya'da Amur dışındaki tüm önemli sistemlerden) ayıran belli belirsiz bir akaçlama havzasının kuzeyinde yoğunlaşır. Buharlaşma da kuzey bölgelerinde doğal olarak daha azdır.

Tarımcılığın olsa olsa düşük bir verimlilik gösterdiği kuzey ormanlarında fazlasıyla su bulunması bu yüzdendir; bunun aksine son zamanlarda geniş ölçüde sabanla sürülen güney step kuşağı genelde fazla kurudur. Stepin son derece verimli olma potansiyeli vardır: Buraya özgü bir toprak türü olan *çernozyom*, humusun verimli kıldığı ünlü "siyah toprak"tır. Bazen epeyce derine inen bu humus uzun yabani otların yeşerip çürümesinden oluşmuştur. Bu otların kalın ve birbirine dolaşmış kökleri nemi muhafaza ediyordu: Bunlar kırıldığında (bu yaygın olarak ancak modern toprak sürme donanımıyla yapılabilir), kolayca, kuraklığa ve toz fırtınasına maruz kalan bir bölgeye özgü koşullar oluşabiliyordu. Genel yağış miktarı, Rusya'nın diğer yerlerindeki gibi düşüktür ve çoğunlukla ekin yetiştirme mevsimi için yararsız ve hasatı berbat edebilen geç yaz fırtınalarıyla birlikte düşer. Bununla birlikte step, koşulların uygun olduğu her yerde, özellikle birkaç büyük ırmak vadisinde, tahıl yetiştirmek için kusursuz bir yerdir: Bu ırmaklar üzerinden yapılan buğday ithali, Yunan dünyası ile günün birinde Rusya'yı oluşturacak topraklar arasındaki ilk ilişkilerin kurulmasında başlıca etken olmuştur. İlk Ruslar stepi tanıyorlardı, buradan geçtiler ve buraya göz koydular. Ne var ki buraya el uzatmanın olanaksız olduğunu gördüler ve ancak stepin kenarında çiftçilikle uğraşılan yerleşimler kurdular. Bu, iklimden çok güvenlikle ilgili nedenlerden dolayı böyleydi. Step, sulama alanları arasındaki uzun mesafeleri aşma ve kırsal bölgeyi besleme becerisine sahip hızlı atlar açısından kusursuz bir yurttur. Çoğunluğu Türki olan çeşitli göçebe ve yarı göçebe halklar, Rus yerleşim yerlerinin sınırlarına beklenmedik akınlar düzenleyerek ve fazlasıyla geniş bir alana yayılmış ti-

caret güzergâhlarını kesintiye uğratarak bundan yararlandılar ve bu durum çoğu zaman yıkıcı sonuçlar getirdi. İmparatorluk Rusya'sı ancak 18. yüzyılın sonlarında güney tarafını nihayet tam anlamıyla güvenlik altına alabildi. Aslında Ruslar neredeyse bin yıl önce, step bölgesinde,[3] savunmaya büyük ölçüde elverişli bir yerde, uzun ömürlü bir sınır yerleşimi kurmakta başarılı olmuşlardı: Söz konusu yer, Azak Denizi ile Karadeniz arasında, Kerç Boğaz'ındaki Tmutarakan Yarımadası'ydı. Hakkında çok şey bilinmeyen bu prenslik, Rus'un vazgeçilmez ve değerli bir parçasıydı ama daha Kiev dönemi sona ermeden, bir olasılıkla 12. yüzyılın başlarında bir ara, burayı savunmanın mümkün olmadığı ortaya çıktı.

Tarıma elverişsiz *tayga* ile savunulması güç step arasında sıkışıp kalmış Rus, eğer bu ikisi arasında geçişi sağlayan dar ama önemli iki bitki örtüsü kuşağı olmasaydı, bırakın büyük bir halka beşiklik etmeye elverişli olmayı, yerleşmek için bile uygun görülmeyebilirdi. Kozalaklı ağaçlardan oluşan *tayga*'nın düz olmayan güney kenarı alabildiğine bir kırlık alanla sonlanmaz: Yüksek oranda fındık, kızılağaç, meşe, ıhlamur ve en çok da huş ağaçlarının bulunduğu bir karma ormana dönüşür. Batıya doğru genişleyerek Beyaz Rusya'nın tümünü içine alan bu karma orman kuşağı doğuya doğru huni ağzı gibi daralarak bütün bir orman kuşağının güney kenarı boyunca (Sibirya'da "*tayga*-altı") dar bir şerit biçiminde devam eder. Bununla step ülkesi arasına "ağaçlık step" diye bilinen bir dar kuşak daha girer; temelde geniş yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlık dağ masiflerini içeren engin bir kırsal bölgedir bu. Bu iki ara kuşak birlikte Rus'un kurulmasında, ileriki tarihinde ve Rus imgeleminde fazlasıyla büyük bir önem taşır: Davetkâr, dalgalı, genelde şaşırtıcı ölçüde "parkımsı" bir doğa görünümüdür bu. *Tayga*'ya göre daha az sulu, stepe göre daha az kuru bu bölgelerde ekin yetiştirme mevsimi tahıl ürünleri için elverişli bir uzunluktadır (yak. beş buçuk ay) ve yazın sıcaklık bir hayli yüksek olur. Karma orman toprağının büyük bölümü zayıf *podzol*'dan oluşmakla birlikte birçok yerde, geniş yapraklardaki yıllık çürüme yeterli humus birikimine neden olur ve "kahverengi" ya da "kestane rengi" topraklar verimlilik bakımından "siyah toprağa" yaklaşır. Karma ve

yaprak döken ağaçlardan oluşan ormanlıkların tarıma açılması biraz daha kolay olmuştur; yine de bu bölgelerdeki ormanlar büyük ölçüde günümüze kalmıştır. Rusların ilkin ağaçlık stepten (bu stepin kuzey kenarında ilk başkentleri Kiev bulunur) yararlandıkları, sonra hep karma orman bölgesine –sonraki başkentleri Vladimir ve Moskova'nın bulunduğu yere– yöneldikleri anlaşılıyor. Belirtilmesi gerekli bir nokta da bu iki kent arasında coğrafi anomali gibi bir durumun oluştuğudur: Klyazma ile Volga ırmakları arasında, (kuzey-güney doğrultusundaki) uzun ekseni 80 mil (129 km) kadar olan geniş, düzgün olmayan bir oval alandır bu. Tarihte Opolye (tarla anlamındaki *pole*'den gelir) olarak bilinen bu bölgenin toprağı verimli, görece ağaçsız bir alandır; ağaçlık stepin bir tür kuzey uzantısıdır. Verimliliği buradaki ve çevresindeki kentlerin (Rostov, Suzdal, Vladimir, Aleksandrov, Pereslav, Yuryev-Polski) erkenden gelişmesi sonucunu doğurmuştur.

Demek ki bitki örtüsü kuşakları Rus'un "çehresi"ni oluşturur; bu durumda suyolları da onun sinir sistemidir. Büyüklü küçüklü ırmaklar ve göller, Rus'un birbirinden uzak bölgelerini birbirine bağlayan başlıca anayollardı. Bu ırmaklar ve göller Rus peyzajını biçimlendirir: Rus'un kabataslak bir haritası çizilecek olursa, buna bir hayli şekilsiz sınırlarından çok başlıca akarsu sistemleriyle başlanmalıdır. İlk Rusların bildiği denizlerin her birine, kaynağı Orta Rusya'nın karma orman kuşağında bulunan büyük bir ırmak dökülüyordu: Kuzey Dvina/Suhona Beyaz Deniz'e; Oka'yla beslenen Volga Hazar Denizine; Don, Azak Denizi'ne; Dinyeper, Karadeniz'e; Lovat/Volhov/Neva Finlandiya Körfezi'ne (Baltık'a dökülen Batı Dvina da bunlara eklenebilir. Ancak bu ırmağın aşağı çığırı tarihi Rus'un dışında kalıyordu). Volga, Don ve her iki Dvina'nın da kendi ağızlarına yakın birer liman kenti bulunuyordu; Neva'nın ve Dinyeper'in kendi liman kentlerine (Petersburg, Odessa) sahip olmaları 18. yüzyılı bulmuştu. Ancak başlıca ırmakların kolları da kuşkusuz aynı derecede önemliydi: Haritaya göz gezdirildiğinde, Kiev'in önemli bir noktada bulunduğu görülüyor; Desna, Pripyat, Teterev'in (her birinin kendi büyük kolları vardır) daralarak Dinyeper'e döküldükleri yerin yakınındadır. Bu ırmaklar, büyük bir

ormanlık step alanı ve –bu kent ırmağa ve taşkın ovasına yukarıdan bakan tepelik bir yamaç üzerinde kendine özgü bir konuma sahiptir– tam ortada Kiev'in yer aldığı karma orman kuşakları içinde yeterli bir ulaşım olanağı sağlar.

Görünüşte önemsiz ırmakların bile Rusya'da ulaşım açısından tarihsel bir önemi olmuştur. Harita üzerinde zar zor seçilen Moskova (Moskva) Irmağı, Moskova'nın içerlek önemli bir liman kenti olmasını ve böyle kalmasını sağlamıştır. Çoğunlukla hiçbir engelle karşılaşmaksızın usul usul akan Rus akarsularında (Dinyeper'in hızlı akıntı yeri önemli bir istisnadır), küçük bir gemiyle bunların kaynaklarına yakın bir noktaya dek yol almak mümkündür; yıl boyunca ama asıl eriyen kar sularıyla kabardıkları ilkyazda bunun olanaklı olmadığı da bir gerçektir (bu akarsular kış aylarında donar, yaz sonlarında ise normal seviyelerinin altına düşebilir). Rus tarihinin başlarından itibaren çeşitli ırmakların kaynakları arasında düzgün bir dizi taşımacılık yolu kurulmuştu. Bunlar çalı çırpılarla ve kütüklerle döşenmiş kısa yollar biçiminde olabiliyor ve küçük gemiler tekerlekler üzerinde çekilebiliyordu ("taşımacılık yolu" anlamındaki *volok* sözcüğü yer adlarında çokça geçer ve "çekmek" ya da "sürüklemek" sözcüğüyle ilintilidir). Çeşitli akarsu sistemleri arasındaki akaçlama havzaları, bazen taşımacılık yolları merkezi olarak hayli önemli, istisnai bir rol oynamıştır. Kuzey Rusya'daki dairesel büyük "Beyaz Göl"ün (*Beloye ozero*) çevresi böyle bir bölgedir; kozalaklı ağaçlardan oluşan ormanın kenarındaki ilk Rus uç yerleşimlerinden biri olan bu bölgede, Şeksna akarsu sistemi Volga Havzası'nın kuzeye doğru bir uzantısını oluşturur. Doğuda Suhona-Dvina sistemine ve Ladoga Gölü'nü besleyen ırmaklara, kuzeye akan daha önemsiz Onega Irmağı'nın yanı sıra Batı'da Neva'ya dayanır. Ancak bu tür en önemli taşımacılık yolları öbeği, Rusya'nın orta batısında, bugün Valday Tepeleri diye bilinen Novgorod ile Smolensk arasındaki bölgededir. İlk Kronik'in Rus kronikçisi, burayı Okovski Ormanı olarak tanıyordu ve "Vikinglerden Yunanlara uzanan yol" (yani İskandinavya'dan Bizans İmparatorluğu'na) diye tanımladığı yolu betimlerken burayı da anlatır; bu yol hakkında söyleyeceklerimiz bununla sınırlı değil.

Burada Dinyeper, Volga, Batı Dvina ve Lovat'ın (Volhov-Neva'nın kolu) kaynakları birbirlerine yaklaşırken, Oka'yı ve Velikaya'yı (Pskov'a doğru akar) besleyen ırmaklar da fazla uzakta değildir. İlk Batılı haritacılar, bu bölgede bunca ırmağa hayat veren bir sıradağ bulunması gerektiğini düşünmüşlerdi; bunun yerine, göller, bataklıklar ve deniz seviyesinden 1.000 fiti (yak. 305 m) aşkın bir yüksekliğe erişen engebeli moren tepeleri bulunmaktadır; çeşitli Eski Rus prensliklerinin sınırlarında yer alan bu tepeler, kentsel yerleşimlerden yoksun ve tarımsal bakımdan zayıf topraklardır. Sonraları Rus kâşifler, Sibirya'nın büyük bölümünün, Rus'a oranla daha basit bir taşımacılık imkânı sağladığını ve başlıca akarsuların güneyden kuzeye aktığı bir ülkede, bunun, yanal ilerleyişi (uzatmakla birlikte) kolaylaştırdığını göreceklerdi.

Modern çağ öncesinde karayolu ulaşımı her yerde suyoluna göre daha masraflı, zorlu ve genellikle daha yavaştı. Mesafelerin uzun ve toprağın çoğunlukla bataklık olduğu Rusya'da bu durum belli ki başka yerlere göre daha belirgindi. Kış aylarında, sık ormanlık yerlerin dışında, buz tutan bir doğa örtüsünün üzerinde kızakla rahatça yol almak mümkündü. Ne ki kışın da kendine göre belli zorlukları vardı: Günler kısaydı, kar fırtınaları çıkıyordu ve keskin bir soğuk vardı. *Tayga*'da hiçbir yol kullanışlı değildi ve burada oldum olası hep az sayıda yol bulunmuştur. Ortaçağ'ın sonlarından başlayarak karma ormanın yavaş yavaş ortadan kaldırılmasıyla birlikte yollar özellikle Moskova'nın çevresinde daha fazla önem kazandı. Smolensk üzerinden batıya uzanan bir dizi moren sırası, Moskova'nın Batı Avrupa'ya uzanan başlıca anayolu açısından diğer yerlere göre daha yüksek ve daha iyi akaçlanmış bir zemin sağlıyordu. Doğuda Strominka denen (sonraları mahkûmların taban teptiği) eski yol Opolye üzerinden Vladimir'e gidiyordu. Bununla birlikte, en iyi yollar ya da keçiyolları Moskova'nın güneyine uzanıyordu: Bunlar çoğunlukla ormanlık stepin içinden akan ırmaklar arasındaki kuru akaçlama havzalarını izleyen ve *şlyaki* denen eski askeri güzergâhlardı. Tatar atlılar bu yolları kullandılar ve Tatar Altın Ordası Moskova'nın güney bölgesindeki eski radyal yola adını verdi. Bu yol bugün hâlâ *Ordinka*



Resim 2: Moskova'nın merkezinden bir görünüm. Kremlin surlarının doğu sırası (15. ila 17. yüzyıllar) ve Aziz Basileios (1558) adıyla bilinen kilise. Bir zamanların limanına ve ticaret bölgesine hâkim bir konumdaydı.

diye anılır. Modern çağın öncesinde, seyrek nüfuslu bu ülkenin bir ucundan diğer ucuna uzanan bu uzun yollar, Rusya'nın her yerinde gezginleri yol eşkıyalarının insafına bıraktı. Mevcut su-yolları ise her zaman daha ucuz olmanın yanı sıra daha güvenli de olmuştur.

İnsan Manzaraları

Rus ülkesinin ayırt edici fiziksel özelliklerini ana çizgileriyle verirken, bu ülkenin insan coğrafyasının çeşitli yönlerine de ister istemez değinmiş bulunduk. Rus'un bir halk ve siyasal varlık olarak oluşumuna ilişkin tarihsel meselelere geçmeden önce insan coğrafyasını biraz daha yakından incelemeye ve Rusya'ya özgü koşullardaki modern çağın öncesindeki (hatta aslında yer yer modern dönem) yaşam tarzının bazı değişmezlerini saptamaya değer: Halk nasıl yaşıyor, çalışıyor ve karnını doyuruyordu; bu topraklara nasıl yerleşti ve bu topraklardan nasıl yararlandı; ne gibi zorluklar ya da fırsatlarla karşılaştı?

Son buzul çağının bitişi (10.000 yılı aşkın bir süre önce) ile varsayım düzeyinde de olsa "Rus" olarak adlandırılabilecek bir halkın ortaya çıkışı arasındaki dönemde, diğer halklar stepten, ormanlık stepten ve hatta karma orman kuşaklarından yararlandılar (yeri gelmişken, tarihöncesi ve erken Ortaçağ döneminde, hem iklimsel nedenlerden hem insan müdahalesinden dolayı bu kuşakların birbirinden sonraki kadar keskin ayrılmadığına ilişkin bazı kanıtlar vardır). Orta ve Güney Rusya'da yer yer Paleolitik, Neolitik ve Tunç Çağı yerleşimleri bulunmaktadır: Ne var ki bu kitapta, İÖ 500 dolayından itibaren bilinen yerlere odaklanabiliriz. Güney Rusya açısından bakıldığında bu dönem, yazılı tarihin başladığı ve Heredotos ile sonraki Antikçağ tarihçilerinin Karadeniz kıyı şeridinin, ki burada çoktan Yunan kolonileri kurulmuştu, ötesini merak ettikleri bir dönemdir. Bu dönemde Pontus (yani Karadeniz) Stepi, daha yeni, büyük ölçüde atlara dayalı bir göçebe hayatı sürdüren İran kökenli bir halkın, İskitlerin büyük imparatorluğunun egemenliği altına girmişti. Herodotos, step ülkesinin zenginliğini ve özellikle bu ülkede boydan boya akan balık dolu uzun ırmakları ve vadilerindeki verimli toprakları uzun uzadıya anlatır. İskitler mezarlarında bulunan şaşılası giriftlikteki altın eserlerde zenginliklerinin ve kültür düzeylerinin somut kanıtlarını bırakmışlardır. Bunların çoğu 18. yüzyılda step ülkesinde (Hazar aşırı Kazak stepi de buna dahildir) Rus iktidarının kurulmasından sonra ortaya çıkarılmıştır. İskitler Yunan kolonicilere karışmış ve kısmen Hellenleştirilmişlerdi. İÖ 2. yüzyılda yerlerini yavaş yavaş yine İran kökenli bir halk olan Sarmatlar alıncaya dek geleneklerini bir dereceye kadar korudular. Sarmatların çeşitli etnik kökenlerden oluşan daha gevşek bir kabileler birliği olduğu anlaşılıyor. Çiftçilikle uğraşan bir bölümü zaten ormanlık stepten yararlanıyordu. Stepte yaşayan Sarmat hükümdarlar ise hâlâ atlı göçebeydiler. Bunların arasında Slavların, sonraları Rusları oluşturacak Doğu Slavlarının hiç değilse yakınlarının ya da atalarının bulunması olasıdır: Özellikle Antalar (her ne kadar bu, kulağa Slav adı gibi gelmese de) denen bir kabile birliğinin büyük bir Slav öğesi içerdiğini düşünmek için geçerli nedenler vardır. Prut ve Donets ırmaklarının arasındaki

ormanlık stepte, Çernyahovo urne tarlası olarak anılan bir kültürle ilişkili gömüt eşyaları ile köyler yaygındır ve bazı arkeologlar bunların, torunları Kiev Rus'unun çekirdek halkını oluşturacak Slav çiftçilerin maddi kalıntılarını temsil ettiğini düşünürler.

Bu arada, aynı dönemde (yak. İÖ 500'den çağımızın ilk bin yılının ortalarına değin) Orta Rusya'yı oluşturacak karma orman kuşağında, özellikle de Volga ile Oka arasındaki bölgede tepe kaleleri ortaya çıktı. Bu kaleler kıvrım kıvrım akan ırmaklara genelde yukarıdan bakan bir yerde kurulmuştur ve daha güneydekilerden farklı çanak çömlek tarzları ve ölü gömme görenekleriyle başka bir uygarlık türüne işaret eder. Bu kaleleri inşa edenler öncelikle avcı, toplayıcı ve büyükbaş hayvan yetiştiricisiydiler ve kemikten ok başları ve keskin taştan bıçaklar kullanıyorlardı: Ellerine az sayıda demir nesne geçmiş olsa da uygarlıklarının ne bu sırada ne aslında çok daha sonrasına dek çağdaş Demir Çağı'na girdiği söylenemez. Bu halklar belli ki birçok Fin-Ogur kabilesinin atalarıydı ve doğudan gelerek modern çağa dek iki orman kuşağını işgal ettiler, çağdaş Finlandiya ve Estonya devletlerine siyasal damgalarını vurdular (aynı zamanda Macarlarla uzaktan akrabaydılar). Bu tepe kalelerinin klasik bir örneği de Moskova kentinin doğu ucunda bulunan ve Moskova Irmağı'na yukardan bakan Diyakovo'dadır.

Demek ki 1. binyılın ilk yüzyıllarında, kısa bir süre sonra Rus'u oluşturacak toprakların, çeşitli etnik kökenlerden gelen halklar tarafından sözü edilen başlıca bitki örtüsü kuşaklarıyla ilintili ekolojik farklılıklara uygun olarak üç türlü kullanıldığı görülüyor. Rus bir kültür ve devlet olarak somutluk kazandığında, bu üç kuşağı da içine alan dördüncü bir kullanma biçimi buna eklendi: Uzak mesafeli değerli ürün ticareti. Bu bakımdan Yunan dünyasına buğday, bal, mum ve köle ithalatı yapan İskitlerin geleneklerini yeniden canlandırdı. Bununla birlikte, Ruslar (gördüğümüz gibi) stepi güvenilir bir biçimde tarıma elverişli kılamadılar ve kendi amaçları doğrultusunda açık otlaklara özgü ata ve göçebe çobanlığa dayalı, devingen bir kültürü –zaman zaman deneseler de– benimsemediler Ortaçağ sonlarından itibaren Moskova'nın güney sınırındaki "Yabanıl Çayır"da "Kazak" toplulukları ortaya çıkmaya başlayıncaya dek.

Buna karşın Ruslar, ilkin karma ormanda ve çok geçmeden de *tayga*'nın kenarında, avcı ve toplayıcıların bölgesini ele geçirmekte ve bundan kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmakta son derece başarılı oldular; Bu sürecin ilk evrelerinin niteliği ve nedenleri konusunda ancak bir tahminde bulunabiliriz. Bununla birlikte, bunun genelde barışçıl olduğu yolunda sağlam bir işaret vardır: Orta ve Kuzey Rusya'daki eski adların (özellikle ırmak adlarının) büyük çoğunluğu Fince-Ogurca kökenlidir.[4] Bir halk bir diğerini zorla yerinden ettiğinde (örn. Güney Saksonların sonradan Sussex adını alan yerde Keltlerin yerini alması gibi), burayı genellikle yeniden adlandırmak durumunda kalır: Birçok yerel ad ancak yan yana yaşayan halklar arasında uzunca bir süredir huzurlu bir ilişki varsa, birinden diğerine geçer. Ön Rusların, yeni toprakları tarıma açma sürecinde, seyrek nüfuslu avcı-toplayıcı-çiftçilere ciddi bir müdahalede bulunmaksızın orman kuşaklarına el uzattıklarına kuşku yoktur; işin aslı ormandan yararlanmak için yeni beceriler edindikleri sırada onlarla işbirliğine girdiklerine ve iki taraf arasında evlilikler yapıldığına kuşku yoktur.

Günümüzde kimse Rusları oluşturacak bu halkın birincil uğraşısının yerleşik tarımcılık olduğundan kuşku duymuyor. İlkin ormanlık stepi yurt edinmiştir. Büyük Vasili Klyuçevski'nin başı çektiği 19. yüzyıl tarihçileri, (bundan söz edilmesinde yarar vardır) konuyu çoğunlukla farklı bir açıdan gördüler: Klyuçevski'ye göre Rus köylüsü aslında daha başından geziciydi; büyükbabasının yaşadığı yerde yaşaması olası değildi; aslında toprağa karşı düpedüz "yıkıcı"ydı. Başka bir yere göçmeden önce toprağı tarıma açmak için bitki örtüsünü yakıyordu. Bu uygulama sayesinde yeni tarlalar edinerek kuzey ormanlarının (ve sonradan Sibirya'nın) kolonileştirilmesinde kuşkusuz rolü olmuştu. Bu, ormanın bir bölümünü kesmek, çalıları ve dalları yakmak ve saban sürülmemiş küllerin üzerine birkaç mevsim üst üste ekin ekmek demektir; ta ki verimlilik azalıncaya dek. Belirli bir dönemde kullanılan toprağın en azından on katı büyüklükte bir toprağın elverişli olmasını gerektirir ve her temizleme işleminde hektar başına yaklaşık 45 iş gününün ayrılması gerektiği hesaplanmıştır. Ne ki tarihte veya hatta tarihöncesi çağda, ormanlık stepte, söz ko-

nusu uygulamanın özellikle Kiev çevresindeki bölgelerde yürürlükte olabileceği düşünülemez. Tarlalara ve arazilere dikkatle sınır çekildiği ve toprağın bir bölümünün nadasa bırakılmasına olanak veren ekin ekme yöntemlerinin uygulandığı eski yerleşik tarımcılık geleneğinin kanıtları burada bol miktarda bulunur.[5] Bununla birlikte, zarar görmeye açık "siyah toprak" kuşağının kuzeyindeki toprağın görece zayıf oluşu yoğun tarım uygulamasından çok yaygın tarım uygulaması için özendirici olmuştur ve kolonicilerin engin Rus ovası üzerinde yayılması buna kanıt oluşturur. Bu yayılmanın eşit olmadığı, bazı dönemlerde ve bazı yerlerde daha belirgin olduğu belirtilmelidir; 12. yüzyılda Volga-Oka bölgesindeki (*Zalesskaya zemlya* yani "ormanın ötesindeki ülke") nüfus artışı bunun dikkate değer bir örneğidir. Ortaçağ başlarında Kuzey Avrupa'dan gelen daha ılıman iklim koşullarının bu artışta etkili olduğuna kuşku yoktur.

Rus ülkesinde hangi etkenler buradaki insan yaşamını destekleyici ya da köstekleyici olmuş ve bu ülkenin sakinleri buradan nasıl yararlanmıştır? Bazı 19. yüzyıl tarihçileri, dikkatsiz ve gelişigüzel bir tarzda şu varsayımda bulunmuşa benzemiyorlar: Tarım yöntemlerine ve tabii ki avcılık ve toplayıcılığa ilişkin bilgi birikimi, tarihöncesinde, bin yılı aşkın bir sürede oluşmuştu ve Rusya koşullarında hayatın, muazzam bir bilgi ve beceri birikimi sayesinde ancak idame ettirilmesini olanaklı kıldı. Rusya'da (gördüğümüz gibi, düşük yağış oranıyla birlikte) ılık ve soğuk mevsimler arasındaki büyük sıcaklık farkının damga vurduğu "karasal" bir iklim vardır. Ülkenin kuzeydeki konumu bu karasallığı şiddetlendirmiş ve Rusya'nın büyük bölümünde iklim dengesini soğuk mevsimden yana kaydırmıştır. Coğrafya ve iklim bakımından Rusya ile en benzeş ülke olan Kanada'nın tarımsal topraklarının neredeyse tamamının Kiev enleminin güneyinde yer almasına karşın, Moskova ve Orta Rusya enleminde genelde hemen hiç nüfusun bulunmadığını belirtmekte yarar vardır. Yeri gelmişken, Rusya'nın iklimi doğuya gidildikçe daha da karasallaşır (ve kışlar daha soğuktur). Kuzey Avrupa'nın geri kalanındaki hava sistemlerinin, Moskova bölgesinde –hatta bilhassa Petersburg'da veya Novgorod'da– iklim koşullarının kısmen tahmin edilemez oluşunda yeterince payı vardır;



Resim 3: Orta Rusya'dan bir görünüm: "Ormanın ötesindeki ülke"nin en eski kentlerinden biri olan Büyük Rostov'da Nero Gölü. Kent bir Viking dönemi kalesine (Sarskoye gorodişçe) yakındır.

Atlantik Okyanusu'nun İskandinavya'yı yaşanabilir kılan ılıklığının da bir miktar etkisi vardır. Öyle ki Rusya'nın buz tutmayan tek güvenli liman kenti Murmansk aynı zamanda ülkenin en kuzey ucudur ve Kuzey Kutbu'nun epeyce yukarısındadır.

Orta Rusya kuzeydeki konumu nedeniyle kış ortasında çok az gün ışığı alır: Yaz başlarında ise günler tersine uzundur. Bu, birçok bitkinin hızla büyümesini teşvik ettiği gibi, Rus köylüsünün tarım mevsiminin ilk bölümüne hasretmesi gereken yoğun çalışma için de daha çok zaman tanır. Saban sürmek ve tohum ekmek ivedilikle yapılmalıdır: Geleneksel Rus sabanı hafif *soha*, atla çekilen, çatallı, ahşap bir düzenekti (gerçi, uçları demir burunlu olabiliyordu). Toprağı çevirmekten çok kazıyor ama geniş bir alanı hızla tarıyordu. (Geçirimli) *Podzol* toprağının altında oluşmuş sert toprağı kırmakta etkili değildi ve bu nedenle aynı bölgedeki çeşitli araziler tarıma uygunluk bakımından birbirinden çok farklı olabiliyordu: Toprağın ortak iyelik temelinde yeniden dağıtımının Rus köy yaşamının bir özelliği olması şaşırtıcı değildir. Aynı şekilde, ortak işgücü de Orta ve Kuzey Rusya'da tarımcılığın hep gerekli bir yanı olagelmiştir; tam anlamıyla bireysel bir çiftçiliğin yalnızca güneyde cazip olduğu görülmüştür.

Rusya'nın birçok bölgesinde, temel çalışma ekibi çekirdek aile olagelmiştir (bazı ücra köşelerde bu, büyük tek bir evde oturan bir geniş aileyi içeriyordu). Bu ailenin en büyük erkek üyesi *bolşak* idi; yemekte ekmeği sembolik olarak aile üyeleri arasında bölüştüren, *obşçina* ("topluluk") denen köy meclisinde aileyi temsil eden kişi, yani "patron" idi. Eski *obşçina* ile bunun yakın yüzyıllarda *mir* (düzanlamıyla "dünya") olarak anılan sonraki biçimi arasında tarihsel bir sürekliliğin bulunup bulunmadığı büyük bir tartışma konusudur. Slavofiller Rusların köklü halk demokrasisi geleneği üzerinde dururken, bazıları da *mir*'i sadece devlet (imparatorluk) erki ile halk arasındaki dikkatle geliştirilmiş uygun bir aracı olarak görmüştür. Her ne olursa olsun, bunun Rus köylüsünün özgüveninden kaynaklanan bir gelenek olduğuna kuşku yoktur. Birçok arazi, nüfusun toplandığı merkezlerden uzaktaki küçük köylerde veya dağınık çiftliklerdeydi: Günlük yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi, besin üretiminde ve depolanmasında da kendi kendine yetmeyen bir aile açlıktan ölüyor veya kışı çıkaramadan dağılıyordu. Rus köylüsü sonraki yüzyıllarda çokça tutuculukla, geleneksel ürünlere ve eski tarımcılık uygulamalarına saplanıp kalmakla suçlanmıştır: Büyük Petro döneminden sonra birçok toprak sahibi-



Resim 4: Elyazması tezhibi (*Aziz Sergius'un Hayatı*, yak. 1600): *soha* ile çift sürmek. Köylülerin kullandığı bu çok eski, çatallı, tahta alet toprağı çevirmekten çok kazır.

nin yeni tarım yöntemleri ve bitki çeşitleri getirmeye çalışması olsa olsa görmezden gelinecek ya da daha fenası buna kıyasıya karşı çıkılacaktı. Oysa sınanmış ve denenmiş yöntemler, sert ama hiç değilse epeyce tahmin edilebilir bir iklimde, köylülerin bakış açısına göre olası bir felakete karşı tek önlemleriydi. Kolay ve ucuz veya tahmine dayalı bir denemede ise hata payı yoktu. Dolayısıyla Batı Avrupa'nın tahıl rekoltesi 13. yüzyıldan sonra sürekli artmaya başladığı halde Ruslarda tahıl ekiminin getirisi yakın zamana değin Ortaçağ'daki düzeyde kaldı. Sonuçta, alkol üretmek üzere damıtmak dışında tahıl fazlasıyla ne yapılabilirdi? Büyük miktarda bir artık üretimi silip süpürecek kolayca ulaşılabilir pazarlar yoktu. İlk dönem Rus'unda birçok kent bulunmakla birlikte bunların nüfusunun (Kiev ve Novgorod gibi kuraldışı iki önemli kentsel merkez dışında) Moskova'nın ilerideki yükselişine dek küçük olduğu anlaşılıyor. Diğer bir deyişle, Rusya kendini başarılı, hatta hatırı sayılır bir geçimlik tarım için örgütlemişti ve tam da bu yapısından dolayı modern çağa dek büyük bir zenginlik yaratamadı.

Bu tür bir tutuculuğa yerinde, basit bir örnek de köylülerin patates yetiştirmedeki isteksizliğiydi. Boris Pasternak, müthiş bir alaycılıkla şair Vladimir Mayakovski'nin ününün ölümünden sonra resmi yoldan yayılmasını "II. Yekaterina dönemi patatesleri"nin ününe benzetiyordu. Ne ki 18. yüzyılda veya 19. yüzyılın başlarında, patates üretimini teşvike yönelik hiçbir kamusal ya da özel girişimin Rus köylüsü üzerinde gözle görülür bir etkisinin olmadığı düşünülürse, bu iğneleme biraz zorlamadır. Patates ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rus beslenmesinde bugün sahip olduğu önemli yeri kazanmaya başladı. Rusya'daki koşullar aslında görece kısa sürede yetişen (üç dört ay) ve zayıf toprağa toleranslı patates için uygundu. Ancak ilk zamanlarda köylüler patates ürününün tahıla göre daha emek ağırlıklı ve belki daha riskli de olduğunu hesap etmişlerdi (ve bir olasılıkla bunu ışığa ve dona maruz kalmadan muhafaza etmenin önemini anlayamamışlardı). Her durumda, Rusların şalgam ve pancar gibi kolayca ve yaygın yetiştirdikleri ve yerine başka bir şey koyma gereği duymadıkları iyi kök sebzeler vardı. Kim bilir belki de köylüler, umut verici yeni bir ürüne yatırım

yapmakta görünüşte aşırı temkinli oluşları sayesinde patateste baş gösteren beklenmedik bir hastalıktan ve belki de 1840'lı yıllarda İrlanda'yı vuran boyutta bir felaket yaşamaktan kurtulmuşlardı.

Ruslar şüphesiz ki daha başından itibaren ağırlıklı olarak tahıl yetiştirdiler. Başka yerlerde olduğu gibi Rusya'da da en çok değer biçilen ama değişken olan ürün buğdaydı. Bu, Orta Rusya'nın kuzeyi için pek uygun bir ürün değildi ve Orta Rusya'da bile buna bel bağlamak mümkün değildi. Çavdarın rekoltesi düşük olmakla birlikte daha kuzeyde yetiştirilebiliyordu; esmer çavdar ekmeği, çarın sofrasında bile afiyetle yenilen tipik bir Rus ekmeği haline geldi. Arpa, akdarı ve daha sonra Ortaçağ'da esmer buğdayın, ki hâlâ lezzetli ve tipik bir Rus yemeği olan bir *kaşa* (haşlanmış tahıl ya da lapa) çeşidine vesile oldu, yanı sıra yulaf da özellikle hayvan yemi olarak yetiştiriliyordu. Her türlü tahıl, ekmeğin temin edilmesi gibi aşikâr bir amacı yerine getirmenin yanı sıra haşlama yemeklerde, çorbalarda, yahnilerde ve hatta hamurdan yapılan yiyeceklerde ve krepte de (*blini*) de yaygın kullanılıyordu. Bezelye ve fasulye de kullanılıyordu ama bunlar beslenmede önemli bir yer tutmuyordu; keten ve kenevir tohumları ya pişiriliyor ya ezilerek bitki yağı elde ediliyordu.

Düzenli tüketilen besinlerin büyük bölümünün fazlasıyla tahıla dayanması belli bazı tehlikeler içeriyordu. Tahıl hasadı çeşitli nedenlerden ötürü her yerde kötü olabilirdi ve Ortaçağ Avrupa'sının diğer yerlerinde (özellikle Akdeniz'de) tahıl teminini denetim altında tutanlar, başta Venedikliler, hasadın herhangi bir yerde kötü sonuçlanmasına karşı önlem olarak çeşitli tahıl kaynaklarını sağlama almak için büyük çaba gösterdiler. Diğer tahıl kaynaklarından uzak ve ulaşım yolları uzun olan Rusya'da ekinin istenilen sonucu vermemesi hızla felakete dönüşebiliyordu. Kıtlıklar çoğu zaman hastalıkların baş göstermesine yol açıyordu ve bu hastalıklar arasında en dramatik olanı ergotizmdi. Zira kıtlık zamanında halk, aksi takdirde elden çıkarılacak olan zehirli çavdar mahmuzu bulaşmış tahılı yiyordu. Rus tahıl rekolteleri yakın zamana değin düşük olduğundan (bir olasılıkla ortalama 1:3 oranında) kötü bir hasat ile feci bir hasat arasındaki pay küçüktü. Bununla birlik-

te, ürün fazlası olduğunda, tahıl alkol olarak damıtılarak "muhafaza" edilebiliyordu. Bira çok eski zamanlardan beri biliniyordu; damıtılmış votkanın Rusya'ya ancak 16. yüzyılın ortalarında (Batı Avrupa'dan) geldiği anlaşılıyor.[6] Ancak tahıldan (genellikle çavdardan) yapılan ve Rusya'ya özgü eski bir içki daha vardır: *kvas*. Mayalandırılmış olmakla birlikte tıpkı erken dönem İngiltere'sinin "hafif birası" gibi çok alkollü değildir. Hoş bir burukluğu vardır, sağlık verdiği varsayılır ve içme suyunun hijyen bakımından kuşkulu olduğu her yerde çok değerlidir. Soğuk bitki çorbasının (*okroşka*) ana malzemesi olarak bile işlev görebilir.

Vitamin bakımından son derece önemli sebzeler arasında yabani sarımsak ve kuzukulağı gibi yabani bitkiler bulunuyordu. Bununla birlikte lahana, eski çağlardan günümüze dek en önemli Rus sebzesi olagelmiştir. Lahana başlıca iki türlü işlem görür: Kışın tüketilmek üzere salamura edilir ya da en yaygın Rus yemeklerinde ana malzeme olarak ve *Şçi* genel başlığı altında geçen çeşitli sebze çorbalarında kullanılır (*borş*, yani pancardan yapılan kırmızı çorbalar Ukrayna'ya ve Polonya'ya olduğu kadar Batı Rusya'ya da özgüdür). Ufak salatalıklar ya da turşuluk salatalıklar (yaz aylarında taze taze yenir) salamura edilen diğer sebzelere tipik bir örnektir ve kış aylarında hep büyük gereksinim duyulan vitamini sağlar. Sirkeli turşular, Rusların yiyeceklerinde her zaman sevdikleri "ekşilik" tadını verebilir (C vitamini sağlık açısından kuşkusuz elzemdir); bu tür bir diğer kaynak olan salamura limon Rus ülkesine ithal edilen ilk lüks ürünlerdendi. Kök sebzelerden zaten söz edildi; çiftlik bahçelerinde soğan, sarımsak ve en tipik örneği dereotu olan şifalı otlar da yetiştirilebiliyordu. Meyveler gibi otlar da votka veya *kvas*'a çeşni katabilir; elma, armut, erik ve bektaşiüzümü, daha yumuşak iklimlerdeki kadar iyi sonuç vermese de uzundur yetiştirilmektedir. Moskova ile Vladimir arasındaki Opolye bölgesi ise kirazıyla ünlüdür.

Çiftlik hayvanları Rus köylü ekonomisi açısından temel bir öneme sahipti. Bununla birlikte, uzun kış aylarında bunların bakımı zordu. Çok miktarda saman gerekiyor ve ilkbaharda otlamaya çıkarma zamanı geldiğinde (geleneksel olarak 23 Nisan'da Aziz Yuri

Günü'nde; Kasım ayında tüm tarımsal işlerin sona erişine damga vuran ikinci bir Aziz Yuri Günü daha vardı) hayvanlar güçten düşmüş oluyordu. Öküzden çok, at *soha*'ya koşuluyordu. Domuz ve koyun elbette besleniyordu ama bunlar ne sayıca çoktu ne artıyorlardı ve genelde et özel günler dışında fazla yenmiyordu. Bununla birlikte, kış başında hayvan kesilmesi durumunda et, gereksinim duyuluncaya dek dondurulmuş olarak uzun zaman rahatça muhafaza edilebiliyordu. Rus köylerinde tavuk, ördek ve kaz her yerde görülebiliyordu. İnek ve keçi –yine az sayıda– birçok süt ürünü elde etmek için besleniyordu; bunlar en alasından ekşi bir kremadan (*smetana*) çeşitli yoğurtlara ve Rus beslenme kültürünün ayırt edici bir özelliği olan yumuşak peynirlere (sert peynir yakın zamana değin yaygınlaşmamıştır) dek çeşitlilik gösteriyordu. Çiftlik hayvanları, köylülerin zayıf *podzol* toprağının hiç değilse bir bölümünü daha verimli kılmak için gereken gübreyi de sağlıyordu.

Rusların geleneksel besinlerini önemli ölçüde ormanlıklar, göller ve ırmaklardan sağlanan doğal ürünler tamamlıyor ve çeşitlendiriyordu. Bunlar avcı ve toplayıcıları geçindirebilen ve olağan tarımcılığın zaten doyurucu olmadığı kuzey ormanları başta olmak üzere tarihi Rus topraklarının her yerindeki ormanlıklar, göller ve ırmaklardı. Verimli bir orman arazisi müthiş bir miktarda yenebilir ağaç çileği, mantar ve kestane verir (ağaç çileğinin ya da mantarın hektar başına 500 kiloya vardığı tahmininde bulunulmuştur). En yüksek fiyat biçilen mantar türü, geçmişte olduğu gibi bugün de en iyi ya salamura edilerek ya da ipe dizilip kurutularak muhafaza edileniydi (özellikle de russula ve boletus türleri). Bunlar çoğunlukla, Rus mutfağının önemli bir özelliği olan çorbalarda kullanılır. Bal veya şeker içinde muhafaza edilen ağaç çileğinden türlü türlü reçel yapılıyordu ve sonradan bunlar çayın değişmez eşlikçisi oldu. Bununla birlikte, en değerli orman ürünü –eski çağlardan beri en çok kullanılan ve aslında ithal edilen– baldı ve balmumu gibi bir yan ürünü vardı. Köylü aileler belli ki kendi kovanlarını kurabiliyorlardı ama yaban balı üreten arıların kovuklarına yuva yaptığı çok sayıda "bal-ağacı" (*borti*) da vardı. Özel mülkiyette olan bu ağaçlar çok iyi biliniyor ve bunlara büyük değer biçiliyordu; tabii yalnızca halk

tarafından değil, adı Rusçada "baldan anlayan" (*medved*) demek olan ayılar tarafından da! Bu ifade, korku duyulan bir hayvandan kötülük gelmemesi için kullanılan bir örtmece olabilir. Bal yalnızca konsantre ve dayanıklı bir kalori kaynağı değildi. Eski çağlardan beri mayalandırılarak alkollü ve daha başka çeşitli içecekler yapılıyordu. Ördek gibi yabani kuşlar ağla yakalanıyordu; bununla birlikte, kapan kurularak yakalanan ve öldürülen hayvanların yenmesi (kanla yapılan siyah pudingler gibi) resmen hoş karşılanmıyordu; Eski Ahit'teki beslenmeyle ilgili kuralların bir yansımasıdır bu.

Balık kaynayan sayısız göl, gölet ve ırmağın bulunduğu erken dönem Rusya'sında en masrafsız ve önemli protein kaynağı doğal olarak balıktı. Kış aylarında bile buzda açılan deliklerden indirilen oltalarla balık tutmak mümkündür. Balık başlı başına yemek olan bir çorba çeşidinin (*uha*) vazgeçilmez bir parçası olagelmiştir. En iyi Rus balıkları, mersin balığı ailesinin çeşitli üyeleriydi. Bunlar Rusya'nın 16. yüzyılın ortalarından başlayarak güneyde daha büyük bir toprağı ele geçirmesiyle birlikte daha bulunur olmuşlardı. Zira en iyi mersin balığı türleri başta Volga olmak üzere güneye akan ırmakların aşağı çığırlarında yaşamaktadır. Mersin balığı yalnızca havyarından dolayı değil, tütsülemeye veya tuzlamaya elverişli olan lezzetli ve sıkı etinden dolayı da değer görür. Rusya'nın geleneksel yerel mutfağı (ki kesinlikle vardır) balıktan çok et yemeklerine dayanır. Ortodoks Kilisesi tarafından belirlenen çok sayıdaki resmi oruç günü de (toplamda yılın yaklaşık yarısı) balık pişirme sanatında özendirici olmuştur. Bununla birlikte, sıkı bir oruç, balık yemekten de kaçınmak anlamına gelebiliyordu.

Ruslar geleneksel olarak fırında ya da ocakta yemek pişiriyorlardı ve bu, köylü evinin oturma odası için elzem olan ılıklığı sağlıyordu. Başlangıçta, yarım daire biçiminde basit bir yapısı olan bu fırınlar, 1600 yılı dolayından sonra, bugünkü küp biçimini aldı. Haşlama, kızartma veya ızgara yemeklerin yerine kısık ateşte pişmiş et yemeği, güveç ve tartların geleneksel Rus mutfağının ayırt edici bir özelliği haline gelmesi bundan dolayıdır; fırıncılık da çok gelişmişti ve kentlerde çeşit çeşit lezzetli ekmekler yapılıyordu. Aslında Rus diyarında bir öğün, tuz ve belki soğuk bir çorbanın

yanında çeşitli ekmeklerden oluşan bir yemekle başlıyordu; "ekmek-tuz" (*hleb-sol*), "konukseverlik" karşılığında kullanılan ünlü ve eski bir Rus deyimidir. Sonraları, bir olasılıkla 18. yüzyıl kadar ileriki bir dönemde, (Alman ve İskandinav etkisi altında) tipik Rus yemeği olarak nitelenebilecek *zakusi* ("mezeler") ortaya çıktı. Bu mezeler, bardaklar dolusu votka ve "cila"yla birlikte mideye indirilen salamura mantarlar, tartlar, tuzlu balıklar, havyarlar, soğuk etler ve "Rus salataları"ndan oluşuyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında, bir yazarın tasavvur ettiği (ve kuşkusuz abartılı) biçimiyle kırsal gastronomik bolluk imgesini merak edenler Nikolay Gogol'ün "Eski Zaman Beyleri"* adlı kısa öyküsüne bakmalıdır. Gerçi bu, insanda önündeki yemeği yeme zevki bırakmayabilir.

Tarihin birçok döneminde ve birçok yerde olduğu gibi, Rus köylüsünün günlük besininin kıt ve tekdüze bir besinden farklı olması beklenemez. Gogolvari bir bolluk yerine, genelde çorbaya ya da sulu yulaf lapasına ilaveten biraz tuz ve taze soğanla ya da sarımsakla yenilen esmer ekmekten ibaretti. Bununla birlikte, içki âlemi bir yana, şölenler de daha ilk zamanlardan beri toplumun her kesiminde Rus yaşamının ayrılmaz bir öğesi olmuştu. Şölenler öncelikle elbette önemli kilise yortularıyla bağlantılıydı ve Büyük Perhiz öncesindeki eğlenti, tıpkı başka yerlerdeki gibi, görülesi bir ölçüde olabiliyordu (yabancılara kendi güvenlikleri için Moskova sokaklarına çıkmamaları öğütleniyordu). Bununla birlikte daha ölçülü biçili şölenler de vardı. Bazıları birtakım birliklerce (*bratşini*) düzenleniyordu. Bu birliklerin varlığı Kiev döneminden beri kaydedilmiştir ve daha başından tartışma ortamı olarak toplumsal bir rol edindikleri ve belki hukuki bir güce de sahip oldukları anlaşılıyor. Moskova döneminden kalma bazı belgelerde, devlet görevlilerinin bu tür şölenlere davetsiz misafir olarak katılıp rahatsızlık vermelerinin ve aşırı yiyip içmelerinin önlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

Kuşkusuz eski çağlardan beri aile içinde de hayatın dönüm noktalarına işaret eden kutlamalar yapılıyordu. Sözgelimi doğum, ölüm, evlilik ya da hasadın sona ermesi. Eğlencenin ve hadisenin

* Bkz. Taras Bulba ve Mirgorod Öyküleri, çev. Ergin Altay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

eksik olmadığı çoğu Rus şöleninin ritüel niteliği öteden beri aşikârdı ve bu, Moskova döneminde –özellikle 17. yüzyılda– paganlığı çağrıştırdığı için din adamlarını çok rahatsız ediyordu; devlet yetkilileri de huzursuzluk çıkmasından endişe duyuyorlardı. Bununla birlikte devlet, 17. yüzyılın başlarında, Rusya'da damıtma işleminin yapılmaya başlanmasının üzerinden daha yüz yıl geçmeden, alkollü içki satışını tekelleştirmenin devlet gelirine katkısını fark ettiğinde, (sarhoşluğun önüne geçmek istemesi durumunda) biraz uzlaşmacı bir tutum aldı. Aslına bakılırsa, yetkililerin denetimindeki içki dükkânları (bunlara *kabak* deniyordu ve yiyecek de sunulan *korçma*'dan yani handan farklıydı) daha IV. İvan döneminde bile Rus kent yaşamının bir özelliği haline gelmişti. R. E. F. Smith bunu çarpıcı bir biçimde dile getirir: "Bu tür içki dükkânlarının mantar gibi bitmesi Rus halkının sonraki bütün tarihi üzerinde etkili oldu."[7] Bunun Sovyet döneminden günümüze kadarki toplumsal sonuçlarını dile getirmeye pek gerek yok. Moskova döneminin sonlarından başlayarak para dolaşımının artmasıyla birlikte *kabak*'ta kafa çekmek, özel kutlamalarla sınırlı kalmadı ve günlük yaşamın bir parçası haline geldi; her türlü anlaşma veya iş (bugün olduğu gibi) votkayla mühürlenebiliyordu. Rusya'da kişi başına alkol tüketimi kuşkusuz hiçbir yerde olmadığı kadar yüksek değildir. Sadece içki daha uluorta, frenlemeksizin ve çoğunlukla yıkıcı bir biçimde içiliyordu. 1850'li yıllardan başlayarak içki karşıtlığı, halk hareketleri biçiminde gösterildi (bu durum yönetimi de endişelendirmişti). 17. yüzyılda Çin'den getirilen çay 1790'lı yıllardan itibaren giderek hızla artan bir miktarda ithal edildi. Çok geçmeden (özellikle tüccar kesimde) kendine özgü törensel bir renge bürünen çay, içki âlemine sönük bir seçenek oluşturdu.

Rusya'da bugün bile içki ve bir dereceye kadar yemek ortamlarında, hâlâ hayli kaba ya da mütevazı bir düzeyde olmakla birlikte belli bir törensellik hissedilir. Her türlü durumda votka içme alışkanlığının bazı kendine özgü, değişmez törenleri vardır ve kadeh kaldırma (başlı başına biçimselleştirilmiştir) ve az da olsa bir şey atıştırma zorunluluğu buna dahildir. Rus içkicilerin sarhoş bir kafayla sendeleyerek bahçede yenebilir ot aramaları ya da içkinin

yanında sembolik bir yiyecek olsun diye bir şekerlemeyi çakıyla özenle üçe bölmeleri Batılıların şaşkınlık içinde gözlemledikleri şeylerdir. Köylü konukseverliği kendi âdetlerini sürdürür. Tanrı misafiri hemen bir köşeye oturtulur ve ne iş yaptığı sorulmadan önce, "ekmek-tuz", yiyecek ya da içecek bir şey sunulur. Biçimselleşmiş yemek edimi günün tek önemli öğünü ekseninde döner: *obed*, geç sabah saatlerinden akşama dek günün her saatinde yenebilen akşam yemeğidir (seçme şansı varsa, 18. yüzyıl Batı Avrupası'nda olduğu gibi öğle ile akşamüstü arası yeğlenir). Bu yemeğin *zakuski*'den hemen sonraki ayırt edici özelliği bir tas çorbadır. *Zavtrak*, kahvaltı; *vtoroy zavtrak*, öğle yemeği ("ikinci kahvaltı") ve *ujin*, akşam yemeği *obed*'e göre daha önemsiz ve gelişigüzel öğünlerdir.

Geçmişe dönersek; Rus tarihinin çeşitli dönemlerinde törenselleşmiş içki âleminin devlet katındaki önemi görülebilir. "Batılılaşmacı" olmakla ünlenmiş olmasına karşın Büyük Petro'nun getirdiği düzende, kökü eski Rus düşün ve davranış örüntülerine dayanan pek çok şey vardı. Bazı modern kültür tarihçileri ve göstergebilimciler, Büyük Petro'nun özellikle 20 yaşından ölünceye kadarki 30 yılı aşkın süre içinde, büyük bir ilgiyle çokça zaman ayırdığı tuhaf kurumu "Sarhoşlar Sinodu"nu yeniden dikkatle incelemişlerdir. Küfür, müstehcenlik, parodi, aşırılığın ve umumi bir serseriliğin harmanlandığı bu kuruma çeşitli yorumlar getirilmiştir: Batıdaki "Cehennem Ateşi" kulüplerine öykünme, modernleşme doğrultusunda bir siyasal davranış; Petro'nun kişisel patolojisinin bir unsuru; yoğun iş günü sonrasında dinlendirici bir taşkınlık (adı "Şen Ortaklık" biçiminde yumuşatılmıştır) olarak yorumlanmıştır. Ancak Petro'nun (Yuri Lotman'ın sözüyle) "anti-davranış"ının törensel, arkaik ve aslında pagan yönleri konusunda kuşkuya pek yer yoktur; özellikle Petro'nun buna verdiği önem ve içki âlemlerinin yılın belirli dönemleriyle bağlantılı olması göz önünde bulundurulursa (ayrıca bkz. s. 156).[8] Petro'nun pek çok bakımdan önceli sayılan Korkunç İvan da bir diğer "törensel âlemci" idi ve bunda ona *opriçnina*'sı eşlik ediyordu; *Opriçnina* bir nevi manastır ilkeleri doğrultusunda örgütlenmiş bir grup sorun gidericiydi. Halka dehşet saçmakta onlardan yararlanan İvan, Moskova içinde onlara "ayrı bir krallık" kurmuş-

tu. Belki de I. Vladimir'in –Rus'un Hıristiyanlığa geçmesini sağlamıştı ama kayda değer bir âlemci hükümdardı– (İlk Kronik'e göre) olası bir devlet dini olarak İslamı reddettiğinde söylediği ünlü söz yeniden incelenmelidir. "İçki Rus halkının neşe kaynağıdır: Bunsuz yapamayız." Bu Vladimir ya da kronikçi tarafından yapılmış uçarı ya da kendini tiye alan bir yorum olarak değerlendirilebilir; bir halk masalı maskaralığının işareti (görünüşe bakılırsa Vladimir bir bakıma, Müslümanlıktaki cennet düşüncesinden hoşlanıyordu). Ama belki de çok önemli bir altmetin vardır: Vladimir halkı için köklü şölen törenlerine son vermeyi gerektirmeyen gelişmiş bir din seçmek durumunda kalmıştı. Vladimir'in şölen alışkanlıklarına ilişkin başka ilginç betimler ve bunların toplumsal boyutu kronikçi tarafından 996 yılı başlığı altında verilmiştir. Bu arada, Hıristiyanlık öncesindeki ritüel dünyasında şölen düzenleme konusunda başka yorumlar için İnanç Dizgeleri başlıklı 3. Bölüm'e bakınız.

Rus köylüsü içinde bulunduğu çevreden yenebilecek ya da içilecek ürünlerden fazlasını elde ediyordu kuşkusuz Aslında küçük bir kentli sınıfın ya da paralı Rusların haricinde kimsenin ülkenin veya hemen yakın çevrenin dışında üretilen bir şeye gereksinimi yoktu. Güzel kumaşlar ithal ediliyordu ama tahıl üretiminin güvenilmez olduğu bir enlemde bile sıradan işler için bol miktarda keten ve kenevir bulunuyordu. Deri üretiliyor ve kentlerde ayakkabı yapımında kullanılıyordu. Yine de köylüler genellikle huş ve ıhlamur ağacı kabuğu şeritlerinden yapılma ayakkabılarını giyiyorlardı (bunlar çok çabuk eskidiğinden, uzun bir yolculukta köylü genellikle çıplak ayak yürüyor ve varılacak yere ulaştığında giymek üzere ayakkabısını omzundaki değneğe asıyordu. 20. yüzyılın ileriki dönemlerinde de bunun gibi sahnelere tanık olmak mümkündü). Demir, Kuzey Rusya'nın bataklıklı ve kumul *podzol* bölgelerinden elde edilmesine karşın köylü evlerinde çok az bulunurdu. Belki yalnızca *soha* ucunda, orakta ve bıçakta, en önemli köylü gereci olan baltada kullanılıyordu. Bel bile ağaçtan yapılıyordu. Başka madenlere talep iyice azdı. Bunlar bir olasılıkla ikona mahfazası, lamba gibi kilise eşyalarında, sikkelerde ve yüzüklerde ve kişisel süs eşyalarında görülebiliyordu. İkonalarda ve duvar resimlerinde

kullanılan boyalar bile çoğunlukla yerel madenlerin öğütülmesiyle elde edilen toprak renkleriydi; civadan elde edilen zincifre; bakırdan elde edilen zencar; beyaz kurşun; altın yaprağı; yarı değerli taş olarak Yakındoğu'dan ithal edilen lacivert taşı, az miktarda ve nadiren gereksinim duyulan birkaç istisnaydı. Çömlekçilik yalnızca birkaç yemek kabı ve Eski Rus dönemi sonlarında kullanılan ocak kiremitleri için gerekliydi. Rus'ta genelde cam yerine Kuzey Dvina bölgesinde bulunan mika kullanılıyordu.

Köylü hanehalkının genelde kendi çabasıyla temin edemediği tek önemli kalem tuzdu.[9] Beslenmenin gerekli bir öğesi olarak (özellikle kışları ahıra kapatılan çiftlik hayvanları için), çeşni katmak için ve özellikle, uzun Rus kışları düşünülürse, her türlü besinin (Moskovalıların ikram etmeyi sevdikleri Astrahan kavunu bile salamura ediliyordu) bozulmadan muhafaza edilmesi için tuza talep duyuluyordu. Tarih boyunca birçok ülkede görüldüğü gibi, devlet tuz sanayisini örgütlemiş ve bundan gelir sağlamıştı. Orta ve Güney Rusya tuz kaynakları bakımından yoksuldu (bununla birlikte, Tatar istilasından sonra Litvanya'nın denetimine geçen Galiçya bölgesinde kaya tuzu ve Aşağı Volga'yı çevreleyen çöllerde tuzla havuzları bulunuyordu. Bu bölgeler ancak 1550'li yıllarda Rusların eline geçti ama taşımacılık açısından zorluydu). Dolayısıyla Kuzey'in ve Doğu'nun çoğunlukla çeşitli ücra bölgelerinde, rezervlerin kimi zaman birkaç yüz ayak derinlikte bulunduğu yerlerde, toprağın delinmesi gerekiyordu; bu, Petro dönemi öncesinin "geri kalmış" Rus'u açısından müthiş ve masraflı bir teknolojik çaba gerektiriyordu. Beyaz Deniz'in elverişli olmayan iklim koşullarında, deniz suyunu buharlaştırmak buna bir seçenek oluşturdu. Anlaşılan bu, işgücünü doyuracak tahıl ve odun temini büyük bir sorun olduğu halde, daha ilk zamanlardan beri uygulanmaktaydı. Zira bu tuz ticareti, Moskova döneminin büyük bölümünde, genelde Kuzey'in ve özellikle buradaki manastırların (özellikle Solovki Adaları'ndaki büyük manastırın) önemli bir ekonomik dayanağı oldu. Vologda, Rusya'nın bir olasılıkla en büyük tuz deposu olması sayesinde zenginleşti. Sibirya yerleşime açıldığında, çok önemli olmasa da yeni bazı tuz kaynakları

sağladı ("Sibirya'nın tuz kaynakları" masaldır). Genç Çar Aleksey'in hükümeti 1646 yılında tuz vergisini artırmaya yönelik bazı akılsızca düzenlemeler yaptığında, bu sanayinin ne denli önemli olduğu çarpıcı bir biçimde görülmüştü; bu, birkaç yıl sonra Moskova'da büyük ölçekli bir "Tuz Ayaklanması"nın (*Solyanoy bunt*) yanı sıra 17. yüzyılın başlarında Alman gezgin Adam Olearius'un anlattığına göre yeterince tuzlanmadan depolanan çok miktarda balığın ve tuzun ziyan olmasına da yol açmıştı.

Rus'un başlangıcından itibaren uzun bir zaman, ülkenin ya da hiç değilse *tayga* ve karma orman kuşaklarının tüm ürünleri arasında en gösterişli ve ekonomik açıdan en değerli olanı hayvan postuydu. Nakit paraya eşdeğerdi. Bazı ilk para birimlerine bu hayvanların adları verilmişti; 17. yüzyılın sonlarında bile, Batı Avrupa'ya giden Rus elçiler, giderlerini karşılamak için yanlarında bir yığın hayvan postu götürüyorlardı (tezgâh açıp bunları satmaları ev sahibi halkı şaşkınlığa düşürüyordu). Bazı kürklü hayvanlar (örn. kunduz, susamuru, ayı, kurt ve yabani tavşan) hiç değilse modern çağın başlangıcına dek Rus'un merkezinde ve daha kalabalık bölgelerinde çok yaygındı; iklim koşullarına uyum sağlamak için iyice kürklenen kutup tilkisi, zerdeva (köpek cinsi) ve en çok da samur gibi gerçekten değerli hayvanların ise soğuk ve yol geçmez *tayga* bölgelerinde aranıp bulunması gerekmişti. Bol miktarda bulunan ve her işe yarayan en önemli kürk sincap kürküydü. Moskova makamlarının kendi çıkarları uğruna kürk ticaretini denetim altına almaları şaşırtıcı değildi. 17. yüzyılda devlet gelirine tek başına en büyük katkıda bulunan kalem buydu. 1470'li yılların öncesinde bu ticaret büyük ölçüde Novgorodlu tüccarların elindeydi. Kuzey *tayga*'nın –aslında Urallar'ın biraz ötesine dek uzanıyordu– kaynaklarından yararlanmak üzere burada bağımlı, seyrek nüfuslu topraklardan oluşan engin bir "imparatorluk" kurmuşlardı. Ancak bazıları bu ticaretten ne denli büyük bir kazanç elde etmiş olurlarsa olsunlar, kürk avcılığı alt kesimden ama girişimci insanlara da iyi kazanma fırsatı veriyordu. Sıradan köylülerin kürkten çok koyun postu giymeleri daha olasıydı ama yakaladıkları ayı, sincap ve yabani tavşanların etini yiyor olabilirlerdi.

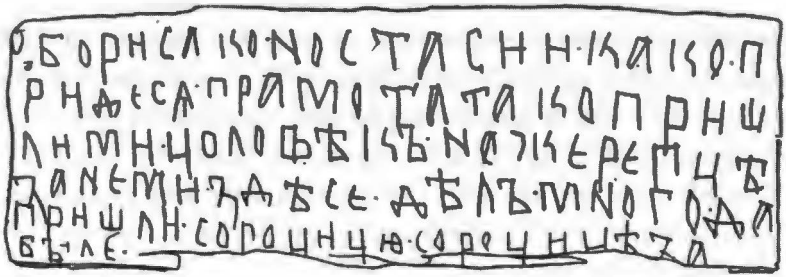
Yüksek değer biçilen hayvanların zamanla daha da ücra bölgelerde aranması gerekmişti. Şaşırtıcı gelebilir ama Ruslar Sibirya'yı kuzeyden, eski Novgorod topraklarından başlayan ticaret yolları boyunca kolonileştirmeye koyuldular ve Kuzey Urallar'ın ve Ob-Taz haliç sisteminin her iki yanındaki kutup enlemlerinde kazıkla çevrili yerleşimler kurdular. Bunların arasında en dikkate değer yerleşim en uzaktaki Mangazeya'ydı. 17. yüzyılın başlarında burası belli ki canlı bir sınır kenti, "ikinci bir Bağdat" idi ve (kent yöneticisinin belirttiğine göre) "serseriler [...] vergi kaçakçıları, borçlular, hırsızlar ve daha başka suçlular" kol geziyordu; yönetim,1619 yılında yabancı tüccarlarla yapılan gayriresmi ticareti durdurmak için umarsızca Sibirya'ya uzanan kuzey yolunun kapatılması emrini verdi (daha önceden kurduğu gümrük noktaları belli ki etkisiz olmuştu).[10] Berkitilmiş bu uç yerleşimlerinin çoğu bugün birer hayalet şehirdir ya da *tayga* tarafından geri alınmıştır; Mangazeya bir yangından sonra "Yeni Mangazeya" adıyla Yenisey kıyısında Turuhansk'ta yeniden kurulmuştu. Bu geniş toprakların –daha Novgorodluların ilk faaliyetlerinden itibaren– yerleşime açılması, orman kuşaklarına yayılmış seyrek nüfuslu yerli halklarla yakın ilişki kurulmasını gerektirdi. Bu insanlar vazgeçilmez bir rehberlik hizmeti verebiliyor ve avcılık çoğunlukla onlar tarafından yapılıyordu. Koruma sağlaması karşılığında Moskova yönetimine *yasak* denen kürk haracı ödüyorlardı. Bu halklar Ortodoksluğa geçseydi, Rus sayılacaklardı; yönetimin misyonerlik yapma hevesinde olmaması şaşırtıcı değildi. Kürk avcılığı sonunda Rus kâşiflerin ve yerleşimcilerin, Bering Boğazı'nı aşarak Alaska'yı ve Amerika'nın batı kıyılarını Kaliforniya'da Fort Ross'a kadar kolonileştirmeleri sonucunu doğurdu.

Kuzeyin ve doğunun ücra köşelerinden elde edilen değerli tek hayvan ürünü kürkten ibaret değildi. Tuhaf gelebilir ama Kiev döneminden beri fildişi, önemli bir Rus ihraç malzemesiydi; öncelikle, Ruslar ve yerli balıkçılar tarafından Beyaz Deniz'de ve Kutup Okyanusu'nda (buraya sıkça oluşan yoğun sisi hatırlatırcasına "Soluyan Deniz" diyorlardı) avlanan morstan elde ediliyordu. Sibirya yerleşime açıldığında, tundra ırmak setlerinden elde edilen şaşırtıcı

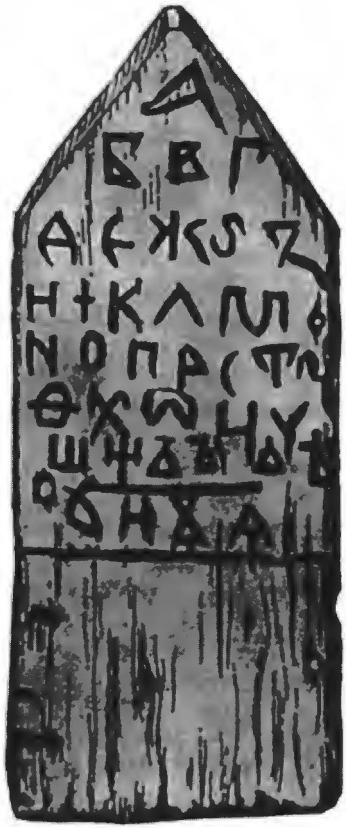
bir fildişi kaynağı daha bulundu. Bu, fosilleşmiş mamut azı dişleriydi. Her yıl kurulan Yakutsk Panayırı'ndan inanılmaz miktarda fildişi geçtiği kaydedilmiştir.[11] Fildişi yalnızca ithal edilmiyordu; Kiev ve Moskova Rus'unda incelikli oyma sanat yapıtlarında, özellikle özel küçük ikonalarda da kullanılıyordu. Yarı değerli taşlar da benzer biçimde ve ayrıca örneğin, Moskova'da Kremlin'deki Meryem'e Müjde Katedrali'nin zemininde kullanılmıştı. Urallar'ın iyiden iyiye Rus denetimine girmesiyle birlikte bakır ve gümüş gibi madenlerin yanı sıra bu tür malzemeler bakımından da zengin bir kaynak olduğu görüldü.

Ahşap Rusya

Rus doğa örtüsünün doğal kaynaklarından yararlanmakta hiçbir şey ahşabın önemiyle yarışamazdı ve bu konunun biraz ayrıntılarına inmeye değer. Rusya'nınki gibi bir karasal iklimde, ağaçlar yavaş büyür ama genelde çok uzun olurlar; odunları kalın ve kalıcıdır.[12] İlk Ruslar baltayla (testere Moskova dönemine dek pek kullanılmadı) ve belki kütükleri yarmak için kıskaç ve keserle günlük yaşamda kullanılan şaşılası çoklukta nesneler yaptılar. Tarım aletleri –hatta bel ve tapan gibi; gerçi, bunların ucu demirden olabiliyordu– ve bükülmüş ipliği işlemek ve kumaş dokumakta kullanılan evsel gereçler hep tahtadandı; kova, yayık, büyük kepçe, kaşık, tabak gibi şeylerin yanı sıra sıvıları ve un gibi maddeleri saklamakta kullanılan kaplar da öyleydi. Dolayısıyla çivi veya vida kullanmadan yapılmış mobilyalar da öyleydi kuşkusuz; ev ikonaları ahşap panolar üzerine boyanıyordu. Ulaşım araçları –kayık, kızak, kayak ve el arabaları– ağaçtan yapılmıştı; ağır yük taşıyabilen kayıklar ilk zamanlarda (ve 16. yüzyılda bile) büyük tek bir meşe gövdesine oyuluyordu. Huş veya ıhlamur ağacı kabuğundan yapılma hasırla birçok ev eşyası örülüyordu. Hasır ayakkabılardan zaten söz edildi. Rusya'da kenevir yetiştirildiği halde, paspas ve halatta bile bu hasır kullanılıyordu. Huş ağacı kabuğu şeritleri (sivri uçlu yazı aletiyle kazınıyordu) Kiev Rusya'sında ve sonraları sıradan vatandaşlarca mektuplarda veya benzeri belgelerde kullanıldı. II. Dünya Savaşı'ndan beri binlerce-



(a)



(b)

Şekil 1: (a) Tatar dönemi öncesine ait "huş ağacı kabuğundan belge" (1945 yılından bu yana başta Novgorod'da binlercesi bulunmuştur) ve (b) eğitim amacıyla kullanılan ahşap alfabe tahtası.

si Novgorod'un bataklık (oksijensiz) toprakaltından çıkarılmıştır. Öğretimde kullanılan alfabeler küçük panolara kazılıyordu. Soba doğal olarak çok miktarda odun tüketiyordu ama sıradan Rus evlerinde, her ne kadar balmumu eski bir Rus ürünü olsa da (kilise büyük bir mum tüketicisiydi), bir tahta parçası (*luçina*) da sıradan bir ışık kaynağıydı; huş ağacından elde edilen kuru kavmantarı standart bir kav türüydü. Kozalaklı ağaçlardan reçine ve çam sakızı türünde değerli yan ürünler elde ediliyordu. Rusya'ya ilk kez 1557'de (Beyaz Deniz yoluyla) giden İngiliz tüccar Anthony Jenkinson her yerde ahşap bulunmasından etkilenmişti. Aşağı Dvina'ya giderken bindiği 200 ton yük (tuz) taşıyan "enine boyuna yapılı" teknelerin "demirle ilgisi yoktu, bütünüyle kerestedendi"; Vologda'ya vardığında, burayı "müthiş bir kent" diye not etti: "Evler çam ağacı kerestelerinin, demir veya taş işçiliği olmaksızın, birbirine eklenmesiyle yapılmış ve huş ağacı kabuğuyla kaplanmış ve ahşap yine her yerde. Kiliseleri de bütünüyle ahşap. Her dini bölgede biri kışın ısıtılan, diğeri yazlık iki kilise bulunuyor."

Yapılar gerçekten de ağaçtan çok göz alıcı biçimde yararlanıldığını gösteriyor. Geleneksel Rus köyünün –Eski Rus kentinin de– görünüşünde tanımsızcasına dokunaklı bir şey vardı. Neredeyse bütünüyle onu çevreleyen ormandan ortaya çıkmıştı ve (ahşap kalımsız olduğundan) insanlar onu artık ayakta tutamadığında ormana dönmeye hazırdı. Bu tür bir ahşap mimarinin (gerçi burada "mimari" anakronik bir terimdir; evleri inşa edenler plansız çalışıyor ve "göz ayarına bağlı kalıyorlardı") kapsadığı çeşitli yapı türleri arasında köylü evi başta gelmektedir. Orman kuşaklarında bu ev *izba* biçimini almıştır: Boylamasına yerleştirilmiş bir veya bir dizi kereste ünitesi; çapları özenle eşleştirilmiş, baltayla düzeltilmiş, köşeleri düzgün bir biçimde köşebentle veya kırlangıç kuyruğu geçmeyle birleştirilmişti. Çatının –geçmişte tahtayla veya sazla kaplıydı– çıkmalı saçakları ve çok defa iyiden iyiye bezenmiş saçak pervazları ve benzer ahşap oyma öğeleri vardı. Güneyde bu tür bir ev eskiden olduğu gibi bugün de *ahata* diye adlandırılır. Cephesi kireçle sıvanmış olmakla birlikte bunun iskeleti de ahşaptır. Ev, *dvor* (bu sözcüğü "avlu" ya da "iç avlu" diye çevirmek yetersiz

kalır) denen konutsal alanın yalnızca önemli bir unsurudur. Kapısı genelde doğrudan köy yoluna veya patikasına geçit vermekle birlikte evin *dvor*'a bakan en uzun duvarına yerleştirilmiştir ve buraya birkaç basamakla çıkılan bir verandadan ulaşılır. Eski resimlere bakılırsa, geçmişte *izba*'nın sürme tahtayla kapatılan ve bugünün daha küçük ve yalın pencereli olağan çatısından daha dik eğimli bir çatısı vardı. Evlerde baca hayli yakın zamana değin nadiren görülüyordu. Duman camsız pencerelerden ya da yüksek tavandaki (hava sanıldığı kadar boğucu olmayabilirdi, duman baş yüksekliğinden yukarıda yalıtıcı bir tabaka oluşturuyordu) bir *dimnik*'ten (duman bacası) dışarı çıkmanın yolunu bulurdu. Hiç değilse kış aylarında, bütün aile, ısıtılan tek bir odanın içinde yaşamını sürdürüyor, çalışıyor, yemek yapıyor, karnını doyuruyor ve uyuyordu. Bu büyük oda tam olarak söylemek gerekirse *izba*'ydı (günümüz Almancasında "oda" anlamındaki *stube*'yle akraba olan bu sözcüğün eski Germen dilinden alındığı sanılıyor). Buna karşılık *seni*, ısıtılmamış oda veya odalardı ve bazen ısıtılan odadan evin dışına çıkmak için geçilmesi gereken bir koridordan ibaretti. Evde kiler olarak kullanılan bir bodrum katı ve kimi zaman bütün bir üst katla birlikte çoğunlukla ısıtılmayan tavan arası katları da bulunabilir; çoğu köylü toplumunda olduğu gibi Kuzey Rusya'da da çiftlik hayvanları için bir barınak ve otluk, evin arka kısmına bitişik oluyordu. Bu evler sphagnum yosunu (turba yosunu) ya da başka bir dolgu maddesiyle tomrukların arasındaki boşluklar doldurularak kusursuzca yalıtılıyordu –yalıtılmalıydı da. Bununla birlikte, ahşap yapı evin "soluk almasına" da imkân veriyordu.

Kentlerdeki evler biraz daha farklıydı. Prefabrike modüllerle çok hızlı kurulabiliyordu. Petro dönemi öncesinde, Rusya'nın önemli kentlerinde bile çok az sayıda taş veya tuğla konut yapısı bulunuyordu. Gerçi, bunlar 17. yüzyıl boyunca sayıca hayli arttı (özellikle Moskova'da Petro dönemi öncesine ait 100'ü aşkın taş konut yapısı kalıntıları bulunmaktadır). Tuğladan bir temel kat üzerine çoğunlukla insanların daha sağlıklı buldukları için oturmayı yeğledikleri ahşap bir üstyapı çıkılıyordu. Bununla birlikte, bütünüyle ahşap yapılar da özellikle sonraki birkaç yüzyılda ve



Resim 5: Aleksey Venetsianov, *Harman Yeri* (1821, Tretyakov Galerisi). Başlangıçta portre ressamı olan Venetsianov (1780-1847) sonraları kendini dingin ve ülküselleştirilmiş Rus kırsal kesiminin günlük yaşamını betimleyen resimlere adamıştır ve bunu yapan ilk önemli sanatçıdır.

daha çok çeşitli tüccar ve zanaatçı etkinliklerinin, daha geniş bir ailenin yaşadığı tek bir evin çatısı altında gerçekleştiği yerlerde, yüksek bir karmaşıklık ve süsleme düzeyine erişebildi. Bacaların ve camların sağladığı rahatlıkla pencere çerçevelerinin (*naliçniki*) süslemesine daha büyük bir özen gösterildi; klasik motiflere dayanan alınlıklara yaratıcı dantel çeşitlemeleri oyuluyordu. Eski Rusya'nın ahşap saray mimarisinde süsleme çok daha aşırı olmalıydı ama değerli bir istisna dışında bunun günümüze bir örneği kalmamıştır. Söz konusu istisna, Moskova yakınlarında Kolomenskoye'deki büyük ahşap saray yandığında, II. Yekaterina'nın talimatı üzerine yapılan balık pulu bezemeli ahşap modeldir. Büyük ölçüde 1667-68 yıllarında inşa edilmişti ve 200'ü aşkın odasıyla farklı ve hoş öğelerin birbirine bağlandığı şaşırtıcı, masalsı bir bütün sunuyordu. Çar Aleksey'in son yıllarındaki gözde dinlenme mekânıydı; çarlık geleneğinin hem doruk noktası hem son ürünü olan bu yapı inşa edenlerin becerilerinin seyirlik bir seçkisiydi.

Koruyucu bir çitle –kurtların ve ayıların zarar vermesine karşı alınan bir önlemdi– çevrelenmiş Eski Rus köyü de ahşap ustalarının becerilerinin kendine göre bir seçkisiydi. Büyücek bir *izba*'nın yanı sıra her *dvor*'un da kendi eklentileri ve ahırları (bazıları evle birlikte aynı çatı altında olabiliyordu), özenle istiflenmiş tomruk yığını, ayaklar üzerinde yükseltilmiş deposu, karşıdengeli ahşap yapılı kuyusu ve son olarak, Rusya'nın hemen her yerinde günümüze dek görülen bir olgu olan bir minyatür ev bulunuyordu. Kendine ait bir odun yığını ve (günümüzde) bacası olan bu minyatür ev, sebze bahçesinin en ucunda ya da varsa bir göl veya ırmak kenarında bulunuyordu. Burası genellikle haftada bir yakılan bir hamamdı (*banya*). Böylece herkes buhar banyosuna giriyor, huş ağacının ince dallarıyla kendini kırbaçlıyor ve sonrasında belki de karda yuvarlanıyordu. Bu tören öyle uzun bir geçmişe dayanıyordu ki (orman kuşaklarının yerli Fin-Ogur sakinlerine dek gittiğine kuşku yoktur), İlk Kronik'in baş sayfalarında, biraz şaka yollu olarak, Aziz Andreas'ın Novgorod'da sözde tanık olduğu ve daha sonra Roma'daki kuşkucu dinleyicilerine anlattığı müthiş bir seyirlik olarak betimlenmiştir. "Slavların ülkelerini ve onların arasında yaşarken ahşap hamamlarını gördüm. Bu hamamları sonuna kadar ısıtıyorlar, sonra soyunuyor ve tanen süründükten sonra körpe dalları alıp kendi bedenlerine vuruyorlar [...] Ardından soğuk suya giriyor ve böylece yeniden canlanıyorlar [...] Bu işi yalnızca yıkanmak için değil, gerçek bir işkence olarak da yapıyorlar." Hamam haftalık yıkanma için uygun bir yer olmaktan ibaret değildi. Yedek bir konuk odası, toplantı salonu, içki içilen bir yer veya doğumhane işlevi de görebiliyordu. Tuhaf bir dizi eski folklorik çağrışımı vardır. Yuri Lotman (kültür çözümlemesinde ikili örneklendirmeden yana tutumuyla) bunu çarpıcı bir biçimde dile getirir: "Hamam, ahır ve demirhane gibi yapılar, Hıristiyan dünyasında, pagan tapınakların yazgısının ilginç birer örneğidir. Bu tür yerlerin "pis" olarak algılanmasının, aile veya ev mabedi olarak [...] kutsal özel bir anlamının olmasıyla ilintili olduğunu düşünmek için neden vardır [...] Hamam biliciliğin, büyücülüğün, büyülü tedavilerin ve elbette okuyup üfleyerek iyileştirmenin mekânı olarak da

boy gösterir; hamamın kült rolü, hamam töreninin kilise ayininden aşağı kalmadığı düğün töreninde de açıkça kendini gösterir. Her biri bir diğerini bütünler."[13] Demek ki her köylü hanehalkının mikrokozmosunda hamam, "pagan" tinsel kutupta yer alır; diğer kutup ise evin girişinin sağ karşı ucunda bulunan başlıca odanın "en güzel köşesi"dir (*krasni ugol*). Eve ait ikonalar, odanın bu köşesinde ağırlanan konuklar geldiğinde selamlanması için burada bulundurulur. Yeri gelmişken, modern çağın Rus kasabalarında ve kentlerinde hamam ortadan kalkmadıysa da başka bir kılığa bürünmüştür; büyük bir kamusal kurum, insanların buluşma ve dinlenme mekânı olarak kendine özgü kentsel folklorunu üretmiştir (büyük Sovyet yergici Mihail Zoşçenko'nun (1895-1958) birçok öyküsünde bunun örnekleri görülür).

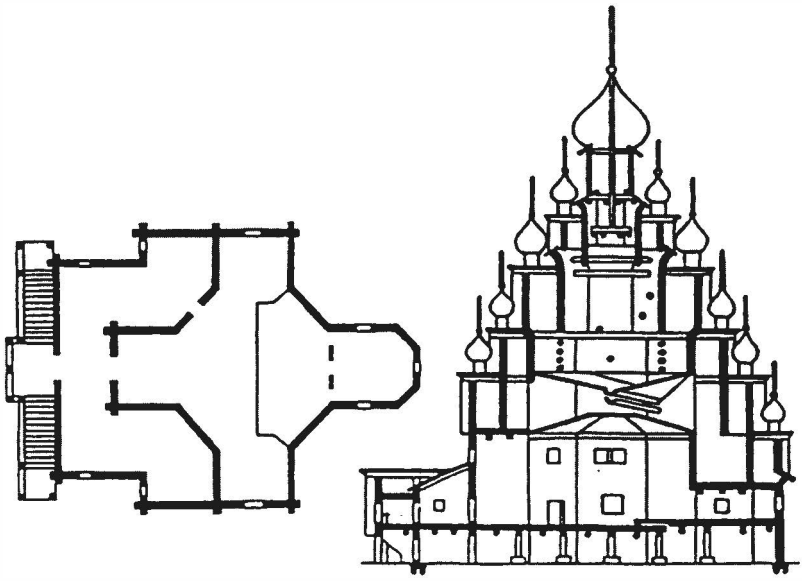
Kentlerin veya köylerin dışında da çok sayıda ahşap yapı vardı: Su değirmenleri, ağaç seviyesinden yukarıdaki rüzgârı yakalamak için kaideler üzerinde yükseltilmiş yel değirmenleri, avcı kulübeleri ve uzun kazıklar üzerindeki av depoları, orman içlerindeki bağımlı küçük yazlık köyler, yol kenarındaki haçlar ve ibadet noktaları, çitler ve genelde büyük ve zarif olan köprüler bunların arasındaydı. Rusların olası düşman topraklara yayılmaya başlamalarıyla birlikte kaleler ve ticaret yerleşimleri dehşet verici ahşap kazıklarla çevrildi. Bu tür siperler zamanında muazzam bir toprak yığını üstünde duruyordu. Bunlar genelde Rus ülkesinin can damarındaki birçok Ortaçağ kentinin merkezinde de görülebilir ama çatma yapıların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Bu tür kaleler –Moskova döneminde bunların yerini görkemli tuğla kaleler aldı (örn. Smolensk ve Novgorod'da ve Tula, Kolomna gibi güney sınır topraklarını gözleyen bazı başka yerlerde)– ve belki tahta döşemeli bazı sokaklar bir yana, modern çağ öncesinde, kentleri köylerden ayıran fazla bir şey yoktu. 16. yüzyıldan başlayarak geniş bir alanı kaplayan Moskova kenti bile, yabancıların çokça tanıklık ettiği gibi, büyük ölçüde köyün ya da kırsal mülkün "avlu" ilkesine göre kurulmuştu. Bahçeler, barakalar ve çiftlik hayvanlarıyla doluydu (kırsal bölgede sığırlar her sabah otlağa sürülüyor, her akşam kendiliklerinden evlerine dönen bu hayvanların sütleri

sağılıyordu). Bölgesel başkentler bir yana, harita üzerinde önemli bir kentsel merkez olarak görülen bir yerin bugün bile kırsal bir nitelikte oluşu ziyaretçileri şaşırtır. Bu tür yerlerde dükkân veya işyerlerinin kesintisizce aktığı caddeler ortaya çıkmamıştır; belirgin bir "kent merkezi" yoktur; gelişigüzel yerleştirilmiş birkaç Sovyet beton konut bloğu ve geniş bahçeleriyle birlikte bütünüyle kırsal bir görünümde olan, kütüklerden yapılmış, birbirinden kopuk evler arasında çarşı işlevi gören toz toprak içinde bir alan vardır. Eski Rusya'da 19. yüzyıla dek kırsal yaşamdan nitelik bakımından farklı bir kentsel yaşam anlayışı (belki zorunlu gerilemesine dek Novgorod dışında) ve genelde aynı yükümlülükleri ve sahip oldukları haklardaki sınırlamaları köylüler gibi paylaşan kent sakinlerinde ayrıcalıklı bir kentçilik anlayışı pek olmadı. Batı Avrupa'nın birçok yerinde erkenden oluşan ve Kiev Rusya'sında da bilinen özgür ve özerk kentli kavramı Moskova'ya iyiden iyiye yabancıydı.[14]

Her geleneksel köyün can damarı *pogost* idi; bu terim başlangıçta bölgeyi veya genelde bir papazlık bölgesini adlandırmakta kullanılmış ama zamanla kilise avlusu alanı anlamıyla sınırlanmıştı; *pogost* dünya içinde bir dünyadır ve genellikle kendi tahta duvarlarıyla çevrilidir (günümüzde ise çoğunlukla yalnızca mezarlık anlamına gelir).[15] Kiliseler (genellikle çift kilise vardı ve yukarıda Jenkinson'ın belirttiği gibi bunlardan biri daha küçüktü ve kışın kullanmak için ısıtılıyordu) en görkemli ahşap yapılardı, boyutlarının ötesinde anıtsal nitelikteydiler. Yalnızca yere çömelmiş gibi duran köy evlerinin değil, D. S. Lihaçov'un ifadesiyle "uzamın dingin bir istilası" biçiminde yer yer araya girdikleri dalgalı doğa örtüsünün üzerinde de yükseliyorlardı. Kentlerin de her sokak veya mahallesinde zamanında bu tür ahşap kiliseler vardı. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda (genellikle yangınların ardından) neredeyse hepsinin yerini tuğla veya taş yapılar aldı. Bu görkemli ahşap kiliseler giderek küçülen sekizgen veya kare kesitli bir dizi katla "çadır" ya da dekoratif küçük birkaç kubbeyle sarmal biçiminde yükseliyordu. Siluet olarak yapının tamamı genelde akla büyük bir köknar ağacını getiriyordu. Baltayla ve tek bir çivi kullanmadan eski yöntemlere bağlı kalarak ama bunları hep yeniden yorumlayarak yapılan bu

yapılar halk yaratıcılığının hünerli birer ürünüydü. Bu tür yapıların kaynağı esrarlıdır: Novgorod kronikçileri, 10. yüzyılın sonlarında inşa edilen ve günümüzdeki taş Aya Sofya kilisesinin önceli olan "on üç tepeli" (Dekoratif kubbeler mi? İç mahzenler mi? Bu tür yapıların hepsi çoktan ortadan kaybolduğundan ancak bir tahminde bulunulabilir) bir ahşap kiliseyi anımsarlar. Ortaçağ'ın İskandinav "fıçı kiliseleri"yle doğrudan bir bağı varsa bile hâlâ buna bir açıklama getirilmesi gerekiyor –tasarım ilkeleri bakımından, hiç değilse geç Ortaçağ Rus yapılarına bakıldığında, ki günümüze kalmış en erken tarihli kiliselerdir, birçok fark bulunduğu görülüyor. Rus ahşap mimarlığında tomruklar hep yatay olarak döşeniyordu; çam en yaygın ahşap olmakla birlikte çürümeye karşı daha dayanıklı meşe ya da karaçam en alt sıralarda ve oyma sütunlarda kullanılabiliyor, diğer ağaçlardan da ayrıntılarda yararlanılabiliyordu; gümüşi toz ağacı özellikle çatı kaplamasında kullanılıyordu.

1714 yılında Onega Gölü'ndeki Kiji Adası'nda kule gibi göğe yükselen (38 metre yüksekliğe) İsa'nın Nura Bürünüşü Kilisesi'nin inşasıyla birlikte ahşap kilise yapısında doruğa ulaşıldı. Bu kilise tam 22 dekoratif kubbe taşıyan bir piramittir ve "20 duvarlı" ustalıklı bir zemin planı üzerine inşa edilmiştir; yani çıkıntı yapan haç kollarıyla ve kapı sundurmasıyla birlikte bir sekizgendir. Söylenceye göre kiliseyi inşa eden Nestor yapı tamamlandığında baltasını göle fırlatıp şöyle demiştir: "Böyle bir kilisenin benzeri ne dün ne bugün görüldü ne de yarın görülecek." Başka birçok zarif ahşap yapının bulunduğu Kiji önemli bir papazlık bölgesi, dini, ticari ve yönetim merkeziydi. 1950'li yıllardan beri bölge köylerindeki başka yapılar sökülerek burada yeniden kuruldu. Yine de ahşap Rus mimarisi, yeri değiştirilip "müzeleştirilebilecek" tekil hoş yapılar meselesinden ötedir (bakımsızlıktan harap olmaya ve yangına karşı korumak ve titiz bir restorasyondan geçirmek ivedi olmuştur kuşkusuz) Gördüğümüz gibi, benzersiz ve her şeyi kapsayıcı bir yapı ortamını temsil eder; işin doğrusu, ahşap yapı geleneği bugün hâlâ geçerli ve canlıdır (özellikle Sovyet yönetiminin sona ermesinden ve özel mülkiyet haklarının meşrulaşmasından bu yana). Eski Rusya'da bu ortamın kalbi, çift kilisesi, çan kulesi, papaz evi,



Şekil 2: Ahşap Rus kilisesi İsa'nın Nura Bürünüşü'nün zemin kat planı ve enine kesiti, Kiji, 1714.

teraslı surundaki tören kapısı ve mezarlığıyla birlikte başlı başına *pogost*'ta atıyordu. Burası yalnızca ayinler için değil, geçit törenleri ve kimi yerde dini içerikli tiyatro oyunları, ahşap aziz heykelleri ile asıl önemlisi cemaat toplantıları ve hatta yortular için de bir sahneydi. Kiliseler batı yönünde geniş bir sundurmayla veya verandayla, kimi zaman *trapeza* yani yerel halk için toplantı odası işlevi gören bütün bir alt katla birlikte inşa ediliyordu. Kilise, ikonaları ve ayinleri yalnızca yaşamın önemli olaylarına değil, yılın mevsimlerine de dikkat çeken ve bunları evrensel kültür ve sonsuzlukla ilişkilendiren büyük, yaşayan bir takvimdi. Bu konuda söyleyeceklerimiz burada bitmiyor. Mezarlıklarda müthiş mezar işaretlerinin yanı sıra zamanında minyatür bir ahşap ev (*domovina*) biçiminde olan mezar yapıları da vardı. Küçük penceresinden yiyecek ve armağan verilebiliyordu. Rus kırsal kesiminde kuşaklar arası sürekliliğin en büyük simgesi bu mezar yapılarıydı.

II

Halk ve Devlet Olarak Rus

Doğu Slavları

Önceki bölümde, Eski Rusya (ve yeterince örnekte sonraki Rusya) açısından yaşamın az çok süreklilik gösteren yanlarını incelemeye çalıştık. Özellikle ülkenin coğrafi konumu ve buradaki yerleşik yaşamın gerekleri ve olanaklarını ele aldık. Rus yaşantısının sabit koordinatlarına odaklandığımızda bile, tarihsel etkenlerden söz etmemek mümkün değildi. Halk olarak Rusları ve bu halkın toplumsal olarak nasıl örgütlendiğini irdelemeye başladığımızda, tarihsel boyut ön plana çıkacaktır; bununla birlikte, kanıtlanabilir olguların yanı sıra varsayımlar ve çıkarsamalar da işin içine girecektir. "Ruslar kimdir?" gibi bir soru yeterince basit görünüyor; ancak buna verilecek bir yanıtın doyurucu olup olmadığını nasıl anlarız? Bu soruyu geçmişe, Rus'un başlangıcına yönelttiğimizde ve "Rus kimdi (veya neydi)?" diye sorduğumuzda bile sorun değişmez. Coğrafi veya ırksal ya da kültürel veya dilsel yahut daha başka bir bağlamda verilen bir yanıtı kabul etmeye hazır mıyız? Gördüğümüz gibi, coğrafya son derece önemli olmakla birlikte sınırlar değişken, insanlar devingendir (özellikle Rusya'da) ve aslın-

da çevrelerini değiştirirler. Günümüzde, bir araştırma alanı olarak ayırt edici ırksal özellikler ancak modern gen çalışmaları ışığında anlamlıdır; halkların birbirinden görece ayrılması, göçleri ve birbirine karışmaları hakkında sağlam kanıtlar sağlayabilir (örn. Basklar önemli ölçüde kendine yeten bir halk olagelmiştir ve zamanında İspanya'da yayıldıkları alan bugünkünden daha büyüktü) ama 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, büyük bir saflıkla ve tehlikeli bir biçimde benimsenen keskin ırksal tanım anlayışları açısından temel oluşturmaz. Kültür –kabul gören toplumsal tutumlar, halk bilgeliği ve görenekleri, adalet anlayışı, sembolik dizgeler, din gibi bir halkın ortak yaşamına ait özelliklerin toplamıdır– umut verici görünse de özellikle zaman içindeki değişimiyle incelendiğinde, kesin yanıtlar için fazlasıyla değişken ve girifttir.

Dolayısıyla halkların kimliğine ilişkin soruların yanıtları –kişinin "ait olduğu" yere ilişkin kendi tanımı– daha çok dil bağlamında verilir. Bir dil doğal olarak her zaman gelişim içindedir ama her durumda bu dile ait yazılı ilk kayıtlara dek uzanan (Rusya için bu 1000 yılı aşkın bir süre demektir) kesintisiz ve belirgin bir düşünce silsilesini temsil eder. Dahası, insan bilincinin en temel özelliği olan dil, her farklı kültürde istisnai ve istilacı bir rol oynar; önde gelen dilbilimci Edward Sapir'in (1884-1939) ve yandaşlarının öne sürdüğü gibi, bir dil, bu dili konuşanların düşünce yapısı üzerinde benzersiz bir belirleyicidir. Bu tür bir düşünce yapısını, ister dilbilgisel olgular, özdeyişler, üsluplar, sözcük kaynakları yoluyla, ister başka bir yoldan kesin olarak saptamanın çetrefil ve tartışmalı olduğu görülebilir. Bütün kalıcılığına ve (çoğu zaman) tutuculuğuna karşın dillerin ölümsüz olmadığı kabul edilmelidir. Bir dili konuşan bir grup insan bazen dilini (bazen şaşırtıcı bir hızla) değiştirebilir ama yine kültürel ve ulusal bir birim olarak tanınmaya devam eder. Ne 18. yüzyılda dilini yitirdiği için Cornwall halkının ne tersine, birbirine eşit resmi statüde dört ayrı dile sahip oldukları için İsviçrelilerin ayrı bir halk olma niteliklerinde eksilme olduğu öne sürülebilir. Üstelik, görünüşte "ölü" bir dilin, karanlık bir öbür dünyası vardır ve bu genelde ardıl dilin biçimi ve örüntüleri üzerinde etkili bir altkatman oluşturur. Bununla birlikte, etnik aidiyet veya milli-

yet açısından "Rusluğun", Rus diline açıkça ve sıkıca bağlı olduğu bir gerçektir. Rus'un kökeniyle ilgili karmaşık soruya geçmeden önce, Rus dilinin kaynağına ve ayırt edici özelliklerine bakabiliriz. Böyle yaparak İlk Kronik'in yazarının yolundan gitmiş oluyoruz; Rus'un nasıl ortaya çıktığı konusunu ele almadan hemen önce büyük bir dikkatle Doğu Avrupa'nın dilsel haritasına eğilmiştir.

Rusça tabii ki bir Slav dili, büyük ve bağdaşık bir dil ailesinin üyesidir ve bu dil Doğu, Orta ve Balkan Avrupa'sının büyük bir bölümünde yaşayan halklar tarafından konuşulur. Son bin yılı aşkın süre içinde bu diller haliyle birbirlerinden ayrı düştüler ve kendilerine özgü özellikler geliştirdiler. Yine de muhafaza ettikleri birçok ortak yanlarının olması şaşırtıcı gelebilir (genelde bu halklar birbirlerine meramlarını anlatabilirler) Dilsel ayrışma süreci henüz tamamlanmamıştır. Ukrayna ve Beyaz Rusya dilleri, Ortaçağ sonlarından 19. yüzyılda bağımsız edebiyatların oluşumuna kadarki aşamalı süreçte Büyük Rusçadan ayrılmıştır. Makedonya dilinin bir Bulgar lehçesinden ibaret olmadığı ancak birkaç kuşak önce genel kabul görmüştür. Bununla birlikte, bugün Sırpçanın veya Hırvatçanın ayrı birer dil sayılıp sayılmayacagı tartışmalı (ve siyasi bakımdan hassas) bir konudur. Günümüzde genelde üç altfamilyaya ayrılan 11 veya 12 Slav dili bulunduğu varsayılır (Batıda: Lehçe, Çekçe, Slovakça, Sırpça; Güneyde: Sırp-Hırvat dili, Bulgarca, Makedonyaca, Slovenyaca; Doğuda: Rusça, Ukraynaca, Beyaz Rusya dili). Slav dilleri daha büyük bir dil ailesinin (işin aslında dünyadaki en büyük dil ailesidir. Kuzey Hindistan'dan Atlantik'e ve kolonileştirmeden beri Avrupa'dan Amerika kıtasının ve Avusturalya ile Asya'nın ötesine dek uzanır) yani Hint-Avrupa ailesinin belli başlı kollarından birini oluşturur. Slav dillleri bu ailenin Latin, Germen, Kelt ve İran kollarının yanı sıra Yunanca, Arnavutça ve Ermenice gibi kendi "kolunun" yaşayan benzersiz örnekleri olan münferit dillerle de eşit bir konumdadır. Slav dillerini enikonu tanımlamak bu çalışmanın kapsamı dışında kalsa da şunu belirtmekte yarar var. Sözgelimi yaşayan Germen veya Latin dilleriyle karşılaştırıldığında, ilk Hint-Avrupa dillerinin (yeniden canlandırılabildiği kadarıyla) dilbilgisi özelliklerini daha çok muhafaza ederler. Slav dilleri

büyük ölçüde bükümlüdür. Diğer bir deyişle, bu dillerde fiil, zamir, (Bulgarca ve Makedonyaca dışında) sıfat ve isimlerin tümce içinde gramatik bağıntılarına işaret eden bir dizi durum takısı vardır. Fiil düzeniyse "hal" kategorisiyle iç içe geçmiştir; eylemlerin zamansal ardışıklığına değil, tamamlanmışlığına veya süre niteliğine işaret eder. Adlar görünüşte keyfi (ama dilbilgisel bakımdan belirlenmiş) cinsiyet kategorisine bağlıdır. Bu dillerde sözcüklerin, basit "kökler"in ön ve son eklerle değişmesiyle oluşumu hayli mantıklıdır; bu dilleri öğrenen biri hem bu açıdan hem başka bazı açılardan temel Latince veya Eski Yunanca bilgisinin Slav dillerinin yapıları için iyi bir hazırlık olduğunu görebilir. Diğer Hint-Avrupa dil aileleri arasında Baltık dillerine (Litvanyaca, Letonyaca, bugün artık konuşulmayan Eski Prusya dili) en yakın dillerin genelde Slav dilleri olduğu kabul edilir. Baltık dilleri çok daha eski bir dilbilgisi dizgesini muhafaza eder ve ön-Slav dilinin uzunca bir süre Baltık ailesiyle yakınlık içinde gelişmiş olması gerektiği varsayılmıştır.

Zamanında böyle ortak bir Slav dilinin var olduğu konusunda kuşkuya yer yoktur. Gerçi bu dilden geriye yazılı bir iz kalmamıştır; bunu büyük ölçüde yeniden canlandırmak için sonraki dillere dayanarak kestirimde bulunmak tarihsel dilbilimciler açısından yeterince kolay olmuştur. Ne ki 12. yüzyılın başlarında, modern araştırmacılığın olanaklarından yoksun çalışan İlk Kronik'in yazarı, Slavların zamanında tek bir dil konuştuklarının ve hâlâ bağdaşık bir dil ailesi oluşturduklarının pekâlâ farkındaydı. 9. yüzyılın sonlarıyla ilgili şöyle yazar: "Tek bir Slav halkı [*yazik*] vardı ('halk'ın buradaki düzanlamı 'dil'dir); Slavlar Tuna boyunca iskân edilmiş ve Macarlar, Moravyalılar, Çekler, Lehler (*lyahi*) ve bugün Rus denen Polyanlar tarafından fethedilmişlerdi." Kronikçinin bildiği ilk ortak Slav toprakları Tuna bölgesindeydi ve onun anlattığına göre bazı kabileler buradan başka yerlere göç ettiler; örneğin, Morava ve Vistula ırmakları çevresine, Karintiya'ya, Güney Rusya'nın orman ve kırlarına, İlmen Gölü bölgesine gittiler.[1] Kronikçinin hatırlattığı gibi, Slav kabilelerinin gerçekten de Hıristiyanlık çağının ilk bin yılının ortalarında, batıda Elbe Irmağı'na, güneyde Balkan içlerine, hatta Korinthos Körfezi'nin ötesine ve doğuda Rusya içlerine

dek yayıldıkları böyle bir dönem olmuştu. Önce de sözü edildiği gibi, Slavların Batı, Güney ve Doğu Slavları olarak üç altgrup biçiminde ortaya çıkması kuşkusuz bu şekilde oldu; bununla birlikte, aralarındaki dilsel farkların basit lehçe farklarından daha belirgin bir duruma gelmesi için yüzyıllar geçti.

Günümüzde bu konunun uzmanları kronikçinin anlatısına önemli bir noktada katılmazlar. Görünüşe bakılırsa, Slav yayılmasının ya da göç dalgalarının çıkış noktası, Tuna kıyıları değil, iyice kuzeyde, günümüz Polonya'sında Vistula Irmağı'nın yukarı çığırıdır ve bir olasılıkla doğuda Dinyester'e ve Pripet'e dek ulaşır. Bunun kanıtları bir dereceye kadar arkeolojik olmakla birlikte çoğunlukla dilseldir. Burası ırmak adlarının, ki genelde her türlü doğa örtüsünde en eski ve kalıcı adlardır, Slavca kökenli olduğu bir bölgedir; aynı zamanda sonraki tüm Slav dillerinde benzer adlarla bilinen huş ve meşe ağaçları bu bölgede yerel bir türdür. Bununla birlikte, burası diğer türlerin (örn. kayın, porsukağacı) yayıldıkları alanın ötesindedir. Bu türlerin Slavca adlarının Germen veya diğer dil ailelerinden geçtiği ortaya çıkmıştır ve dolayısıyla proto-Slavlara yabancı olsa gerektir. Bu zekice bir uslamlama olmakla birlikte tarihsel iklimbilimin bunu bütünüyle destekleyip desteklemediği açık değildir; her durumda, Slav "anayurdu"nun çeşitli dönemlerde genişlediği veya yazıya geçirilmiş Slav tarihi öncesinde, bölgedeki daha devingen diğer halkların baskısı karşısında daraldığı son derece olasıdır. Dolayısıyla zamanında Sarmat birliğini oluşturan ve 7. yüzyılın başlarında Altay Avarları tarafından ortadan kaldırılıncaya dek birkaç yüzyıl ormanlık stepte varlık gösteren Anta kabilelerinde (1. Bölüm'de söz edildiği gibi) hiç değilse güçlü bir Slav öğesi bulunduğundan kuşku duymak için bir neden ilk bakışta yoktur. Açıkça Slavları anlatan ilk tarihçiler (Prokopios, Jordanes ve *Strategicon* adlı eserin atfedildiği Bizans İmparatoru Mavrikios), ki hepsi de 6. yüzyılda yazmıştır, Slavlar ile Antalar arasında akrabalık bulunduğu ve Vistula Havzası'nda yaşayan Venediler ile dilsel bakımdan özdeş oldukları görüşündeydiler.[2] Her durumda Slavların, 1. binyılın çalkantılı ilk bölümünde ve ortalarında büyük göçleri başlayıncaya değin Hunlar, Bulgarlar, Avarlar, Gotlar ve bu

bölgenin ötesindeki daha başka halkların şiddetli göçlerine karşın, Orta-Doğu Avrupa'daki anayurtlarına iyiden iyiye kök saldıkları açık görünüyor. Marija Gimbutas'ın dile getirişiyle, "İşgalciler atları için en iyi otlak neredeyse orada kamp kurduktan sonra, ne denli başarılı sonuçlanırsa sonuçlansın, her seferin ardından kendi ovalarına döndüler... Kolonileştiren halk Slavlar oldu; Slavlar kitle halinde yaya dolaşarak nüfus fazlası için hep bir yer aradı."[3]

Slavların güneye göç hareketi daha iyi belgelenmiştir. Zira Slav akınları ve önemli nüfus hareketleri daha 6. yüzyılın başlarından 7. yüzyılın ortalarına dek Doğu Roma'yı (veya "Bizans"ı) hiç aralıksız etkilemiş ve buradaki yorumcular onlara merakla karışık bir dehşetle tepki göstermişti. Berkitilmiş kentler Slav saldırılarına genelde karşı durabildiyse de Slavların kırsal kesime sızmaları ayrı bir meseleydi. Güney Slavları kimi zaman Bizanslılara karşı Avarlarla işbirliği yaptılar ama en uzun ömürlü ve dikkate değer ittifağı bir diğer Türki halk olan Bulgarlarla kurdular. Batıya yönelişi sırasında bu halk, her biri (biraz akıl karıştırıcı bir biçimde) aynı adla anılmaya devam eden iki gruba ayrılmıştı. Gruplardan biri Volga Irmağı boyunca yukarı doğru ilerledi ve sonradan Kazan kentinin kurulacağı bölgede, Rus tarihinde bir rol oynayacak olan yerleşik bir devlet kurdu. Bulgarların daha iyi bilinen kolu, 7. yüzyılın sonlarında Karadeniz stepinden ve Aşağı Tuna üzerinden geçerek buraya yerleşmiş Slavları kendi yönetimi altına aldı. Çok geçmeden savaşçı küçük bir seçkin sınıf Slav dilini benimsedi ve böylece Ortaçağ'ın güçlü bir devleti doğdu. Bu devlet eski Rusya'nın önemli bir komşusu ve bazen Bizans'ın rakibi olan ve modern dünyada da varlık göstermeyi sürdüren Bulgaristan'dı. Slavların batı ve doğu yönünde yayılmalarının ise tersine fazla ses getirmediği anlaşılıyor. Bunun nedeni yalnızca bunu belgeleyecek profesyonel tarihçilerin eksikliği değildi. Slavlar daha büyük yerleşik bir halkı barındırabilecek görece boş topraklara doğru ilerliyorlardı. Slav dalgası, son olarak hem güneyde hem batıda eriştiği uç noktadan biraz geri çekildi. Günümüz Yunanistan'ının büyük bölümünde Yunan dili yeniden Slav dili karşısında kendini gösterdi. Yine de günümüze Slavca kökenli birçok yer adı kalmıştır (Latinceden türemiş bir di-

lin az çok varlık gösterdiği günümüz Romanya'sında olduğu gibi). Modern Yunan anakarası halkının ne dereceye kadar Hellenleşmiş Slavlardan geldiği 19. yüzyılda bir tartışma konusuydu ama belki de bunu bilmek iyi ki de mümkün değil (burada Trakyalı ve İliryalı altkatmanlar söz konusudur). Almanya'nın doğu bölgelerinde, Slavca olduğu su götürmez yer adlarının bulunduğu görülür ve Oder Irmağı'nın batısında, bugüne değin bir Slav dilinin (Sorbca veya Lusatça) konuşulageldiği iki küçük bölge vardır. Ortaçağ'ın başlarından itibaren Slav hareketini geri püskürtmeye ve Elbe'nin doğusunda, özellikle Baltık Denizi'ne yakın bölgelerde Almanları iskân etmeye yönelik büyük gayret gösterilmiştir; sonunda bu kısmen dinin harekete geçirdiği bir haçlı seferine bürünmüş ve ancak 13. yüzyılın ortalarında, bunun öncü kuvveti Novgorod'a ve Pskov'a yaklaştığında Ruslar tarafından durdurulabilmişti.

Biraz önce anılan 6. yüzyıl tarihçileri, Slavlardan söz ederken "Sclavini"/"Sthlavenoi" terimlerini kullanıyorlardı. Sonraları, bu terimlerin Akdeniz Avrupa'sında köle karşılığında kullanılan geç tarihli Latince *sclavus* sözcüğünden türediği düşünüldü ve çok defa Slavların adlarının sık sık köleleştirilmiş olmalarından geldiğinin varsayılması biraz küçültücüydü; diğer türlüsü daha olasıdır (*sclavus* < Slav). Ortadoğu'da ve Konstantinopolis'te, geç Antikçağ'ın köle pazarlarında, mağdur Slavların sık sık satışa çıkarıldığına kuşku yoktur. Savaş tutsaklarını elden çıkarmanın değişmez ve kazançlı bir yoluydu bu. Bununla birlikte, böyle hazin koşullarda bulunan başka dil topluluklarından sayıca daha çok olduklarını düşünmek için bir neden yoktur ve adları tabii ki *sclavus* sözcüğünden türememiştir: "c" ve "th", ilk harf olarak "sl"yi kabul etmeyen Latincenin ve Yunancanın fonetik dizgelerine uymak adına eklenmişti. Slav halklarının yerel altbölümleri arasında bunca yaygın olan *slav-/slov-* köküyle ilgili az çok zekice birkaç açıklama daha yapılmıştır. En aşikâr kök en akla yakın olanıdır. Tüm Slav dillerinde en uzun süre varlık gösteren ortak *slava* ("görkem") ve *slovo* ("sözcük") köklerinden gelir. Hiçbir şey insanın yurttaşlarıyla arasında hissedilebilir bir bağ olan "sözcük" (İngilizcedekinden daha geniş bir anlamı vardır ve "söylem"i de içerir) kavramını

içeren bir öz adlandırmadan daha doğal olamaz. Slav dillerinde "Alman" (başlangıçta tüm yabancılar için bunun kullanıldığı anlaşılıyor) karşılığında kullanılan yaygın ve eski bir adlandırmanın "konuşamayan kişi" anlamındaki *nemets* (Rusçada "dilsiz" anlamındaki *nemoy*'la aynı kökten gelir) olması anlamlıdır. *Slov* kökü, Slav dünyasının güneybatı ucundaki Slovenlerden kuzeydoğu ucundaki Novgorod'un İlmen *Sloveni*'lerine dek çeşitli Slav kavim adlarında görülür. Aynı derecede eski ve yine yaygın bir kök de *Serb* ve *Sorb* olarak ortaya çıkan köktür ve "koruyucu" (bir olasılıkla sürülerin) anlamında yorumlanan *hırvat* ile kökdeş olabilir.[4]

Tüm bu konular tarihsel açıdan ilginç olmakla birlikte daima siyasal ve hatta belki duygusal bir anlamı varmış gibi görünen bir şeye de işaret eder: Slav ulusların aralarındaki akrabalık bağına ilişkin köklü farkındalığa. 19. yüzyıl Romantizminin siyasal ve kültürel bir dalı olan "Pan-Slavcılık"ın aslında Ortaçağ'a dek uzanan bir geçmişi vardır (4. Bölüm'de, ortak bir yazınsal Slav dili kavramına döneceğiz); 17. yüzyılda Rusya'yı dolaşan Güney Slav gezgin Juraj Križanic buna modern çağdaki ivmesini kazandırmıştır. Yakın akrabalık bilinci, Slav halkları arasında ölümsüz bir sevgi bağına yol açmadı kuşkusuz. 17. yüzyıldan başlayarak Rus-Leh ilişkilerine veya 20. yüzyılda Sırp-Hırvat (ve Çek-Slovak) ilişkilerine göz atmak bile bunu açıklığa kavuşturur. Yine de ister rahatsız edici, ister esinleyici olsun, Slav halklarının birbirleriyle alışverişlerinde bu her zaman mevcuttur. Rusların genelde Güney Slavlar, özellikle Bulgarlar ve Sırplarla ilişkileri özellikle Balkanlar'ın Türkler tarafından fethedilmesinden (14. yüzyılın sonlarından 15. yüzyıla kadar) sonra ve 19. yüzyıldaki ulusal bağımsızlık hareketleri sırasında yakın ve dostça olmuştur. Ancak 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın başlarına dek Polonya ile Rusya arasında yaşanan bütün çekişmeye rağmen çokça işbirliği de yapılmış ve aslında Rusya'nın kültürel ve siyasal tarihinin bu önemli dönüm noktasında Polonya çok etkili olmuştur. Rusya Çekler açısından da kendi kültürlerini korumaya ve sonunda bir devlet kurmaya çalıştıkları bir dönemde Almanlaştırılmalarına karşı dengeleyici bir güç olarak önem taşımıştı; Rusya eskilerden (yukarıda değinilen) Hırvat Juraj Križanic'in gözüne

gerçek Slav kültürünün hazinesi olarak görünmüştü; tıpkı daha da eskilerden (15. yüzyılın başları) Güney Slav düşünür Köstenceli Konstantin'in gözüne göründüğü gibi.

İlk Slavların yayılmaları ve göçleri konusuna dönersek; Rus dilinin ve başlı başına Rus ülkesinin oluşumunun izini sürerken esas meselemiz bu yayılmanın doğu dalgasıyla ilgilidir (bununla birlikte, uzmanların Novgorod ve Pskov lehçelerindeki bazı özelliklere dayanarak Batı Slavlarının küçük bir bölümünün de Baltık toprakları üzerinden bu bölgeye ulaştığını öne sürdüklerini belirtmekte yarar var). Önce de gördüğümüz gibi, Sarmatlar döneminde, bugünkü Ukrayna'nın ormanlık stepinde Slavlar mevcuttu muhtemelen; bununla birlikte, Slavların doğuda Rus topraklarına yönelik büyük hareketinin 1. binyılın ortalarını beklemesi gerekmişti. Zira Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında, Güney Baltık ile Karadeniz'in kuzeybatı köşesi arasındaki önemli koridoru işgal etmiş güçlü ve savaşçı bir halk olan Gotlar tarafından etkili bir biçimde engellendiler. Bu çok devingen Doğu-Germen halkı (hem Gothenburg hem Baltık adası Gotland adlarını bu halktan alır) iki ana kola ayrılmıştı. Biri, ileride Roma İmparatorluğu için önemli bir tehdit oluşturacak Vizigotlar (batı yönündeki göçleri onları Kuzey İtalya'ya ve İspanya'ya dek götürdü); diğeri, İS 375'te stepten gelen göçebe Hunların istilasıyla birlikte güçleri kırılıncaya değin Doğu-Orta Avrupa'ya egemen olan Ostrogotlar. Doğu Slav dünyası uzundur Ostrogot topraklarına bitişikti ve Germen kökenli birçok önemli sözcük, ki bazıları ev, ekonomi ve askerlik yaşamı alanlarındaydı, bu karşılaşma dönemine tarihleniyor olabilir. Got dili (yazılı ilk Germen metinleri bu dildedir) çok geçmeden Batı Avrupa'da silinmeye yüz tuttuysa da Doğu'da yüzlerce yıl varlık gösterdi; bu dilin sonuncu kalesi Kırım'dı ve 18. yüzyılda burada hâlâ konuşuluyordu. Ne var ki 5. yüzyıldan itibaren (Hunların Doğu'dan Batı'ya geçişinden sonra) Got varlığı Doğu Slavlarının kaçınılmaz yayılması karşısında bir engel oluşturmaktan çıktı.

İlk Slav toplumu aileye ya da klanlara dayanıyorduysa da bu toplumun doğuya göçtüğü döneme gelindiğinde, kuşkusuz binlerce kişiden oluşan daha büyük kabile birlikleri oluşturarak birleşmek-

teydi. İlk Kronik'in yazarı bu tür bir düzine kabile adı sayar (aynı temel topluluk için nerede iki ayrı adın kullanıldığı her zaman açık değildir) ve onları yalnızca yanı başlarına yerleştikleri Fin, Baltık ve Altay halklarından değil, çeşitli Batı ve Güney Slavlarından da (*Lyahi* veya Lehler, Çekler, "Beyaz Hırvatlar" vb.) kesinkes ayırt edebilir. Kabile birimleri doğuda dolaştıktan sonra az çok genelde ırmak havzalarıyla sınırlanmış topraklara yerleştiler; bazen kendi içlerinde bölünerek kaleler kurdular ve akrabalığa dayalı bir oluşumdan çok siyasal bir oluşum olarak görülmeye başladılar. Bu kaleler zamanla kentlere dönüşebildi. Kronikçi öncelikle Orta Dinyeper'in kıyısında, Kiev bölgesine yerleşen kendi ataları Polyanları ("kır halkı) saptar ve bir dereceye kadar betimler. Onların güneybatısında Tivertsiler yaşıyorlardı (bu topluluk step işgalcileri tarafından sıkıştırıldı ve sonraları günümüz Ukrayna'sının alt-Karpatlar bölgesine ilerledi). Biraz iç kesimlere gidildiğinde, Bug Irmağı'nın çevresinde Buzhanlar yaşıyordu. Toprakları sonradan siyasal bir birime dönüştüğünde Volhinyanlar diye anılır oldular. Kiev'in kuzeybatısında, Pripet bataklıklarının her iki yanında, Derevlyane ("orman halkı") ve Dregoviçi bulunuyordu. Kuzeye doğru, Smolensk'i merkez edinecek olan Kriviçiler ve iyice kuzeyde hâlâ Novgorod'un İlmen Slovenleri bulunuyordu. Kuzeydoğuda Radimiçi ve Severyane (söylendiğine göre Kriviçilerden çıkmışlardı) vardı. Doğu Slavlarının yayılmalarına öncülük eden Vyatiçiler, Oka ve Volga arasındaki karma kuzey ormanının o zaman için ücra bölgelerine doğru ilerlediler. Demek ki büyük bir kıskaç biçiminde, seyrek ama birbirleriyle doğrudan bağlantılı bir dağılım gösteren Doğu Slav kabileleri, Baltık-Karadeniz koridorundan kuzeydoğuya doğru 1.000 kilometreyi aşkın bir mesafe kat etti.

Bu Slav kabilelerinin arasına dağılmış ve bunlara komşu ilk ülke sakinleri daha çok avcı-toplayıcı ve büyükbaş hayvan yetiştiricisiydiler. Belli ki hepsi birlikte sayıca azdı ve doğal kaynaklar için Slavlarla büyük bir rekabete girmeksizin (aslında aralarında evlilikler oluyordu) bir arada var olabildiler. Genelde az nüfuslu olan bu halkların çoğu, gücünü pekiştiren Rus'a dahil olmuştu ve kronikçi, Slav dilini konuşan Rus kabilelerinin (kısaltılmış) bir dökümünü yaptık-

tan sonra şöyle devam etmektedir: "Ve bunlar da Ruslara haraç veren diğer halklar (düzanlamıyla "diller"); Çud, Merya, Ves, Muroma, Çeremis, Mordva, Perm, Peçera, Yam, Litva, Zimegola, Kors, Norova (=Narva) ve Lib (=Livonyalılar). Bunların kendi dilleri var." Bu halklar –hepsi Fin veya Baltıklı– hâlâ bilinen başka bazı halkları içeriyorlar (Çudlar günümüz Estonyalılarının atalarıydı); kronikçi bu listeye yalıtılmış bir Baltık kavmi olan *golyad* veya Galindiyalıları da dahil edebilirdi. Hiç değilse 12. yüzyıla dek bu topluluk, Rus ülkesinin tam ortasında, Moskova ile Smolensk arasında Protva Irmağı'nın kıyısında yaşayan bir kabile olarak belirlenebilirdi.

Kronikçinin etnografya merakı, Rus halkını oluşturacak Doğu Slav kavimlerinin göreneklerini tek tek incelemeye dek varır. Öncelikle Bizanslı tarihçi Georgios Hamartolos'tan (adıyla anar) bir bölüm alıntılayarak konusuna ısınan kronikçi, eski yeni çeşitli halkların öyküsel anlatısıyla araştırmasını genişletir. Ne var ki Doğu Slav kavimlerinin göreneklerine ilişkin anlatısı, her ne kadar çoktan geride kalmış Hıristiyanlık öncesi geçmişle ilgili kulaktan dolma bilgilere ve sözlü geleneğe dayansa da daha ilginç ve değerli olma özelliğini korumaktadır. Polyanlara (sonraları Kiev'in kurulacağı yerde yaşıyorlardı ve kuşkusuz kronikçinin kendi atalarıydı) dair olanı en iyisidir:

> Bu kabilelerin her birinin kendi görenekleri, atadan kalma hukuk ve gelenekleri ve kendine özgü bir yaratılışı vardı. Polyanlar atalarının uysal ve barışçıl doğalarını ve gelinlerine, kız kardeşlerine, annelerine ve ebeveynlerine karşı alçakgönüllü yaklaşımlarını muhafaza ediyorlardı... Oysa Drevlyanlar hayvansı bir tarzda, sığır gibi yaşıyorlardı ve birbirlerini öldürmeyi ve her türlü pis şeyi yemeyi âdet edinmişlerdi ve evlenmiyor, su yoluyla kız kaçırıyorlardı. Radimiçler, Vyatiçiler ve Severyanların ise ortak bir geleneği vardı. Ormanda vahşi hayvanlar gibi yaşıyor, her türlü pis şeyi yiyor ve babaları ile gelinlerinin önünde edepsizce konuşuyorlardı. Onlar da evlenmiyor ama köylerde şenlikler düzenliyor, bu şenliklerde bir araya gelerek dans ediyor ve her türlü pervasız şarkıyı söylüyor, kendilerine eş olacak kadınları onların onayıyla kaçırıyorlardı. Her birinin iki veya üç karısı vardı. Kadınlardan biri öldüğünde, cenaze şöleni düzenliyor ve üst üste yığdıkları odunların üzerine ölen kadının cesedini

> koyup yakıyor ve daha sonra kemikleri toplayıp küçük bir urneye dolduruyor ve yol kenarında bir kazığa asıyorlardı; tıpkı Vyatiçilerin bugüne değin yaptıkları gibi. Bu tür bir görenek Tanrı dinini bilmeyen ve kendine bir din yaratmış Kriviçiler ve diğer pagan halklar tarafından sürdürüldü.[5]

İlk Slavlarınki gibi göç yoluyla yayılma (aralarındaki farklar hesaba katılmak kaydıyla sonralarının Viking ve Moğol örneklerindeki gibi), dinamik bir süreçtir ve bunu deneyimleyen bir toplumda kaçınılmaz olarak birtakım değişimlere yol açar. Sınırları az çok belirli bir toprağa yerleşildiğinde mülkiyet hakları ve sosyopolitik düzen nasıl olmalıdır? Kendi göçlerinin de oluşumunda rol oynadığı uluslararası koşullarla nasıl bir etkileşime girerler? Klana dayalı küçük birimler ya da kabile toplumu, kendi içindeki farklılıkların üstesinden gelerek –veya gelmek durumunda kalarak– daha büyük bir siyasal oluşumun içinde bağımsızlığından olabilir mi? Nasıl bir erk ve inanç dizgesi uygundur ve bunlar nasıl kurulabilir? Slav dünyasının üç büyük kolundan her biri (yalnızca Doğu Slavları değil) 8. yüzyıldan başlayarak (bilinçli olarak bu şekilde ifade edilip edilmese de) bu meselelerle karşı karşıya kalmıştır. Her üçü de kendi halkını büyük ve güçlü tek bir devlet olarak bütünleştirme imkânı doğduğunda tarihsel bir dönüm noktası yaşadı. Hiçbiri için bu kalıcı olmadı. En çok da Doğu Slavları böyle bir tasarıyı hayata geçirmeye yaklaştılar. İlk olarak Batı Slavları böyle bir girişimde bulunmuş ve 8. ve 9. yüzyıllar arasında bugünkü Çek, Slovak, Macar, Avusturya ve bazı komşu topraklar üzerinde, "Büyük Moravya"yı oluşturan prenslikler arasında ittifak kurmuşlardı; Macarların Macar ovasına gelişi (yak. 900) bunun dağılmasına neden oldu. Bundan kısa süre sonra Germen yayılmacılığına karşı müthiş bir siper olabilecek birleşik bir Çek-Leh devletinin kurulma olasılığı doğduysa da bu hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmedi.[6] Güneyde Bulgarlar iki defa güçlü Balkan imparatorlukları kurdular ama en umut verici girişim 14. yüzyılda Sırp hükümdar Stepan Duşan'ınki oldu. Ne var ki Duşan'ın zamansız ölümü bunu boşa çıkardı. Doğu Slavları hiç değilse başlangıçta az çok birleşik, daha büyük bir devlet olan Kiev Rusya'sını oluşturdular. Bu da ancak 18. yüzyılın sonlarından

20. yüzyılın başlarına dek varlık gösterdi. Rusya'nın tarihsel yazgısının ve bu kitaptaki izleğin büyük bölümünün bu girişimle bağlantılı olduğunu belirtmek gereksizdir. Söz konusu girişim kitabın yazıldığı sırada da hazin bir biçimde konuyla ilgili olmaya devam ediyor.

Rus'un Kökeni

İlk Kronik'in yazarı, görünüşe bakılırsa, Doğu Slavlarının göçlerinin durduğu (ya da yavaşladığı) ve çok geçmeden birleşik bir yönetim düzenin getirileceği tarihsel dönüm noktasıyla ilgileniyordu. Kitabın ilk sayfalarında, üç defa şu tuhaf cümleyle yeni bir konuya girer: "Polyanlar ayrı/bir başlarına/kendi başlarına yaşarlarken... (burada kullanılan eski Rusça sözcük *osobe*'dir – Cross sonraki iki çeviriden yararlanır). Bununla kuşkusuz "bağımsız bir kabile yaşamı sürdürdükleri"nin kastedildiği öne sürülmüştür;[7] kitabın bir yerinde, kendi klanlarına egemen olduklarına ve kendi toprak parçaları üzerinde yaşadıklarına ilişkin ek bilgi verilir. Bunun hemen ardından Kiev kentinin kuruluş öyküsü gelir (sözde Kiy adlı biri ile onun erkek kardeşleri ve kız kardeşi tarafından kurulmuştur). Bu noktada, kente dönüşecek güçlü bir kalenin kurulmasının üzerinde durulması, sembolik açıdan anlamlı olmanın ötesindedir. Step göçebelerinin akınlarından korunma imkânı sağlayan bu tür güçlü noktalar yerleşik yaşamın önkoşuluydu. 11. yüzyılda (yani İlk Kronik'in yazarından önce) yazan Bavyeralı bir coğrafyacı, güneyden gelebilecek tehlikelere açık bazı kabilelerle ilgili doğru olamayacak kadar çok sayıda kent sayar; bunların basit birer *refugia*'dan öte olması mümkün değilse de büyüyerek bildiğimiz anlamda birer kente –hatırı sayılır sabit bir nüfusu olan ticaret, zanaat ve yönetim merkezlerine– dönüşme potansiyeline sahiptiler. 8. ve 9. yüzyıllarda Rusya'yı tanır hale gelen maceracı Vikingler, bu ülkeyi *Gardariki*, "Kentler Ülkesi" diye adlandırdılar. Rusya'nın dile düşmüş kırsal niteliği, ki tarihinin büyük bölümü için geçerlidir, kentsel nüfus oranının düşüklüğü ve genelde bağımsız kentsel kurumlardan yoksunluğu göz önünde bulundurulduğunda ironik bir adlandırmadır bu. Yine de burada "kent"le kastedilen, etrafı kazıkla ya

da çitle çevrili bir alandan biraz fazlasıysa, anlaşılabilir bir şeydir bu. Yeri gelmişken, Kiev'in kuruluş öyküsü, kronikçinin eleştirel, zeki bir tarihçi olduğunu gösterir. Bu öykünün farklı yorumlarını verir ve neden bunlardan birini doğru olarak kabul ettiğini açıklar (anlatısının başka yerlerinde de aynı şey olur).

Bununla birlikte, asıl önemlisi, yine "Polyanlar bağımsız yaşarlarken..." sözleriyle açılan ünlü bölümdür. Burada kronikçi, Eski Rusya'yı dünya coğrafyası bağlamına yerleştirir. Rus'un büyük düzen içinde kendi yerini nasıl gördüğünü anlamamız bakımından son derece önemli olan bu bölümde, Vikinglerden, Bizanslı Yunanlardan ve Orta Asyalı güçlerden söz eder. Hepsi birden Rus'un kendi uygarlığını içinde oluşturduğu büyük kültürel ve siyasal güçler üçgenini oluşturmaktadır. Bu metin çoğunlukla yanlış yorumlandığından, olabildiğince Eski Rusça metne bağlı kalmaya çalışan bir çevirisini vermekte yarar vardır. Bununla birlikte burada birkaç açıklamayla günümüzdeki yer adları kullanılmaktadır.

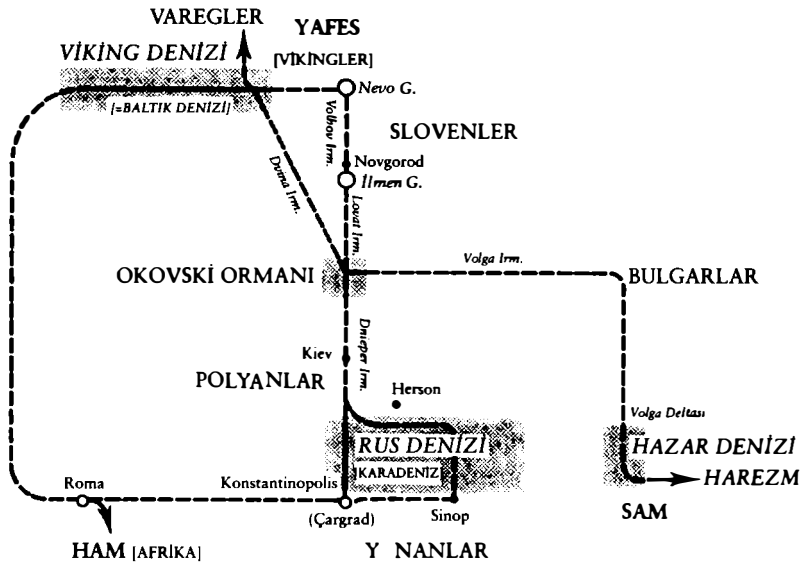
> Polyanların tepeliklerde (yani Kiev çevresinde) bağımsız yaşadıkları dönemde, Vikinglerden [Bizanslı] Yunanlara kadar ve Yunanlardan sonra Tuna boyunca seyahat etmek mümkündü. Dinyeper'in kaynağından Lovat'a uzanan bir taşımacılık yolu vardır ve Lovat üzerinden büyük İlmen Gölü'ne gidilir; bu gölden çıkan Volhov büyük Nevo Gölü'ne (yani Ladoga) dökülür ve bu gölün halici Viking Denizi'ne (yani Baltık) dökülür. Bu deniz yoluyla Roma'ya gitmek mümkündür ve Roma'dan aynı deniz yoluyla Konstantinopolis'e ve Konstantinopolis'ten Dinyeper Irmağı'nın döküldüğü Pontus Denizi'ne (yani Karadeniz) dek gidilebilir. Bugün Okovski Ormanı'ndan çıkan Dinyeper güneye doğru akarken, aynı ormandan çıkan Dvina kuzeye yönelir ve Viking Denizi'ne dökülür. Yine aynı ormandan çıkan Volga doğuya akar ve yedi ağızdan Hazar Denizi'ne dökülür. Bu şekilde Volga boyunca Rus'tan Bulgarlara ve Harezm'e (yani Orta Asya) gidilebilir ve doğuda Sam'ın (Nuh'un oğullarından biri, Sami halklarının atası) topraklarına ve Dvina üzerinden Vikinglere ve Vikinglerden Roma'ya ve Roma'dan Ham halkına (Nuh'un bir diğer oğlu - Afrika kastediliyor) ulaşılır. Buna karşın Dinyeper halici Pontus Denizi'ne dökülür; söylenildiğine göre zamanında Aziz Petrus'un kardeşi Aziz Andreas bu denizin kıyılarında vaaz vermiştir.

Bilgi bakımından zengin bu paragraf, önceki ve sonraki bölümlerden kopuk değildir; ne de belli ki, yorumcuların düşündüğü gibi, "Vareglerden (yani Vikingler) Yunanlara giden yol" diye anılan ticaret güzargâhının anlatılmasından ibarettir. Bu paragraf İncil'deki tufanın ardından dünyanın nasıl Nuh'un üç oğlu arasında bölüştürüldüğüne (Ham güney topraklarını, Sam doğuyu, Yafes ise kuzeyi ve batıyı almıştır) ve (Yafes'in soyundan gelen) Slav kavimlerinin Tuna'da bulunduğu varsayılan anayurtlarından nasıl göç ettiklerine ilişkin anlatıdan hemen sonra gelir ve bunu Karadeniz'de, Sinop'ta ve Herson'da (Khersonesos) vaaz veren Aziz Andreas'ın nasıl son derece dolambaçlı bir yoldan Roma'ya gitmeyi tasarladığına ilişkin müthiş bir öykü izler Dinyeper halicinden yola çıkan Aziz Andreas, günün birinde üzerinde Kiev'in kurulacağı tepeliklerden (bunları kutsar ve Kiev'in büyük geleceğinin haberini verir) ve hamamları gözlemlediği Novgorod'dan geçerek Roma'ya gelir. Burada Novgorodluların yıkanma alışkanlıkları konusundaki tuhaf ve komik söylevini verir (bkz. s. 39); Avrupa'nın çevresinde yaptığı bu uzun ve dolambaçlı yolculuğu Sinop'a dönerek noktalar. Azizin mola verdiği yerler arasında yalnızca Kiev'in ve Novgorod'un anlatılmaya değer görülmüş olmasının tesadüfi olmadığı kanısındayım; bu kentler (ve bunlar arasındaki yol) Eski Rus devletinin eksenini oluşturmakla kalmaz. Daha önce betimlenen hamamın pagan kültünü çağrıştırdığı düşünülürse, Rusların pagan ve Hıristiyan mirası arasında bir karşılaştırma yapmak amaçlanmış olsa gerektir (Bu, İlk Kronik'in genel yapısının bir mikrokosmosudur ve üzerinde daha çok konuşulacaktır).

Demek ki İlk Kronik'in yazarının "sembolik coğrafya"sında Ruslar dinamik bir bağlamda görülür; öncelikle, Slav halkının doğuya göçü bağlamında, sonra bu halkın Yunan ve Viking toprakları arasında kuzey-güney ve güney-kuzey doğrultularındaki hareketi bağlamında ve Avrupa'nın çeperindeki büyük yolculuğun bir bölümü olarak görülür. Ne var ki kronikçi daha sonra başlı başına Rus'a odaklanır ve burayı, Rus'un can damarından, büyük ırmaklarını besleyen kaynaklar arasındaki taşımacılık yollarıyla Okovski Ormanı'ndan güneye, kuzeye ve doğuya bağlantılar bağ-

lamında görür. Aziz Andreas'ın yolculuğu söylencesinde, sonraki önemli bir olayın gizli bir işareti de yer alır kuşkusuz (İlk Kronik'te çok defa görüldüğü gibi), bu defa söz konusu olan Rusya'nın Aziz Vladimir döneminde Hıristiyanlaşmasıdır. Herson'dan (Khersonesos) yola çıkan Andreas, Kutsal Kiev yerleşiminden geçerek pagan Novgorod'a gider; Vladimir henüz pagan iken bu yolculuğu tersinden yapacak, Novgorod'dan Kiev tahtına gelecek ve Hıristiyanlığı benimsemek üzere Khersonesos'a gidecektir.

Rus tarihinin başlangıç evresinde, bu diyardan öteye bakıldığında, Rus'un başlıca üç yöne odaklandığı görülüyor: Kuzeybatı, güney ve güneydoğu ve içinde yeni yeni oluşmaya başladığı "güçler üçgenini" oluşturan (Slav dışı) başlıca üç güç olan sırasıyla Vikingler, Yunanlar (yani Bizans İmparatorluğu) ve Hazarlar. Vikingler Avrupa'nın diğer bölgelerine olduğu gibi Rus diyarına da ilkin yağma veya ticaret amacıyla sızdılar. Buraya geniş bir ufuk, merkezi bir yönetim ve belirli bir dinamizm kazandırdılar. Bizans İmparatorluğu burada daha uzun süre hüküm sürdüyse de daha uzaktaydı ve 10. yüzyılın sonlarından başlayarak sonraki Rus kültürünün içinde gelişeceği ortamı sağladı. Hem Bizanslılar hem Vikingler hakkında söyleyeceklerimiz bununla sınırlı kalmayacaktır. Hazarlara dair ise daha az şey biliniyor. 10. yüzyılda giderek önem kaybetmiş olsalar da erken Ortaçağ tarihinde ilginç bir yere sahiptirler. Hazarlar (tekrar tekrar görüleceği gibi) göçebelik yerine yerleşik yaşamı seçmiş Türki step halkları soyundandılar. Rusya tarihinin başlangıcında, Volga'nın ve Don'un aşağı çığırlarını (ve onlarla birlikte çeşitli etnik toplulukları) içine alarak Kafkaslar'dan kuzeye doğru uzanan geniş bir toprak üçgeni üzerinde kendi devletlerini kurmuşlardı. Hazarlar birkaç yüzyıl boyunca step ülkesinde barışı korudular (8. ve 9. yüzyıllardaki bu dönemin *Pax Romana*'ya benzer biçimde *Pax Hazarika* diye adlandırıldığı da olur). Hazarlar, Peygamber'in ölümünden sonraki yüzyılda, Arapları Yakındoğu ve Ortadoğu üzerinden Orta Asya, İran ve Anadolu'ya götüren iki koldan büyük saldırılarının kuzey yönündeki hamlesini bastırdılar ve onları 737'de geri sürdüler. Batı yönündeki eşzamanlı bir hamle de tabii ki boylamasına Kuzey Afri-

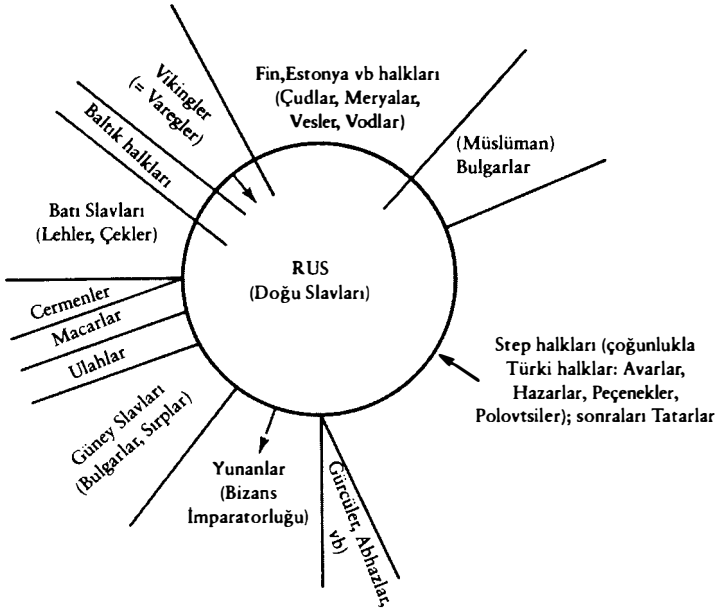


Şekil 3: İlk Kronik'in yazarının "sembolik coğrafyası" (*Eski Zamanların Öyküsü*'nün ilk sayfalarındaki anlatıya dayanıyor).

ka'yı kat etti, İspanya'dan geçti ve Charles Martel tarafından yine 730'lu yıllarda Orta Fransa'da durduruldu. Hazarlar olmasaydı, savaşçı İslam orduları Doğu ve Orta Avrupa'nın içlerine aynı derecede sızmayacak mıydı? Doğu Slav kabilelerinin hiç değilse bir bölümü Hazar ülkesine haraç vermekle yükümlüydü ve ilk Rus hükümdarlarının Hazar unvanı "Kağan"ı benimsemiş olması ilginçtir; bu, kendilerini bir anlamda Hazarların ardılı olarak gördüklerinin bir işaretidir. Yine Rus hükümdarlar, Hazar hükümdarlarınca çokça kullanılan yaba biçimli *tamga*'yı (erk simgesi) da benimsemişlerdi (bugün bağımsız modern Ukrayna'nın amblemi olmuştur). Rus hükümdar Svyatoslav, 960'lı yıllarda son haraç ödemelerine son vermek üzere Hazarların üzerine yürüdü. Zaten zayıf düşmüş olan Hazarların uluslararası gücü ortadan kaldırıldı. Ne var ki Ruslar step koridoruna hâkim olamadılar. Diğer devingen işgalcilerin (Peçenekler, Polovtsiler) artık hiçbir engelle karşılaşmaksızın bu koridor boyunca ilerlemeleri ve Rusların güney kanadını taciz etmeleri mümkündü.

Hazar ülkesi, birçok etnik topluluğu barındıran düzenli bir ülkede, uzun ticaret yollarını denetlenemenin yararı konusunda iyi bir örnek oluşturması bakımından Rus açısından önemliydi. Aynı zamanda bir kültür potasıydı. Bizanslılar (Hazar ülkesinin gerilemesine dek) burayı Karadeniz boyunca sıralanan kuzeydoğu sınır yerleşimlerine yönelik olası tehditlere karşı bir siper olarak gözetiyorlardı. Aşağı Don üzerindeki Sarkel kale kentinin inşası için mühendisler gönderdiler ve buranın Hıristiyanlaşması umudunu beslediler. Bazı Hazar vasalları, başta Orta Volga üzerindeki Bulgarlar Müslümanlığı kabul ettiler. Ne var ki önceleri dinsiz olan Hazar yönetici sınıfı içinde en çok ilerleme kaydeden din Yahudilikti –görünüşe bakılırsa bu din ancak 9. yüzyılda baskın olmakla birlikte Arap istilası döneminden beri varlık gösteriyordu. Dolayısıyla Hazar ülkesi, Filistin'den binlerce kilometre uzakta büyük ve resmi bir Yahudi devleti olarak alışılmadık bir örnek oluşturur. Hazar ülkesinin sonunda dağılması yeterince belgelenmemiştir ve bazı tarihçiler (en ünlüsü merhum Arthur Koestler), Ortaçağ'da Doğu-Orta Avrupa'daki büyük Yahudi nüfusunun hiç değilse kısmen Hazarların mirası olduğunu düşünmüştür.

Hazarlar ve (kısa süre sonra) Bizanslı Yunanlar, doğmak üzere olan Rus siyasal-kültürel bilinci üzerinde uzaktan etkili oldular. Buna dahil olan üçüncü yabancı topluluk Vikingler ise bu doğum sırasında oradaydılar. Vikinglerin Rus'un kurulmasına katılımı öylesine önemli ve tartışmalı bir mesele olagelmiştir ki bunun biraz ayrıntılarına inmek gerekir. "Vikingler"le (bu, kökeni hâlâ tartışmalı bir adlandırmadır) kastedilen, aşağı yukarı 9., 10. ve bir dereceye kadar 11. yüzyılları kapsayan hatırı sayılır yayılma dönemlerindeki İskandinav –Danimarka, Norveç ve İsveç– halklarıdır ve yoksa "Normanlar" diye de bilinirler. "Viking" aslında bir Batı Avrupa terimine benziyor; Bu İskandinav maceraperestler Doğu'da "Vareg" (Yunanca *varangoi*, Rusça *varyagi*) olarak biliniyorlardı. Bu sözcük "ticaret aracısı" veya "gezgin" anlamındaki *vaeringjar*'dan türemiş olabilir. Viking yayılmasının ardındaki nedenler (tarihteki diğer büyük yayılma öykülerinde olduğu gibi; örneğin, daha sonraki Moğol veya daha önceki Slav yayılmala-



Şekil 4: İlk Rus'un ve komşu halkların şematik bir sunumu (Rus bakış açısından).

rındaki gibi) bir hayli belirsizdir. İskandinavlar başka bir halk tarafından yerlerinden edilme tehdidiyle karşılaşmamıştı; kitlesel göçlerde çokça görülen bir nedendir bu. Tarımsal kaynakların sınırlı olduğu kuzey topraklarındaki nüfusun baskısı bir rol oynamış olsa gerektir (güneyde önleri, 800'de Charlemagne'ın Kutsal Roma İmparatorluğu'na dönüşecek güçlü Frank krallığı tarafından kesilmişti). Her neyse, kısa sürede uzun teknelerle nakledilen hayli az sayıdaki dayanıklı ve acımasız savaşçının ne büyük bir güce sahip olduğunun anlaşılmasıyla birlikte başarı öykünmeyi doğurdu. Vikinglerin Batı'daki ilk hamleleri genellikle yağma amaçlı akınlardı (Kuzeydoğu İngiltere 790'lı yıllardan başlayarak bu akınların ilk kurbanı oldu); bazen bu akınlarla birlikte fetih savaşları da yürütüldü. Çok geçmeden Vikingler kolonici ve tüccar olarak daha az yıkıcı bir rolde boy gösterdiler; İslamın yayılışı ve bunun Akdeniz ticareti açısından doğurduğu kriz tüccar olarak Kuzey Avrupalılara yeni fırsatlar sunuyordu. İskandinav halkları

arasında en gelişkini İsveçlilerdi ve (arkeolojik verilere bakılırsa) daha Vikingler öncesi dönemde, Baltık üzerinden doğu kıyılarındaki topraklara hamlede bulunmuş olmaları olasıdır. Finlandiya Körfezi üzerinden Rus'u oluşturacak topraklara ulaştılar. Başlangıçtaki ticari çıkarlarının doğuda, Volga'ya ve Hazar Denizi'ne doğru yattığının bir işaretidir bu; öncelikle Konstantinopolis'e ulaşmayı isteseydiler, Riga Körfezi'nden ve hatta daha batıdan geçen yollar çok daha kısa olacaktı. Her durumda, Finlandiya Körfezi'nin başında ve ötesindeki topraklar seyrek nüfusluydu, burada büyük bir direnişle karşılaşmaksızın kendilerini kabul ettirmeleri mümkündü. İlk önemli üslerinin Volhov Irmağı'nın Ladoga Gölü'ne döküldüğü yerin yakınlarındaki Aldeigjuborg yani bugünkü Eski Ladoga olduğu anlaşılıyor. Burası ilk önemli Viking ırmak yollarının kesişme noktasıdır. Bu yollar Onega Gölü ile Beyaz Göl'ün üzerinden doğuda Volga'nın bir kolu olan Şeksna'ya ve Volhov hızlı akıntısının oluşturduğu küçük engeli aşarak güneyde İlmen Gölü'ne uzanır. 10. yüzyılda Novgorod, Vikingler ile Slavların İlmen Gölü'nün çıkışındaki önemli bir ambarı ve buluşma noktası olarak gelişecekti. İlmen'in karşı (güney) ucunda eski Staraya (=Eski) Russa kenti bulunur. Bu ilginç ad bazı tarihçilerin aklına buranın Rus'un ilk kentsel merkezlerinden biri olması gerektiği düşüncesi getirmiştir. Buradan ötede, Valday Tepeleri'nden ve Okovski Ormanı bölgesinden çıkan ırmaklar akar. Burada, bazı başka akarsu sistemlerine, özellikle güneye akan Dinyeper'inkine erişme olanağı sağlayan taşımacılık yolları bulunur. İleride Smolensk kale kentinin kurulacağı bölgede Dinyeper'e ulaşılır. Smolensk'in tarihi önceli Gnyozdovo'nun bir diğer Viking üssü olduğu anlaşılıyor. Ancak her ne kadar Rus'ta Viking mezarları ortaya çıkarılmış olsa da Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde ve İzlanda'daki gibi bir İskandinav köylü kolonileşmesinin kanıtları yoktur.[8]

Adları bize ulaşmış Viking önderleri (Askold ve Dir – İskandinav dilindeki Höskuld ve Dyri olabilir), 9. yüzyılın ortalarında, Orta Dinyeper kıyısında, Kiev'de Slav Polyan kabilesine karıştılar. Haziran 860'ta, buradan hareket ederek Konstantinopolis'e beklenmedik bir saldırıda bulundular; bu, Rusların tarihsel kayıtlara

ilk geçişi olarak değerlendirilebilir. Yeri gelmişken, Bizanslılar bu akının ardından (Patrik Photios'a bakılırsa) saldırganların büyük bir bölümünün Hıristiyanlığa geçmesini sağlamada başarılı oldular. Bu tarihe gelindiğinde, onlar (ve belki toprakları da) "Rus" adıyla biliniyordu kuşkusuz. Ne var ki bu adın ne zamandır kullanıldığı ve nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmiyor. Bazı akıl çelici, bölük pörçük kanıtlar vardır ve bunlardan ikisi 860 öncesindeki döneme işaret ediyor. Erken tarihli olanı, Batı Avrupa (Frank) Saint-Bertin Yıllıkları'nda yer alan tuhaf ve ayrıntılı bir anlatıdır ve 839 yılındaki bir olaydan, Bizans İmparatoru Theophilos tarafından gönderilen bazı elçilerin Ingelheim'da Karolenj sarayına ulaşmasından söz eder:

> Onlarla birlikte başka bazı adamlar da göndermişti. Bu adamlar kendilerine Rhos denildiğini ve çakanus [yani, kağan] olarak bilinen kralları tarafından, iddia ettiklerine göre dostluk adına ona [Theophilos'a] gönderilmiş olduklarını söylediler. [Theophilos] [...] İmparatorun [Frank Dindar Louis'nin] toprakları üzerinden yurtlarına dönmeleri için ondan izin istiyordu çünkü Konstantinopolis'e gelirken kullandıkları yollar vahşi ve yırtıcı kabileler tarafından kesilmişti ve aynı yol üzerinden dönmeleri durumunda tehlikeyle karşılaşmalarını istemiyordu. İmparator [Louis] dikkatle bu adamların buraya gelme nedenlerini araştırdı ve İsveç kökenli olduklarını öğrendi.[9]

Rus'un kaynağını belirlemek için bu anlatıdan yararlanmak istediğimiz takdirde bazı noktalar dikkate değerdir. Öncelikle, Saint-Bertin Yıllıkları Latince olduğu halde burada Yunanca "Rhos" sözcüğü (Dvronik'in saptadığı gibi İbranice *Rosh*'tan türemiştir. Bkz. 1. Bölüm, not 1) kullanılmıştır; ya yıllıkların bu bölümünün yazarı (Troyes Piskoposu Prudentius), adlarını, Theophilos ve onun Yunan elçileri tarafından kullanıldığı biçimiyle aktarmaktadır ya da sorguya çekilen İsveçlilerin kendileri İskandinav veya Latin dilindeki adları yerine (kulağa yabancıdır) Konstantinopolis'te tanındıkları adı kullandılar. Prudentius'un metni 861 yılına kadar gelir. Dolayısıyla bu olay, Konstantinopolis'e yönelik ilk Rus

saldırısından sonraki bir tarihte meydana gelmiş olabilir; "Rhos" bu dönemde (gördüğümüz gibi) saldırganlar için kullanılmıştı. Bu İsveçlilerin kralı "kağan"dı; yani Asya'ya özgü bir unvanla anılıyordu; demek ki ya Hazar hükümdarının hizmetindeydiler ya kendi hükümdarları (sonraki bazı Kiev prenslerinin yapacağı gibi) Hazarların kullandığı bir unvanı benimsemişti. Açık olan bir şey de 839'da Rhos/Rus'un Batı Avrupa'da tanıdık bir ad olmadığıdır; yoksa bu sorgulama yersiz olurdu. Belli ki Bizanslı Theophilos bu adamlara olumlu yaklaştı ve bu durum onların Hazarların hizmetindeki elçiler olduklarına işaret eder; bununla birlikte, geri dönmeyi isterlerse, kökleri hâlâ İsveç'te olmalıydı. Bunu başarıp başaramadıkları şu veya bu şekilde tarihe geçmemiştir. Kutsal Roma İmparatorluğu, bu sırada kuzey kanadını taciz eden Vikinglere karşı hiç de dostça olmayan bir tutum içindeydi.

Saint-Bertin Yıllıkları'nda anlatılan bu olay çeşitli yorumlamalara açıktır. İskandinav araştırmacı A. Stender-Petersen'a göre bu anlatı, Kuzey Rusya'da bu dönemde bir "kağanlık"ın, yani örgütlenmiş bir devletin bulunduğunu imlemektedir. Bu bana zorlama gibi geliyor; gerçi açıkça Vikinglerin Volga ve Don akarsu sistemlerini araştırdıklarını yansıtmaktadır (birkaç Bizanslı azizin yaşamöyküsünde de aynı yüzyılda Karadeniz bölgesindeki "Rus" akınlarına değinilir ama bu yeterince güvenilir değildir); bu ırmaklar güney stepinde birbirlerine yaklaşır. Öyle ki yılın her döneminde bunların arasında taşımacılık kolayca yapılabilir. Arap İbn Hurdazbih (yak. 846-47) tarafından yazılmış çok erken tarihli bir diğer kaynak, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, şaşırtıcı bir biçimde "Ruslar"ın İskandinav değil, Slav oldukları saptamasında bulunur: "Ruslar bir Slav kabilesidir. Slav topraklarının en uzak köşelerinden Yunanların hükümdarının ondalık vergisi topladığı Karadeniz'e kılıcın yanı sıra kunduz ve siyah tilki kürkü de getirirler. İstediklerinde, Slav Irmağı'nın (Don) üzerinden (Volga kıyısında) bir Hazar kenti olan Hamlih'e giderler."[10] Daha 9. yüzyılın ilk yarısında, Rus-Bizans arasında 911 ve 944 yıllarında yapılan ve koşulları İlk Kronik'te belirtilen ticaret anlaşmalarından çok önce, hem Hazar ülkesiyle hem Bizans'la düzgün bir Slav-Viking ticaret

ağı kurulmuştu. 10. yüzyıla gelindiğinde, Rusça olmayan kaynaklarda, Rus'a ya da Rhos'a tabii ki birçok göndermede bulunulur. Bunların birçoğunda İskandinavlardan söz ediliyor gibidir: Bunlardan en bilineni, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'un *İmparatorluk Yönetimi Üzerine* adlı yapıtında (Yunanca yazıldığı halde genelde *De administrando imperio* diye bilinir), 10. yüzyılın ortalarındaki Dinyeper akınlarının hem "Rusça" hem "Slavca" adlarıyla verilmiş bir dökümüdür; ilki kuşkuya yer bırakmayan bir biçimde Eski İskandinav dilindedir.

Bununla birlikte, yalnızca İlk Kronik'e bağlı kalarak Rus'un İsveçliler, İngilizler ya da Gotland halkıyla eşdeğer bir Vareg kabilesinin adı olduğunu, dolayısıyla "Rus ülkesinin adını bu Vareglerden aldığını" söyleyemeyiz; bunun nedeni, İbn Hurdazbih ve yer yer İlk Kronik ve Novgorod Kroniği gibi kaynaklarda bulunan aksi yöndeki işaretlerden ibaret değildir. "Rus", Viking topraklarında bir kabile adı olarak bilinen bir ad değildir; tuhaftır, bu ad önce, aslında Vikinglerin geldikleri Finlandiya Körfezi'nin çevresindeki bölge yerine Kiev çevresindeki bölgeye verilmiştir. Bu sözcükte özellikle etnik ya da aslında topraksal bir anlam aramayı bırakırsak işimiz kolaylaşır. Bu noktada Finlerin İsveçlilere verdikleri *Ruotsi* adı yararlı bir ipucudur. Bu sözcük İskandinav/Alman dilinde "kürek çekmek" anlamına gelen *rod-* kökünden türemişe benziyor ve dolayısıyla Finlandiya Körfezi bölgesinin ilk sakinlerine –bunun bir uzantısı olarak göçleri sonucunda aynı bölgeye gelen Slavlara– işaret ediyor. İsveçliler veya Vikingler "kürekçi" (günümüz İngilizcesinde "row" ve "rudder" kökteştir) ya da su yolcusu rolünde görülüyorlardı. Kısacası, 9. yüzyılın ortalarından önce ortaya çıkan "Rus" teriminin, Baltık'ın doğu yanındaki doğal kaynaklardan ve ticaret (bir dereceye kadar kolonileştirme) fırsatlarından yararlanmak üzere bir araya gelen Vikingler, Slavlar ve Finlerin –sonraları bazı Türki halkların da– ortak bir girişimi olarak dinamik bir çağrışımı olmuşa benziyor. Bu, Erken Ortaçağ Avrupa'sında, bir tür yeni bir siyasal varlığın kurulduğu anlamına geliyordu. Demek ki Rus daha başından çok etnisiteliydi ve bunun sonraki Rus tarihi açısından imledikleri göz ardı edilemez.

Rus Halkı ve Yönetimi

Batılı akademisyenler Rusya'nın toplumsal ve siyasal tarihi ile kurumlarına (belki Rus araştırmacılardan daha) büyük bir dikkatle eğilmiştir. Bu kitap elbette bu alandaki uzmanlarla rekabet etmeyi amaçlayamaz ve genel yönelimi zaten biraz farklıdır. Bununla birlikte, Rus ülkesinin doğuşuna yakından baktıktan sonra, (ana çizgileriyle de olsa) sonraki yazgısının izini sürmemiz için geçerli nedenler vardır. Rusların kendilerini algılayışları ve kültürel konumları hiç kuşkusuz Rus yönetiminin ve toplumunun doğasına ilişkin bazı meselelerle ilintilidir. Rusya, daha tanıdık Avrupa (bu nedenle Asya) örüntülerine yabancı olan ilgi çekici bir tarihsel gelişim modeli sergiler. Bu katışıksız bir tarihsel başarı öyküsü olmayabilir ama sınırsız özgürlükten sınırsız zorbalığa doğru amansız ilerleyişin Dostoyevskivari bir siyasi ahlak dersi olarak değerlendirilmeyi de hak etmez (tanınmış bazı yorumcular bile basitçe buna yönelmiştir). Rusya'nın uzun tarihi boyunca gelişen ve radikal değişikliklerden geçen yönetim yapıları, çoğunlukla baskıcı, zaman zaman da tuhaftı ama genelde bir şekilde üstesinden gelinmesi gereken büyük iç ve dış tehditlere verilen bir yanıtı temsil ediyordu. Rusya'nın toplumsal ve siyasal tarihinde her zaman etkili olan bir etmen de ülkenin büyüklüğü ve bunun beraberinde getirdiği ulaşım zorluğu, değişken sınırlar, seyrek nüfus dağılımı ve yönetilemezlik riskiydi. II. Yekaterina bile 1767 yılındaki ünlü "Büyük Yönerge"sinde (*nakaz*), –şaşırtıcı, kapsamlı ve son derece eğitsel bir özgürlükçü siyasi görüşler fezlekesidir– Rusya'nın büyüklüğünden dolayı mutlak güçler tarafından yönetilmesi gerektiğini varsaymıştı.[11]

İlk Slavlar (daha önce de sözü edilen 6. yüzyılın tarihçilerine bakılırsa; bkz. s. 53) demokratik bir biçimde karar alıyorlardı. Rusların ataları, doğuya göç ettikten sonra, "kabile" tarzı bir yerleşik yaşama geçtiklerinde (her ne demek ise), toplumsal bir ayrışma yaşanmış ve elbette önderleri olmuştu. Ne var ki bu döneme ait verilerin eksikliğinden dolayı daha fazlasını söylemek mümkün değildir. Günümüzde birçok tarihçi, Kiev döneminin başlarında yazıya geçirilmiş bir örfi hukukun, "Rus" kavramının ortaya çı-

kışından önceki döneme dayandığını düşünür ve aynı şey *obşçina* denen köy komünü için de geçerli olabilir. Bazı ilk kroniklere göre Gostomisl adında söylensel bir önder, ülkenin zengin olduğunu ama düzen diye bir şeyin olmadığını söyleyerek Viking hükümdarları Kuzey Rusya'ya davet etmişti. Ancak bu tür olaylar çeşitli ülkelerin ve hanedanlarının sözde erken tarihinde söylenceleşmiş bir klişedir. Kronikçiler, 9. yüzyılda Rus diyarını yönetmeye başlayan maceraperest Vikinglere itibar kazandırmak için onları düşsel bir soya dayandırdılar; güya ilk Roma imparatoru Augustus'un düzmece bir erkek kardeşinin (Prus) soyundan geliyorlardı. Vikinglere yapılan bu söylensel "davet", 19. yüzyılda edebi bir güldürü başyapıtını doğurdu (yalnızca güldürücü değildi). Söz konusu yapıt, A. K. Tolstoy'un "Gostomısl'dan Timaşev'e Rus Devleti'nin Tarihi" adlı baladıdır. Vareg (yani Viking) hanedanının kurucusu sayılan Rurik'e –*Eski Zamanların Öyküsü*'nden önceki hiçbir kaynakta adı geçmez– erkek kardeşleri Truvor ve Sineus eşlik etmişlerdi ve Rurik güya Truvor'u İzborsk'a, Sineus'u da Belozersk'e (Beyaz Göl'ün üzerinde) yerleştirmişti. Bu, kuşkusuz yine söylensel bir motiftir ve Novgorod'dan yalnızca güneye değil, güneybatıya ve doğuya da uzanan ticaret yollarının önemine işaret eder. *Eski Zamanların Öyküsü*'ne girmemiş, söylentiye dayalı çok miktarda malzeme içerdiği bilinen sonraki bir kronikte, kısaca, Novgorod'da çıkan bir ayaklanma anlatılır. Rurik'in Vareglerine karşı "yiğit Vadim"in başı çektiği bu ayaklanma sonuç vermemiştir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçi Rus yazarların tartışmalı biçimde yararlandıkları bir öyküdür bu.[12]

Bununla birlikte, genel olarak Vareg iktidarı, Rus'u bir girişim ve siyasi varlık olarak kuran Varegler ile Slavlar, Baltlar, Fin halkları arasında büyük bir gerginliğe yol açılmadan kurulmuşa benziyor. Bu oluşum, büyük bir kültürel çalkantıya ya da ekonomik rekabete yol açmadan güvenlik getirmiş ve refahı artırmış olabilir. Richard Pipes'ın dikkat çekici bir yorumuna göre Rusya'daki Norman (yani Vareg veya Viking) devleti, "17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın Doğu Hindistan veya Hudson's Bay kumpanyaları gibi para yapmak üzere kurulmuş ama yönetim yokluğunda yarı yö-



Harita 2: Tatar dönemi öncesinin belli başlı kentleriyle prenslik merkezlerinin (11. yüzyıl) belirtildiği ilk dönem Rus'u.

netsel sorumluluklar üstlenmek durumunda kalmış büyük ticari girişimlere benziyordu".[13] Bir devlet olarak daha gelişmiş bir Rus anlayışına sahip görünen ilk iki hükümdar, aynı zamanda Hıristiyanlığı kabul edecek ilk iki kişiydi; naibe Olga (10. yüzyılın ortalarında vergi toplama işini sistematik bir temele oturttu ve kalelerden oluşan bir savunma ağı kurdu) ve torunu I. Vladimir. Onların arasında gelen Svyatoslav, Slav adına karşın tam bir Viking gezgin-savaşçıydı ve (960'lı yılların sonlarında) kısa bir süreliğine ilk "Rus imparatorluğu"na hâkim oldu; Volga kıyısındaki Bulgarlardan Balkanlar'daki Bulgarlara ve Baltık'tan Hazar ülkesinin steplerine dek uzanan savunulması güç ve engin bir toprak parçasıydı burası. Svyatoslav, sınırları belli bir coğrafi yer ya da modern anlamda bir devlet olarak Rus anlayışından yoksun olduğundan, kendi başkentini Pereyaslavets'te (Aşağı Tuna bölgesinde) kurarken, Kiev'de ve diğer kentlerde düzeni sağlama işini akrabalarına bıraktı. Zira kronikçinin onun ağzından aktardığına göre "burası benim imparatorluğumun merkezi ve tüm ticari mallar buraya getiriliyor: Yunanlardan altın, ipek, şarap ve çeşitli meyveler; Macaristan'dan ve Çeklerden gümüş ve atlar; ve Rusya'dan kürk, balmumu, bal ve köle". Karadeniz'in kıyısındaki müstakil küçük Rus prensliği Tmutarakan onun fetihlerinden miras kalmış olabilir.

Rurik hanedanının Rus'un yönetimini bir aile işi olarak gördüğü çok defa öne sürülmüştür. Her hükümdarlık döneminin sonunda, akrabalar arasında büyük Kiev ganimeti uğruna kıyasıya bir rekabet yaşanıyor ve bu çoğunlukla yıkıcı bir savaşa yol açıyordu. Kiev prensi (genellikle) erkek kardeşlerini diğer prensliklere atıyordu. Çernigov ve Pereyaslavl (özel bir önem verilen Novgorod dışında) bunların arasında üstün tutuluyordu. Zaman zaman bir kardeşten diğerine yanal bir (diğer prensler bir basamak "çıkarak") işlerlikteymiş gibi görünse de bu tümüyle gayriresmi ve tutarsız bir biçimde gerçekleşiyordu. Aslında Rusya'da Vareg mirasının hoş karşılanmayan bir yanı da resmileşmiş ve yansız bir ardıllık (veraset) düzeninden yoksun oluşuydu. 9. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadarki bin yılı aşkın sürede prensliğe ya da monarşi iktidarına nadiren yumuşak ve mücadelesiz bir şekilde geçildiği öne

sürülebilir. Bu süreçte sorunsuz bir ardıllık düzeni kurmaya yönelik çeşitli girişimler güçlüklerle karşılaşmıştı. Tek çocuk uygulaması, ne hanedan düzleminde ne genelde halk arasında hiçbir zaman tutmadı. Büyük Petro bile bunu kalıcı olarak yürürlüğe koyamadı. Rurik Hanedanı'nın bir diğer yıkıcı mirası da (bu Pipes tarafından çokça vurgulanmış olsa da tarihçilerin hepsi bu konuda onun kadar ısrarlı değildir), dominyonlarına karşı "mirasçı" yaklaşımıydı; ülke ve halk, kutsal bir sorumluluk yerine sömürülecek kaynaklar olarak görülüyordu. Bununla birlikte, daha devlet adamına yakışır bir tutum benimseyen ve açıkça yaygın bir meşruiyetten yararlanan hükümdarların da iktidara geldiği belirtilmelidir. Kendi bütünlüğüyle ve tanrısal olarak düzenlenmiş yazgısıyla bir ulus olarak "Rus ülkesi" kavramı daha 11. yüzyılda İlk Kronik'e yansımıştır. Burada 1097 yılı başlığı altında yer alan, ikincil bir prensin, Terebovl Prensi Vasilko'nun kaçırılışının ve kör edilişinin renkli ve ayrıntılı bir anlatısında, bu pis olay, Rus ülkesi (tek bir sayfada yarım düzine defa böyle anılır) üzerindeki kara bir leke olarak kınanır.

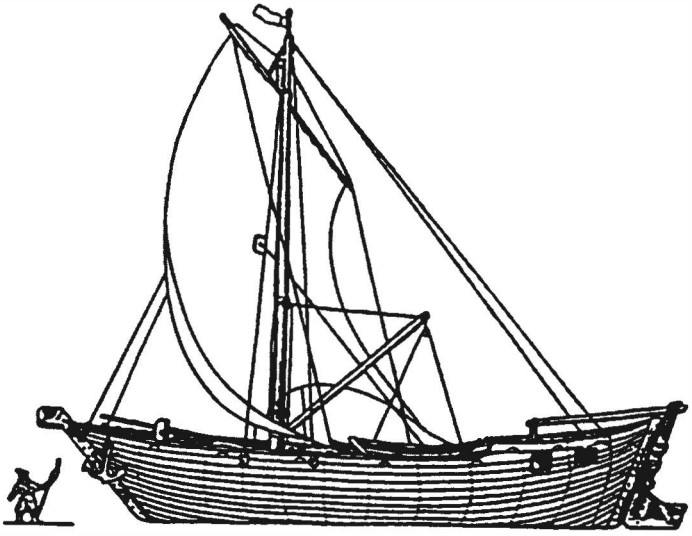
"Kabileci" Doğu Slavlarının tersine Kiev Rusları olarak anılan topluluk, kendi toplumlarına getirdikleri düzen konusunda çok miktarda yazılı bilgi bırakmıştır. Sorun, kimsenin bunu nasıl yorumlayacağını bilememesidir. Elimizde çeşitli toplumsal sınıflara karşılık gelen sözcükler var ama bunlar söz konusu sınıfların birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde oldukları konusunda ipucu vermiyor. Genelde bir çeşit (belki birkaç çeşit) serf topluluğunun (*holopi*) bulunduğu konusunda uzlaşılır. Bazı yorumcular bunları köle olarak değerlendirmiştir: Bunlar çoğunlukla soylu bir hanehalkının üyeleri, üstelik bazen önemli üyeleriydiler. Özellikle borçlular tabiiyet ilişkisine gönüllü girebiliyor ve bu ilişki belirli bir çalışma karşılığında sona erdirilebiliyordu. Sonradan Rusya'nın tipik bir özelliği haline gelen serflik düzeninin bundan ayrı yürürlükte olup olmadığı ise tartışmalı bir konudur; muhtemelen yürürlükte değildi. Bununla birlikte, nüfusun büyük bölümünün istediğinde göç edebilen hür çiftçilerden oluştuğu açıktır. Çeşitli prenslerin maiyetinde hizmet veren üst kesimler de başkasına biat etmekte ve yer değiştirmekte tamamen özgürdüler. Maiyet erkânı veya *drujina* bir prense hem

muhafızlık hem danışmanlık hizmeti veren bir kuruldu; Büyük Petro dönemine dek ayakta kalan sonraki "boyar kurulu"nun atasıdır. Bazı sözlü halk edebiyatı ve ilk kronik öyküleri, yeterince cesur ve kıvrak zekâlı herkesin ilkesel olarak *drujina*'ya girebildiği bir toplumu yansıtır (halk şiirinde "Parlak Güneş" olarak bilinen I. Vladimir'in destansı "altın çağı" böyle anlatılır); bununla birlikte, *drujina* çok geçmeden kendini idame ettiren bir aristokrasiye dönüşmüş olsa gerektir. 10. yüzyılda, Rurik ailesi ve maiyetindeki Viking unsuru, alışılmış Viking tarzına uygun olarak kendini giderek daha çok "slavlaştırmış" olmalıydı; Norman İngilteresi tarihçisi Allan Brown'un dile getirdiği gibi, Normanlar "yok olma pahasına asimile olmuşlardı". Yine de bugün, Vladimir'in oğlu Yaroslav'ın (1019-1054) sarayında hangi dilin hâkim olduğunu bile söyleyemiyoruz. Yaroslav, Slav adına ve Ortodoks Slav birikiminin meşalesi olmakla ünlenmesine karşın İskandinav destanlarında çokça boy gösterir. Yaroslav İsveçli bir kadınla evliydi ve İskandinavya ile Bizans toprakları arasında mekik dokuyan Vikingler düzenli olarak onun başkentinde konakladılar. Rurik hanedanı, Kuzey Avrupa'yla bağını 12. yüzyılın ileriki yıllarına dek korumuştur (1113-25 yılları arasındaki Kiev prensi II. Vladimir Monomah İngiltere'nin sonuncu Sakson Kralı Harald'ın kızıyla evlenmişti). Ne var ki Yaroslav'ın önce Fransa Kralı I. Henri'yle, sonra Valois Kontu'yla evlenen kızı Anna'nın Kiril yazısıyla imzası günümüze ulaşmıştır (her iki kocası da okuma yazma bilmiyordu).

Kiev döneminde (ve bir dereceye kadar sonraki dönemde) Rus toplumunda çeşitli kentli sınıflar önemli bir rol oynadı. Toplumun en üst kesimini gezgin tüccarlar oluşturuyor ve bunlar silahlı savaşçı rolünü de üstlenebiliyorlardı (ya da onların eşliğindeydiler). Yerleşik tüccar ve zanaatçılar da vardı ve bunların bir bölümü bağımsız loncalara üye, bazıları da sözleşmeliydi. Bir de rahipler ve keşişlerin yanı sıra, sözgelimi koro şefleri, öğretmenler ve doktorlardan oluşan bir kilise cemaati vardı. Eski Rus kentlerinin hemen hepsi günümüz standartlarına göre az nüfuslu olmakla birlikte bunca geniş bir alana yayılmış savunmasız bir ülkenin ekonomik işlerliği açısından yaşamsal bir öneme sahipti. George Vernadski

Rus'un, oluşum halindeki feodalizmin kentlere değil de kurumsallaşmış bir serflikle manoryalizme de odaklandığı Batı Avrupa'daki durumdan farklı yanlarına etkili bir biçimde işaret etmiştir. Belli başlı Eski Rus kentleri prensliklerin başkentleriydi ve 11. yüzyılın ortalarından başlayarak Rurik ailesinin çeşitli kolları buralarda kök salıp kendi yerel hanedanlarını oluşturmaya baktı. Bir bölümü (Novgorod, Polotski) kendi dış politikasını geliştirmiş az çok bağımsız bölgelerden oluşan Rus, gevşek bir federasyon biçimini aldı. Bununla birlikte Kiev tahtı, iktidardaki hanedan açısından çok değerli olmaya devam etti; ta ki Andrey Bogolyubski (1157-74), kuzeydoğudaki Vladimir'i kendi iktidar merkezi olarak tutup eski başkenti yağlamak (1169) üzere bir birlik göndermeye karar verinceye dek. Kiev bir daha asla eskisi gibi olmadı; ama Andrey ertesi yıl Novgorod'a boyun eğdirmeye çalıştığında, bunda başarılı olamadı ve "Suzdal halkının Novgorod halkı tarafından" yenilmesi, Novgorodluların ulusal bilinci açısından dönüm noktası haline geldi. Öyle ki bu olay sonraki birçok ikonaya konu oldu.

Aslında Novgorod 12. yüzyılda bir tür altın çağ yaşadı ve sonraki Kiev döneminde, Rus'ta meydana gelen ilginç siyasal süreçlerin en açık örneğini oluşturdu. Halk meclisi (*veçe*) güç kazandı ve buna karşılık, prenslerin iktidarı sınırlandı. *Veçe,* prensliğin başkentinde toplanan ve normalde tüm aile reislerinin katılabildiği bir açıkhava meclisi gibidir (kırsal halkın fazla işine yaramadığı aşikârdır). Meclis toplantısı çanla duyuruluyordu; Novgorod Moskova karşısında bağımsızlığını yitirdiğinde, *veçe* çanı buradan alındı. Bu meclisin nasıl çalıştığı kesin olarak bilinmemekle birlikte karar almada uzlaşmacı olunması bekleniyordu. 12. yüzyılda, göreve gelen birçok prensin yerel *veçe*'siyle sözlü bir anlaşma yaptığı anlaşılıyor. Novgorod'da ve buradan ortaya çıkan Pskov ve Vyatka gibi iki bölgede iş bununla da kalmadı. Novgorod 1136 yılından itibaren fiilen bir *veçe* cumhuriyeti haline geldi. Önceleri kıdemli prensler, Novgorod Prensliği'ni en büyük oğullarına saklama eğilimindeydiler; bu, hiçbir yerel soylu hanedanın kendini daimi olarak burada kabul ettiremediği anlamına geliyordu. 12. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, halk meclisi yalnızca yeni prensle sözleşme yapacak kadar değil, is-



Şekil 5: *Koç* (Eski Rus Kuzey Buz Denizi yelkenlisi). 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, boydan boya Kuzey Buz Denizi kıyı şeridi ve Bering Boğazı Rus maceracılar tarafından biliniyordu.

terse onu görevden alabilecek, kent dışında oturmasında ısrar edecek ve ordu komutanlığı (aslında bu önemli bir roldü çünkü Novgorod'un kendine ait yalnızca küçük bir kent milisi vardı) dışında tüm iktidarı elinden alacak denli güçlüydü. Kent, seçilmiş memurlar (bunlar bir oligarşi oluşturma eğilimindeydiler) tarafından yönetiliyordu ve kent başpiskoposu etkin bir devlet başkanıydı. "Yüce Novgorod"un ("cumhuriyet" kendini böyle adlandırmıştır) vatandaş kitlesinin Novgorod'un kurumlarından ve konumundan gurur duyduğuna ve bunu koruma endişesi taşıdığına kuşku yoktur; bununla birlikte, hiç değilse kâğıt üzerinde, Büyük Prens'in mirasının bir bölümünü oluşturup oluşturmadığı tatmin edici bir karara bağlanmamıştı; 1470'li yıllarda Moskova bu konuda bastırıncaya dek karara bağlanmadı. Hansa Birliği'nin doğu ambarı olarak Novgorod'un Kuzey Urallar ve Kutup Okyanusu'ndan Londra limanına dek uzanan ticari çıkarları vardı. Venedik'in çıkarlarının kuzeydeki karşılığı olarak Londra'dan sonra Güney Avrupa'nın çevresinden Yakındoğu'ya ve Karadeniz'de Kırım'a ve Rus'un güney kenarına

ulaşıyordu. Kendi ticaret "imparatorlukları"nı kurmuş ve aralarında Avrupa'yı çepeçevre kuşatan yaygın ticaret ağları bulunan bu iki kent-devleti arasında bir karşılaştırma yapmak aydınlatıcı olur. Vyatka'ya gelince; 12. yüzyılın ikinci yarısında, Novgorodlu avcılar ve ırmak korsanları tarafından kurulmuştu. Hiçbir zaman bir prens tarafından yönetilmedi ve öteden beri cumhuriyetti.

13. yüzyılda, Moğol ya da Tatar atlılar Rus'a ulaştıklarında, belli başlı Rus kentlerini tek tek ele geçirmekte zorlanmadılar. 1240 yılında Kiev'in yağmalanışının 240 yıllık Tatar yönetimi *tatarşçina*'nın başlangıcına damga vurduğu düşünülür. Söylenceye göre Gök Tanrısı, ilk büyük Tatar önderi Cengiz Han'a dünyayı otlakların sınırına dek fethetmesini buyurmuştu. Cengiz'in askerleri çoğu zaman hiç beklenmedik bir anda bir kentin dışında beliriyor ve teslim olmasını talep ediyorlardı. Hemen teslim olunmaması durumunda ise acımasızca her şeyi yakıp yıkıyorlardı; bu, Rus halkı açısından alışılmadık bir "topyekûn savaştı". Bazen bir halk toptan teslim oluyordu; örneğin, eski ticaret güzergâhı "İpek Yolu"nun Uygur Türkleri öyle yapmıştı. Bu halk, Moğol İmparatorluğu'na okuryazarlık ve bürokratik uzmanlık kazandırdı. Rus'ta genç Novgorod prensi Aleksandr Nevski (soyadı Neva Irmağı'ndan gelir), haraç ödeyerek ve genelde işbirliğine açıkmış gibi görünerek Tatarların saldırısını savuşturmuş ve bu arada askeri seferberliği, Alman Töton Şövalyeleri'nin ve İsveçlilerin ilerleyişine karşı başarılı bir direnişe saklamıştı. Batı Rus'ta (günümüzde Ukrayna ve Beyaz Rusya) Tatarların hemen nüfuz edemediği diğer bölgeler büyümekte olan Litvanya Prensliği'nin yönetimi altına girdi. Bu prensliğin hanedanı, 14. yüzyılda Polonya hanedanıyla ittifak kurdu ve 17. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş yeniden Moskova'nın ve İmparatorluk Rusya'sının bir parçası haline getirilinceye dek "Orta Avrupa'ya özgü" ayrı bir kültürel yaşam sürdürdü.

Rus'taki Tatar yönetimi, sözgelimi Çin'dekinden farklıydı. Aslında bugünkü anlamda "yönettikleri" pek söylenemezdi. Kentlere az sayıda yönetici (*baskaklar*) yerleştirdiler, haraç ve deneyimli memur talebinde bulundular ama yönetsel yapıya hiç dokunmadılar.

Ya fetihin travmatik etkisinden ya su katılmamış bir anlayışsızlıktan, Rusların (Halperin'in yakın zamanda işaret ettiği gibi),[14] bu gerçeği görmezden gelmeleri ve Tatarları bir grup step akıncısından ibaretmiş gibi görmeleri mümkün oldu. Ne var ki siyasi ve ekonomik durumun değişmesi kaçınılmazdı. İktidarları derebeyleri tarafından pekiştirilen prenslerin vergi toplamanın aracı haline gelmeleriyle birlikte (Novgorod ve ona bağımlı yerler dışında) halkın gücü silinmeye yüz tuttu. Önce ticaret altüst oldu ve kent yaşamı geriledi. Rus geçimlik bir ekonomi düzeyine gerilemek durumunda kaldı. Prensliklerin varlığını güçlükle sürdüren daha küçük "yurtluklar"a bölünme yönündeki mevcut eğilimi kuşaktan kuşağa arttı: "Böl ve yönet", Tatarların işine gelen bir yöntemdi.

Hizmet Devleti

Rus'un ilk dönemdeki karışık toplum yapısı ve ekonomisinin yanı sıra gevşek ve bir hayli gelgeç siyasi yapıları da onu step üzerinden gelen iyi örgütlenmiş saldırganlar karşısında savunmasız bıraktı. Tatarlar olmasaydı da Rus'un bütünlüğü, 12. ve 13. yüzyıllara damga vuran parçalanmadan dolayı tehlikeye düşmüştü. Yine de bu dönemin "toplumsal bellekte iyi bir yeri vardır" diye yazar Vernadski; "Kiev Rusya'sında, halka olumsuz yanlarını unutturan ve yalnızca kazanımlarını anımsatan bir şey olmalıydı". Bu "şey", o günün Rusya'sına hâkim olan –kişisel, siyasal ve ekonomik– özgürlük ruhuydu ve bireyin devlete kayıtsız şartsız itaat etmesi yönündeki Moskova ilkesi buna ters düşecekti."[15] Rus'un Vareg kurucularının, görünüşe bakılırsa, ilkel bir devlet anlayışları vardı ve bunu "miras" bağlamında gören çoğu Vareg ardılının da daha derin bir anlayışa sahip olduğu söylenemezdi. Tatarlar, Ruriklerin Daniloviç koluna (Moskova'nın büyük prens hanedanını oluşturuyordu) iyi örgütlenmiş ve merkezileşmiş bir iktidarın ne kadar etkili olduğunu öğreteceklerdi. Sonrasında, bu kitabın yazıldığı 20. yüzyılın sonlarına gelinceye kadarki Rus tarihi boyunca, merkezcil ve merkezkaç güçler, dinamik ve dengesiz bir ilişki içine hapsoldular ve ne biri ne diğeri kalıcı bir hâkimiyet kurdu.

Rus tarihinde Tatar dönemi 240 yıl sürdü. Tatar dönemi öncesindeki bağımsız Kiev Rus'u ve sonrasındaki bağımsız Moskova Rus'uyla aşağı yukarı aynı uzunlukta bir süredir bu. Rus "mitsel tarih"inde Tatar dönemi, çoğunlukla "karanlık bir çağ" olarak anlatılır; Rus'un işgal edildiği ve aksi takdirde Batı Avrupa'yı vuracak sayısız saldırı yüzünden sarsıldığı bir çağdır. Rus, büyük bir özveride bulunduğu bu deneyimden bağımsız, gururlu ve despot bir ülke olarak çıktıysa da tarihsel gelişimi sekteye uğramıştı. Bu tür mitsel anlatımlarda olağan olduğu üzere bunda doğruluk payı bulunsa da işler aslında daha karmaşıktı. "Karanlık çağlar" uzun sürmez; sonraki 14. ve 15. yüzyıllar, Rus'un siyasal, dini ve sanatsal yaşamı açısından mayalanma dönemi oldu. Ekonomi açısından ise küçülen Bizans İmparatorluğu'nun kilise ileri gelenlerini Moskova'ya avuç açmaya göndereceği ölçüde bir ekonomik canlanma söz konusuydu. Bizans bakış açısına göre Rusya hâlâ Bizans "milletler topluluğu"nun, Ortodoks *oikoumene*'sinin ya da uygar dünyanın bir parçasıydı; 1390'lı yıllara ait ünlü bir resmi yazışmada Patrik Antonios, dualardan imparatorun adını çıkardığı ve "bir kilisemiz var ama imparatorumuz yok" dediği için Moskova Büyük Prensi I. Vasili'yi kınıyordu. Ama genelde Bizanslılar, Tatar "Altın Orda" egemenliğindeki orta-kuzey topraklarının, artık Litvanya'nın denetiminde olan Batı ve Güney Rus bölgeleri karşısındaki dinsel üstünlük iddialarını destekliyordu ve Moskova'nın hegemonyasını pekiştirmekte bunun payı oldu.

13. yüzyılın sonlarında Moskova'nın, Vladimir knezliği topraklarındaki önemsiz, ikincil bir prenslik konumundan daha 15. yüzyıl sona ermeden zaptedilemez bir güç konumuna yükselişi çokça tartışılmış ve genelde bunun kaçınılmaz olduğu varsayılmıştır. Bu varsayımda tarihsel veya coğrafi gerekircilik kokusu vardır. Bununla birlikte, 15. yüzyılın ilerki yıllarına dek hâlâ birbirine rakip önemli merkezler vardı: Kuzey ve orta bölgelere oranla muhtemelen daha büyük bir Ortodoks Rus nüfusu barındıran Polonya-Litvanya devleti; ticarete elverişli konumuyla Volga kıyısındaki Tver Prensliği; Hansa Birliği'yle bağlantısının sağladığı kazançlar sayesinde "gümüş çağ" yaşayan ve ideolojik bakımdan iddialı ve geleneksel öz-

gürlüklerini gözü gibi sakınan Büyük Novgorod bunların arasında sayılabilir. Bununla birlikte Moskova, kendi topraklarını ve ekonomik temelini sürekli genişletti; ikna etme, güç kullanma, satın alma ya da miras yoluyla komşu yurtluk prensliklerini işgal etti. Moskova prensleri kurnazca Tatar sorununun üstesinden geldiler; ilkin, uysal ve etkili bir aracılık yaparak, dahası Altın Orda hanedanı üyeleriyle evlenerek genelde, tüm knezlerin göz diktiği Büyük Prens unvanıyla ödüllendirildiler. Daha sonra, "Donskoy" soyadını alan Dmitri İvanoviç'in döneminde, itaatsizlik eylemlerinde bulunmayı göze aldılar ve 1380'de bu, Don Irmağı'nın kaynağı yakınlarındaki Kulikovo'da büyük bir Tatar ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı. Çok geçmeden Tatarlar Moskova'yı yağmaladıysalar da Dmitri kendi yerini korudu ve (1389 tarihli) vasiyetinden *tatarşçina*'nın sonunun geleceğini düşündüğü bellidir: "Eğer Tanrı, Altın Orda'yla ilgili bir değişiklik meydana getirirse ve çocuklarımın Tatarlara haraç ödemeleri gerekmez ise her oğlumun miras aldığı prenslikte topladığı haraç ona ait olacaktır."[16] 1480'de, Ugra Irmağı'nın kıyılarındaki beraberlik ya da "savaşsızlık" durumu sonucunda Rus'taki Tatar hâkimiyeti sonunda sınırlandığında, III. İvan bu ilkeye bağlı kalarak Tatar haracını düpedüz cebe indirdi (ve kendini Kremlin'in yeniden inşasını üstelenecek kadar varlıklı bir durumda buldu).

Sonuncu büyük Tatar akını 1408'de meydana geldi; bundan sonra Orda zayıf düşerek parçalandı ve bazı Tatar soylular (Ortodoksluğa geçerek veya geçmeksizin) Moskova'nın hizmetine girdi. Bu yüzyılın başlarında, birbirlerinin özgürlüklerine saygı gösteren Kiev tarzı Rus prenslikleri federasyonunu yeniden tesis etmenin hayal edildiğinin kanıtları vardır. Bu arada Aziz Sergius Teslis Manastırı, bir süreliğine tam anlamıyla bir Rus kültür merkezi haline geldi. 15. yüzyılın başlarının büyük Teslis Kroniği'nin –bir olasılıkla Bilge Epifani tarafından kaleme alınmıştı[17] (bkz. s. 195-198-162). Bunun elyazması 1812 Moskova yangını sırasında kayboldu– olayları tamamen Rus bakış açısından yansıttığı anlaşılıyor. Ancak olaylı 15. yüzyılın ideolojik akımları ve aslında birçok olay büyük bir belirsizlikle çevrelenmiştir. Bununla birlikte, elimizde sayısız tarihsel kaynak vardır ve bunlar sonraki Mosko-

va propagandasının çıkarları doğrultusunda az çok çarpıtılmıştır (örn. Dmitri Donskoy'un zaferi, güya Sergi ve keşişleri tarafından dinsizlere karşı kutsanmış ve desteklenmiş büyük ve kahramanca bir mücadele olarak kurgulanmıştır).

15. yüzyılın ikinci çeyreğini Moskova tahtı için yürütülen uzun ve karışık bir iç savaş kapladı. Rus'un siyasi kültürü açısından bunun bazı sonuçları olmuştur. Tatar dönemi öncesinde yaygın olan "yanal" ardıllık uygulamasının yeniden hayata geçirilme olasılığını ortadan kaldırdı. Bununla birlikte, sonradan bu anlayış zaman zaman yeniden su üzerine çıktıysa da sonuçsuz kaldı; iç düşmanlığın korkunç ve yıpratıcı tehlikelerini hatırlatması bakımından yararlı oldu; bu, geleceğin III. İvan'ının (bazen "Büyük" İvan diye anılır) çocukluğunda yaşadığı şekillendirici bir deneyim olmalıydı; bunun, sonraki bir evrede, yanlış tarafı destekleyen Novgorodluların başına geleceklerin uğursuz bir habercisi olduğu görüldü. Muzaffer II. Vasili tarafından yenildiler, para cezasına çarptırıldılar (1456) ve bağımsız bir dış politika izlemekten men edildiler. III. İvan tahta çıktığında (1462), son kalan bağımsız prenslikleri boyunduruk altına almayı amaçladığı henüz aşikâr değildi ama en büyük arzusunun ardında "miras aldığı" bütün Rus üzerinde kendi büyük prenslik iktidarını kurma düşüncesi yatıyora benziyor. Novgorod'da birtakım ekonomik sorunlar (Avrupa sincap kürkü pazarı çökmüştü) ve toplumsal gerginlikler vardı; bu cumhuriyetin önde gelen bir grubu Moskova'nın başrakibi Litvanya ile müzakere yapacak kadar düşüncesiz davrandı; Novgorod elçileri İvan'a onun yeğlediği unvanla hitap etmediler. Novgorod kendini ne güvenli bir biçimde doyurabiliyor ne savunabiliyordu. İvan, 1478'de Novgorod'u yok etmek üzere buraya girdi; cumhuriyetin bağımsız kurumlarını feshetti; *veçe* çanını Moskova'ya götürdü; çok geçmeden Hansa Birliği'yle faaliyetlere son verdi; başpiskoposluğu yağmaladı ve Moskovalı bir zorbayı başpiskoposluğa getirdi ama asıl önemlisi, hali vakti yerinde birkaç bin yurttaşı zorla başka bölgelerde yeniden iskân ederek yerlerine az sayıda Moskovalı hizmetliyi getirdi. Bundan böyle bu insanlar topraklarını *votçina* yani satılabilir ve devredilebilir bir mülk olarak değil, *pomestye*

yani hizmet koşuluna bağlı arazi [bir tür timar] olarak ellerinde tuttular. Aslında bu toprakların hizmetlilere askeri görev üstlenme olanaklarını sağlaması amaçlanıyordu. İvan ve ardılları sürekli *pomestye* düzenini yaydılar ve daha sonra mülklerine el koyma tehdidiyle *votçina* sahiplerinin de askerlik hizmetinde bulunmasında ısrar ettiler. *Pomestye* düzeninin yayılması Moskovalı toprak sahibi sınıfın bulunduğu yerde kök salmasını zorlaştırdı. Yurtluk olarak verilen prenslikler, hükümdarları öldükten sonra Büyük Prens'e geri devredilmeye başladı. Novgorod düştükten sonra geri kalan bağımsız Rus topraklarının III. İvan (Tver, Vyatka) ve oğlu III. Vasili (Pskov, Ryazan) tarafından "toplanması" zor olmadı.

Bağımsızlığını yeni kazanmış ve geniş bir alana yayılmış Moskova'da koşullu toprak mülkiyetinin yürürlüğe girmesi Avrupa tarzı feodalizmin gecikmeli bir kurumu gibi görünüyor ve birçok tarihçi (özellikle toplumsal gelişimde feodalizmin gerekli bir evreyi temsil ettiğini düşünen Marksistler) bunu böyle değerlendirmiştir. Feodalizm aslında Litvanya'ya yabancı değildi; ancak Moskova öyle farklıydı ki "hizmet devleti" gibi farklı bir model bağlamında konuşmak daha uygun görünüyor. Batı feodalizmi, zayıf bir merkezi güçle ve kırsal nüfusun serfleştirilmesiyle bağlantılı olarak gelişmişti. III. İvan, tıpkı (biraz daha genç çağdaşı) İngiltere Kralı VII. Henry gibi, "modern" bir hükümdarla karşılaştırılabilecek kadar merkeziyetçi ve düzenleyiciydi. Bu arada serfliğe –sonradan Rus toplumunun ayırt edici bir özelliği sayıldı– hâlâ bir hayli zaman vardı (16. yüzyılın ikinci yarısında ülkeye sızdı). Rusya'da ne *sub-infeudation*[18] ne küçük tarafın yanı sıra büyük tarafa da yükümlülükler getiren bir feodal sözleşme vardı. Moskova hizmet devleti Rusya'ya özgü koşullarda ortaya çıktı. Bu koşullar şöyle özetlenebilir: Bir hayli devingen ve seyrek nüfuslu engin bir ülke; batı, güney ve doğuya karşı savunmayı (ve sonradan yayılmayı) gerektiren uzun ve çoğu zaman belirsiz sınırlar; toprak kaynağı büyük olmakla birlikte –ne var ki bundan gereğince yararlanacak işçilerden çoğunlukla yoksundu– hizmetlileri ödüllendirmeye yetecek kadar tasarrufu olmayan bir ekonomi; yakın zamanda malına mülküne el konulmuş boyar ve prensler sınıfı; Moskova iç savaşı-

nın ve uzun Tatar dönemi deneyiminin Rus ülkesinin çeşitli bölgelerinde ve kesimlerinde ulus olma duygusunu pekiştiren anıları (ulusal talihsizlikler genelde böyle bir işlev görür); Konstantinopolis Osmanlı Türklerinin eline geçtikten (1453) sonra Moskova'nın kısa sürede önemli tek bağımsız Ortodoks devlet ve kültürünün kalesi haline geldiği bir uluslararası ortam.

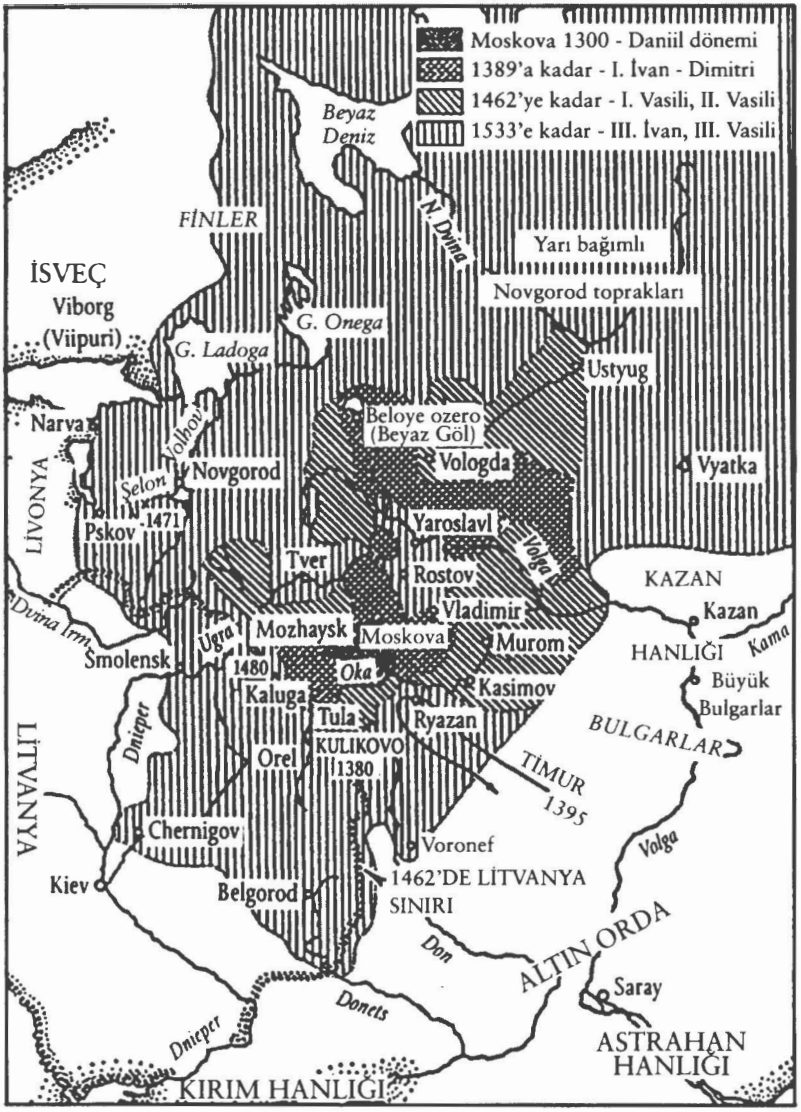
Hizmet devleti (modern bir terimdir) kurmanın gerektirdiği süreçler karmaşık ve aşamalıydı; birtakım genel kararnamelerle tesis edilmediği gibi, beraberinde getirdiği serflik kurumu da bundan dolayı kararnamelerle tesis edilmedi. Hizmetlilerin bakış açısından en önemli değişiklik, Moskova ve Litvanya dışında Rus'taki bağımsız toprakların ortadan kaybolmasıydı. Hizmetlilerin nerede ve kime hizmet vereceklerini özgürce seçmek gibi eski bir haktan yararlanmaları bu yüzden olanaksızdı. Litvanya, Katolikliğe geçtiği (1386) ve Polonya ile hanedanlar arası ittifak kurduğu için düşman sayılıyordu, Moskova'dan ayrılıp Litvanya'ya katılmak hainlik olarak görüldü. Böyle birkaç saf değiştirme meydana geldi kuşkusuz; bunun geç tarihli, ünlü bir örneği de IV. İvan'ın terör iktidarı sürerken (1564) Prens Kurbski'nin saf değiştirmesidir; bu durum büyük olasılıkla İvan'ın paranoyasını körüklemeye yaradı ve bu ikisi arasındaki dikkate değer bir yazışmada, Rusya'da ilk defa bir hükümdarın yetki ve görevleri enine boyuna tartışıldı.[19] IV. İvan döneminde, Moskova'nın egemenlik ideolojisi iyiden iyiye olgunlaştı. İvan'a göre diğer hükümdarlarla (bunların arasında İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth de vardı) yazışmalarında açıkça belirttiği gibi, bir hükümdar ya veraset hakkı sayesinde yöneten bir otokrattı (*samoderjets*, "kendi niteliklerinden dolayı malik") ya da başkalarının rızasıyla yöneten bir hizmetliydi düpedüz (Novgorod gibi yerlerdeki eski durumun anısı bu görüşte etkili olmuş olsa gerek). Bu yaklaşımda, İvan'ın Rurik Viking atalarının iktidara yönelik tekelci ve kalıtçı yaklaşımlarının izi vardı. Hükümdar temelde güçlü bir toprak sahibi (zaten hükümdarlar özel mülkleriyle hep yakından ilgiliydiler), Rus'un kendisi ise geri kalan tek gerçek *votçina* idi.

Hizmet sınıfı, nüfusun yalnızca üç yüzde bir kadarını temsil ediyordu. Bu, koca bir ülkenin bürokrat ve asker seçkinler ihtiyacını

karşılamak için yetersiz bir sayıdır. Bunların çoğu hiç de varlıklı değildi (sonraki yüzyıllardaki toprak sahibi sınıf için de aynısı geçerlidir) ve 15 yaşından itibaren çok ağır yükümlülükleri olabiliyordu. İlk Moskova kanunnameleri (1497 ve 1550) kendilerini esaret altına girecek şekilde satmalarını önlemeye bile çalışmıştı ki bu kimi zaman belli ki ehvenişer görülüyordu.[20] Hizmet devleti oluşumunun ilk birkaç on yılında, nüfusun büyük bölümünü oluşturan köylüler daha özgürdüler ama hizmetliler ve dini kesim dışındaki herkes gibi para ya da ayni (örn. orduya kaydolmak ya da kamu hizmetinde bulunmak) olarak vergi ödemekle yükümlüydüler. Kasım ayının sonunda, Aziz Yuri Günü'nden hemen sonraki iki hafta içinde işverenlerini değiştirme hakları güvence altına alınmıştı. Kriz dönemlerinde bu hak hükümet tarafından feshediliyordu ve 16. yüzyılın sonlarında, verimsiz hasatlardan ve kırsal nüfusun çokça azalmasından sonra büsbütün ortadan kalktı. Eğer yönetim, koşullu toprak bağışında bulunma politikasını izleyecekdiyse, bu toprağı işleyecek eller bulunmalıydı. Dolayısıyla serflik ortaya çıktı (bundan bir olgu olarak ilk kez 1649 kanunnamesinde söz edilmiştir). Çok sonraları, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar hem Ruslar hem Batılılar, genelde serflerden aslında birer köleymiş gibi söz edeceklerdi. Aslında serf "sahipleri" tarafından uygulanan denetimin derecesi, hiç değilse kâğıt üzerinde, bu iki durumu benzer kılmıştı. Yine de önemli farklar bulunuyordu. Serfler, toprak sahibine değil, toprağa bağlıydılar (bununla birlikte, toprak sahipleri onların gözünde iktidarı temsil ediyor, vergilerini ödüyorlardı. Bunun karşılığında serf, toprak sahibi için haftanın belirli günlerinde çalışmak ya da *orok*, yani "işten ayrılma kirası" ödemek durumundaydı). Gerçekte, bir tür devlet hizmeti yürütüyorlardı ve Moskova'da devletin özel koruması altındaki kişiler olarak görülüyorlardı. Kendi evlerinde ve (düzenin ve asayişin etkili bir biçimde sağlandığı) kendi toplulukları içinde yaşıyorlardı ve kölelerin tersine emeklerinin ürünlerini elden çıkarabiliyorlardı. Çeşitli Rus ve yabancı gözlemcilerin belirttiği gibi, serflerin onurlu duruşları, mizah duyguları ve özsaygıları akla köleliği getirmiyordu; dışlayıcı ve tanımlanabilir bir kast oluşturmuyorlardı; toplumun geri

kalanıyla aynı ırk, dil ve dindendiler ve aslında serflikte içe ve dışa doğru bir hareket vardı. *Obrok* serfleri –daha çok çiftçiliğin verimsiz olduğu kuzey bölgesindeydiler– çoğunlukla yaşamlarının bir bölümünü veya hepsini izinli olarak kentlerde geçiriyorlardı. Şu veya bu zanaat loncasına (*artel*) katılıyor, belki topraklarını kiraya veriyorlar ya da kendileri işgücü istihdam ediyorlardı (19. yüzyılda milyoner serfler duyulmadık bir şey değildi). 19. yüzyılın başlarında, İrlanda'nın kırsal bölgelerindeki yoksullardan ve pek çok İngiliz sanayi işçisinden daha iyi durumda oldukları konusunda genelde uzlaşılıyordu. Tuhaftır ki serfler, toprak sahiplerinin *onlara* sahip olduklarını bile kabul ettikleri halde, (evlerinin yanı sıra) işledikleri toprağın da bir anlamda kendilerine ait olduğunu düşünüyor gibiydiler. Hukuksal açıdan her iki varsayım da yanlıştı.

Rus köylülerinin hepsinin 1861'de serfliği kaldıran fermandan önce serf olduğunu varsaymak yaygın bir yanlıştır. Aslında serfler hiçbir zaman kırsal nüfusun yarıdan fazlasını oluşturmadılar (orta ve güney bölgelerdeki daha zengin tarım alanlarında sayıca daha çoktular). Bu sürecin sonlarına doğru "siyah" denen ve hizmetlilere ayrılmamış topraklarda yaşayan hatırı sayılır sayıda "özgür köylü" bulunuyordu; balıkçı ve avcı toplulukları vardı. Sibirya'da ve iyice kuzeyde serflik neredeyse hiç bilinmiyordu. Özgür köylüler kendi köylerinde kaydediliyor ve yer değiştirmek için izin almaları gerekiyordu. Aksi takdirde kendi yaşamlarını kendileri düzenleyebiliyorlardı. Moskova'nın güney kenarındaki stepte özgür büyük topluluklar vardı: *Odnodvortsi* ("tek mülk sahipleri"), Kırım Tatarlarına ve onlardan ötedeki Kazaklara karşı güneyde oluşturulmuş savunma hattı için insan gücü sağlayan askerlerden geliyordu. 15. yüzyıldan başlayarak kaydedilen bu topluluğun birçok üyesi Ukrayna'dan ve Rusya'dan kaçmış köylülerin torunuydu. Silahlanmış ve özerk bir "ordu" olarak güneye akan büyük ırmakların aşağı çığırları kıyılarına yerleşen bu topluluk haydut ve yiğit savaşçılar olarak nam saldı. Geleneksel haklarına saygı gösterildiği takdirde Moskova'yla işbirliği yapmaya hazırdılar. Sibirya'nın iskâna açılmasında önemli bir rol oynadıysalar da (Simon Deznev adlı bir Kazak atılımcı daha 1648 yılında Bering Boğazı'nı geçmişti) Türkleri ve Lehleri kışkırta-



Harita 3: Moskova Rus'u (16. yüzyıl, Riasanovsky'ye dayanıyor).

rak Moskova'nın başını ağrıttılar ve bu ülkenin kırsal bölgelerinde çıkan en büyük iki ayaklanma –1670'de Stepan Razin'in ve 1774'te Yemelyan Pugaçov'un başını çektiği ayaklanmalar– Don ve Yaik ırmakları kıyılarında yaşayan Kazaklar arasında baş gösterdi (her iki önder de Rus folklorunda ve genel olarak Rus tarihsel bilincinde söylensel figürlere dönüşmüştür; örneğin bkz. Aleksandr Puşkin'in *Yüzbaşının Kızı* adlı romanı).

Rus tarihinin başka birçok döneminde olduğu gibi, güçlü merkezkaç ve özgürlükçü, dahası anarşist güçler Moskova'da belli ki faaliyet halindeydi. Hizmet devleti, nüfusu mümkünse yalnızca bulunduğu yerde değil, toplumsal rolde de sabitleyerek, bu güçlere karşı koymaya gayret gösterdi. Moskova'nın daha yumuşak Kiev öncellerine göre daha kesin ve cezalandırıcı olan kanunnameleri ve beratlar bunu gösteriyor. Örneğin, bölgesel ruhban sınıfı, ayrı bir kast haline geldi. IV. İvan'ın uzun hükümdarlık döneminin ileriki yıllarında, özellikle de hareketli ve başarılı ilk yıllardan sonra (yak. 1560'a dek) siyasal, kültürel ve teknolojik bakımdan Batılı standartlara göre geri kalmış bir görünüm sergileyen Moskova ayrıca iyice içe dönükleşmiş ve patlamaya hazır, gerilimli, katı bir örgütlenmeye gitmişti. Çok geçmeden yoksul ve yılgın da düşecekti; verimsiz hasatlar (Kuzey Avrupa'da iklim soğuk bir evreden geçiyordu), masraflı ve başarısız savaşlar ile çarın aşırı zulüm uygulamaları nedeniyle (yedi yıl süren anlaşılmaz ve feci bir *opriçnina* terörünün yanı sıra Novgorod'un 1570'te yaklaşık yüz yıl önce IV. İvan'ın büyükbabasının körüklediğinden daha kanlı ve haksız biçimde yerle bir edilmesi de buna dahildi. – bkz. s. 146). Bu dönemin popüler ev idaresi kitabı *Domostroy*, ideal ailenin ve evin hiyerarşik ve soğuk bir resmini çizer. Kiev döneminde Ortaçağ standartlarına göre görünüşte hayli olumlu olan kadınlık durumuna,[21] Moskova'nın hiç değilse hizmetli ve tüccar sınıflarında, soyutlanmak ve ikincilleştirilmek damga vurmuştur (bununla birlikte, 17. yüzyılın sonlarına doğru bazı olumlu ve dikbaşlı kadınlar boy gösterirler. –"Kadim Mümin" kadın kahramanlar ama asıl Büyük Petro'nun 1682'den 1689'a dek bilfiil hükümdarlık yapan ve bunda hiç de fena olmayan üvey ablası Sofiya bunların arasındadır).

16. ve 17. yüzyıllarda Moskova'nın uzlaşmaz katı tutumu ve ilkel kültürü konusunda yabancı gözlemcileri ikna edebilecek bir özelliği varsa eğer, bu otokrasisiydi. Görünüşe bakılırsa, hükümdar kilise, devlet, halk ve kaynaklar üzerinde mutlak iktidarı kendi elinde toplamıştı ve bunu keyfi bir biçimde uyguluyordu; başka hükümdarlara ve onların elçilerine karşı küstahça davranıyor ve en yüksek devlet görevlileriyle aristokratların bile kendisine biat etmelerini istiyordu. Bununla birlikte, genelde olduğu üzere bu olgular, göründüğünden daha karmaşıktı ve Moskova'nın kendini içinde bulduğu yeni koşullardan kaynaklanıyordu. Tatar döneminden sonra Rurik hanedanının bir "aile meselesi" olarak eski iktidar anlayışından vazgeçilmiş ve kent yaşamı ve burada hâkim olan *veçe* demokrasisi sıfırlanmıştı. Bunun doğurduğu ideolojik boşluk, bir dereceye kadar Avrupa Rönesansı'nın pragmatik ve otoriter katılığının bir parçası olan bir dizi düşünceyle doldurulduğu –IV. İvan'ın görünüşteki nedensiz zalimliğini, sistemsiz olsa da eski boyar sınıfına karşı bir saldırı ve "yeni adamların" teşvik edilmesi olarak görmek kolaydır. Oysa temelde Bizans'a özgü bir ruhtaydı. Bunun dışsal bir işareti de kraliyet unvanının yükseltilmesiydi. "Çar" terimi ("Sezar"dan geliyor) ön-Slav döneminden beri Doğu Roma (Bizans) imparatoruna işaret ediyordu; Konstantinopolis, tüm Slavlar tarafından "Çargrad", "İmparatorluk Kenti" olarak biliniyordu. Ruslar bu unvanı Moğol ya da Tatar Hanı, ilk elden bildikleri diğer dünya imparatorluğu hükümdarı için de kullanıyorlardı. 15. yüzyılda, henüz her iki imparatorluk da ortadan kalkmadan önce bile, çeşitli Güney Slav hükümdarları çar unvanına göz dikmişlerdi. Moskova prensi Dmitri Donskoy (ö. 1389) ise hagiyografi niteliğindeki *Yaşam*'ında çar olarak adlandırılıyordu. Tırnovo (14. yüzyılda Bulgar başkentiydi), Tver, Novgorod ve Moskova'daki ideologlar giderek imparatorluk itibarının kendi kentleri tarafından ilk iki Roma'dan miras alındığını açıkça öne sürmeye başladılar. 16. yüzyıldaki ünlü "Üçüncü Roma olarak Moskova" savı, böyle bir mirası simgeleştiren bir dizi fantastik masalın uydurulduğu daha kapsamlı bir sürecin vardığı son noktadan ibaretti. III. İvan Bizans'ın arması olan çift başlı kartalı

benimsedi; sonuncu Bizans imparatorunun yeğeni Zoe (Rusçada Sofiya) Palaiologos'la evlendi; son olarak, IV. İvan, 1547'de eşi benzeri görülmemiş bir törenle taç giydi.

Rusların monarşiye yaklaşımındaki gelişmelerle birlikte yeni dışsal işaretler ve simgeler de kullanılır olmuştu. Çeşitli araştırmacılar, özellikle Mihail Çerniyavski, erken Kiev dönemine dayanan ve (Bizans'ta değilse bile Sırbistan'da olduğu gibi) birçok prensin aziz konumuna yükseltilmesine yol açan "hükümdar miti"ni araştırmıştır. Nasıl ki başka toplumlarda "savaşçı kral" ya da "düşünür kral" idealleştirilebiliyordu, Ruslarda da "keşiş kral"ın idealleştirildiği anlaşılıyor. Kral olmak bir anlamda İsa adına savaşçı, hatta şehit ya da en azından çilekeş olmak demekti çünkü "tam da Devlet kavramı, Rusya'ya Hıristiyan kültürünün bir parçası olarak getirilmişti [...] Rusya'da seküler devlet kavramı yoktu".[22] Geç Antikçağ kuramcısı Agapitos'un *Nasihatname* adlı kitabındaki "İmparator şeklen diğer insanlara benzese de hâkimiyet bakımından Tanrı gibidir" yolundaki ünlü ve neredeyse basmakalıplaşmış ifadesi Rusya'da gayet iyi biliniyordu ve (İsaiah Berlin'in de çok defa gösterdiği ve 20. yüzyıla dek birçok yabancı düşünce için geçerli olduğu üzere) Ruslar tarafından harfi harfine benimsenmiş ve hayata geçirilmişti. Yeri gelmişken, bu, ilk Ruriklerin Viking kökenli "ticari" iktidar yaklaşımlarına ideolojik bir denge oluşturmuşa benziyor. Bizans düştükten hemen sonra Rus'un sembolik açıdan yüklü bir biçimde özgürleşmesi ve birleşmesiyle birlikte hükümdarın omuzlarına yalnızca Rus'un değil, Ortodoksluğun ve bunun uzantısı olarak dünyanın yazgısının sorumluluğu da yüklendi. IV. İvan'ın iki defa "tahttan çekilmeyi" denemesi de dahil bazı tuhaflıklarının bu aşırı yük duygusundan kaynaklandığına kuşku yok gibidir. Önce Aleksandrov'a (Sergey Eizenştein'ın önemli filmi *Korkunç İvan*'dan tanıdık bir olay), sonra genç Tatar prens Semyon Bekbulatoviç'in yararına tahttan çekilmiştir. 1571-1572 yılları arasında birkaç ay süresince "Çar bozuntusu" olarak tahta geçirdiği Bekbulatoviç'e haddinden fazla hürmet göstermiştir.

Bizanslı hükümdarlar otokrattı ve kâğıt üzerinde sınırsız bir güce sahiptiler. Yine de canlarının istediğini yapabildiklerini ya da ken-

di zamanlarının efendisi olduklarını iddia etmeleri zordu. Kanun yapıcıydılar ama aynı zamanda kanuna tabiydiler; Ortodoksluğun savunucusu konumunda olmak onları çok daha açık bir şekilde sınırlandırıyordu. İmparator bilfiil savaş meydanında olmadığında ya da ava çıkmadığında, zamanının büyük bölümünü Konstantinopolis'teki geçit törenlerine ve kilise ayinlerine katılarak geçirmek durumundaydı. Sonraki Rus çarları, özellikle aralarındaki en "Bizanslı" çar olan Aleksey (1645-76) de aynı şekilde XIV. Louis'nin yaşamındakinden bile daha çok ritüel ve törenle kuşatılmış bir yaşam sürdürdüler. Moskova hükümdarları için bunun anlamı şuydu: Epifanya yortusunda buz gibi ırmağa dalıp çıkmayı gerektiren "suları kutsamak" (6 Ocak – bunun Aleksey Mihayloviç'in 46 yaşında ölmesine yol açtığı varsayılır) ve Hurma Pazarı'nda Kremlin'den başlayıp Kızıl Meydan'dan geçerek Aziz Basileios'ta sonlanan dikkate değer geçit töreni (çar eşeği temsil eden bir at üzerinde patriğin önünden giderdi) (bkz. s. 264) gibi birtakım törenleri yerine getirmenin yanı sıra taşra manastırları arasında mekik dokuyarak kutlamak ve kutlanmak demekti. Bu tür şeylere sabrı olmayan Büyük Petro, kardeşi ve ortak hükümdar V. İvan 1696'da ölünceye dek bu törenleri yerine getirmeyi çoğunlukla ona bıraktı; rivayete göre seyis rolünü üstlenmeye karşı çıkarak Hurma Pazarı'ndaki geçit töreninin gecikmesine neden olmuştu.

Bununla birlikte, tanrısal onaylı otokrasi, Rusya'daki biçimiyle hizmet devleti bile göründüğü kadar her bakımdan katı ve baskıcı değildi. Yakın tarihli bazı incelemeler (özellikle Nancy S. Kollman'ınki), Moskova hükümdarı için daimi bir danışma kurulu oluşturan kıdemli boyarlar grubunun büyük bir iktidara sahip olduğunu ve sıradan siyasi süreçlere tabi olduğunu göstermiştir. Rus olmayan gözlemcilerin bunu gözden kaçırmış olmaları ve önemli aristokratların bile çarın iktidarı karşısında küçük düşürücü bir biçimde alçaldıklarını varsaymaları, Bizans'ın en önemli sosyal-siyasal ilkelerinden *symphonia*'nın, yani uyumun Moskova tarafından benimsenmesinin sonucu olduğu anlaşılıyor. Bizans'ta bu ilke, kilise ile devlet arasındaki ilişkilerin pürüzsüz bir biçimde düzenlenmesine yardım ediyordu; Moskova'da ise bu ilke, görünürde siyasi he-

def birliğine yol açtığı gibi boyarlarda aile içi rekabet potansiyelini de bastırdı ve uzlaşıyı en istenilir hedef haline getirdi. Kollman'ın sözleriyle "Her yerde uyum ve oybirliği anlayışının görülmesi bunu Moskova siyasetinin bir ilkesi olarak ciddiye almak durumunda bırakıyor bizi. Bu, anlaşmazlıkların damgaladığı saray siyaseti gerçeğiyle bağdaşmasa da bu tür hizipçi anlaşmazlıklarda sınırlara işaret ediyor."[23] Daha mütevazı bir düzlemde de *Domostroy*'un ve *İzmaragd* (Zümrüt) gibi Hıristiyan metinlerinin anıştırdığı ailesel ilişkiler dünyası, uyumluluk ülküsü üzerine kurulmuştur. Bu toplumsal uyum bozulduğunda, bunun sonuçları belli ki kanlı ve anarşik olabiliyordu; bu bozulma, *opriçnina* (1565-72 yılları arası; bkz. s. 146), yani Rurik hanedanı ortadan kalktıktan sonraki "Karışıklık Dönemi" (1598-1613) ve Büyük Bölünme'yle (1666'dan başlayarak) birlikte çok çarpıcı bir hal almıştı. Ne var ki bu, Eski Rusya'nın sondan bir önceki ve büyük hükümdarı Aleksey'in çok zor koşullardaki icraatı açısından yol gösterici olmaya yaradı ve ona *tişayşi*, düzanlamıyla "en dingin" unvanını (Yunanca *Galenotatos* ve Latince *Serenissimus*'a karşılık gelir) kazandırdı.

Bizans imparatorluk düzeni (buna Hıristiyanlık unsuru da eklenmişti), özgün Roma İmparatorluğu düzeninden ortaya çıkmıştı. İmparatorun iktidarı nihayetinde halka ve senatoya dayanıyordu; Bizans ardıllık düzeni hiç değilse kâğıt üzerinde, hükümdarın halk, senato ve ordu tarafından oybirliğiyle seçilmesini gerektiriyordu. Hanedanlıkların özellikle Bizans'ın sonraki yüzyıllarında yerleştiğine kuşku yoktur. Bunu sağlamanın akıllıca bir yolu bir yolu vardı; genelde bir hükümdar ölmeden önce büyük oğluna ya da "ortak imparator" olarak seçilmiş bir kişiye taç giydiriyordu. Moskova Rusya'sında da bu uygulama yürürlükteydi ama göründüğü kadar sıkı olmayabilirdi (Aleksey'in babası ölmeden çocuk yaştaki oğlunu tahta geçirmişti; ancak sırası geldiğinde Aleksey'in taç giydirdiği gözde oğlu ondan önce öldü ve birkaç yıl sonra, Aleksey'in birinci ve ikinci eşlerinin aileleri arasında kimin onun yerine geçeceği konusunda bitmez tükenmez bir kriz çıktı). Büyük Petro bu düzeni feshetti ve hükümdarın kendi yerine geçecek kişiyi atamasını şart koştu. Bilindiği gibi, kendisi bu atamayı yapamadı

ve dul eşi, I. Yekaterina olarak tahta geçti. Bu kısmen Petro'nun ölümünden bir yıl önce törenle taç giymiş olmasının sonucuydu. Sonraki yüzyıllarda, ülkeyi kimin yöneteceği konusunda ordu önemli bir söz sahibi oldu; saray çevrelerinin de rolü vardı ama halkın esamisi okunmuyordu. Bununla birlikte, Moskova Rusya'sında halk, *zemski sobor*, yani "Ülke Meclisi" olarak bilinen ve ilk kez IV. İvan döneminin ilk yıllarında toplandığı anlaşılan büyük bir özel danışma kurulu aracılığıyla yönetime bir ölçüde katıldı. Söz konusu meclis kuşkusuz parlamento gibi değildi --daha çok bir tür "Etats Généraux" idi ve (muhtemelen) 1682'ye dek çeşitli vesilelerle yaptığı birçok oturumdaki bileşimi, gündemi ve etkisi konusunda çok az şey bilinmektedir ama önemli konular üzerine tartıştığına ve önerilerde bulunduğuna kuşku yoktur. Yönetimde bir ortak olarak önemi, "Çar belirtti ve boyarlar razı geldi" gibi iyi bilinen bir formülün tersine, birçok fermanda görülen "hükümdarın ve bütün ülkenin talebi üzerine" formülüne yansımıştır. Bunlardan hiçbiri 1613 Meclisi kadar önemli olmadı. Birkaç yüz kadar boyar, toprak sahibi, din adamı, kentli ve devlet köylüsünü içeren bu mecliste, "Karışıklık Dönemi" etkili biçimde sonlandırılmış ve Rus olmayanların dahil edilmediği bir son listede yer alan Mihail Romanov çar olmaya davet edilmişti. (Boris Yeltsin'in seçilmiş ilk Rus lider olduğunu iddia eden yorumcular, 1613 Meclisi'nin Rus tarihsel belleğindeki anısının hâlâ canlı olduğunu unutmamalıdırlar). IV. İvan bir ölçüde yerel özerklik de getirdi. Bunun için bölge valilerinden çok Moskova'ya karşı sorumlu olacak ve öncelikle adalet sağlamak ve vergi toplamakla ilgilenecek kıdemlilerin ve valileri gözleyecek denetçilerin seçilmesini şart koştu. Yine de bu umut verici düzenlemeler, Karışıklık Dönemi'nin kargaşasıyla baş edemediler. Yoksa 20. yüzyıl Rusya'sı üzerine yorum yapanlar, kolay kolay Rusya'nın tarihsel olarak "sivil kültürden yoksun olduğu" yolunda ileri geri konuşamazlardı.

Hizmet Devleti dönemi, kendi meselelerine dalmış görünse de Rusya'nın aynı zamanda dış dünyadaki yerini belirlemesi gereken bir dönemdi; aslında Rusya bu dönemde müthiş yayıldı (150 yıl boyunca her yıl ortalama Hollanda büyüklüğünde –35.000 kilo-

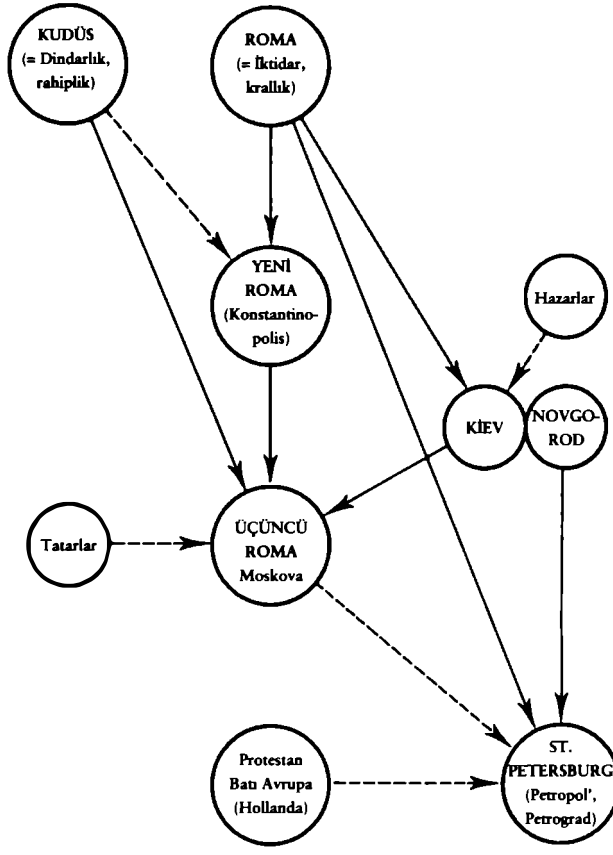
metrekare– bir alana yayıldı!).[24] III. İvan ve ardılları, siyasi ideolojilerinin Bizansvari yapıtaşlarına karşın kendi mirasları dışında gördükleri bölgelerin siyasetine karışmaktan sakındılar. İvan, Konstantinopolis'i Türklerin elinden alacak bir Hıristiyan devletler ittifakına önayak olması için yapılan öneriyi geri çevirdi. Batılı ülkeler Rus'la ilgilenmeye başladılar. Vatikan, İvan'ın Zoe-Sofiya'yla (aile üyeleri Bizans'tan İtalya'ya kaçmıştı ve Floransa Konsili sonrasında Roma'yla iyi bir ilişki içinde oldu) evliliğiyle ilgili büyük umutlar beslemişti. Novgorod'un düşüşünden sonra Moskova, ilk kez Batıya düzenli bir deniz ticaret yolu açtı. Bu, deniz yoluyla kuzeyden Hint Adaları'na ulaşmaya çalışan İngiliz denizci Richard Chancellor'un kılavuzluğundaki bir keşif seferinin Beyaz Deniz'in kıyılarında başarısızlığa uğradığı olağanüstü koşullarda gerçekleşti. Chancellor Moskova'ya ulaştı, IV. İvan tarafından ağırlandı ve sonuç olarak, Moskova'da daimi bir İngiliz elçiliği açıldı (yakın zamanda buna ait yapı tespit edilerek restore edilmiştir); Arhangel limanı gelişti; kuzey kentleri (Yaroslavl, Vologda, Ustyug) zenginleşti ve Londra'da ilk anonim Rus Kumpanyası kuruldu. İngilizlere tanınan ayrıcalıklar, I. Charles'ın idam haberinin Moskova'ya ulaşmasından sonra geri alındı. IV. İvan döneminde, Moskova'da çalışacak yabancı uzmanlar işe alınmaya başladı; Boris Godunov döneminde, Ruslar ilk kez eğitim için yurtdışına gönderildi. Ancak yabancıların Moskova'yla ilişkileri savaşla da ilgiliydi. Polonya-Litvanya'ya ve Batı'da Alman Livonya'ya karşı yürütülen savaş sonuçsuz kalmış ve Tatarların Kazan ve Astrahan kaleleri (başlangıçtaki güçlüklerden sonra) 1552 ve 1556'da çarpıcı bir başarıyla ele geçirilmişti. Bütün Volga çığırı (10. yüzyılın ortalarında Svyatoslav'dan beri ilk kez!) artık Rusya'nın elindeydi ve avcılar, askerler ve köylüler --daha sonra suçlular da– büyük bir engelle karşılaşmaksızın Urallar'ı geçerek Sibirya'ya gidebildiler. Tarihçiler Kazan'ın ele geçirilişini çok defa Rus emperyalizminin başlangıcı olarak görmüştür; yine de İvan Kazan'ı bir şekilde mirasının bir parçası sayıyordu ve çok etnisiteli Rus'ta (Ortodoks bir imparatorluktan farklı olarak) modern imparatorluk düşüncesinin doğmasına daha vardı.[25]

Sonrası

Artık anakronik hale gelmiş, temelde bir Ortaçağ kavramı olan hizmet devleti Karışıklık Dönemi'nde pekâlâ eceliyle ölebilirdi – Rurik hanedanı ortadan kalktıktan sonraki 15 yıl, Rusya'nın siyasal ve ekonomik bir kargaşa içine düştüğü, topraklarındaki iki yabancı işgalci gücün taht için çekiştiği, en nihayetinde yazgısının bölgesel yurttaş ordusunun ve birkaç berkitilmiş manastırın eline geçtiği, boyarlarının inanılırlıklarını yitirdikleri bir dönem söz konusuydu. Yine de bu düzenin 1613 yılında yeniden kurulması genel bir rahatlama sağlamışa benziyor ve sonrasında uzun ömürlü olduğu da görüldü. Yetersizlikleri onu katlanılabilir kılmıştı. Toprak sahibi sınıfın üyeleri yeterince uyanık ve kurnaz olunduğu takdirde askerlikten kaçınmanın kolay olduğunu gördüler. Çok sayıda serf ise kaçıp gitti (düzenin güvenliğini sağlaması gereken ve kaçakları geri getiren bu toprak sahipleri yeterince adamdan yoksun olabiliyordu –Rusya'da genelde işgücü açığı olmuştur– ve sorup soruşturmadan yeni işçiler almaya hazırdı). 17. yüzyılda bu düzen bir dizi kriz atlattı ve sona doğru ıslah edildi; Çar III. Fyodor (1676-82) döneminde, boyarların yalnızca ailesel ve kişisel statüye uygun görevler üstlendiği karmaşık bir dizi düzenleme olan *mestniçestvo* feshedilmişti.[26] Bununla birlikte, çar unvanı için –hiç olmayacak– sayısız talibin ortaya çıkması yeni bir sorun oluşturdu. Bunların arasında yalnızca birinci "Düzmece Dmitri" Karışıklık Dönemi'nde başarı sağladı (ama bu uzun sürmedi). Bu olgu tanrısal olarak onaylanmış ve belki ancak vücuttaki bazı gizli işaretler sayesinde tanınabilen "gerçek çar" kavramıyla bağlantılıydı; büyük prenslik günlerinde böyle talipler hiç olmamıştı. Bu tür talipleri destekleyen köylülerin, temelde bu sisteme meydan okumayı değil, yanlışların düzeltilmesini, belki eski ayrıcalıkların yeniden tanınmasını, adil olmayan bürokrat ve boyarların bertaraf edilmesini, belki serfliğin kaldırılmasını ve (1666'dan sonra) kadim inancın yeniden tesis edilmesini istemeleri sistemin dolaylı olarak övülmesiydi. 20. yüzyıla gelinceye dek şikâyetçi köylüler dertlerini anlayacak çara (daha sonra Lenin'e) ulaşmaya hakları olduğunu düşünüyorlardı.



Resim 6: Moskovalı tüfekli asker (*strelets*). İsveçli gezgin E. Palmquist'in çizimi (1674).



Şekil 6: Eski ve Petro Rusya'sında "İdeolojik yollar" (kısmen Lotman'a ve Uspensky'ye dayanıyor).

II. Nikola'nın eline bu şekilde geçen binlerce dilekçe, büyük ölçüde Grigoriy Rasputin adlı bir köylünün eleğinden geçmişti.

Voltaire'ın övgüler düzdüğü ve tüm tarih kitaplarında tepeden tırnağa siyasal reformcu ve "Batılılaşmacı" olarak tanıtılan Büyük Petro'nun, hizmet devletini de patrikliği kaldırdığı hızla kaldırması bekleniyordu kuşkusuz. Bu hiç de böyle olmadı: Büyük Petro patrikliği tasfiye etti ve öncelikle daha verimli bir hale getirerek çok daha baskıcı kılmayı başardı. Hizmetten kaçmak, her kademe için daha tehlikeli ve zor bir hale geldi, talep edilen hizmet çoğu zaman

daha zorluydu. Petro'nun neredeyse bitmez tükenmez savaşları toplumun her kesiminden korkunç insansal ve mali taleplerde bulunuyordu. En kötüsü de köylü kesim üzerindeki taleplerdi; onları bekleyen, ordu yaşamının, fabrikaların ya da Petersburg kentinin inşası gibi büyük işler için oluşturulan işgücü ordusunun sersemletici koşullarıydı. Güçlü kuvvetli olanların mümkünse kaçma eğiliminde olmaları şaşırtıcı değildir. Geride kalanlar ise önceki hanehalkı vergisinden daha büyük bir gelir getiren ve aynı ölçüde nefret edilen bir baş ("can") vergisine tabi tutuldular. Devletin güvenliği ki Petro'nun değişmez ve övgüye değer bir kaygısıydı bu, amansız yöntemlerle de perçinlendi; Petro'nın acımasız dostu Fyodor Romodanovski'nin idaresinde bir gizli polis servisi kuruldu ve bölge rahiplerinden (en alt düzeydeki devlet görevlilerine dönüşmüşlerdi) rejime bağlılık yemininin yanı sıra olası bir tehlike durumunda, günah çıkaranların sırlarını açık etmeleri de istendi. İktidarının sonlarına doğru Petro, kendi hizmet sınıfını bir tür meritokrasiye dönüştürme girişiminde bulunarak IV. İvan örneğine bağlı kaldı. Bazı Batı devletlerini örnek alarak bir "Devlet Makamları Tablosu" yürürlüğe koymuştu. Bu, hizmetlerden ve bürokraside art arda gelen eşdeğer basamaklardan oluşuyordu ve yetenekli biri sonunda soyluluk payesi edinebiliyordu (çarpıcı bir kariyer yapanlar olduysa da üst makamlarda sayısız yabancı uzmanın yanı sıra eski seçkinler de baskın olmayı sürdürdü). Petro'nun halka yönelik bütünüyle yararcı yaklaşımı –zamanında kendisine sorulan bir soruyu "soylu demek yararlı olan kişi demektir" diye yanıtlamıştı– devletin birinci hizmetlisi olarak kendi ifa ettiği görevi de kapsıyordu. Günlük yaşamda züppelikten adamakıllı uzak olmasına karşın – basit zevkler sahibi ve çalışkan Petro imgesi Rus olmayanları çok etkilemiştir– hizmetlilerine tıraş olmalarını (bkz. s. 154-155) ve Batı Avrupa tarzı giyimi benimsemelerini buyurarak toplumdaki bölünmeyi gözle görülür kıldı.

Petro'nun toplumda ve siyasi kültürde yaptığı reformların neyle sonuçlandığını sorgulamak adına onun kişisel cesaretinden ve adanmışlığından kuşku duymak ve hatta onun ya da onun gibi birinin gerekip gerekmediğini tartışmak yersizdir. Petro, Rus ya-

şantısında, Kiril harflerinin biçiminden yapıların cephelerine dek pek çok şeyin görünüşünü değiştirdi; hiç değilse bazı yurttaşların düşünsel ufuklarının genişlemesini sağladı; (üst sınıf) kadınların toplumsal durumunu iyileştirdi. Bununla birlikte, daha derin bir düzlemde, Rusların içsel yaşamına yalnızca iki büyük yenilik getirdiği görülüyor. Bunlardan biri, eğitime duyulan saygıydı.

Hizmetindekilerin mesleki ilerlemeleri için birtakım sınavlardan geçmelerinde ısrar etti; onu harekete geçiren nedenler bir kez daha bütünüyle yararcıydı ama aynı yüzyılın ileriki yıllarında eğitsel ve aydınlanmacı değerlere karşı derin saygının üzerinde kök salabileceği temeli oluşturdu ve bu saygı sonunda azar azar üst sınıftan kentlilere ve genel olarak halka yayıldı. Petro'nun getirdiği ikinci yenilik, devleti hükümdarın kişiliğinden ayrı tutmaktı. Rivayete göre Poltava Savaşı'nın (1709, İsveçliler burada yenilgiye uğradı) hemen öncesinde, birliklerine "Petro'yu" değil, "Rusya'yı" düşünmeleri öğüdünde bulunması bunun bir örneğiydi. Atalarının mirasçı ve sömürücü yaklaşımı bağlamında değil, vatana ve refahına hizmet ve ülkesinin dünyada öncü bir rol oynama potansiyeli bağlamında düşünüyordu. Petro, iktidarda olduğu dönemin ikinci yarısında, kararnamelerine açıklayıcı önsözler ekleme eğilimi gösterdi. Bu, yine bir tür eğitsel gayrettir. Bu tür olumlu kazanımların, hem parasal hem bunların beraberinde getirdiği zalimlik bakımından bunca masrafa değip değmediği Ruslara kalmıştır ve bu konu öteden beri hararetle tartışılır. Tarihte büyük bir iradeci (volontarist) olarak oluşturduğu örnek ilham verici olmuş ama bu tür başarıların ister istemez sertlikle el ele yürümek zorunda kaldığı anlamı da çıkarılmıştır; tarihin sonraki dönemlerinde ortaya çıkan Stalin veya Atatürk gibi figürlerde de bu ders unutulmamıştır. Petro, önceki birkaç on yılın aşamalı modernleşme anlayışı yerine, her şeyi yenileyip daha iyi yapmaya yönelik insanüstü veya müthiş bir gayretin etki gücüne inancı getirdi. Rus tarihinde zaten dört defa (988, 1703, 1917, 1991 yıllarında) hayata geçirilmiş bir anlayıştır bu ve bunun sonuçları en hafif deyişle yoruma açık olmuştur. Petro ardında, miras aldığı Rus çarlığı yerine, ki geri dönüp bakıldığında görece organik ve uyumlu görünüyordu, Rossiya İmparatorluğu'nu

bıraktı; Rusların genelde açıkça rahatsızlık duydukları ve 1991'de komünist devletin çökmesi üzerine (geride sınır bakımından Büyük Petro'nun imparatorluğu kadar bir "Rusya" bırakmıştır) biraz rahatlamayla birlikte ıskartaya çıkardıkları bir mirastı bu.

Petro'nun ardılları onun girişimlerinin en katı sonuçlarını yumuşattılar ama çoğu kalıcı oldu. Büyük batılılaşmacının böylesine beklenmedik biçimde çekidüzen verdiği hizmet devletine, 1730 yılında V. İvan'ın kızı Kurlandiya Prensesi Anna (bir diğer veraset krizinde) bir grup yüksek aristokrat tarafından tahta davet edildiğinde, ona son kez arka çıkılmıştı. Anna aslında kendisini bir meşruti hükümdar haline getirecek koşulları kabul etti; ama üst sınıfın daha önemsiz üyeleri bu düzenlemelerin kokusunu aldığında, Anna'yı (Kremlin'de dramatik bir toplantıda) bunları reddetmeye ikna etti çünkü mutlakıyetçilik ve otokrasiden çok aristokratik bir oligarşiden korkuyorlardı. Bununla birlikte, III. Petro'nun kısa süreli iktidarı sırasında çıkan 18 Şubat 1762 tarihli dikkate değer kararname (yerine geçen II. Yekaterina tarafından onaylanmıştı), ulusal aciliyet durumları dışında, üst sınıfın tamamını (*dvoryanstvo*) zorunlu devlet hizmetinden daimi olarak özgür kıldığında, hizmet devletinin payandalarından biri tekmeyi yemiş oldu. Bu kararname, söz konusu kesime "şükran duygusuyla" hizmet etmeyi sürdürmesini ve zamanını "tembellik ve avarelikle" (!) geçirmemesini öğütlüyordu. Aslında bu durum görünüşte radikal olarak değişmedi. Eski hizmetliler, bir yandan genelde bürokrasiyi ve orduda hizmet vermeyi sürdürdüler (paraya gereksinimleri vardı), bir yandan da toprak sahibi olarak kırsal kesimi yönettiler. 1764'te Devlet Makamları Tablosu'na göre birkaç yıllık bir hizmetten sonra terfi etmek otomatikleşti. Böylece bunun liyakata dayalı temeli kökten değişti; çok geçmeden üst sınıfın toprak iyeliği onaylandı.

Ne var ki aslında büyük bir değişim meydana gelmişti. Serflik herkesin (hükümdarın bile) daha yüce bir yarar uğruna hizmet verdiği bir düzenin işlevsel bir parçası olduğu sürece anlamlıydı. Toplumun seçkin kesimi canı istediği gibi davranabildiğinde bu, anlamını yitirdi– bu nedenle otokrasi de anlamını yitirdi. Bunu gayet iyi anlayan serfler, devlet köylülerinin konumuna (19. yüzyılın



Resim 7: 18. yüzyılın sonlarında Moskova. Kremlin'in hemen batısında, mimar Vasili Bajenov'a (1737-99) atfedilen büyük Paşkov Evi (sonraları Rumyantsev Kütüphanesi) görülüyor.

başlarında, son hukuksal yetkisizlikleri de kaldırılmıştı) göz diktiler; hiç değilse toprak sahiplerinin kaprisi yüzünden ev hizmetine, fabrika işine ya da başka bir işe kaydırılamıyorlardı. Aslında serflik düzenindeki keyfilik 18. yüzyılda kendini iyiden iyiye hissettirdi; toplumun eğitimli kesimi kendi toplumunda böylesine çağdışı ve adaletsiz bir kurumun varlığından rahatsızlık duymaya başladı; muhtemelen gerçek Rusluğun cisimleştiği sınıfa duydukları yabancılaşmanın farkında olmaları rahatsızlıktan da öte bir duyguydu. II. Yekaterina'dan sonra iktidara gelen her hükümdar, serfliğin öyle ya da böyle sona erdirilmesi gerektiğini biliyordu ama bunun için 90 yıl ve bir günün geçmesi gerekti (serflik kaldırıldığında, yok pahasına topraklarından olan köylüler daha kötü duruma düştüler). Ne var ki otokrasi, Ortaçağ'a özgü bir siyasal düzenin gününü doldurmuş bu son kalıntısı, dümensiz bir tekne gibi akıntıda sürüklendi.

Hizmet devletine gelince; ancak önceli, yani mirasla devralınan yönetim düzeniyle yeniden ortaya çıkıncaya dek ortadan kaybol-

du. Durumu aşağıdan ve uzlaşmayla usulca düzeltmeye çalışan, (Petro'nun tersine) insan doğasından anlayan ve karar vericiliğin devredilmesini hep destekleyen bir hükümdar olan II. Yekaterina'nın uzun ve gerçekten aydınlanmış iktidarından sonraki çarların çoğunun kendi rejimlerini "Rusluk"la tanımlama yönündeki hazin çabaları bugün gülünç görünüyor.

19. yüzyıl imparatorları, ki tümüyle Batı tarzında yetiştirilmişlerdi, ülkelerine bir anayasa kazandırmaya kıyasıya karşı çıktıklarında, hukuksal bir emsal yüzünden tasarruf hakkını tehlikeye atmaktan korkan sıradan mülk sahipleri gibi davranmışlardı. Rusya'nın son çarı II. Nikola, doğası gereği meşruti bir hükümdar olarak hizmet vermeye çok uygundu. Yine de bir anayasa getirme ya da buna mecbur kaldıktan sonra bu anayasaya saygı göstermeyi kendine yediremedi.[27]

Gerçi, 1917'den (ya da asıl 1930'dan) sonra daha da tuhaf bir şey olacaktı. Hizmet devleti artık Marksizme şöyle bir selam verip geçen Stalinci bir kılıkta yeniden ama neyse ki kısa ömürlü bir biçimde vargücüyle yürürlüğe girdi. Stalinci seçkinler, bir yandan görünüşte uyumu korudular, bir yandan da miras bırakılamaz ayrıcalıklar için itişip kakışan bir hizmetli takımıydı. Buna karşılık köylü sınıfı, Leonid Brejnev tarafından 1970'li yıllarda "özgür kılınıncaya" değin (ülke içi pasaportlar verilmeyerek) yeniden serfleştirildi. Bu, tuhaf bir öyküdür doğrusu.

III

İnanç Dizgeleri

Giriş

Ortaçağ'da, Ruslar açısından Hıristiyanlığa geçiş (988-89) ülke tarihindeki en önemli olaydı ve hem tanrısal himmete hem gerçek ulusluğa giriş biletleriydi. 15. ve 16. yüzyıllarda Rusya, Konstantinopolis'in ideolojik mirasını ve Tatarlara karşı kale rolünü üstlenerek Ortodoksluğun bilinçli bir savunucusu haline geldi. Çok geçmeden "Kutsal Rusya" gibi çağrışımlı (ama kesinlikle berrak olmayan) bir terim kullanılacaktı. Rusya'nın 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın başlarına kadarki kritik değişim döneminde, inanç dünyasında iki önemli kriz yaşandı: Kilisede ve genelde toplum içindeki "Büyük Bölünme"yi, Büyük Petro'nun yürürlüğe koyduğu topyekûn bir sekülerleştirme izledi. Avrupalı hükümdarların Napoléon dönemi sonrasında girdikleri "Kutsal İttifak" bir Rus icadıydı. 19. yüzyılın ortalarında etkili olan Slavofil akımı, özellikle Ortodoks inancını Rus ulus anlayışı ve siyasal yazgısıyla ilişkilendiriyordu. Sonradan, (Dostoyevski gibi yazarların ve kamusal simaların da kısmi katılımıyla) özel bir Rus "duygusallığı" ya da tin-

selliği (*duhovnost*) anlayışı, hem Rusya'da hem Batılı Rus severler arasında ateşli destekçiler bulacaktı. Buna karşılık, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, entelektüel kesimde militanca bir bilimsel pozitivizm, "Tanrının inşa edilmesi" düşüncesi ve tanrıtanımazlık, Bolşevik devriminin ilk yıllarındaki düşünsel bileşeni körüklemeye yetecek kadar yandaş bulmuştu. Rusya'nın bin yılı aşkın tarihindeki baskın inanç dizgelerinin kimi zaman birbiriyle çatışan ardışıklığının bu ülkenin kültürü üzerinde en az diğer etkenler kadar belirleyici olduğu açıktır. Bunlar arasındaki geçiş zaman zaman ani ve kritik olmuş ve bunun yankıları toplumun her kesiminde duyulmuştu. Rusya'da inanç konusu –dini, siyasi ya da daha başka– yalnızca özel ve kişisel bir tercih meselesi gibi ele alınmamıştır (günümüzde birçok Batılı, yeni tanıştığı kimselerin "inançlı" olup olmadığının sorgulaması karşısında şaşkınlık duyar). Buna karşılık Batılılar, 16. yüzyıldan başlayarak Rusların inançlarının, özellikle de Ortodoks Hıristiyanlığa bağlılıklarının, fırsat buldukça yüzeysel, ikiyüzlü, batıl ya da boş olduğunu ilan ederek övgüsüz bir incelemeye tabi tutabilmişlerdir. İster yabancı, ister Rus olsun, görmeyi bilen gözlemciler açısından "Kutsal Rusya"nın, Hıristiyanlık dışı, arkaik zihinsel alışkanlıkların bir parçası gibi görünen pek çok şeyi muhafaza ettiği açıktı (tıpkı içinde bulunduğumuz yüzyılda, devrim sonrası Sovyet Rusya'sının resmi ideoloji düzlemi dışında yeni düzenin ideallerine pek de yürekten bağlanmayışıyla yabancı Komünistleri şaşırtması gibi). Rusya'daki inanç dizgelerinin güçlü olduğu kadar akıl karıştırıcı hatta paradoksal olduğu da açıktır ve bunlar çeşitli yönleriyle incelemeye değerdir.

Rus "Paganizmi" ve Halk İnanışı

Bilindiği gibi, Rus toplumu, I. Vladimir döneminde (10. yüzyılın sonlarında) Hıristiyanlığı benimseyinceye dek pagan, sonrasındaysa Hıristiyan olarak nitelenmiştir. Rusya bağlamında bu terimler ne anlama geliyor? (Bunlar gerçekten de aynı türden terimler midir?) Bu geçiş nasıl gerçekleşti? Rus paganizmi, sözgelimi Yunan ve Roma paganizmine veya ona gelinceye dek İskandinav

paganizmine benzer sistematik bir din oluşturuyor mu? Bu konuda ne biliyoruz? Bu yalnızca Antikçağ meraklılarını ya da uzmanları ilgilendiren bir konu mudur?

Tüm bu soruların yanıtları, özellikle de öncelikle ele alınabilecek son iki sorunun yanıtı kuşkusuz birbiriyle bağlantılıdır. Hıristiyanlık öncesi Rus inancı, kesinlikle eskiye ait bir mesele değildir; Rus yazınında ve düşününde izdüşümleri görülen halk inanışına ve bununla ilişkili zihinsel alışkanlıklardan oluşan büyük bir altyapıya bakılırsa, bu inanç 20. yüzyılın ikinci yarısında bile bütünüyle ortadan kalkmamıştı. Etnograflar bu inançların birçok bakımdan son derece arkaik bir doğası olduğuna işaret ederler. Bunların bir bölümü, yalnızca Rus'un ortaya çıkışında önceye değil, ilk Slavların üç ana kola ayrılması öncesine dek tarihlenmektedir. Son birkaç yüzyılda halkbilimciler Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın kırsal kesimlerinden büyük miktarda veri toplamışlardır. Bunlar düğün, doğum, hastalık ve ölü gömme gibi insan yaşamındaki önemli olaylar, mevsimsel döngüler (özellikle tarım yılı), ev ve hamam (bunun çağrıştırdıkları için bkz. 39-40) da dahil evin tek tek özellikleri, hayvanlar ve kuşlar, orman, ırmak ve deniz ve bunlarla ilişkili doğaüstü türlü varlıklara dair inanışlar, söylenceler ve ritüeller hakkındadır. Bunların hepsi şarkılar, danslar, dekoratif sanat, sözlü destanlar, masal, ninni ve özdeyişlerden oluşan zengin bir mirasta vücut bulmuştur. 20. yüzyılın ortalarına ve bir olasılıkla günümüze değin, halk inanışı kendini ritüellerde, dilde ve Rusların –yalnızca kırsal kesim halkının değil– genel düşünce yapısında göstermiştir. 19. ve 20. yüzyıl Rus (hatta Sovyet) yazınında sık sık kendini belli eder ve bazen de bunun en önemli bileşenidir.[1]

Bununla birlikte, Hıristiyanlık öncesi Rus inancı, işin tuhafı, çetrefil bir konudur. Bir yandan, *Eski Zamanların Öyküsü*'nün ilk sayfalarından itibaren Rus "paganizmi" hakkında pek çok şey öğrenmek mümkündür ve Rus tarihiyle ilgili kaynaklarda ve bazı yazınsal yapıtlarda (özellikle *Prens İgor'un Seferi Destanı*'nda [Bundan sonra *İgor Destanı*]) yer yer buna göndermeler bulunur; arkeoloji, özellikle Almanya'da Rügen Adası'ndaki Arkona Tapınağı gibi Batı Slavlarının yerleşim yerleri, bu konuda daha çok bilgi

edinmemize imkân vermektedir. Modern çağda bu konuyla ilgili bir yığın etnografik veri elde edilmiştir; öyle ki halk inanışına ilişkin net bir görüş oluşturabilmek için sahip olduğumuz bilginin yetersiz değil, fazlasıyla çok olduğu duygusuna kapılabiliriz. Öte yandan, bir din olarak Rus paganizmine ilişkin sistematik bir anlatı yoktur; tek tek çok sayıda söylence bulunmakla birlikte bütünlüklü bir pagan Rus mitolojisi dağarı mevcut değildir. Çokça sözü edilen Eski Rus tanrıları "panteonu"nun aslında hayal gücüne anakronik bir kronik okumasına dayanan modern bir kurgu olduğu anlaşılıyor. Rus paganizminin örgütsel yanı sır olarak kalmıştır ve bir tür ruhban sınıfına (gerçekten var olan "büyücü" ve "sihirbaz"lardan ayrı olarak) sahip olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz.

Bu karışıklığın içinden çıkmanın bir yolu da Hıristiyanlık öncesi inanç dizgesini (zaten bütünüyle "sistematik" değildi) geleneksel anlamda bir din olarak düşünmekten vazgeçmek olabilir. Ayrıca, "paganizm" terimini dikkatlice kullanmalıyız; resmen kabul görmüş ve açık seçik tanımlanmış bir dizi Yunan-Roma ya da İskandinav inanışını akla getirmektedir. Eski Rus tarihinde, gerçekten de böyle bir pagan dinin yayıldığı ama yalnızca on yıl varlık gösterdiği bir dönem olmuştur. I. Vladimir'in Kiev tahtına geçtiği ve hemen bir mabet kurduğu 10. yüzyılın sonlarında bir dönemdi bu. Yakın zamanda bu mabetin olası yeri tespit edilmiştir – "onun saray konutunun ötesindeki tepe üzerindedir ve türlü idoller vardır: Gümüş başı ve altın sakalıyla ahşap bir Perun, sonra Hors, Dajbog, Stribog, Simargl ve Mokoş. Halk onları Tanrı diye adlandırarak kurbanlar sunuyordu [görünüşe bakılırsa, insan da kurban ediliyordu]." İlk Kronik'te böyle bir özlü bilgi veriliyor; Novgorod'da kurban sunulan bir putun kabul gördüğünü de öğreniyoruz (bazı kroniklere göre bu, Perun'dur). İlk Kronik'in yazarı, daha önce 907 yılı başlığı altında, Rus ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilk antlaşmanın onaylanmasını anlatırken buna dair ilginç bir ayrıntı da vermiştir: "Oleg ve adamları Rus töresine uygun olarak ant içtiler. Kılıçları, kendi tanrıları Perun ve sığır tanrısı Volos üzerine ant içtiler ve barışı tesis ettiler." Başka kaynaklardan da bilinen Volos (ya da Veles), adının Aziz Blaise (Vlasi) ile benzerliğinden dolayı sonradan

sığırlarla ilişkilendirilmiş bir ölüler tanrısı olabilir. Kiev Tepesi'nin üzerinde Perun'un ve diğer idollerle birlikte sıralanmadığı halde heykelinin aristokrasiden çok halkın bir kült figürü olarak aşağıdaki pazar yerinde duruyor olabileceği öne sürülmüştür. Perun'un varlığı yeterince doğrulanmıştır ve genelde İskandinav Thor'u gibi bir şimşek tanrısı olduğu düşünülür. Mokoş'un tanrıça olduğu sanılıyor. Hors, Dajbog ve Stribog, *İgor Destanı*'nda da boy gösterirler (bkz. s. 184-90); bu tanrılardan ilk ikisinin güneşle, üçüncünün rüzgârlarla, son ikisinin ise özellikle "Stribog'un torunları" Ruslarla ilgili olduğu anlaşılıyor. Simargl başka yerlerde bilinmiyor ve bir İran tanrısından (büyülü kuş Senmurv) türediği tahmininde bulunulmuştur. Bir diğer (uğursuz) tanrısal figürden, yine *İgor Destanı*'nda (daha iyicil bir biçimde *Zadonşçina*'da (s. 189-90) boy gösteren Div'den de söz edilmelidir. Kronikçi, Vladimir Hıristiyanlığı benimsediğinde (988) idollere neler olduğunu bizlere anlatır:

> İdollerin yıkılmasını buyurdu; bazıları kırılacak, bazılarıysa yakılacaktı; Perun'un bir atın kuyruğuna bağlanmasını ve tepenin üzerinden ırmağa doğru Boriçev yokuşundan aşağıya sürüklenmesini ve 12 adamın değneklerle buna vurmasını buyurdu. Ahşap heykel, bir şey hissedebileceğinden değil, insanlar onları bu şekilde aldatan şeytana hakaret ederek öç alabilsinler diye bu yapıldı [...] Kiliseler inşa edilmesini buyurdu ve bu kiliseleri eskiden idollerin bulunduğu yerlerde yaptırdı. Perun idolünün ve diğer idollerin bulunduğu tepede Aziz Basileios adına bir kilise yaptırdı.

Büyük ölçüde karanlıkta kalmış bu kutsal varlıkların önemini değerlendirme noktasına geldiğimizde, kronikçinin bu ilginç ve ayrıntılı öyküsel anlatımı, bize devam etmemizi gerektirecek bir şey vermez.[2] Vladimir'in son kertede, yakın zamana değin, kronikçinin kaydetme zahmetine girdiği gibi (bkz. s. 53-56) birbirinden farklı görenekleriyle bir kavimler toplamından ibaret olan Rus'a kültürel birlik ve ortak bir amaç duygusu kazandırmak üzere hem kendi rolünü hem başkentinin rolünü vurgulamak için kapsamlı ve kurallı bir kült kurmak istediğini varsayabiliriz. Belki de Vladimir'in seçtiği "idoller" farklı kaynaklardan geliyordu. Bunlar

yerel totemler miydi? Yurtdışından bu vesileyle ithal edilmiş olabilir miydiler (hiç değilse Simargl örneğinde)? Bununla birlikte, görüldüğü gibi, sonucun başarılı olmaktan uzak olduğu açıktır. Vladimir çok geçmeden uluslararası belli başlı gelişmiş dinler konusunda araştırmalar başlattı. Bunun sonrasında ne olduğuna ileride döneceğiz. Yeri gelmişken, Vladimir'in Hıristiyanlığı benimsedikten sonra bile idollere kayıtsız kalmadığını belirtmekte yarar olabilir. Yunan kenti Khersonesos'tan dönerken, "bir çift tunç idol ve dört tunç at ele geçirdi; bunlar bugün bile hâlâ Kutsal Meryem Ana Kilisesi'nin yakınında duruyor ve birtakım cahiller bunların mermer olduğunu sanıyorlar". Bu arada, aslında halkın gereksinimlerine ya da öncelikli inançlarına uygun düşmeyen yapay "panteon" parça parça edilmiş ve büyük bir pişmanlık duymaksızın (kronikçinin dediğine göre vaftiz olmayanların Perun idolü için biraz gözyaşı dökmüş olmalarını saymazsak) Dinyeper Irmağı'na atılmıştı.

Vladimir'in özel bir pagan Rus dini kurma girişimi yapay ve başarısız olmuştu; ne var ki sözü edilen kutsal varlıkların, adları bize ulaşmış diğer kutsal varlıklarla birlikte halkın bilincinde zaten bir şekilde yer ettiklerine pek kuşku yoktur (belki güçlü bir güneş ve ateş tanrısı olan Svarog, vaftiz olmamış Rusların üzerine yemin ettiği kılıçlarla bağlantılıdır; Jelya ve Karna, *İgor Destanı*'nda sözü edilen kötü talih ruhlarıdır vb.). Bununla birlikte, bunlar Yunan-Roma anlamında bir "tanrı" değildiler. Daha çok doğal güçlerin yeniden bedenleşmesi ya da duyguların, "güçler"in ya da "güç"ün (*sila*– bu kavramın halk inanışında son derece temel, arkaik ve yaygın olduğuna işaret edilmesi yerinde olmuştur. Aslında tekil ya da çoğul olup olmadığını, bir veya birçok "güç"ün bulunup bulunmadığını söylemek olanaksızdır) çeşitli yönlerinin kişileşmesiydiler. Çeşitli hipostazlar biçiminde var olmuş olabilirler. Veles'inkilerden söz edildi. Mokoş ise hem çok ünlü "nemli Toprak Ana" figürünü hem Yunan kader tanrıçaları gibi yaşam ipi eğiren biraz ayrıksı görünümlü bir "tanrıça"yı temsil ediyora benziyor. Ancak bu tanrısal varlıkların tanrısallık işlevlerini kendi aralarında "Olimposvari" bir tarzda bölüşmedikleri açıktır (sözü

edilen tanrılardan en az üçünün güneş tanrısı olduğu sanılıyor) ve belirgin bir "panteon" oluşturmazlar. Bu tanrılar ile 20. yüzyılın ortalarına dek geleneksel Rus yaşamının olağan zihinsel donanımının bir parçasını oluşturan ev ile kırsal kesimin diğer sayısız doğaüstü sakini arasında (günümüze kadar değilse bile) net bir hiyerarşik ayrımın olmadığı anlaşılıyor. Bunlar hanehalkının *domovoy*'u, ormanda yaşayan *leşiy,* ırmakta yaşayan *rusalka* (dişi) ve *vodyanov* (erkek), ailesel ruhlar *rod* ve *rojanitsa*'nın (hem "doğum"u hem "klan"ı ifade eden kökten geliyor) yanı sıra kişileştirilmiş daha soyut güçlerdir (Morena, ölüm veya veba; Lada, uyum; Yarilo, sıcak, güneş ışığı ve verimlilik). Bu kimi zaman kutuplaşma biçimindedir (Pravda ve Krivda: İlki "gerçeklik", "dürüstlük", "doğruluk" ve



Resim 8: Kuş benzeri iki mitolojik yaratık olan Alkonost'un ve Sirin'in *lubok*'u (yaygın baskı). Sırasıyla iyi ve kötü talihin simgeleridir ve Rus folklorunda yaygın bilinirler (renkli oyma baskı, 18. yüzyılın sonu, 19. yüzyılın başı).

"adalet"i temsil ediyor; ikincisi ise bunların karşıtlarını) özellikle de erkek/dişi kutuplaşması biçimindedir. Doğaüstü daha birçok özel karakter (Baba Yaga, Kaşçey, ateş kuşu, siren kuşu Sirin vb.) Rus *skazki* (masallar ya da halk söylenceleri, düzanlamıyla "söylenen şeyler") ile temas etmiş herkes için tanıdıktır.[3]

"Rus Slavlar [...] Doğaya tapınıyorlardı" ya da "Rus Slavlarında uygarlığın var olduğunun en çarpıcı kanıtı doğadan esinlenmiş dini inançlarıdır"[4] gibi şeyler okumuş olabiliriz. Yine de bu inançların modern anlamda bir "doğa" kavramına dayandığından kuşku duyabiliriz. İlkel insanlar doğal dünyayı kendilerinden ayrı bir varlık olarak algılamayacak kadar bunun bir parçasıydılar. Halk inançları daha çok (Yuri Lotman'ın sözleriyle) "ev" ile "orman" –geçici bir ölüm mekânı– arasındaki evrensel zıtlık izleği gibi yapıntılar üzerine kurulmuştur. Çağdaş şair ve etnograf Olga Sedakova'dan bir alıntı yapılırsa, "Modern aklın 'doğa' olarak –canlı, insanın dışındaki dünya– tasavvur ettiği şey geleneksel Slavlar açısından ölüler krallığıydı, kendi ruhlarının bir tezahürüydü" ve 19. yüzyılda ve sonrasında araştırmacıların yaptıkları gibi çayır, orman ve ırmağın doğaüstü sakinlerini "doğanın ruhları" yerine koymak yanlış olur.[5] Geleneksel halk inanışı aslında "din öncesi", töre öncesidir ve kurala bağlanmış ibadet örüntülerinden yoksundur; bununla birlikte, az çok katı bir dizi ritüelde kendini göstererek günlük yaşamı beşikten mezara ve daha da ötesine dek biçimlendirir. Rus araştırmacılar, inancın kuşkusuz birçok ilkel kültürde görülen bu evresini nitelemek için, 19. yüzyılda karşılaştırmacıların kullandıkları "manacılık" terimine yeniden başvurmuşlardır ve bu, kişilikdışı gücün ya da mana'nın her yeri kaplayan varlığının teslim edildiğinin işaretidir."

Bu inanç dizgesini niteleyen güç veya güçler anlaşılmaz, yaygın ve gözle görülür çeşitli yeniden bedenleşmeler ve metamorfozlar için muktedir olmakla birlikte büsbütün muğlak ya da tanımlanamaz değildir. Bu dizge içindeki insan varoluşuna, hayli iyi tanımlanmış birtakım kavramlar hâkimdir. Bu kavramların bir olasılıkla en önemlisi olan *dolya*, yani "pay" bölüştürmek, paylaşmak anlamındaki *delit* fiiliyle bağlantılı bir tanımlamadır. Dolayısıyla

insanın hayatta "payına düşeni" imler. Her gün aile sofrasında ekmeğin paylaştırılması ile simgelenmiş ya da somutlaşmıştır. Sedakova, ilginç bir noktaya değinmiştir; bir cenaze töreni sonrasında, taze bir somunun ailenin geri kalan üyeleri arasında bölüştürülmesi, merhumun artık oynayacak ailesel bir rolü kalmadığına işaret etmektedir. Başlangıçta "güç"e ya da "yaşam gücü"ne işaret eden bir diğer kavram, "dönem" ya da "yaş" anlamındaki *vek* ise *dolya* ile yakından ilişkilidir. İnsanın "yaşı"ndan ya da "payına düşen"den daha uzun yaşaması yanlıştır; ne ki bu yaşamın tamamına erdirilmemesi de kişinin "huzursuz ölü"lerden biri olacağı gibi çok daha endişe verici bir sonuca yol açar. Boğularak ölen biri, *rusalka* ya da *vodyanov* denen bir su ruhu haline gelir; asılarak ölenler, yağmuru yağdıran *vişelniki* olur. *Dolya* açıkça bütünüyle yazgıcı bir kavramdır ve bugüne dek kullanılagelen özdeyişler yazgının değiştirilemez olduğu anlayışını pekiştirir (çoğu zaman "doğuştan yazılmış" –yani kader– ya da *svoya smert*, insanın payına düşen "kendi ölümü"– gibi deyişlerle dile getirilir). Tüm eski zihniyetlere göre insanın payına düşenden fazlasını ele geçirme çabası kibir gibi olağan bir tehlikeyi içerir. Bununla birlikte, Rus halk inanışına göre insanın varoluşunda bunun tersi olan dengeleyici ve temelde iradi bir ilkenin de bulunduğu belirtilmelidir; *volya*, "(özgür) irade" ya da "özgürlük", her ne kadar anarşik bir var olma durumu olsa da varoluşsal bakımdan buna büyük değer verilir.

Rus halk inanışının yapıtaşlarını oluşturan bu tür birçok ikili karşıtlık (erkek/kadın, sağ/sol, eşit/eşitsiz, kuru/ıslak, yakın/uzak vb.) arasında en önemli ve kapsayıcı olanı canlılar dünyası ile ölüler dünyası arasındaki karşıtlıktır. Dolaylı, tanıdık ve güzel adlarla ("bizimkiler", "ruhlar", "atalar" vb.) anılan ölüler, *oniy* ya da *tot svet* yani "o dünyada" otururlar; burası çok uzak olmasına karşın (ölülerin buraya ulaşmak için uzun ve zorlu bir yolculuk yapmaları gerekir) canlılar dünyasıyla neredeyse bitişik olduğu görülür ve bu dünya üzerinde büyük bir etkisi vardır. İşin aslı, birçok bakımdan canlılar dünyasına benzer: Örneğin ölülerin karınlarının doyurulması gerekir – mezarlara sunu olarak yiyecek

içecek götürme göreneği bu yüzdendir ve hâlâ yaygındır; tabut "küçük ev" (*domovina*) diye bilinegelir; bebekler bazen (ne kadar büyüyeceklerini bilsinler diye) babalarının boy uzunluğunun yazıldığı bir notla birlikte gömülürler. *Dolya*'sına uygun olarak ölen ve cenaze töreni gerektiği gibi yapılan biri, *lyudskaya smert* ile kutsanır. Bu, torunları açısından hayırlı olan "toplumsal" bir ölümdür; evinden uzakta ölen ya da cinayet veya intihar kurbanı olan biri *nepritomniki*'dir, yani "huzursuz"dur ve *zabıytnoy ray*'a, "unutuş cenneti"ne ulaşmakta güçlük çekecek ve yaşayanlar açısından bir tehdit oluşturacaktır. Yine de Rus halkının ölülere yaklaşımının genelde, sözgelimi Aztek tarzı bir yaklaşım gibi marazi, ürkütücü ya da korkunç olduğu sanılmamalıdır. "Huzursuzlar" sonuçta küçük bir azınlıktır. Genelde ölülerin günlük yaşamda daha çok memnuniyet veren bir "mevcudiyet"leri vardır ve onlara doğallıkla yaklaşılır; torunlarının yanı başında ekin ekip hasat biçerler ve evlerde onlarla bir arada yaşarlar. Hanedeki ocağın üstü hep temiz tutulmalıdır çünkü burası onların en sevdiği (en sıcak!) dinlenme yeridir –halk destanı *bilina*'nın kahramanlarının da zamanında en sevdikleri yerdi. Ölülere yaklaşım, başka kültürlerde bilinen "atalara tapınma" türünde de değildir. Bununla birlikte, Rusya'da ilk zamanlardaki Hıristiyanlık dışı kültler arasında en yaygın ve en iyi belgelenmiş olanı *rod* ve *rojanitsa* kültüdür. Bu daha önce de sözünü ettiğimiz tanıdık ya da akraba ruhlar kültüdür ve özel bir tören yemeğiyle ilişkilidir (Beyaz Rusya'da ve Polonya'da bu kültün izleri günümüze "büyükanne ve büyükbabalar şöleni" olarak kalmıştır). Georgiy Fedotov, "akraba" ya da "doğum" anlamındaki *rod* sözcüğü her zaman tekil olduğu halde, bunun dişil karşılığı *rojanitsa*'nın genelde çoğul olduğuna işaret eder. Yani klanın tek tek koruyucu ruhlarının toplamıdır.[6] Fedotov, bunları "yazgı"ya duyulan inanca bağlar ve ilk Rusların "*rod* dini"nden söz edecek kadar ileri gider. Günlük yaşamda ölüler dünyasına ya da dünyalarına ilişkin geleneksel Rus farkındalığı özü bakımından ürküntü verici olmaktan çok sosyalleştiricidir. Yaşamın kuşaktan kuşağa sürekliliği anlayışı hüzünlü kırılganlığından daha baskındır.

Hıristiyanlığın Gelişi

Rus halk inanışıyla ilgili buraya dek anlattıklarımız (I. Vladimir'in iktidarının ilk yıllarındaki girişiminden söz etmek dışında) büyük ölçüde tarihsel değildir. Bu tür inanç dizgelerinin dikkate değer yanlarından biri de sonuçta müthiş direngen oluşlarıdır; (halk şarkıları ve halk yazını gibi) birçok dönüşüme uğrar ve kuşaktan kuşağa geçerken temel niteliklerini korurlar. Bununla birlikte, tarihsel olayların halk inanışı üzerinde etkisi olmuştur. Bu olaylardan en önemlisi kuşkusuz Rus hükümdarlarının, halk inanışına karşı bilinçli ve kaçınılmaz bir tehdit oluşturan yeni bir inançlar dizgesini benimsemesidir. Hıristiyanlık ile Hıristiyanlık öncesi inanış arasındaki çekişme ve az çok tatmin edici uzlaşılar sonraki yüzyıllarda Rus zihniyetinin tipik bir özelliği olmuştur.

Rusya'ya Hıristiyanlığın gelişi, aslında İlk Kronik'te 988-89'a tarihlendirilen ünlü Hıristiyanlığa geçiş dramına karşın oldukça yavaş bir süreçti. Bunun başlangıcının, Karadeniz'e yönelen Vikinglerin, 9. yüzyılın ortalarında Kiev'i bir ileri yerleşim noktası olarak kurmalarına dek gittiği anlaşılıyor. Kiev'in Viking önderleri Askold ve Dir, Haziran 860'ta denizden Konstantinopolis'e saldırdılar (kronik bunu yanlışlıkla 866 yılına tarihlendirmiştir). Konstantinopolis'te dehşetli bir korkuya yol açan bu saldırı (*Eski Zamanların Öyküsü*'ne göre kısmen bir yıldırım, Bizanslılara göre ise mucizevi bir müdahale sayesinde) sonuçsuz kaldı. Bundan bir süre sonra Patrik Photios gururla, zamanında acımasızlıkta herkesi geçmiş Rusların Hıristiyanlığı kabul ettiklerini ve artık Bizans imparatorunun müttefiği ve tebaası olduklarını duyurdu. Bu ilk din değiştirmenin nasıl gerçekleştiği –bir olasılıkla akından sonraki siyasi uzlaşının bir parçası olarak– ve sonunda ne olduğu bilinmiyor; 882 yılında Askold ve Dir, Oleg yönetimindeki Rurik klanı tarafından Rus'un zorla birleştirilmesi karşısında yenik düştüler. Bizanslı kaynakların 988-89 yıllarının önemli olayları konusunda suskun kalmalarına karşın Hıristiyanlığın hem bu ilk benimsenişinden hem sonraki yüzyılın ortalarında Olga'nın Hıristiyanlığı benimsemesinden söz etmeleri tuhaftır. Bununla birlikte, 911 ve 945 yıllarında,

Rus ülkesi ile imparatorluk arasında yapılan iki antlaşmanın *Eski Zamanların Öyküsü*'nde yer alan metinlerinde bu konuyla daha yakından ilgili bazı bilgiler yer alır. Öncelikle Konstantinopolis'te bulundukları sırada Rus elçilere (hepsinin adlarının İskandinavca olduğu görülüyor) Hıristiyan dini konusunda bilgi verilmişti; ikinci olarak, elçi grubunda (çoğu Viking olmakla birlikte bazıları Slav, bazılarıysa bir olasılıkla Estonya kökenliydi) gerek vaftiz edilmiş elçiler, gerek vaftiz edilmemiş elçiler bulunduğundan özellikle söz edilmiştir; ilk grup, Kiev'de belli ki şimdiden inşa edilmiş İlya Kilisesi'nde, anlaşmaya bağlı kalacağına ant içti. Svyatoslav'ın çocukluğunda Rusya'nın naibe kraliçesi olan Olga, belli ki kararlı biriydi ve genç yaşlarından itibaren Hıristiyanlığa yakınlık duymuştu. 10. yüzyılın ortalarında Olga, Konstantinopolis'e resmi bir ziyarette bulundu ve burada imparator tarafından ("Helena" gibi anlamlı bir Hıristiyan ad altında) vaftiz edildi. *Eski Zamanların Öyküsü*'ne göre İmparator VII. Konstantinos, yeni vaftiz kızına hemen evlenme teklif ettiyse de uygun biçimde reddedildi. Bundan birkaç yıl sonra, siyasi ya da dini bir düzlemdeki bir diğer reddedişi yorumlamak ise daha zordur. Olga yayılmacı bir zihniyetteki Alman hükümdar I. Otto'dan kilise personeli göndermesini talep etmişti (Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki anlaşmazlığın henüz ortaya çıkmadığı unutulmamalıdır). Adalbert adında bir Alman piskopos Kiev'e gönderildi ama piskopos kente ulaştığında (962), Olga iktidarı olasılıkla oğlu Svyatoslav'a devretmişti ve anlaşılan Hıristiyanlık karşıtı (Bizans karşıtı da olabilir) bir tepki oluşmaktaydı; geri çevrilen Adalbert düş kırıklığı içinde ülkesine döndü.[7]

Doğası gereği eski Viking tarzında bir gezgin-savaşçı olan Svyatoslav, hizmetlileri (*drujina*) tarafından alaya alınmamak için, (İlk Kronik'te anlatılanlara göre) annesinin ona Hıristiyanlığı kabul ettirme çabalarını boşa çıkarmıştı. Hıristiyanlığın resmen benimsenmesindeki bu uzun gecikme, *drujina* siyasetine bağlanabilir ve çok defa, Vikinglerin tersine kent halkı arasındaki Slavların Hıristiyanlığa yatkın oldukları öne sürülmüştür. Öyle ya da böyle, *Eski Zamanların Öyküsü*'nde, Hıristiyan bir Vareg (Bizans'ta bulunmuştu) ile oğlunun linç edilmelerine ilişkin renkli bir anlatı

yer alır. Görünüşe bakılırsa, Vladimir'in pagan hâkimiyet döneminde kurban edilmek alınlarına yazılmıştı. Bu ilk Rus şehitlerin ne adları ne gömüldükleri yer kronikçi tarafından belirtilmiştir. Bu, istisnai bir olaya benzediğinden, Vladimir'in resmi bir icadı olarak paganizm, halk tarafından ancak gönülsüzce benimsenmiş olabilir ve Hıristiyanlık karşıtı tepkiye biraz güç katmaya yönelik umarsız sonuncu bir çabayı temsil eder. Dmitri Obolenski, bir önceki yüzyılda Bulgaristan'da, Hıristiyanlaştırmanın hemen öncesindeki dönemde, paganizmde benzer bir canlanmanın görüldüğüne işaret eder.[8] Bununla birlikte, Rusya'da bu canlanmayla sonuçlanan süreç kesinlikle dolaysız değildi ya da hiç değilse İlk Kronik'in yazarının anlattığı gibi değildi ki bu anlatı, böylesi bir olayın herhangi bir dönemden ya da yerden günümüze kalmış en uzun ve tuhaf anlatılarından biri olmalıdır.

Öğrendiğimize göre Vladimir, 980'li yıllarda zamanın gelişmiş uluslararası dinlerinin temsilcileri tarafından ziyaret edilmişti. Söz konusu dinler İslam (Rus'un doğusunda yer alan Volga Bulgar devletinden), Yahudilik (Hazar'dan) ve Hıristiyanlıktı (Almanya'dan geliyor ama papa adına hareket ediyordu). Her dinin temsilcisi Vladimir'e kısaca kendi dinini özetlemiş ve Vladimir hepsine akıllıca bir itirazda bulunmuştu. Buna karşılık Yunanlar ona bir düşünür göndermiş ve bu kişi Vladimir'in sorduğu sorular üzerine kutsal tarihle ilgili bir düzine kadar sayfa uzunlukta bir söylev vermiş ve Kıyamet Günü'nün bir ikonasını ortaya çıkararak savını pekiştirerek bunun huşu verici önemini açıklamıştı. Ne var ki öykü burada sona ermiyor. Vladimir hizmetlilerine danışır ve çeşitli dini uygulamaları ilk elden denetlemek üzere 10 akil adamın gönderilmesi sonucuna varılır. Her Rus'un bildiği gibi, bu adamlar Yunan ibadetinin üstünlüğüne dair övgü dolu bir raporla Konstantinopolis'ten dönerler: "Yeryüzünde böylesi bir görkem ya da böylesi bir güzellik yok [...] Tek bildiğimiz, Tanrının orada insanlar arasında oturduğu ve onların ayinlerinin başka halkların ayinlerinden daha güzel olduğudur."[9] Hizmetlileri bu anlattıklarını pekiştirmek için Vladimir'e şunu iletirler: Yunan dini kötü olsaydı, Vladimir'in büyükannesi Olga bu dini benimsemezdi çünkü o herkesten daha akıllıydı.

Bu savlardan hiçbirinin –dinbilimsel, duygusal, akılcı, estetik ve ailevi– tek başına belirleyici olması beklenemez ancak bunlarla kalmayacaktır (siyasi, evliliksel ve mucizevi unsurlar da eklenecektir). Açıklanmayan çeşitli nedenlerden ötürü Vladimir, Kırım'daki önemli Bizans kenti Khersonesos'u (Herson) kuşatır ve su kaynağını keserek (bu noktada gökyüzüne bakıp bu kuşatmanın başarılı sonuçlanması durumunda vaftiz olacağına söz vermiştir!) burayı ele geçirir. Vladimir, Hıristiyan olduğu takdirde Basileios'un kız kardeşi Anna'yla –bu diplomatik oyunda gönülsüz bir rehine olsa da sonradan Hıristiyanlaştırmada etkili olmuştur– evlenmesine söz vermeleri için ortak Bizans imparatorları Basileios ve Konstantinos'a gözdağı verir; bu kent, işlerine geleceği üzere, düğün armağanı olarak Yunanlara geri verilecektir. Sonunda Vladimir, gözünden rahatsızlanır ve Khersonesos piskoposunun onu vaftiz edişi sırasında iyileşir. Vladimir, kilise donatılarıyla ve rahiplerle birlikte Kiev'e döner dönmez, kendi rahatsızlığı pahasına, kent halkının Dinyeper Irmağı'nda topluca vaftiz edilmesini buyurur. N. Andreyev'in dile getirdiği gibi, "Hıristiyanlığa geçiş öyküsünün Herson versiyonuna bakılırsa, yeni resmi din Rusya'ya başarılı bir askeri seferden herhangi bir ganimet gibi getirilmişti"[10] ya da başarılı bir siyasi manevranın sonucuydu. Güvenilir Arapça ve Ermenice tarihsel kaynaklarda, Vladimir'in, 988-89 yıllarındaki "vaftiz anlaşması"nın bir parçası olarak, Bardas Phokas'ın tehlikeli ayaklanmasını bastırmakta imparatorluk yetkililerine yardım ettiği belirtilir. Bizans'ın Vladimir'in Hıristiyanlığı benimsemesi konusundaki suskunluğu, Vladimir'in galebe çalması ve bir imparatorluk prensesinin bir barbarla zorunlu evliliği (Konstantinos Porphyrogennetos daha yeni *De Administrando Imperio*'da buna karşı güçlü bir telkinde bulunmuştu) karşısında bir derece küçük düşmüş olmasını yansıtıyor olabilir.

Tarihçiler bu önemli, girift ve biraz da tuhaf anlatıyı her bakımdan uzun uzadıya incelemişlerdir. Metropolit Hilarion'un *Eski Zamanların Öyküsü*'nden çok önce kaleme aldığı *Eski Ahit ve İnayet Üzerine Nutuk* adlı eserinde bu öyküyü göz ardı ettiğine çokça işaret edilmiştir. Klişeler ve belirgin anakronizmler içerir (özellikle Katoliklik karşıtı polemikleri akla getirir). Uzatılmış bu masalın çe-

şitli evreleri her zaman mantıklı bir bütün oluşturmaz. Yine de kronikçiyi ya da kronikleri kasıtlı bir uydurmacılıkla, hele hele önemli ölçüde bir tahrifle suçlamak için neden yoktur. Belli ki Hıristiyanlığın benimsenmesine ilişkin sonuncu kronik anlatısı kaleme alındığı sırada daha az ya da daha çok inandırıcı birçok öykücük vardı ve kronikçi bunlardan güvenilir görünenleri tutarlı bir düzen içinde birleştirmeye çalıştı; bunların arasında seçicilik yaptığına kuşku yoktur (Vladimir'in Khersonesos'ta vaftiz edilişini anlattıktan sonra bazı bilgisiz kimselerin "onun [yani Vladimir'in] Kiev'de vaftiz edildiğini söylediklerini, başka yerlerden söz edenlerin de olduğunu" yazar). On yüzyıllık bir uzaklıktan bakıldığında, yadsınamaz olguları saptamamız daha da zordur. Hıristiyanlığın benimsenmesine ilişkin anlatı biraz farklı nedenlerden ötürü büyük bir merak konusu olmaya devam ediyor. Hem "biçimlendirilmiş" bir yazınsal yapıt rolüyle *Eski Zamanların Öyküsü*'nün düğüm noktası olması bakımından hem düşünceli bir erken Ortaçağ tarihçisinin zihinsel süreçlerine ve psikolojik duyarlığına ilişkin rakipsiz bir bakış sağlaması bakımından ilgi çekmeye devam ediyor. Aynı zamanda Rus "efsanetarihi"nin (Yunan ozan Yorgo Seferis'in yaygınlık kazandırdığı bu güzel sözcüğe başvurulabilirse eğer) kilit taşıdır ve Rusya'nın yazgısında gösterişli bir "dönüm noktası" olarak bu alanda bir ilktir.

Günümüze ulaşan Hıristiyanlığa geçiş anlatısındaki ayrıntı bolluğu, Rus Hıristiyanlığının Yaroslav'ın iktidarının ileriki yıllarına dek, yani yarım yüzyıl kadarki gelişimi konusunda çok az bilgi sahibi olduğumuzu göstermektedir. Kiev'de ve belli başlı merkezlerde yeni kiliselerin inşa edildiği kaydedilmiştir. Kiev kuşkusuz bir metropolitlik (patrikten hemen sonra gelen kilise ileri geleni) merkezi haline gelmiş ve bir olasılıkla Belgorod (Kiev yakınlarında), Novgorod, Çernigov ve belki Polotsk'ta piskoposluklar kurulmuştur.[11] Gerekli personelin bir bölümü Bulgaristan'dan sağlanmış olabilir – Slavcaya çevrilmiş birçok kitap kuşkusuz yine Bulgaristan'dan temin edilmiştir. Tatar dönemi öncesinde ("Kiev dönemi") Rus kilisesinin tüm metropolitlerinin (bildiğimiz kadarıyla) iki istisna dışında –Yaroslav döneminin ünlü Hilarion'u ve yüzyıl sonra (1147-1155) Klim Smolyatiç (Smolenskli Klement)– Bizanslı Yunan oldukları

anlaşılıyor. Metropolitler ilke olarak yerel psikoposlar tarafından seçiliyordu ama uygulamada Konstantinopolis'teki patrik, üç kişilik bir son listeden en başarılı adayı seçmekteydi; sonraları (13. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın ortalarına dek) görünüşte bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Bizans Patrikliği ve Rus yetkililer sırayla metropolit atayacaklardı.[12] Metropolitlerin ve piskoposların yapacak pek çok işi vardı. Başlı başına Rusya bir yana, Rus piskoposluk bölgeleri çok büyüktü. Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, kilise ailevi hukuk meseleleri üzerinde yetki sahibi iken kilise istihdamıyla ilgili kişilerin kendi yetki alanları vardı.

Hıristiyanlık aslında beraberinde basit bir inanç değişiminden fazlasını getirdi: Hıristiyanlığa geçiş temelde önemli bir kültürel paket anlaşmasıydı ve bu pakette birçok öğe bulunuyordu. Bunlardan en önemlisi de dildi. İncil'in iletisini ve Hıristiyan teoloji düşününü aktaracak kadar soyut bir sözvarlığına ve sözdizimi yapılarına uyum sağlayacak biçimde dilin kapsamının genişletilmesi gerekmişti (bu nedenle Kilise Slavcası yazılı Rus dilinin bir kullanım alanı olarak Rusya'ya eksiksiz bir biçimde aktarılmıştır); bunun beraberinde kapsamlı bir yazın da geldi kuşkusuz (bkz. 4. Bölüm). Okuryazarlığın yayılması gerekmiş ve eğitim sistemi aracılığıyla bir okuryazar sınıfı üretilmişti –İlk Kronik'in yazarının Hıristiyanlığın benimsenmesiyle ilgili anlattıklarının hemen ardından Vladimir'in kurduğu okullardan söz etmesi anlamlıdır. Önce de söz edildiği gibi, örfi hukuk bu dinden iyiden iyiye etkilenmişti. Dini tören, yeni mimari biçemlerinin ve yöntemlerin yanında benzeri görülmemiş bir dizi görsel sanat yapıtının ortaya konulmasını da gerektirdi. Bütünüyle yeni bir müzik getirilmiş ve koro üyelerinin buna göre yetiştirilmesi gerekmişti. Bu anlaşmanın olmazsa olmaz bir parçası da değişen siyaset anlayışıydı ve bu anlayış, hükümdar ile tebaa arasında daha gelişmiş bir ilişki kurulmasının yanı sıra "Hıristiyan dünyası"nın bir parçası olarak ve Obolenski'nin deyişiyle özellikle "Bizans Milletler Topluluğu"nun bir parçası olarak yeni uluslararası ilişkiler düzenine girmeyi de gerektiriyordu.

Kilise kurulur kurulmaz Rus kültürel (ve çoğu zaman siyasal) yaşamında son derece önemli ve aynı zamanda yoruma açık bir rol

oynadı. Sıralamış olduğumuz bir dizi yenilik yoluyla Rusya'yı evrensel, "ekümenik" bir kültüre hapsetti ve Konstantinopolis, erken dönemde Rusya'nın "Avrupa'ya açılan kapısı" haline geldi.[13] Yunan metropolitlerin ve bazen piskoposlar ile yardımcılarının buradaki varlıkları ister istemez Rusya'nın içekapanıklığını ve taşralılığını dengeledi; bu, özellikle güney yönündeki ticaret yolları kullanılmaz hale geldikten sonrası için geçerliydi. Ancak Rusya'da kilise daha başından kendine özgü ayırt edici bazı özelliklere sahip olmuştu ve Rus tarihinde özel bir rol ya da bir dizi rol oynayacaktı. Bu demek değildir ki Ruslar Konstantinopolis'teki Patriğe başkaldırmayı âdet edindiler; böyle bir muhalefetin ilk belgelenmiş örneğinin gerçekleşmesi 1448 yılını buldu (bu tarihte Rusya, Floransa Konsili'nde kararlaştırıldığı gibi Doğu ve Batı kiliselerinin birleşmesini kabul etmedi ve Konstantinopolis'ten izinsiz, birleşme yanlısı metropoliti görevden alarak bir diğerini seçti). Konstantinopolis'le aradaki sürtüşmenin tek tük örnekleri vardı kuşkusuz ve daha 11. yüzyılın ortalarında, Rus Hilarion'un metropolit seçilmesinin Bizans karşıtı bir hareket olduğunu –inandırıcı olmayan bir biçimde– öne sürenler olmuştur. Bununla birlikte, genelde Rusya'nın Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlılığına kuşku yoktu ve Avrupa'da Reform'u körükleyecek türden çatışmalar, Doğu Patriklikleri bölgesi içinde –papanınkiyle karşılaştırıldığında– merkezi bir iktidarın yokluğu sayesinde Doğu'da en aza indirilmişti. Bağımsız olan kilise gerçekten de büyük bir özerkliğe sahipti. Rus Kilisesi'nin kendine özgülüğü, Konstantinopolis'e veya (sonraları) Batı'ya yönelik doğal bir düşmanlıktan çok onun farklı kültürel, siyasal ve ekonomik koşullarından kaynaklanıyordu. Bu kültürel koşulların önemli bir yanı da Hıristiyanlığın, yukarıda anlatılan halk inanışıyla bir arada var olmasıydı.

Hıristiyanlaştırılmış Rus ve "İkili İnanç"

Buraya kadar anlatılanlardan, Rusya'nın "Hıristiyanlaştırılması"nın bütün bir binyıl değilse bile, yüzlerce yıl alan uzun bir süreç olduğu açıklık kazanacaktır. Bu süreçte Vladimir'in 988-89 yıllarında Hıristiyanlığı benimsemesiyle birlikte "aydınlanma"sı yalnız-

ca tek bir yeni evreye damga vurdu (bunun önemli bir evre olduğu kabul edilir). Kiev ve belki başka önemli kentler önceden "aşağıdan" Hıristiyanlaştırma sürecinden geçmiş ve bu bir olasılıkla Viking halkından çok Slav halkı tarafından deneyimlenmişti; bu tür kendiliğinden gelişen ve yaygın bir Hıristiyanlaştırma, 14. yüzyıla dek kırsal bölgelerde görülmemişe benziyor. Vladimir ve ardılları, "tepeden inme" bir Hıristiyanlaştırmayı dayattılar ya da teşvik ettiler ve bu süreç, kentsel merkezlerde kiliselerin inşa edilmesi ve personelin temin edilmesi, dini hiyerarşinin kurulması, gerekli kitapların çevrilmesi ve kopyalanması (hem çeviri hem kopyalama Güney Slavlarının yardımıyla yapılmıştır), (kentlere yakın) ilk manastırların inşa edilmesi ve kilise kanununun getirilmesiyle başladı. Yalnızca piskoposluklar değil, papazlıklar da çok büyüktü ve Kiev Rusu'nda, kırsal kesimin çoğu ücra yerinde, ne düzenli olarak kiliseye gidilebiliyor ne Hıristiyanlık ilkelerinin sistematik bir eğitimi verilebiliyordu. Bununla birlikte, Hıristiyanlık hem iktidarla hem okuryazarlıkla ilişkiliydi ve zor kullanmadan bile yavaş yavaş ilerlemesi kaçınılmazdı. Step ülkesi baskıcılarının (önce Peçenekler ve Polovtsiler, sonra ve asıl önemlisi Tatarlar) tersine Rusların kendilerini "Hıristiyanlık"la özdeşleştirmeleri belli ki bu sürece büyük bir ivme kazandırdı. Genelde Hıristiyanlaştırma sürecinin, zor kullanma yerine sağduyu ilkelerini uygulama ve ikna yoluyla barışçıl bir biçimde ilerlediği anlaşılıyor. Bu, Tatar dönemi öncesinde, (örneğin) hasta çocuklar kadınlar tarafından bir rahip yerine inançsız bir sağaltıcıya götürüldüğünde veya "şeytanlara, bataklıklara, kuyulara kurban sunanlar ve kutsanmadan evlenenler"e karşı ne yapılmalıdır türünden sorulara piskoposların verdikleri günümüze ulaşmış yanıtlardan bellidir. Bu tür şeylere sert yöntemlerle değil, eğitimle veya tövbe ederek sağlam bir biçimde karşı konulmalıdır.[14]

Yine de Hıristiyanlık öncesine ait inançlar ile Hıristiyan iktidar arasındaki zıtlaşmada birkaç kanlı şiddet olayı kaydedilmiştir; bu olaylardan birkaçı, İlk Kronik'in 1071 yılı başlığı altındaki en ilginç bölümlerinden birinde yer alır. Bu yılla ilgili nakledilen en önemli olay, Kuzey Yaroslav-Şeksna-Belozersk bölgesinde, 300 yandaş toplamış –bu seyrek nüfuslu bölge için hayli büyük bir güç– iki

büyücü (*volhvi*) tarafından körüklenen bir ayaklanma, adeta kısa sürmüş bir iç savaştı; bu ayaklanma, kronikçinin şahsen tanıdığı, biraz da kahramanlık taslayan Yan Vişatiç tarafından bastırılmıştı. Bu tür başka olaylarda olduğu gibi bu olayda da Hıristiyanlık karşıtı tepkiye yol açabilecek genel hoşnutsuzluğun belli birtakım ekonomik ve toplumsal nedenleri vardı; genelde bu, Rusya'nın kuzeyinde ve Novgorod'un çevresindeki verimsiz topraklardaki tahıl stoklamasıyla ilgiliydi. Bu meselenin etnik bir bileşeni de olabilir miydi? Bu dönemde Belozersk ve diğer kuzey bölgeleri, hâlâ Fince konuşan büyük bir nüfusu barındırıyordu ve bunlar Hıristiyanlık öncesi inançların sağlam savunucuları olabilirdi. Bundan emin olmak mümkün değil. Kronikçinin isyana ilişkin anlatısının toplumsal cinsiyetle ilgili tuhaf bir yanı da vardır. Zira stoklanan tahılların ve malların yerini saptamaya çalışan büyücüler, öncelikle kadınları hedef almıştı: "Birçok kadını öldürdüler ve eşyalarına el koydular." Günümüzde etnograflar, bununla Fin Mordvası'nın kıtlık dönemindeki halk ritüelleri arasında bazı koşutluklar bulunduğunu belirtmişlerdir.

Şiddetli bu tür birkaç olay bir yana, Hıristiyanlık ile halk inanışları arasında geçici olarak anlaşmaya varıldığı anlaşılıyor. Bunun sonucunda ortaya çıkan durum genelde "ikili inanç" (*dvoyeverie* –bazen "diteizm" diye çevrilir) diye adlandırılır. Bazı tarihçiler, bu terimin yananlamları konusunda kuşkuludurlar ve bunu kullanmaktan kaçınırlar. İşin aslı, bunun bir uçta, kişinin inanç dizgesi içinde Hıristiyanlığın ve pagan öğelerin dengeli (ya da "bölünmüş zihniyetli") bir bir aradalığı mı yoksa boş inançların yalnızca ısrarla süregittiği veya "ikili inanç"ın farkında olarak ya da olmadan benimsendiği anlamına mı geldiği çoğunlukla açık değildir. Önemli kültür tarihçisi Dmitri Lihaçov, Hıristiyanlığı bir kez kabul eden birinin aynı anda başka bir tanrısal ilkeye inanamayacağı gerekçesiyle ikili inanç kavramına karşı çıkar ve bunun Hıristiyanlığın benimsenmesinden sonraki yüzyıllarda, kırsal kesimi kolay kolay terk etmemiş bir din olarak paganizmden çok pagan ritüel olduğunu savunur. Bununla birlikte, başlı başına bu terim, modern bir antropolojik yapıntıdan ibaret değildir, kökü Kiev dönemine dek

gider ve kanımca (bazı koşullarla birlikte) hâlâ yararlı bir terimdir. Hıristiyanlık ve Hıristiyanlık öncesi halk inanışı çeşitli oranlarda bir arada bulunabilir çünkü –yukarıda da öne sürüldüğü gibi– Rusya'da "paganizm" aslında Hıristiyanlık gibi "gelişmiş" bir din türü, bir dini oluşum değildi. Bu daha çok arkaik bir zihniyet ile doğal ve toplumsal dünyalar içindeki doğal bir dizi ilişkiydi. Dolayısıyla resmi Hıristiyan bakış açısına göre bu tür bir ikili inanç doğal değildi ve hayıflanacak durumdaydı. Oysa "halk inanışına bağlı olanlar" açısından bu böyle değildi. Modern bir araştırmacının sözleriyle, "Rus köylülerin inançlarını gerçekte uygulandığı biçimiyle anlamak [...] Temel, ilksel ve pratik bir inançlar bütünü olarak *dini*, *inanç*tan ayırmak" bu bağlamda önemlidir. "İnanç, senkretik bir oluşumdu; köy büyücülüğü ile Ortodoks ibadet, dinamik bir biçimde harmanlanarak bölünmez bir din oluşturmuştu. Yaşam ile inanç birbirinden ayrı bölümlenmemişti [...] İnanç her şeye sızan bir davranış biçimiydi."[15] Bu yüzden bu tür bir bireşimin (içinde bulunduğumuz yüzyılda buna bazen Sovyet "mitolojik" öğeleri ve sözvarlığı bile eklenebilir) Hıristiyan öğeleri ile Hıristiyan olmayan öğeleri arasında sonuçta bağdaşmazlık yoktu. 17. yüzyılda kiliselerin bölünmesinden sonra "Kadim Müminler", kendi Hıristiyan ilkeleri doğrultusunda eski usulleri korumaya çalışarak birçok halk geleneğini ister istemez sürdürmüşe benziyorlar.

Rusların büyük çoğunluğunun yaşamı ilk zamanlardan beri tarımsal yıl çevrimine göre belirlenmiş ve anlamlandırılmıştı. Bu noktada Birçok Hıristiyan yortusu Hıristiyanlık öncesinin ritüel takvimiyle kolayca örtüşebildi. Şenlik mevsimi *svyatki*, hem Noel'den Epifanya'ya kadarki döneme hem ölüler (*bratşini*) için şölen verilen ve evdeki ateşin törenle söndürülüp yeniden tutuşturulduğu eski kış gündönümü kutlamalarına işaret ediyordu. Paskalya (Ortodoks Kilisesi'nin en önemli yortusu), ilkbahar noktası ile eski Yeni Yıl'ın başlangıcı kutlamasının; Beyaz Pazar da güneş ruhu Yarilo kutlamasının (evlerin ve kiliselerin yapraklı dallarla süslenmesi bugüne değin buna işaret etmiştir) yerini alabiliyordu ama bu tarihler değişken olduğundan her zaman tam bir örtüşme olmuyordu. En önemli ilkyaz kutlamaları, Kupala olarak bilinen yaz gündönümünü, Hı-

ristiyanlık diliyle Vaftizci Yahya günü arifesini (24 Haziran) işaretliyordu. Metonimik olarak suyla ve bundan dolayı ilkyaz yağmuruna duyulan istekle ilişkilendirilmiştir ve erotik çağrışımları da vardır. Andrey Tarkovsky'nin ünlü filmi *Andrey Rublyov*'da Kupala ritüellerinin unutulmaz bir yeniden canlandırımı izlenebilir; törensel olarak yıkanılıyor ve büyük ateşler yakılıyordu. Yaz ortasında (20 Temmuz) sıra daha sönük bir yortuya geliyordu. Bu, yıldırım ve hasatı berbat etme gücüne sahip eski yıldırım tanrısı Perun'un gücüyle ilişkilendirilen Peygamber İlya Yortusu'ydu. Eylül ayında, Meryem'in Doğuşu Yortusu ile geleneksel *rod* ve *rojanitsi* şenliğinin çakışması kilise yetkilileri açısından endişe verici bir durumdu.

Çeşitli Ortodoks azizler ve kutsal kişiler halk inanışının bir parçası haline gelebiliyor ve hanehalkının ya da çeşitli etkinliklerin koruyucusu oluyorlardı. Azize Paraskeva bu şekilde Rusya'nın her yerinde bilinen ve halkın yarısının saygı duyduğu azizelerden biri haline geldi. Yoksa karanlıkta kalacaktı. Ona adanan gün (28 Ekim) geleneksel keten kırma günüyle çakışıyordu. İp eğirme ve dokumanın ve bunun bir uzantısı olarak evle ilgili konuların, sağlığın, doğurganlığın ve genelde kadınlar tarafından yapılan ev işlerinin koruyucusu oldu.[16] *Pyatnitsa* ("beşinci gün", Cuma) sözcüğü zamanla onun adının bir parçası haline geldi (birçok kilise "Paraskeva-Pyatnitsa'ya adanmıştır) ve cuma günleri bazı ev işlerinin yapılması yasaktı; bu sayede kadınların üzerindeki ev işi yükü haftada bir gün hafiflemiş oluyordu. J. Vytkovskaya, diğer bir "dişil mitolojik imge"nin, "Çarşamba" imgesinin (*sreda*) "dişil tek sayılar ilkesiyle bağlantılı olduğuna" ve "Çarşamba günü çalışanları cezalandırarak dokumacılıkta ve kumaş boyamada yardımcı olduğuna" işaret eder.[17] Bu iki gün, aynı zamanda rastlantısal olarak Ortodoksların geleneksel oruç günleriydi. Hıristiyanlaşmış Rusya'da en yaygın ve saygı duyulan kadın figürü Tanrının Annesi'ydi (*Bogoroditsa* ya da *Bogomater*). Meryem Ana Ortodoks ülkelerde hep bu adla anılıyordu. Hıristiyanlık öncesinin Mokoş'unu ve belki neşeli tanrıça Lada'yı (Uyum) ve elbette her türlü yaşamın yaratıcısı saygın "Nemli Toprak Ana"yı da kendi imgesine katmışa benziyor. Onun koruyuculuk görevi, kısmen Kutsal Konstantinopolis Kenti'nin ve

Kutsal Aynaroz Dağı'nın koruyucusu olarak Bizans'ta oynadığı rolün mirasıysa da Rusya'da özellikle *Pokrov* (1 Ekim) diye bilinen yortu günüyle ilişkilendirilir olmuştu. Batı Kilisesi'nde bilinmeyen bu yortunun adı çoğunlukla "Şefaat" diye çevrilmekle birlikte "Koruyucu Örtü" olarak da çevrilebilir. 12. yüzyıldan başlayarak Rus Kilisesi'nde önemli bir yortu günü olmuş ve sayısız kilise buna adanmıştır. Başka anlamlarının yanı sıra Tanrının Annesi'nin bütün Rus ülkesini kapsayan özel koruyuculuğu anlamına da geliyordu. Özellikle halk inanışıyla ilgili diğer azizler arasında şunlar sayılabilir: Yolcuların, servetin, çocukların ve marangozların koruyucusu Aziz Nikolas; sığırların ve genelde çiftlik hayvanlarının koruyucusu Aziz Blaise (Vlasiy); atların koruyucusu Aziz Florus ve Laurus (Flor, Lavr); ve tabii ki Aziz Georgios (Yorgi veya Yuri. Folklorik nitelikler atfedildiğinde, bu ad çoğu zaman Yegor veya Yegori biçimini alır) – ejderhayı öldüren atlı olarak koruyucu bir mitolojik figürdü ve Moskova'nın ve Moskova Prensliği'nin koruyucu azizi oldu ama tarımsal yıla da bağlıydı. İlkbaharda, ona adanmış yortu günü 23 Nisan'da, hayvanlar taze otlaklara sürülüyor ve ekin ekilmiş oluyordu. Kasım sonlarındaki İkinci Aziz Georgios Günü'nde ise tüm tarımsal işler sona ermiş oluyor ve işçiler (serflik düzenin tam anlamıyla kurulmasından önce) yeni bir işveren arayabiliyorlardı.

Erken dönemde Rus ülkesinde, her kesimden insanın genelde Hıristiyanlık öncesi döneme ait ya da folklorik kökenli "dünyevi" bir özel adı vardı ama aynı zamanda "kendi" aziziyle, yani genellikle vaftiz olduğu günün aziziyle ilgili tamamlayıcı bir adı daha bulunuyordu. Dolayısıyla Rus ülkesinin ilk Hıristiyan hükümdarı Olga, Konstantinopolis'te Helena (Yelena) adıyla vaftiz edilmişken, I. ve II. Vladimir'in vaftiz adları Basil'di (Vasili); Yaroslav'ın Hıristiyan adı Georgios'tu (Yuri). Keşişler ve rahibeler (çoğunlukla önceki adlarının başharfiyle başlayan) yeni bir Hıristiyan adı alıyorlardı. Erken kaynaklarda, Hıristiyanlığa geçişten sonraki ilk birkaç yüzyılla ilgili insanlardan genelde dünyevi adlarıyla söz edilir; Hıristiyan adları yavaş yavaş daha da yerleşir. Toplumun okuryazar üst kesiminin "ikili inanca" köylü kesim kadar yatkın olmadığı açık olmakla birlikte bundan her zaman bağışık olmak-



Resim 9: "Çernigov Grivna" denen altın sarkıt (11. yüzyılın sonları). Üzerinde Yunanca ve Slavca yazıtlar, Başmelek Mikail ve (arkasında) bir "Medusa" figürü bulunuyor. Olasılıkla Vladimir Monomah'a, o zamanki Çernigov Knezi'ne aitti.

tan da uzaktı (Korkunç İvan'ın batıl inançları ve *skomorohi*'den hoşnutluğu bunun göstergelerinden yalnızca biridir). Onların da "uygun" azizleri vardı; Başmelek Mikail, hanedanların özel koruyucusu iken,[18] Aziz Boris ve Gleb, kısmen Yaroslav hanedanının koruyucuları olarak karmaşık ve özellikle Rus'a özgü bir rol oynuyorlardı. Pagan ve Hıristiyan motiflerin "Çernigov Grivna" denen bir form içinde bir arada görüldüğü güzel bir görsel kalıntı vardır. Görünüşe bakılırsa bu, 11. yüzyılın sonlarına tarihlenen altın bir kurstur. Ön tarafında, Yunanca bir metinle birlikte Başmelek Mikail'in bir betimi bulunur; arkasındaysa, Yunanca ve Slavca metinlerle birlikte tuhaf bir "Medusa" figürü vardır. Medusa,

"kulun Vasili'ye yardım et" diyerek Tanrı'ya yakarır. Bu tür pagan imgelerin özellikle doğumla ilişkili kötülüğe karşı koruyucu bir değeri olduğuna inanılıyordu. Bu değerli nesnenin ilk sahibi büyük olasılıkla o sıradaki Çernigov prensi II. Vladimir Monomah'tı.[19] Bununla birlikte Vladimir'in günümüze kalan yazıları (öncelikle onun dokunaklı *Vasiyeti*) onu Hıristiyan dindarlığının örnek kişisi olarak gösterir. Onunla çağdaş önemli bir prens olan Polotsk Prensi Vseslav'ın ikili inancın dikkate değer bir temsilcisi olduğu anlaşılıyor; kurt adamlığı ve doğaüstü yer değiştirme yetisiyle ünlüydü (krş. *İgor Destanı*) ve onun "Volh Vseslaviç"e dönüşmüş imgesi kahramanlık destanlarında (*bilina*) yeniden kendini gösterir.[20]

Kilisede ibadete katılım yetersiz ya da baştan savma iken, halktan çok sayıda insanın açıkhavada neşeli bir toplantıya katılımı eski Rus yazarlar için yakınma konusu olmuştur. Doğrusu, geleneksel halk inanışının sıradan halka çok şey sunabildiğini görmek kolaydır. Dünyaya ilişkin bir dizi mitolojik açıklama ve güvenilir, anlaşılabilir, kadim, dünyevi bir davranış kılavuzu sunuyordu. Buna karşılık Hıristiyanlık, kesintisiz olarak sahnelenen kozmik bir dramı imleyen daha hareketli bir ritüel ve dogma dizisi sunabiliyordu; öbür dünyada ödül ve cezanın nasıl pay edileceğini gösteren evrensel törel ilkeler dizisi; daha incelikli ve soyut bir kavramsal dünya; kişinin kendi sınırlı ufku, evrensel tarih ile bütün insanoğlunun yazgısı arasında bir bağlantı; büyük bir estetik ve düşünsel doyum sağlayan sembolik bir düzen. Bu dizgeler belli ki bir aidiyet yarışı içindeydiler ama büyük ölçüde birbirinden ayrı ve tamamlayıcı alanlar işgal edebiliyorlardı. Eski düzenin "kurumları"nın yenilerinin yardımına koşabildiği zamanlar da oluyordu. Dini zulüm dönemlerinde (17. yüzyıl kiliselerin bölünmesi, 1930'lu Sovyet yılları), bir koru, bir kilise halini alabiliyor ve Toprak Ana'ya günah çıkarılabiliyordu.

Kutsal Rus ve Ortodoks Dünya

Rus'un 988-89 yıllarından başlayarak bağlandığı Hıristiyan Kilisesi en azından biçimsel olarak hâlâ evrensel (ekümenik) ve bölünmemişti. Latinceye dayanan Batı ile daha çok Yunanca konu-

şan Doğu arasındaki gerilimlerin önceki yüzyılda su yüzüne çıkmış olduğu doğrudur. Batı ile Doğu arasındaki bölünme 1054 yılında meydana geldi. Bunun gerekçelerini, ayindeki bazı farklılıkların ve Kutsal Teslis'in hangi formüle göre tanımlanacağına ilişkin hayli önemli bir mesele oluşturuyordu. Bu sorunlar kolayca çözülebilirmişe benziyor olabilirdi ve aslında inançlılar kitlesinden çok hiyerarşinin yukarısındakileri ilgilendiriyordu; ne var ki iki taraf arasındaki rekabet zamanla iyice kızıştı ve bölünmeyi gidermeye yönelik birkaç çaba kısa ömürlü oldu. Konstantinopolis 1204 yılında IV. Haçlı Seferi sırasında yağmalandıktan ve bunun ardından tarihsel Bizans toprakları üzerinde rakip bir Latin Kilisesi örgütlenmesi kurulduktan sonra, Doğu'nun Batı'ya yönelik korkusu ve güvensizliği toplumun her katmanına derinlemesine işledi. Dört Doğu Patrikliği'nin –İskenderiye, Antakya, Konstantinopolis ve Kudüs (İslamın yükselişinden sonra bunların arasında en önemlisi Konstantinopolis Patrikliği oldu)– topraklarındaki kilise, "Katolik" Roma Patrikliği'nden farklı olarak "Ortodoks" ("tam öğretisel", Rusçada *pravoslavnaya,* "tam ululayıcı") olarak nitelendi. Doğu'nun bakış açısına göre Roma Patriği (yani papa) kendi ardıllığını Aziz Petrus'a dayandırarak "eşitler arasında birinci" olduğunu iddia edebiliyordu; ancak papalar, daha resmi bölünme başlamadan epey önce, Ortodoksların hiçbir zaman kabul etmeyeceği evrensel bir üstünlük, iktidar ve nihayetinde yanılmazlık iddiasında bulunmaya başlamışlardı.

Ortodoks kiliseleri "ailesi" içinde Rusya Kilisesi Konstantinopolis'in yetki alanında özerk bir bölge oluşturuyordu. Bunun başında Kiev Metropoliti (patriğin altında, piskoposların üstünde bir hiyerarşik konum) bulunuyordu ve bu sonradan "Kiev ve bütün Rus" metropoliti diye bilinir oldu. 1299 yılından başlayarak metropolitler Vladimir'de, "ormanın ötesindeki" (*Zalesskaya zemlya*) prenslik merkezinde ikamet etmeye başladılar. Burası Kiev'e oranla Tatar saldırısından daha az zarar görmüştü; 1326 yılı dolayında, Metropolit Petro Moskova'ya taşındı. Gelişmekte olan bu kent – kısmen bu olaydan dolayı– Vladimir'in ardılı ve sonunda tüm Rus topraklarının merkezi haline geldi. 14. ve 15. yüzyıllarda, Kiev'de

yeniden bir metropolitlik (Bizanslıların deyişiyle, "Küçük Rusya" metropolitliği) kurulması için Konstantinopolis'i ikna etme girişimlerinde bulunulduysa da bunlar kalıcı sonuç vermedi. Moskova, rakiplerini (büyük bir özerklikten yararlanan Novgorod başpiskoposları da bunların arasındaydı) siyasi değilse bile dini anlamda etkisiz kıldı ve sonunda 1589 yılında, Çar Fyodor döneminde, bir Rus Patrikliği'nin kurulmasını sağladı; ne var ki bu ancak 1700 yılına, Büyük Petro'nun kiliseyi fiilen bir devlet organına dönüştürerek işlevsiz kılmasına dek varlık gösterdi. 1918'de yeniden tesis edildi.

Hıristiyanlığın Ortodoks kolunda ayırt edici olan neydi ki Ruslar kendilerini Ortodokslukla böylesine yürekten özdeşleştirdiler? Burası ilahiyat konusuna girmenin yeri değilse de Batı kiliseleri (Katolik veya Protestan) ile Ortodoksluk arasındaki karşıtlıklara işaret eden ufak tefek bazı yorumlar yararlı olabilir. Söz konusu karşıtlıkların dinin veya ayinin temel ilkelerinden çok vurgulamadaki farklılıklarla ilgili olduğu bilinmelidir. İlk olarak ve en önemlisi, Ortodoks Kilisesi kendini gelenekçi olarak görüyordu; ilk Kilise Babaları'nın özgün geleneklerinin taşıyıcısı ve koruyucusu konumundaydı. Yalnızca ilk yedi ekümenik kilise konsilinin kararları evrensel olarak geçerli sayılıyordu (bununla birlikte, Doğu ve Batı'da tabii ki başka konsiller de toplandı). Dolayısıyla genelde Ortodoks öğretinin 8. yüzyıla gelindiğinde son biçimini aldığı ve sonrasında hiç değişmediği düşünülür. Ortodoks Kilisesi'nin bırakın Dante'yi, bir Aquinolu Tommaso'su ya da Abelard'ı olmamış ve bu öğreti dikkatlice rasyonalleştirilip dizgeleştirilmemişti kuşkusuz. Ortaçağ'da yukarda anılanlara eşdeğer Ortodoks figürler (özellikle Aziz Gregorius Palamas) öncelike mistik teoloji alanında çalıştılar. Ortaçağ'ın Batılı Araf öğretisi Doğu'da hiç yankı bulmadı (Lotman ve Uspensky bu olguyu, kültürel modellerin karşıtlı, ikili doğasının aydınlatıcı bir örneği olarak görürler; bu örnekte, Eski Rusya'da "kutsal" ve "şeytani" olan arasındaki gibi).[21] Bununla birlikte, Katolik dünyası ve sonrasının Protestan dünyasıyla karşılaştırıldığında, Ortodoks öğreti genelde esnek görünüyor ve Batı'da tam olarak açıklık kazandırılması gereken meseleleri tanımsız bırakıyordu. Doğu'nun kutsallık kavramı daha genişti; azizleştirme süreçleri daha

esnekti ve aziz düzeyine çıkarılmamış olsa da yerel düzeyde ululanan birçok "aziz" bulunuyordu (örneğin aşağıda daha çok sözü edilen *yurodivye*, yani "kutsal meczuplar" da bunlar arasındadır). Doğu'da da Batı'daki gibi kutsal emanetlere saygı gösteriliyordu ama görünüşe bakılırsa, kutsal emanet kültü, Batı'daki gibi tuhaf bir aşırılık boyutuna varmamıştı.

Bazı kavramlar özellikle Rus Ortodoksluğuna özgü oldu: *starets* ("din büyüğü"), ruhban sınıftan olmayan birine özel ruhsal danışmanlık yapan keşiş veya münzevi; *podvig* ("başarı") meşakkatli ama ruhsal açıdan önemli bir gayret. (Bundan türemiş bir soyut ad da vardır: *podvijniçestvo. podvijnik* bu tür başarıları gerçekleştiren kişidir); *sobornost* ("uzlaştırıcı"), 19. yüzyılda Slavofillerin Rus Hıristiyanlığında hayranlık duyulası tipik bir özellik olarak gördükleri kolektif ruh. Aşırı sofuluk ve özellikle bedenin bütünüyle yadsınması aslında Rus Kilisesi'ne ve genelde Ortodoksluğa yabancıydı. Doğu'da cinsellik ve bunun tezahürleri –kuşkusuz "kutsal" alandan çok "dünyevi" alana ait olmakla birlikte– Batı'daki kadar katı ve cezai bir tarzda ele alınmıyordu (Eve Lenin'in *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs* (Ortodoks Slav Dünyasında Cinsellik ve Toplum) adlı kitapta gösterdiği gibi).

Ortodoks kiliseler, eşit statülü patriklikler ve bunların altında yer alan çoğunlukla özerk ve etnik temelli birimler şeklinde örgütlenmişti. Böylesi, bütün erkin ve karar almanın papalıkta toplandığı Katolik dünyasından daha demokratik görünüyordu. 9. yüzyılda alınan önemli bir karar da bunu vurgulayıcı bir nitelikteydi; buna göre Slavlar, kendi yerel dillerinde bir litürji ve kutsal yazın oluşturacaklardı. Bu karar halkın dini süreçlere katılımını son derece desteklediyse de (Georgiy Fedotov'un ve daha başkalarının işaret ettiği gibi), eğitimli Batılılara ve Bizanslılara hâlâ yakın olan klasik Yunan-Roma kültürünün hazine dairesinden uzak kalma pahasına oldu). Esas itibariyle Ortodoksluğun –her ne kadar kitaplara değer verilse de– Batı'daki Katoliklik kadar kitabi olmaması şaşırtıcı değildir (Eski Rusya'nın "düşünsel suskunluğu" anlayışı zaman zaman tartışma konusu olduysa da akademik bir klişe haline gelmiştir). Kutsal Kitap'ın yalnızca –Mezmurlar, İncil, Tevrat

gibi– bazı bölümleri Ortodoks cemaatler tarafından biliniyordu. Etkin ve girişken biri olan Novgorod Başpiskoposu Gennadios'un buyruğu üzerine Rusya'da (heretiklerin kutsal yazın konusundaki bilgisine karşılık) İncil'in eksiksiz tercüme edilmesi 1490'lı yılları bulmuştu. Ortodoksluğun yeterince kitabi ve entelektüel olmayan içeriğini telafi edercesine yükseltilmiş bir estetik bilinç vardı. Bu, en mütevazı kiliselerde bile, mükemmel bir şekilde düzenlenmiş duvar resimlerinde ve ikona bezemelerinde ve en üstün bir şekilde, "toplam sanat yapıtı"nda yani litürjide ifade buldu.

Ortodoks topraklarındaki bölge papazları genelde entelektüel olmaktan uzaktılar; aslında Moskova Rusya'sında okuryazar papaz yok denecek kadar azdı (gerçi Batılı ziyaretçiler bunu abartma eğilimi göstermiş olabilir). Onlar da cemaatleri gibi köylüydüler ve onlarla aynı yaşam tarzını paylaşıyorlardı; ailelerine bakmak için genellikle toprağı ekip biçmeleri gerekiyordu. Evli olmalıydılar; bu, Katolik Batı'yla bir diğer anlaşmazlık kaynağıydı. Batı'da Büyük Gregorius döneminden (yak. 600) beri papalar, din adamlarının evlenmeme yemini etmelerinde ısrarcı olmuşlardı; papazlar ailelerden çıkıyordu. Buna karşın, piskoposlar ve metropolitler evli olmamalıydılar. Bu yüzden genellikle manastırlardan seçiliyorlardı; bir papaz için ("başpapazlık" makamından öte) böyle bir terfinin yolu karısının ölmesinden ya da rahibe olmasından geçiyordu. Sonraki durumun en dikkate değer örneği, Boris Godunov döneminde, siyasal nedenlerden dolayı boyar Fyodor Romanov ile karısının manastıra çekilmek zorunda kalmış olmalarıydı. Sonradan küçük oğulları Mihail (1613) tahta seçildi ve Romanov Hanedanı'nın kurucusu oldu. Manastırda Filaret adını alan babası ise Karışıklık Dönemi'nin bir sonucu olarak ilkin Polonya'da uzun bir tutsaklık yaşadıktan sonra Moskova Patriği ve tahtın ardındaki güç olarak geri döndü.

Erken Rus döneminde, manastırlar toplum yaşamıyla sanıldığından daha ilgiliydi. Kentlerde veya yakınlarında bulunan manastırlar okuryazarlığın, tarihsel belgelemenin, kroniğe yazımının, Hıristiyan sanat ve müziğinin başlıca merkeziydi. Bu arada, ister kıdemli ve günah çıkaran papazlar (*startsı*) olsun, ister müstakbel piskoposlar

olsun, manastırların hırslı üyeleri, genelde iktidar figürlerine yakın duruyor ya da onlar üstünde etkili oluyorlardı. 14. yüzyıldan başlayarak manastırların kentlerin daha uzağında kurulmasıyla bu durum biraz değiştiyse de manastır ileri gelenleri Rus yaşamında büyük rol oynamaya ve Büyük Petro dönemine değin çarlar tarafından fazlaca dikkate alınmaya (onlara uzun ziyaretlerde bulunuyorlardı) devam ettiler. Büyük Petro'nun kendi kişisel yönetiminin başlangıcına damga vuran darbeyi büyük Teslis Manastırı'nın (1689) güvenli ortamında tasarlamış olması yeterince ironiktir. Ancak sıradan halk da manastırları sık sık ziyaret ediyordu (ve hâlâ da ziyaret etmektedir). Keşişlerin çoğu mütevazı bir çevreden geliyordu. Manastırlar yoksunluk içindekilere yardımda bulunuyor ve hastalara hastane hizmeti sağlayan tek kurum olarak da işlev görüyorlardı. Kuruldukları yerde ve bazen de bulundukları yerden çok daha ötesine uzanan büyük bir ekonomik güce sahiptiler. Batı'daki gibi sessiz ya da yalıtılmış keşiş ve rahibe tarikatları Batı'da yoktu. Aslında ayrı manastır tarikatları yoktu. Ortodoks diyarında başlıca ayrım, "coenobitic"[22] ve "idiorrhythmic"[23] gelir. Bu manastır düzeni toplumsal yaşamdan çekilmeyi ve kesintisiz ibadet etmeyi gerektirir.] manastırlar arasındaydı. İlkinde, bütünüyle Bizans Studious Manastırı'na özgü sıkı bir yönetim altında bir ortak yaşam sürdürülüyordu; ikincisinde, keşişler ve rahibeler büyük ölçüde kendi kişisel disiplinlerini kurabiliyor ve ellerinde bazı dünyevi mallar bulundurabiliyorlardı. Sağlam surlar içindeki manastırlar kale işlevi görüyor ve çoğu zaman müstahkem bir mevki ve sürgün ya da hapis yeri olarak kullanılıyordu. Rus'un hem gerçek hem sembolik coğrafyasında manastırların rolü büyüktü. İşin aslı, bugün erken Rus hakkında bildiklerimizin çoğunu tarihsel bilginin koruyucusu ve aktarıcısı olarak işlev gören manastırlara, özellikle de 11. yüzyılın ortalarında Kiev'de kurulmuş önemli Mağaralar Manastırı'na borçluyuz (*Eski Zamanların Öyküsü*'nde ve buradaki *Paterikon*'da bu manastırın ilk keşişleri hakkında ilginç ve eğlendirici bir dizi öykü anlatılmaktadır). Bu manastırın başrahipleri Kiev'in devlet meselelerinde güçlü ve bağımsız bir sese sahiptiler. Bazen de bu manastır anlaşmazlık içindeki prenslerin uzlaşmaya varabilecekleri yansız bir bölge işlevi gördü. Rus'un sonraki

döneminde (14. yüzyılın sonlarından başlayarak) Aziz Sergi tarafından Moskova'nın kuzeydoğusunda kurulan Teslis Manastırı benzer bir Rus kültür merkezi rolüne göz dikti;[24] her iki kurum da kralın ya da kilise yetkililerinin hayırseverliğinden bağımsız, uzgörülü kurucularının inzivaya çekildikleri yerlerde ortaya çıkmıştı.

Ortodoks kiliseleri daha başından merkezcil ve merkezkaç eğilimler arasında kendine özgü bir denge kurdu. Konstantinopolis en azından Ortodoksluğa bağlılığın ekümenik merkezi olarak (15. yüzyıla dek) Batı'daki Roma kadar önemli oldu; Konstantinopolis, hâlâ ayaktaki bir imparatorluğun merkezi ve ticaretin kavşak noktası olması bakımından Roma'dan farklıydı. Ancak Slavcanın kilise dili olarak kabul edilmesiyle birlikte (aslında Süryanice, Kıpti dili, Gürcüce zaten öyleydi) kiliselerin genelde etnik ve dilsel bir temel üzerinde ayrı ayrı kurulması merkezileşmeyi etkisiz kıldı. Ortodoks dünyada tinsel bağlılığın siyaset üstü iki önemli odak noktası daha vardı. Biri, tarihsel Bizans topraklarındaki Kutsal Kent Kudüs'tü. 7. yüzyılın sonlarında bu kent Araplar tarafından ele geçirildikten sonra da sayısız hacının hedef noktası olarak kaldı. Bizanslı egemenler burayı yeniden ele geçirmek için bir haçlı seferine çıkma gereği duymadılar (ilk Arap istilaları dalgasından sonra Bizanslılar Müslüman komşularıyla barış içinde bir arada yaşadılar. İslam genelde yeni bir dinden çok Teslis karşıtı bir Hıristiyan heretikliği olarak görülüyordu). Diğer önemli odak noktası ise Ortaçağ'ın ve aslında modern dünyanın en tuhaf ve en kalıcı kuruluşlarından biriydi. Ege Denizi'nin kuzey ucundaki Kutsal Dağ'ın, Aynaroz Dağı'nın özerk manastır cumhuriyeti, nüfusun yoğunlaştığı yerlerden yalıtılmış olmakla birlikte Ortodoks Doğu Avrupa'nın merkezindeydi. 10. yüzyıldan başlayarak buradaki manastırlar ve *skete*'ler tüm Ortodoks ülkelerden keşişleri ve halktan hacıları çeken bir mıknatıs; Ortodoksların en önemli buluşma noktası; tinsel düşünce alışverişinde bulunulan ve keşişlerin, dolayısıyla piskoposların elyazması kopyalama işi ve sanatsal üretim için yetiştirildikleri bir merkez haline gelmişti. Kilise ile devlet arasındaki denge, ki Ortaçağ'da Batı'da çok gergin ve çatışmalıydı, Doğu'da (hiç değilse kâğıt üzerinde) *symphonia*, "uyum" öğreti-

siyle sağlanmıştı. Bu, dünyevi ve dini yetkililere işbirliği için gayret göstermelerini buyuran bir öğretiydi ve her iki tarafın da hiç değilse ulaşmak istediği bir idealdi. Ortodoks Kilisesi genelde, Batı din tarihini kesintiye uğratan feci vahşet olaylarından uzak durdu. Haçlıları, din savaşlarını, cadı avlarını; ölüm cezasını ve köleliliği (her zaman tutarlı olmadıysa da) kınadı.

Dinsel öğretiyle ilgili iki önemli karışıklık, Ortodoks dünyanın siyasal yaşamında ve uluslararası ilişkilerinde dalgalanmalara yol açtığı gibi, Ortaçağ'ını (temelde Batı'ya özgü olan bu terim kullanılabilirse) da biçimlendirdi. Bu karışıklıklardan ilki, Kyrillos'un ve Methodios'un Slavlara yönelik misyonerlik faaliyetlerine başlamalarından hemen önce meydana geldi. "İkonakırıcılık" olarak anılan uzun süreli ve dikkat çekici bir kriz 8. yüzyılın büyük bölümünü ve 9. yüzyılın bir kısmını kapladı. 720'li yıllarda, Konstantinopolis'teki imparatorluk ve kilise yetkilileri, (putlar aleyhindeki) İkinci Emir'e bağlı kalarak, kiliselerde ve kutsal noktalarda figüratif betimi yasaklama kararı aldılar. Bu siyaset kan dökülmesine ve neredeyse iç savaşa yol açtı; Bizans İmparatorluğu'nu Hıristiyan dünyasının geri kalanından ayırdı. Tarihçiler, ikonokırıcılığın nedenlerini ve bunun ortaya çıkardığı gerilimleri çeşitli yönlerden (dinbilimsel, sanatsal, siyasal, ekonomik, toplumbilimsel, coğrafi, psikolojk –tarihsel nedenselliğe ilişkin küçük bir tutumlar antolojisi oluşturarak) değerlendirmiştir.[25] Ancak ikonalara desteğin öncelikle sıradan halktan ve manastırlardan geldiği ve sonunda, beklenmedik bir şekilde onların kazandıkları açıktır. Kutsal tasvirlerin ihyasıyla birlikte varılan sonuç, bu tasvirlerin işlevinin ve gördükleri itibarın sistemleşmesi oldu; bundan sonra Hıristiyan kültürünün görsel bileşeni, Ortodoksluğun temel bir özelliği haline geldi (bkz. 5. Bölüm, "İkonik Dünya").

İkinci karışıklık, 14. yüzyılın başlarında, "Hesykhia akımı"nın oluşumuyla ortaya çıktı; bu özellikle Kutsal Aynaroz Dağı'nda toplanmış Balkan keşişleriyle ilişkili bir akımdı ve Selanik Piskoposu Gregorius Palamas önde gelen sözcüleriydi. Hesykhia sözcüğü (düzanlamı "dinginlik" diye çevrilebilir) bazı ilk Kilise Babaları'ndan kaynaklanan bir öğretiye işaret ediyordu. Bu öğretiye göre

insan içsel duanın, tefekkürün ve fiziksel egzersizlerin yinelenmesi ve Tanrı'nın himmeti sayesinde Tanrısal Enerji'yi kavrayabilirdi. Bu, Tanrının insan tarafından gözlenebilir tek yönüydü ve Tabor Dağı'nda İsa'nın Nura Bürünüşü'nde görülen Yaratılmamış Işık olarak tasavvur edilmişti. Hesykhiacıların öğretileri, mantıksal işlemlerin, daha da önemlisi, örgütlenmiş dinin aracılığı olmadan Tanrı'yla temasa geçme olasılığına işaret ediyordu ve bu öğretiye yalnızca Batı Avrupa'daki skolastik ilahiyatçılar değil, Bizans toplumunun çeşitli kesimleri de şiddetle karşı çıkmış ve 14. yüzyılın ortalarındaki iç anlaşmazlık sırasında Hesykhia yanlısı ve karşıtı hizipleşmelerin ardı arası kesilmemişti. Slav ülkelerinde Hesykhia akımı kolayca tutunmuşa benziyor. Mistik Hesykhia teolojisi, kıyasıya tartışmaların ve iki konsilin ardından Ortodoks öğreti olarak onaylandı ve bugüne dek böyle kaldı. Hesykhia öğretisinin zaman zaman yeniden rağbet görmesi Rus ortodoks inançlılara gerçekten de otoriter olmayan dini köklerini anımsatmıştır; özellikle de 18. yüzyılın sonlarında, kilise yaşamının aksi takdirde sönük bir döneminde, keşiş ve bilgin Paysi Veliçkovski'nin ön ayak olduğu Hesykhiacılık bunda etkili olmuştur. Veliçokovski kadim, sofu tinsel öğütler derlemesi *Philokalia*'yı yaymıştır.

Rus'ta kilise kendi içinde bazı karışıklıklar yaşadı. Bunların bir kısmının kilisenin üzerinde zayıf düşürücü veya kötü bir etkisi oldu. Ne var ki bu türden bir olayın, yalnızca dinsel yaşam değil, Rusya'nın ülke olarak yazgısı açısından da dikkate değer ve olumlu bazı sonuçları olmuştu. Bu "münzevi akımı" denen bir hareketti. 14. ve 15. yüzyıllarda, münzeviler ve keşişler, büyük manastırlar ve nüfusun toplandığı merkezler biçimindeki bir "dünya"yı arkalarında bırakıp Rusya'nın kuzeyindeki engin, boş ormanlık arazileri kolonileştirmekte öncülük yaptılar. Radonejli Sergi (Sergey) (1321-91) –sonradan Aziz Sergi olarak Rusya'nın koruyucu azizlerinden biri sayılacaktır– tarafından başlatılan bu hareket tarihsel bakımdan karanlıkta kalmıştır. Bu hareket, Tatar egemenliğine (14. yüzyılın ortalarındaki Tatar yönetimi aslında önceki yüzyıldaki kadar baskıcı değildi); Moskova'nın yayılmacı amaçlarına ve uygulamalarına (çok geçmeden kolonileştirmenin meyvelerini toplama girişiminde

bulundu); dini itkilere ve hoşnutsuzluklara ne dereceye kadar bir yanıttı? (Ortodoks topraklarda Hesykhia akımını da doğuran genel tinsel uyanış havasıyla bağlantılı gibi görünmekle birlikte bu çok açık değildir.) Sergius'un "el değmemiş bölgesi" gerçek anlamda uzak olmaktan çok sembolik anlamda uzaktı. Radonej'in yalnızca birkaç kilometre ötesindeki –burası o gün bugündür haritalardan silinmiştir– ormanlık tepelerde ve Moskova'nın 70 kilometre kadar kuzeydoğusunda, bugünkü Sergiyev Posad kentinin (önceleri Zagorsk) bulunduğu yerdeydi. Sergius'un inziva yeri büyük Kutsal Teslis Manastırı haline geldi; burası aşağı yukarı yüz yıl içinde daha da ücra yaklaşık 200 din evinin kurulmasıyla sonuçlanan bir sürecin çıkış noktasıydı. Sergius'un yakın yoldaşı Permli Aziz Stepan bununla eşzamanlı olarak ilk büyük Rus misyonerlik girişiminde bulundu ve onun bu girişimi, tarihsel Rus ile Urallar arasında yer alan ve bugün Komi Cumhuriyeti olarak bilinen büyük bölgede yaşayan Fin-Ogur Perm (ya da Ziryan) halkının Hıristiyanlığı benimsemesiyle sonuçlandı. Aziz Kyrillos'a ve Aziz Methodios'a öykünen Stepan, Permlilere yalnızca kendi kilise örgütlenmelerini değil, kendi alfabelerini ve yazılı dillerini de kazandırdı; her ikisi de birkaç onyıl içinde Moskova merkezileşmesine yenik düştü. Sergius'a gelince; Moskova Büyük Prensi Dmitri Donskoy'un çocuklarının vaftiz babası oldu. Sergius'un Donskoy'u Tatarlara karşı direnişte bulunmaya kışkırttığı ve Kulikovo Savaşı'nın (1380) bunun bir sonucu olduğu varsayılır. Teslis Manastırı'nın başrahibi olmaya ikna edilen Sergius, kilise hiyerarşisinde yer aldı; ancak 1400 dolayındaki birkaç on yıl boyunca Rus kültürünün gerçek güç merkezi haline gelen bu manastır, bu dönemde, prensler arası hizipçi rekabetlerin dışında kalmaya çalıştı. 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında, Sergius'un ardılları "Trans-Volga Büyükleri" diye biliniyor ve çoğu zaman olduğu gibi, Orta ve Kuzey Rusya arasındaki bölünmeye işaret eden büyük ırmağın kuzeyinde yaşıyorlardı; yaklaşık 1500'den başlayarak bunlar, kilise ileri gelenleri tarafından giderek yıkıcı ve bireyci bir güç olarak görüldüler ve Korkunç İvan'ın iktidarının ilk yıllarında, sistematik olarak bastırıldıysalar da Rus Hıristiyanlığında önemli bir akım olarak iz bıraktılar.

Rus toplumunun eğitimli ve nüfuzlu kesiminin yanı sıra daha mütevazı kesimlerinden de yandaş toplayan Sergius'un bu hareketinin Rus halkının kendini ağırlıklı olarak Hıristiyan (yukarda sözü edilen "ikili inancın" uzun süre ayak diremesine karşın) saydığı bir evreye damga vurduğu düşünülebilir. Kendini "dindar olmayan" Tatarlardan (Altın Orda aslında bu sıralarda İslama geçmiş olduğu halde, Tatarlar hanları bile dahil olmak üzere birer birer Hıristiyanlığa geçecekti)) ayrı tutmanın keskin bir yoluydu bu kuşkusuz. Sonraki yüzyılda, yani 15. yüzyılda, Rus Ortodoksluğunu özel bir yazgının beklediği hissedilir oldu. Çok geçmeden Bizans'ın Floransa-Ferrara (1438) Konsili'nde kilisenin birliğini kabul etmesi baştakilerin Batı'ya satılmış olduğunu düşündürdü. Ruslar Konstantinopolis'e danışmadan yeni bir metropolit seçtiler ve Megapol Osmanlıların eline geçti (1453). Bu yüzyılın başlarında, Büyük Prens I. Vasili, görünüşe göre dualarda imparatorun adını anmadığı ve "Bir kilisemiz var ama İmparatorluğumuz yok" iddiasında bulunduğu için, Konstantinopolis Patriği tarafından kınanmıştı. Sonraki birkaç on yılda, yazınsal yapıtların propagandası yapılarak Rus'un özel bir dini (bunun uzantısı olarak siyasal) yazgısı olduğu iddiasında bulunulacaktı. Novgorod, dini erkin "Beyaz Cüppe"sinin yanı sıra sözde Vladimir'in Hıristiyanlığa geçtiği[26] zamandan kaldığı varsayılan çeşitli "eski Herson (Khersonesos) eserleri"nin mirasçılığında hak iddia etti; Moskova kutsal simgelerin Vladimir Monomah'a (annesi Bizanslı Monomahos ailesindendi) bahşedilmiş olduğunu öne sürdü. 1480 yılında Tatarlara haraç ödemeyi kesen Rusya, önemli tek bağımsız Ortodoks ülke olarak diğer Ortodoks ülkelerin lideri oldu ve kendine "Kutsal Rusya" payesini verdi. Bu terimle ilk defa olarak IV. İvan ile dininden dönmüş Prens Kurbski arasındaki yazışmada karşılaşıyoruz; Karışıklık Dönemi'nden (16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın sonları arasında) başlayarak yaygınlık kazanmıştır.[27] Belki de bir sözcük oyunundan veya sözel karışıklıktan ortaya çıkmıştı. Çünkü "Parlak Rusya" ifadesine çok daha önce rastlanmıştır ve bu iki sıfat ses olarak birbirine benzer (*svetlaya Rus/svyataya Rus*). Çerniyavski'nin ilginç bir şekilde gösterdiği gibi, her durumda bu, derin bir ulusal ruh duygusunu dile getirmek için, hâkim zümreden farklı olarak genelde Rus halkı için kullanılan bir ifadeye benziyor.

Rus Ortodoksluğu ve Heterodoksi

Rus Ortodoks Kilisesi'nin Aziz Sergius döneminden itibaren büyük bir halk kitlesinin bağlılığını kazanarak tam anlamıyla yerelleştiğini anlamamızla birlikte bünyesinde barındırdığı büyük gerilimleri de sezmeye başlıyoruz. Biri 14. yüzyılın sonlarında, diğeri 15. yüzyılın sonlarında olmak üzere iki önemli heretik öğreti ortaya çıkmıştır. Her iki öğretinin de gördüğü yaygın rağbeti ne derece halk inancının kalıntılarına borçlu olduğu bilinmiyor. İlk heretik öğretinin, Balkanlar'dan gelen Bogomilciliğin (ilk Paulosçuların ve çağdaş Batı Avrupalı Katharlar'ın veya Albi heretiklerinin inanç dizgeleriyle ilgili düalist bir inanç dizgesi) etkisiyle harmanlanmış bu tür öğeler içermesi olasıdır. Rusya'nın kuzeybatısındaki Novgorod ve Pskov bölgelerinde çok sayıda olan bu heretikler *strigolniki* ("kesiciler" –bu adın anlamı açıklık kazanmamıştır) diye biliniyordu. Bunların parayla terfi gibi çeşitli kilise uygulamalarına karşı çıktıklarına kuşku yoktur ve geç Ortaçağ'da Batı'daki reformcu dini akımlarla (örn. Lollardlar) ilişkili olabilir. Öğretileri hakkında çok az şey söylenebilir çünkü onlardan baskın çıkan hasımları bize onlar hakkında açık seçik ve tarafsız bir anlatı bırakmamıştır. "Yahudileştiriciler" (*jidovstvuyuşçiye*) denen ikinci heretik öğreti için de aynısı geçerlidir; bu ilginç adlandırma, 18. ve 19. yüzyıllara dek pek kullanılmamıştır. Kendi döneminde buna (karşıtları tarafından) yalnızca "Novgorodlu heretiklerin yeni ortaya çıkan sapkın inancı" deniyordu. Bu heretik öğreti ya da akım, öncelikle Fyodor Kuritsin adlı önemli bir devlet görevlisi sayesinde Büyük Prens'in maiyetindekiler tarafından kabul görerek *strigolniki*'den daha başarılı ve kalıcı olmuştur. Hiç kuşkusuz bu öğreti de çeşitli açılardan kilise yönetimini sorguluyordu; ne var ki Yahudileştiricilerin öğretisi konusunda bundan fazlasını bilmiyoruz. Bunun "Yahudiliğe özgü" öğeler içerip içermediği bile tartışmaya açıktır; içermesi durumunda, bu kuşkusuz dışarıdan geliyordu çünkü bu dönemde Moskova'da önemli bir Yahudi nüfus bulunmuyordu. Sonradan bu akımın karşıtları (öncelikle Volokolamsklı İosif) bunu, Rus'un Yahudi dini tarafından adeta ele geçirilmesine yönelik bir girişim

olduğu iddiasıyla karalamaya çalıştılar. Günümüzde bazı araştırmacılar, bilindiği kadarıyla Yahudileştiricilerin mirasında Talmudcu ve Kabalacı özellikler aradıkları halde bunları tanımlamanın kolay olmadığı görüldü. Önde gelen çağdaş uzman Yakov Luria, Yaratılış'tan sonraki yılları hesaplamakta bir İbrani yöntemi kullandıklarını öne sürmüştür yalnızca.[28] 15. yüzyılın sonlarının büyük bir merak konusuydu bu çünkü dünyanın sonunun geleceği ve Kıyamet Günü'nün 7. binyılın sonunda gerçekleşeceği düşünülüyordu. Ortodoks hesaplamaların çoğu Yaratılış'ı İÖ 5508'e tarihlendiriyordu. Dolayısıyla ürperti içinde beklenen yıl 1492'ydi. Şu açıktır ki heretikler batıni edebiyatı hatmetmişlerdi ve yeni İncil çevirileri ve yazılı polemikler yoluyla –ama asıl Başpiskopos Gennadios'un aracılığıyla– onlara karşı savaşılması gerekmişti. Ne var ki Gennadios, İspanyol Engizisyon örneğine başvurarak, gönülsüz seküler yetkilileri de bu kavganın içine çekti ve 1504 yılında toplanan bir konsilde, heretikler nihayet mahkûm edildiklerinde bazı önderlerinin idam edilmesini sağladı.

Rus Kilisesi'nin içindeki gerilimler hemen hemen bu sırada baş gösterdi. Dini yaşamın, özellikle de manastır yaşamının toplumsal ve bireysel düzlemdeki anlamlılığı tehlikedeydi. Volokolamsklı İosif (ö. 1515; bu yüzyılın ileriki yıllarında aziz ilan edildi) güçlü bir dille varlıklı manastırların halk indindeki yerini, törensel rolünü, himayeciliğini ve hayır işlerini savunmuştu. Buralardaki keşişler sofuluğa ve itaate dayalı katı bir yönetime bağlı kalıyorlardı. İosif'in görüşüne göre manastırlar kamusal işlevlerini yerine getirmek için büyük toprak sahibi olmalıydılar. Bu yüzden İosif ve yandaşları genellikle "malikler" (*styajateli*), bazen de "İosifçiler" diye adlandırıldılar. Karşı taraf ya da "Mülk Sahibi Olmayanlar", daha çok, kuzeydeki göllerle ormanlar arasında bir başına ya da küçük topluluklar halinde yaşayan ve Aziz Sergius'un mirasının reysel ardılları olan "Trans-Volga Büyükleri"yle ilişkilendirilmişti. Dini yaşamın servetten, toprak sahipliğinden ve dünyevi yüklerden vazgeçmek ve dayatılmış itaatten çok kişisel saikle telkin edilmiş yalın ve süssüz bir dindarlık yaşamı üzerine kurulması gerektiğine inanıyorlardı. Önde gelen sözcüleri, eski bir soylu ve yetenekli bir

polemikçi olan Vassian Patrikeyev'di. Akıl hocası olarak saygın Nil Sorski (1433-1508) figürünü benimsemişti. Önde gelen bir Trans-Volga ermişi olan Sorski, Aynaroz Dağı'nda bulunmuş ve buradan Hesykhia uygulamalarının sıkı bir yandaşı olarak geri dönmüştü (sonunda 1903 yılında resmen aziz ilan edildi). Nil, "Yahudici" heretiklerle mücadelede İosif'le işbirliği yaptıysa da[29] (bununla birlikte, onlara getirilen sert cezaları onaylamıyor olabilirdi) ılımlılığı, içsel bütünlüğü ve dünya malının reddini savunuyordu; 1503 yılında toplanan bir konsilde, manastırların toprak sahibi olmasını kıyasıya eleştirdiği sanılıyor. 19. ve 20. yüzyıllarda, ilkeli ve insancıl bir dindarlığın örnekçesi olarak Nil büyük ün kazanmıştır; buna karşılık İosif'in şeytanlaştırıldığı olmuştur. III. İvan döneminde (ö. 1505) Mülk Sahibi Olmayanlar, büyük bir kararlılıkla bir devlet inşa eden çardan olumlu bir yaklaşım gördüler. İvan'a göre büyük arazilere sahip kibirli bir kilise, gelecekle ilgili iyi bir beklenti olamazdı. Ancak İosif sonraki yazılarında, güçlü bir otokrasiyi ve kilise ile devlet arasında sıkı bir işbirliğini de destekledi; zafer sonunda İosifçilerin oldu ve yüzyılı aşkın bir süre boyunca onların görüşleri resmi olarak zorla benimsetildi.

İosifçi zaferin bir sonucu olarak ortaya çıkan katı ve son derece gelenekçi Ortodoks inanç dizgesi, Moskova'nın en kendine özgü çağına, III. Vasili ile oğlu IV. İvan'ın dönemlerine (ikisinin birlikte hâkimiyetleri yaklaşık 80 yıl sürmüştür) damga vurdu. Bazı tarihçiler, bu dönemde kilise ile devlet arasındaki ilişkiyi, Arnold Toynbee gibi kişiler tarafından *caesaropapism* diye adlandırılan ve dinin bütünüyle siyasal erke tabi olduğu bir sistemin örneği olarak görmüştür. Korkunç İvan, kuşkusuz kilise temsilcilerine de toplumun diğer kesimlerine davrandığı gibi (suçluluk gelgitleriyle karışık) paranoyakça bir küstahlıkla davranabiliyordu. Ancak kilise ile devlet arasındaki sözleşme hiçbir zaman tek taraflı olmadı; ne de *caesaropapism* modeli buna yeterince uygundu. Ne ki bu mesele burada tartışılamayacak kadar karışıktır. Kilisenin dinsiz ve adaletsiz bir çarı kınama hakkını saklı tuttuğu anlaşılıyor ve yakın zamanda atanmış olan Metropolit Filipp, 1569'da IV. İvan tarafından başlatılan "terör iktidarı"nın dorukta olduğu bir

sırada, Çarın özel ordusu *opriçniki*'yi zındıklık ve kanunsuzlukla suçlayarak bunu çarpıcı bir biçimde uygulamaya geçirmişti.[30] Filipp hapse atıldı ve büyük gayreti yüzünden öldürüldü ama daha bu yüzyıl sona ermeden halk tarafından aziz olarak görüldü; yeni patrik Nikon 1652 yılında onun naaşını Moskova'ya getirtti. Bu hareketin sembolik anlamı büyüktü.

Rus Ortodoks Kilisesi, 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına dek, hiç değilse görünüşte, kendi zaferlerinin damga vurduğu bir yüzyıl yaşadı. Heretikliğin üstesinden gelinmiş, Mülk Sahibi Olmayanlar'a[31] (*nestyazhateli*) yol verilmiş ve yekpare kilise-devlet yapısı kendini kabul ettirmişti. Bizans düşmüştü ama iktidarının mirasçısı Moskova özgürdü. 15. yüzyıldan beri Alman Haçlı "Töton Şövalyeleri" Baltık kıyı şeridini silahlı olarak taciz etmiyordu. IV. İvan'ın taç giymesiyle (1547) birlikte Rusya, resmen bir "Çar"a sahip oldu. Çar, Bizansvari şatafatlı bir Hıristiyan töreniyle kutsanmıştı. Kilise yaşamı çok geçmeden çalışkan Metropolit Makari ve "Yüz Bab Konsili" (*Stoglav*, 1551) tarafından merkezileşti ve düzgün bir temele oturtuldu. Kilise yazılarından büyük derlemeler yapıldı. Genç Çar yakında özel bir Rus "haçlı seferi"ne çıkacak, Kazan'ı (1552) ve Astrahan'ı zorla (Müslüman Tatarlar kılığındaki) zındıkların elinden alacaktı. Günlük yaşam, hiç değilse ilkesel olarak, *Domostroy*'da açımlanan düşünce doğrultusunda dindarca düzenlenmişti. *Domostroy*, 16. yüzyılda yazılmış, feci katı ama adil bir ev idaresi kitabıydı ve bu kitabın çeşitli çevirileri günümüze ulaşmıştır. Bu yüzyılın sonlarında Rus metropolit, patrik konumuna çıkarıldı. Bunun hemen sonrasında, Rurik hanedanı ortadan kalktığında ve siyasal erk "Karışıklık Dönemi"nde (*smutnoye vremya*, 1598-1613) çözüldüğünde, kilise kendini tehditle baş edebilir bir güçte buldu. Belli başlı Rus manastırlarında toplanan kilise hareketi, Polonya'nın ve İsveç'in Rusya'nın bütünlüğüne yönelik tehditlerinin üstesinden gelen bir halk direnişini başlattı. Genç Mihail Romanov'un çarlığa seçilmesiyle birlikte –babası– Patrik Filaret devletteki en güçlü kişi haline geldi. 1640'lı ve 1650'li yıllarda, Ukrayna'daki Ortodoks nüfusun büyük bölümü Polonya'dan koparak Moskova'ya bağlanma-

yı başardı. 1580'li yıllardan başlayarak Ortodoksluğun sancağı, Urallar üzerinden ve son olarak Sibirya boyunca Rus kâşifler, askerler ve koloniciler tarafından taşınmıştı. 1645'te Aleksey'in uzun hükümdarlık dönemi başladı. Aleksey en açık ve kararlı biçimde dindar olan çardı.

Ne var ki bu dönemde Rus Kilisesi açısından her şey göründüğü kadar iyi değildi. Metropolit Filipp ile IV. İvan arasındaki vahim zıtlaşmadan (1569) söz edildi. Ortodoksluğun en güçlü olduğu alan hiçbir zaman düşünsel yaşam olmadı (kılı kırk yaran eski felsefi geleneklerin 1453'e dek hüküm sürdüğü Bizans'la karşılaştırıldığında, Rusya bu bakımdan adamakıllı zayıftı) ve bu, IV. İvan'ın merkezileşmiş ve kuşkucu Moskova'sında adeta tam bir kesintiye uğradı. Zındıklıkla suçlanma korkusundan dolayı öğretideki en ufak bir söz bile sorgulanamıyor ve eleştirel bir biçimde incelenemiyordu. 16. yüzyıl Rus Kilisesi'nin en özgür ve insancı dehası, Sahip Olmayanlar'ın susturulmuş geleneğinin bir bakıma mirasçısı olan Maksim adlı bilge bir Yunan (eski adı Mikael Trivolis'ti ve Rusya'ya 1518'de gelmişti) resmen suçlanmış ve 1556'da ölünceye değin adeta tutuklu olarak manastır konutunda uzun yıllar geçirmişti. Ortodoksluk, 17. yüzyılda hem Katolikler hem Protestanlarla kaçınılmaz bir hal alan tartışmalar ve yüzleşmeler için yeterince donanımlı değildi.[32] Aslında Batılı bakış açısına göre Rus Kilisesi, çoğu zaman koparılacak olgunlukta bir meyveymiş gibi görünüyordu. Genelde Ortodoksluk öteden beri savunma durumunda gibiydi ve 1054 yılındaki Büyük Bölünme'nin önünde sonunda Roma'nın koşulları doğrultusunda çözümlenebileceğini sanmak için her türlü neden vardı. 16. yüzyılın sonlarında, ünlü Cizvit Antonio Possevino, Rusya'yı Katolik cemaate katılma konusunda kandırmanın olanaklı olduğunu düşünen Reform karşıtı birçok simanın öncüsüydü. III. Sigismund Polonyası, bu girişim için önemli bir sıçrama tahtasıydı. 1596'da Brest Birliği, Polonya-Litvanya topraklarındaki Ortodoks hiyerarşinin hatırı sayılır bir bölümünün (bununla birlikte dindışı kesimin daha az bir bölümünün) "Uniat" kilisesine geçmesini ve böylece papalığın denetimi altına girmesini sağlayarak önemli bir başarı göstermiş oldu. Ortodokslar ve Uniatlar arasındaki bazen

sert hatta şiddete varan gerilimler bugüne dek sürmüştür. Protestanlıkla ilişkiler, öğretisel farkların derinleşmesine karşın, genelde daha içten olmuştur. Bu durum, Doğu Avrupa'nın çeşitli yerlerinde rahip ve öğretmen olarak çalıştığı sırada Moskova Patriği Filaret'le tanışan ve daha sonra 1620'de Konstantinopolis Patriği olan Kyrillos Loukaris'in Kalvenciliğe büyük bir eğilim duymasına engel olmadı. Batılı ziyaretçiler arasında Moskova'nın gözle görülür geri kalmışlığına ilişkin yorumda bulunma ve çoklukla alay etme eğiliminin artmasıyla birlikte Ortodoks inancına ve ruhban sınıfına karşı horgörücü bir tutum sıradanlaştı ve hem Protestan hem Katolik yorumcuların Rusların Hıristiyanlığından kuşku duydukları oldu. Karışıklık Dönemi'nde, Polonya'dan ve İsveç'ten gelen tehdidin Rusların kendilerini resmi dinleriyle özdeşleştirmelerinde yardımcı olduğuna (üç yüzyıl önce Tatar fethi sonrasında olduğu şekilde) kuşku olmamakla birlikte, gördüğümüz gibi, Ortodoksluğun nüfusun büyük bir bölümü üzerindeki etkisi hafifti. Kendi gözlerinde Hıristiyan oldukları su götürmese de halk inanışı yaşamlarına düzen vermenin doğal bir yoluydu.

Fedotov'un kurala bağlanmış bir dindarlığın egemenliği olarak adlandırdığı "törensel iman bildirimi",[33] 16. yüzyılın ortalarından başlayarak Rus Ortodoksluğu açısından bazı beklenmedik sonuçlar doğurmuştu. Fedotov, aziz konumuna çıkarılan kimseleri basit bir sayısal ölçüt olarak alan Rus kutsallığındaki gerilemeye etkili bir biçimde işaret eder. 17. yüzyılda sayıları çok azalan söz konusu figürler yerel ve önemsizdir. III. Vasili ve Korkunç İvan "azizlerle konuşabiliyorlardı; dindar Aleksis (yani Aleksey) ise ancak onların kabirlerine ziyarette bulunabiliyordu".[34] Bununla birlikte, Vasili ve İvan'ın karşılaşmış olabileceği azizlerin dindar ya da tefekküre dalmış keşişlerden çok, kutsallığın popüler bir seyirlik veya söylenceyle ya da toplumsal hareketle kesiştiği kendine özgü bir Moskova yaşam biçiminin temsilcileri –yani "kutsal meczuplar" (*yurodivye*)– olması daha olasıydı. "Mesih uğruna akılsızlık" anlayışı, Aziz Paulos (Korinthoslulara 1. Mektup 4:10) dönemine ve ilk Hıristiyanlık dönemindeki ussallık karşıtı eğilimlere dek gider; Bizans'ta bu tür azizlerin birçok ünlü örneği vardı. Dünyevi



Resim 10: Aziz Vasili (yani Kutsanmış Basileios) ve Aziz Maksim'in *lubok*'u (yaygın baskı) –16. yüzyılda Moskova'da sıradan halkın büyük saygı duyduğu iki "kutsal deli" (renkli bakır oyma baskı, 1820'li-1830'lu yıllar).

kibre ve kehanet niteliğindeki kendi sözlerine dikkat çekmek için halkın gözü önünde taşkınlık yapıyor, onur kırıcı ya da kendini cezalandırıcı hareketlerde bulunuyorlardı. Moskova Rus'unda bu tip figürler, merkezileşmiş otokrasinin ve düzenlenmiş kilise yaşamının pençesinin sıkılaşmasıyla birlikte muazzam katlanarak arttı. Doğruyu söylemek gerekirse, bu tür "meczuplar" ne deli ne de hatta kıt akıllıydılar. Kendi "anti-davranış" örüntülerinin bir par-

çası olarak deli numarası yapıyorlardı (dolayısıyla Mussorgski'nin opera uyarlaması *Boris Godunov*'da etkileyici bir rol oynayan bu türün en ünlü kurmaca örneğine aslında "Ahmak" denilmemelidir ki genelde böyle anılmaktadır). Bazı kutsal delilerin (meczupların) önemli bir rolü de çarlar da dahil devlet büyüklerinin acımasızlıklarını ve adaletsizliklerini –çoğunlukla alegorik bir dille– eleştirerek söylenemez olanı söylemekti. Böylelikle, her dönemde ve ülkede görülen saray soytarılarının ve meczupların geleneksel bir görevini (*Kral Lear*'deki gibi) yerine getirmiş oluyorlardı. Ama *yurodiviye*'ler bunu kendiliklerinden iş edindiklerinden, burada ayrı bir dini yetke ve ayrı bir cüretkârlık söz konusuydu. Başta Giles Fletcher (1558) olmak üzere Moskova'ya giden Batılıların yorumları bu kutsal delilerin tipik ve olağan bir olgu olduklarını doğrular: "Gövdelerini ortadan saran bir kumaş parçası dışında çırılçıplak ve saç sakal birbirine karışmış dolaşmayı âdet edinmişler [...] Bunları peygamber ve ermiş yerine koyuyorlar ve onlara çok önemli biri hakkında bile akıllarına eseni söyleme özgürlüğünü tanıyorlar [...]", bu da "halkın onları sevmesini sağlıyor". Ancak dini ve dindışı otoritelerin çok geçmeden korkuya kapılmaları şaşırtıcı değildi; bu tür kişilerin yüceltilmesine son verildi ve bazılarının (Fletcher'a göre) işi gizlice bitirildi. Nasılsa ipin ucu kaçırılmıştı; saflarında sahtekârlar, sapkınlar, fırsatçılar veya gerçek akıl hastaları da bulunuyordu kuşkusuz. Yine de gerçekten yaygın bir olgu olan kutsal delilik, çok sayıda kıymeti kendinden menkul gezici ermişler, büyücüler ve kilisenin bünyesindeki aşırılık yanlılarıyla iç içe geçti ve bir olasılıkla hiç ortadan kalkmadı (çar ve çariçenin "dostu" konumuna yükselen ve 1916'da aristokratlar tarafından öldürülünceye değin yıllarca onların dostu olarak kalan Grigoriy Rasputin bunun aydınlatıcı bir örneğidir. O ne "deli" ne "keşiş"ti; çar ve çariçenin halktan tanıdıkları tek kişiydi).[35] Gerçek kutsal meczuplar arasında en dikkate değer olanı, kuşkusuz, IV. İvan döneminde yaşamış Kutsanmış Basileios'tu. Adı Kızıl Meydan'daki büyük Pokrov (Koruyucu Örtü) Katedrali'yle birlikte anılır oldu; böylesine anıtsal bir yapının ithafını halktan birinin "ele geçirmesi"nin çarpıcı bir örneğidir bu.

Mezhepler ve Bölünme

Moskova döneminin sonlarına doğru, 1650'li ve 1660'lı yıllarda, katı Moskova inanç dizgesini geri dönüşsüz bir biçimde sarsan ve ardından çatlamasına yol açan bir olay meydana geldi. Söz konusu olay, çoğunlukla Batı'daki Reform'a eşdeğer görülen Büyük Bölünme (*raskol*) idi. İşin aslı, bağlamı bakımından değilse bile bazı sonuçları bakımından Reform'a benziyordu. Ancak Batı'daki Protestanlığın, Rusya'daki gerçek karşılığı olan Mezhepçilik daha da önce ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, bunun kökleri söylenceler ve varsayımlar içinde kaybolmuştur. Bunun kökeni belki Yahudileştiriciler dönemine dayanıyordur; Matvey Başkin adlı birinin heretikliğine ilişkin davada (1554) yeniden su yüzüne çıkan "Trans-Volga" tinselliği akımına dayanması daha olasıdır. Tözdönüşümü ve Teslis konusunda Başkin'in öne sürdüğü iddia edilen görüşler kulağa açıkça Protestanca geliyordu. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında, Ortodoks Rusların Polonya-Litvanya devleti topraklarında karşılaşabileceği bir yığın gerçek Protestan vardı zaten; III. Zigmunt döneminde (1587-1632), güçlü Katolikleştirici tepki bunlardan bazılarını Moskova'ya sürdü. Bu mezhepler arasında en dikkate değer olan ve hakkında tarihsel kayıt bulunan ilk mezhep, kendilerini "Tanrının Halkı" diye adlandıran inançlılar grubundan oluşuyordu ama bunlara *hlisti*, "kırbaçlayanlar" adı takılmıştı; büyük olasılıkla kırbaçlama âdetlerinden dolayı değil, *Hlisti*, "İsalar" olarak bilinen sonraki önderlerinin adıyla yapılan bir sözcük oyunundan ya da bunun çarpıtılmasından dolayı böyle adlandırılmışlardı.

Hlisti'ler ilk ortaya çıkışlarını Çar Mihail dönemine, Kostromalı köylü Danila Filippov'un Murom yakınlarındaki Gorodno Tepesi'nde, kendini Orduların Rabbi ilan ettiği zamana tarihlendiriyorlardı; Flippov ve ardılı olan "İsalar", Oka-Volga bölgesinde ve 18. yüzyıla gelindiğinde, Moskova'da da yandaş topladılar. 1730'lu ve 1740'lı yıllarda devlet bu mezhepçilerin kökünü kazımak ve cezalandırmak için kararlı bir çaba gösterdiyse de bunlar dirençli çıktılar ve 18. ve 19. yüzyıllarda başka birçok mezhebe kaynaklık ettiler. *Hlisti*'lerin ortak yanları şunlardı: Kutsal Kitap'ın bağım-

sız bir incelemesine ve yorumuna dayanarak inancın az sayıdaki temel ilkesini çıkarmak (bu ancak Trans-Volga Büyükleri ve Yahudileştiriciler döneminden sonra olanaklı olmuştur); seçilmişler için sofuluk ve bekâret ideali; bağımsız, yarı gizli *tolki* (cemaatler) biçiminde demokratik ve eşitlikçi bir örgütlenme; ve "neşe" anlamındaki bir kökten gelen *radeniya* adıyla bilinen ve mum ışığında yapılan esrik toplantılar. Bu toplantılar ritüelleşmiş canlı bir dansla, çeşitli dillerde hararetli konuşmalar ve kehanetle noktalanıyordu. *Hlisti*'lerin sayısına ilişkin doğru bir kestirimde bulunmak zordur. Çoğu zaman Ortodoks ayinlere katıldıklarından, Ortodoks oldukları sanılabiliyordu. Şu veya bu zamanda 100.000'i aşmış olmaları olası değildir; yine de bununla orantısız bir etkileri vardı ve karizmatik rahip Kronstadtlı Johann (1829-1908) da dahil çok sayıda din adamı üzerinde etkili oldular.[36] *Hlisti*'den türeyen ya da bunun etkisi altında kalan birçok mezhep arasında kendi kendilerini hadım eden *skoptsi*'ler hakkında haklı olarak birçok dehşetli yorumda bulunulmuştur (hadım etme ve klitorisi kesme uygulamasının seçilmişler için İncil'deki "ateşle vaftiz"i temsil ettiğine inanıyorlardı). Aynı derecede kötü bir üne sahip bir diğer mezhep de Duhoborlardı (*duhobortsi*, "ruh güreşçileri"). Yalın Hıristiyanlıkları ve seküler erki reddedişleri, Lev Tolstoy'un kişisel din anlayışına yakındı. Öyle ki Tolstoy, 7.000'den fazlasının Kanada'ya göçünün parasal olarak desteklenmesinde öncü bir rol oynadı; bunlar Kanada'da ülke çapında dehşet saçmaya bir süre devam ettiler. İtaatsizlik ve iktidardakiler aleyhinde (kelimenin tam anlamıyla) çıplak gösteriler yaptılar. Akılcı ve çekici *molokane*'ler ("süt içenler"; Ortodoksların oruç döneminde süt içme yasağına uymadıkları için böyle adlandırılmışlardı) iki gruba ayrıldılar. Bunlardan *subbotniki*'ler (şabatçılar) Yahudilerin yazdıklarından ve uygulamalarından çok etkilenmişlerdi. Mezhepçiliğin az çok tuhaf başka birçok altbölümü daha vardı ve Napoléon tarafından Çarcı Deccal imparatorluğundan kurtarılacağına inananlar ve "Yeni Çağ" koluyla birlikte "Eski İsrail" de bunların arasındaydı; bu mezhebe bağlı olanlar, Dostoyevskivari bir tarzda, günah denizine dalmanın kurtuluş için gerekli bir prelüd olduğuna inanı-

yorlardı. Mezhepçilik Masonluğun da, ki 18. yüzyılın sonlarında Rusya'da güçlüydü, buna eklenmesiyle birlikte zaman zaman toplumun üst kesimine sızdı. 19. yüzyılın başında ve sonunda "ikincil din", *Savaş ve Barış* okurlarının hatırlayacağı gibi, bu kesimlerde yeniden rağbet görmüştü (ve sarayı arkasına almıştı). II. Yekaterina döneminden (Rusya'ya büyük çaplı bir Alman göçü oldu) başlayarak dinde belirgin bir Batı Avrupa, özellikle Alman etkisi hissedildi. Baptistler (başlangıçta Stundistler) Rusya'da hâlâ büyük bir Protestan varlığını oluşturmaktadırlar. Siyasi başkaldırının olduğu gibi Mezhepçiliğin de Rusya içindeki en büyük üreme alanı, step ülkesinin yakın zamanda iskân edilmiş ve Moskovalılara göre "El Değmemiş Bölge" olan orta-güney kenarı ve özellikle Tambov bölgesiydi. Devlet Mezhepçiliğe (ta 19. yüzyılın ortalarına dek) saldırganlığa da varabilen çeşitli tepkiler gösterdi ve Ortodoksluğa geçmedikleri takdirde bu insanları yer değiştirmek ve Kuzey Kafkaslar gibi ücra bölgelere gitmek zorunda bıraktı. Bu bağdaşık, kendine yeten mezhepçi cemaatler şarkılardan ve ilahilerden oluşan zengin bir halk mirası bırakmıştır; Kuzey Olonets bölgesinde yaşayan balad şarkıcısı bir köylünün oğlu olan önemli 20. yüzyıl şairi Nikolay Klyuyev (1884-1937) yazarlık kariyerine *hlisti*'ler için *Brotherly Songs* (Kardeşlik Şarkıları) yazarak başlamıştır.

Rus kültür ve inanç tarihinde mezhepçi olarak önem taşıyan Baptistler hiçbir zaman toplam nüfusun küçük bir bölümünden fazlasını oluşturmadılar. Sonuçları milyonlarca kişiyi etkileyen Büyük Bölünme'de ise durum daha farklıydı. Kaynağı, genelde Ortodoksluğun ve özelde Rus kilisesinin 17. yüzyılın başlarında yüz yüze kaldığı genel krizde yatar. Bir yandan kilise, Karışıklık Dönemi'nden daha itibar kazanmış olarak çıkmış, Moskova ve sınırları ötesindeki Rusça konuşan Ortodokslar için başlıca ya da birleştirici tek kurum haline gelmişti; söz edildiği gibi, "Kutsal Rus" terimi bu dönemde büyük yaygınlık kazanır ve çarcı devletten ayrı ve kimi zaman ona karşı duran bir Rus kavramını imler. Öte yandan, kilise yaşantısı hiç sağlıklı değildi. Ruhban sınıfın eğitimi yetersizdi; "ikili inanç" hâlâ yaygındı; ayinler büyük ölçüde anlaşılmazdı (eşzamanlı olarak farklı metinler okunuyordu. Bununla birlikte,

Rusça konuşma dili zaten yavaş yavaş Kilise Slavcasından ayrılıyordu); kutsal kitaplara yanlışlar ve anlaşılmaz şeyler sızmıştı; çeşitli Ortodoks ülkelerde farklı farklı uygulamalar vardı. Katolikliğin ve Protestanlığın (kimi zaman siyasal tehditle birleşmiş) düşünsel tehdidinden kaçınılamıyordu; ilahiyat felselefinin gelişimine ket vurulmuştu ve bilimin varlığından söz edilemezdi.

17. yüzyılın ilk yarısında, Moskova'daki kilise ve devlet yetkilileri, dini metinlerdeki yanlışları düzeltmek için çeşitli geçici önlemler aldılar (dini metinlerin tıpkıbasımının düzenli bir yöntemi olarak matbaanın gelişi bu metinlerdeki kusurları daha da gözle görülür bir hale getirdi). Bununla birlikte, tinsel yaşamda reformun farklı ve beklenmedik bir kaynağı olmuştu. Bu, taşranın derinliklerinde, Nijni Novgorod'u çevreleyen Orta Volga bölgesindeki ruhban kesimde, "Dindarlığın Partizanları [*revniteli*]" olarak bilinen bir taban hareketi biçiminde ortaya çıktı. Bu din adamları kendi yörelerinde dini gereklerin yerine getirilmesindeki gevşekliğe, sarhoşluğa, düzensizliğe ve "ikili inanç"a karşı yüreklice savaştılar. Çok geçmeden devlet yetkililerinden olumlu bir ilgi gördüler ve bunların bir bölümü Moskova'ya nakledildi; kıdemlilerden Ioann Neronov (1591-1670), Stepan Vonifatyev (genç, dindar Çar Aleksey ona günah çıkarmıştı) ve geleceğin iki önemli muhalifi de –Başrahip Avvakum Petrov (yak. 1620-82) ve gelecekteki patrik Nikon (Nikita Minin, 1605-81)– bunların arasındaydı. Diğerleri gibi evli ("beyaz") din adamları sınıfından gelen Nikon, çocuklarının küçük yaşta ölümü ve karısının rahibe olması üzerine manastırın "siyah" din adamları sınıfına katıldı. Bu ona yüksek kilise makamlarında göz kamaştırıcı bir kariyerin kapısını araladı. Önce kuzeyde, sonra Moskova'da manastır başrahibi, ardından Novgorod Metropoliti ve (1652) Moskova Patriği oldu. Aleksey'in çarlığının ilk yıllarında, partizanlar yükselmiş, ibadet kitaplarında ve özgünlüğünü yitirmiş dini ayin uygulamalarında yapılan düzeltme çarın buyruğundaki Nikon tarafından canla başla yürütülmüştü. Ne var ki modern metinbilimsel yöntemlerin veya ayrıntılı tarihsel bilginin var olmadığı bir çağda, bu tür düzeltmelerin açıkça sakıncalı olduğu görüldü. Bilginden çok eylem adamı olan Nikon, doğru çözümün Yunanca

kaynaklara başvurmak ("Rus olarak doğdum, inanç bakımından ise Yunan'ım" sözü ünlüdür) olduğuna karar verdi. Bu kaynakların elde edilerek ayıklanmasında bazı bilgi sağlayıcılara güvendi ki hepsinin kendine göre bir bakış açıcı vardı. Çok geçmeden eski meslektaşları, tüm basılı Yunanca kitapların Batı Avrupa'daki basımevlerinden çıktığı, bu kitapların kendilerinin tutarsız olduğu ve bir olasılıkla Latin yanlısı bir bakış açısıyla lekelendiği uyarısında bulundular. Öyle veya böyle, Yunanlar günahları yüzünden Konstantinopolis'ten yoksun kaldıklarından, din konusunda otorite sayılmaları zordu. Nikon ibadet kitaplarındaki düzeltmelerin yanı sıra ayinlerde birçok reform yapma işine de el attı. İnsanların yaşamında en büyük etkiyi bırakan reformlardan biri de haç çıkarma tarzındaki değişiklik olmuştu; herkes tarafından gün içinde birçok defa yapılan bir harekettir bu ve kutsal olana saygısızlık olduğu gibi yeni usüllerin dayatılmasını da sürekli hatırlatır.

Nikon'un eski meslektaşları kitaplarda hatta ayinin bazı yerlerinde yapılan düzeltmelere karşı çıkmadılar. Onun yenilik uğruna yeniliğe duyduğu görünürdeki doymak bilmez iştahı ve Moskova kilise geleneklerini tanımaması (1551'de toplanan *Stoglav* Kilise Konsili'nin kararları mahkûm edilmişti); şüpheli ortakları (bunların arasında yakın zamanda Kiev'e gelmiş bilginler de vardı);[37] görünüşte Katolikliğe yatkınlığı; Ortodoksluğa geçen Katolikleri suya batırıp çıkarma yoluyla yeniden vaftiz etme kuralını feshetmesi; en çok da buyurganlığı endişeye ve sonunda ayaklanmaya yol açtı. Abartılı bir törensellikle kilisenin kralıymış gibi davranıyordu. Görkemli yapıların inşa edilmesine ön ayak oldu (bunların arasında sonuncu ve en önemli yapı, Moskova'nın 40 kilometre kadar batısında yaptırdığı Yeni Kudüs Yeniden Diriliş Manastırı'ydı; birçokları tam da kilisenin adının dine saygısızlık olduğunu düşündüler). Nikon, kilisenin dünyevi erkten üstün olduğunun işaretlerini verdi; genç çar Polonya'ya savaş açtığında, Nikon, "Yüce Efendi" adıyla naip olarak atanmıştı.

Bölünmenin (*raskol*) ortaya çıkışı çokça öykülenmiştir ve ne tarafta yer alırsa alsın, tarihçilerin ister istemez bu konudan hoşlandıkları anlaşılıyor. Bu, başkişilerin gerçek yaşamdakinden daha

büyük göründüğü destansı bir öyküdür; Nikon, Avvakum ve Çar Aleksey Rus tarihinde, kişiliklerine dair iyi bir fikir oluşturabilecek kadar haklarında güvenilir bilgiye sahip olduğumuz ilk üç kişi olabilir. Kısaca, bölünmeyle ilgili başlıca olaylar şunlardı: 1650'li yılların ortalarında Nikon, kiliseye düzeltilmiş ibadet kitaplarını (Rusların gönlüne en yakın kitap olan Mezmurlar'la başlayarak) ve yeni ayin usüllerini dayatmaya başladı. Gelenekçilerin itirazlarına türlü yollardan karşı konuldu. Ailesiyle birlikte Dauria'ya uzun ve kahramanca bir yolculuk yapan Avvakum buraya papaz olarak gönderilmiş ama aslında sürülmüştü ve burada zorlu birkaç yıl geçirdi (bkz. s. 200-202). Ne var ki 1658 yazına gelindiğinde, zorba patrik ile Çar Aleksey –hâlâ ihtiyatlı ve dindar olmakla birlikte artık özgüvenli ve deneyimli bir hükümdar olarak olgunlaşıyordu– arasındaki "uyum" yıkılmaya başlamıştı. Kilisenin yeni kazanılmış Ukrayna toprakları üzerindeki iktidarı gibi hassas bir siyasi konuda kişisel hafifsemeler ama asıl önemlisi anlaşmazlık vardı.[38] Aleksey, Nikon'a "Yüce Efendi" demeyi bıraktı. Nikon Moskova'dan, Aleksey'le ortak projelerinden biri olan yarı inşa edilmiş Yeni Kudüs'e çekilerek risk aldı ve böylelikle kilisenin tepesinde bir iktidar boşluğu bıraktı. Aleksey serinkanlılığını korudu ve Nikon'un bu blöfüne meydan okudu. Sonunda Nikon'un (hevesli destekçilerden yoksun olarak) çara, çarın ona duyduğundan daha büyük bir gereksinim duyduğu görüldü. Yine de bu durum hep böyle gidemezdi ve çar sonunda (1666-67) iki Ortodoks patriğin katılımıyla büyük bir kilise konsili toplamayı sağladı. Bu dikkate değer olay ruhu, biçimi ve öne sürülen savlar bakımından bütünüyle Bizans'a özgü görünüyor. Avrupa tarihinde türünün son açık örneği olduğuna kuşku yoktur. Konsil, Bizans kilise kanunnamesine (*Nomokanon*) bağlı kalarak, "Her kim imparatora sorun çıkarır ve imparatorlukta düzeni bozarsa savunmasız kalır" diye öne sürdü, Nikon'u görevden aldı ve ardılını seçti. Nikon şehit olmayı beklerken keşiş konumuna düşmekle kaldı ve kuzeydeki Ferapontov ve Kirillov manastırlarına gönderildi. Manastırlarda (hâlâ kendini gerçek patrik olarak görüyordu) büyük bir huzursuzluk kaynağı olduğu anlaşıldı. Çardan uzun yaşadı ve sürgünden dönerken yolda öldü (1681). Nikon'un

hagiyografya niteliğindeki *Yaşamöyküsü* müridi Şuşerin tarafından yazıldı ve onun birtakım mucizeler yarattığını düşünenler vardı.

Konsil toplanıncaya dek gelenekçiler arasında umutlar yeşerdi. Avvakum geri döndü ve anlaşılan çardan destek gördü. Ancak Konsil, Nikon'un eylemlerini mahkûm ederken reformları savundu (Aleksey reformlardan yana ağırlık koymuştu). Bazı gelenekçiler uzlaşmaya ikna edildiler. Ancak bölünme artık resmileştiğinden, çoğunluk, muhalefet etme dışında bir seçenek olmadığını anladı; konsil, bundan yüzyıl önce, IV. İvan döneminde toplanan ve Moskova inancının köşetaşı olan konsilleri bilgisizlikle suçlamanın yanı sıra onları aforoz da ettiğinden, daha büyük bir muhalefet gösterildi. "Kadim Müminler"in ya da Ortodoksların deyişiyle "Eski Ayinciler" (*staroveri*, *staroobryadtsi*) (kendi gözlerinde "gerçek inançlılar") toplumsal ayrımcılığı, hukuksal yetersizlikleri, sürgünü, cezalandırmayı hatta ölüm riskini göze aldılar ve bazen de bu gibi durumlar için kışkırtıcı oldular. Beyaz Deniz'deki bir adanın üzerinde bulunan ve bölünme öncesinde bile "muhalefet"in kalesi haline gelen büyük Solovki Manastırı, uzun bir askeri harekâtla yerle bir edilirken, 1682'de (Aleksey öldükten sonra ayrılıkçılara karşı daha da sert önlemler alındığı sırada) Avvakum ve onun en uzlaşmaz meslektaşları Pustozyorsk'ta idam edildiler. Birçok Kadim Müminler cemaatinin iktidardakilere boyun eğmek yerine ahşap kiliselerinde kendi kendini kurban etti. Mussorgski'nin *Hovanşiçina* adlı yapıtının (Rus tarihinin bu dramatik dönemini opera tarzında kapsamaya yönelik tamamlanmamış ve belki başarısız bir girişim olmakla birlikte görkemlidir) düğüm noktasını böyle bir sahne oluşturur.[39] Kadim Müminler daha çok, uzak yerlere kaçıp sığındılar ve Sibirya, Orta Asya ve step ülkesinin (1671-72 yıllarında Stepan Razin'in önderliğindeki büyük Kazak isyanı ve yüzyıl sonra Yemelyan Pugaçov'un önderliğindeki isyan sırasında Kadim Müminler burada üzerlerine düşen rolü oynadılar) kolonileştirilmesinde öncü bir rol oynadılar. "Hacı Babalar" gibi Kadim Müminler'in de son derece gözü pek, becerikli ve çalışkan oldukları ortaya çıktı. Bunun farkına varan ve onaylayan Büyük Petro zulmü durdurduysa da kendine özgü pragmacılığıyla Kadim

Müminler'e çifte vergi ödetti. Ancak II. Yekaterina döneminde, bir olasılıkla onun bir devlet adamına yakışır niteliklere sahip uzgörülü eşi Grigori Potyomkin'in teşvikiyle ehliyetsizlik durumu kaldırıldı ve uzlaşma girişiminde bulunuldu. Ancak bölünme aşılamayacak kadar derin bir kültürel uyuşmazlık olduğunu gösteriyordu ve bu uyuşmazlık bâki kaldı. Çarlık dönemine ait hiçbir sayım istatistiği bunun boyutlarını tam anlamıyla ortaya koymadı çünkü devlet yetkilileri bunun etkilerini önemsiz göstermek derdindeydiler; ne ki bölünmenin hiç değilse ilk birkaç on yılında, nüfusun üçte biri ila yarısı kadarı resmi kiliseden uzaklaşmış olabilirdi. Bundan dolayı büyük ölçüde devlete ve topluma da yabancılaştı.

Kadim Müminliğin özü itibariyle nostaljik ve kötümser olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla doğası itibariyle apokaliptik bir umutluluk ve esincilik içeren mezhepçilikten çok farklıydı (bununla birlikte bölünmeciler ile mezhepçilerin "dışlanmış ortaklar" olarak sıkı bağlar kurdukları oldu). Georgiy Florovski'nin sözleriyle, "anılar ve önseziler ile tükenmiş bölünme bir geçmişe ve geleceğe sahip olduğu halde şimdiki zamana sahip değildi [...] Rusya'nın köksüzlüğünün, uzlaşıdan kopuşunun (*sobornost'*) ve tarihten çıkışının ilk nöbetlerine damga vurur [...] Kutsal tarih sona ermişti; kutsal olmayı bırakmış ve Merhametsiz olmuştu."[40] Bizzat çarın din değiştirmesiyle birlikte Deccal'in (ister gerçek bir kişi, ister kötücül görünmez bir ruh biçiminde olsun) hükümranlık zamanı gelmişti. İnançlılara kalan, "yitik Kitej kenti"ne ve hayal ürünü bir Moskova'nın felaket öncesindeki (Bölünme mi? Karışıklık Dönemi mi? IV. İvan'ın estirdiği "terör" mü?) organik toplumuna duyulan özlemden ibaretti. *Netovşçina* olarak anılan bölünmeci "olumsuzculuk" akımıyla aşırı bir yadsımaya ulaşılmıştı. Bu akım yalnızca erki ve kiliseyi değil, en temel ayinleri, dini ritüelleri hatta ibadeti ve haliyle dünya işlerini kirlendiği düşüncesiyle reddediyordu; inançlılar açısından geriye hayıflanmak dışında uygun bir şey kalmamıştı (tuhaf bir rastlantı mı yoksa herhangi bir etkilenim söz konusu oldu mu?– 1920'li yıllarda sanatta da benzer bir "yadsımacı" akım vardı: *niçevoki*'ler ya da "hiçbir şeyciler"). Bölünmenin kendi içinde de bölünmeler meydana geldi ve bu içinde bulunduğu durumu iyice

zorlaştırdı. "Papazcılar" (*popovtsi*) ruhban sınıfının gerekliliğine inanmaktan vazgeçmediler. Ne yazık ki Nikoncu reformları reddeden papazlardan hayatta kalan olmamıştı (hayatta kalan tek papaz 1656 yılında, bölünmenin resmileşmesinden çok önce ölmüştü) ve Papazcılar, Reformcular tarafından atandıkları halde dinden dönmüş Ortodoks papazlara güvenmek durumunda kalmışlardı. Papazcılar, dünyanın herhangi bir yerinde –belki de gözle görülmez Kitej kentinde, "Byelovodye" diye andıkları mitolojik diyarda (Orta Asya'da veya buradan ötede) ya da hatta Japonya'da– reformdan geçmemiş, gerçek bir kilisenin varolduğu ve günün birinde bu kiliseyle ortak bir dava güdebilecekleri umudunu beslemeyi sürdürdüler.[41] Resmi kiliseyle yeniden bütünleşmeye ya da yeniden uzlaşmaya kanmaya her zaman açık oldular ve *yedinovertsi* olarak anılan birçok "Tek-İnançlı" bu doğrultuda hareket etti.

Bununla birlikte, bölünmenin odağında "Papazsızlar" (*bespopovtsi*ler) yatıyordu. Bunlar daha çok –ve yetkililer açısından daha ele avuca sığmaz– sayıdaydı. Papazsızlara göre çarın ve kilise hiyerarşisinin dinden dönmeleri, papazlığı ve çoğu zaman kendi kendine uygulanan en temel ayinler dışında (çok tartışmalı bir konuydu) her şeyi geçersiz kılmıştı. Böyle bir "en aza indirgenmiş" ritüel yaşamının Kuzey Rusya'nın geniş ormanları bağlamında büsbütün yeni olmadığını belirtmekte yarar vardır. Burada bir din adamının yetki alanı yüzlerce kilometrekarelik bir bölgeyi kapsayabiliyor ve birbirinden uzak cemaatler nadiren bir papaz yüzü görebiliyordu; dahası, burada papazlar eski geleneğe göre cemaat üyeleri tarafından seçiliyordu ve onlara karşı sorumluydular. Papazsızlar başka altbölümlere de ayrılmışlardı ve daha aşırıcı kolları dünyevi toplumdan ve her türlü ritüelden daha da uzaklaşmıştı; Quaker'lara benzeyen "İbadetsizler", dinin gözle görülür her nesnesini ve kurumunu (kilise yapıları, Kutsal Kitap, Haç, oruç, kutsal emanetler, düğün ve cenaze törenleri, başlı başına ibadet) katışıksız bir içsel, tinsel anlamı olmadıkça yadsıyorlardı. "Gezginler" (*stranniki*) ise tam bir kaçak yaşantısı sürdürüyorlardı. Gizli saklı yaşıyor, üstlerinde (Deccal'in portresi ya da simgeleri bulunan) madeni para taşıyıp taşımama konusunda bile sıkıntı çekiyor, çarcı (ve Sovyetik) yönetimin ülke

içinde kullanma zorunluluğu getirdiği pasaport için başvurmaları durumunda dini olmayan bir ad kullanıyorlardı.[42] Bununla birlikte, Papazsız Kadim Müminler'in değerlerinin bütünüyle "yadsımacı" ve nostaljik olduğunu sanmak yanlış olur. Birçoğu tüccar, balıkçı, zanaatçı, avcı ve kâşif topluluğu biçiminde örgütlendi ve etkili oldu; özellikle yerleşik toplumun bir parçası olmalarına izin veren rejimle ufacık bir uzlaşıda bulunmaya hazır olanlar ve özellikle de en kuzeyde, Beyaz Deniz ve Kutup kıyıları yakınındaki bölgelerin "Kıyı Sakinleri" (*pomortsi*) için bu geçerliydi. Böyle çok ünlü ve başarılı bir girişim 1690'lı yıllarda üstün Denisov ailesi tarafından örgütlenmişti ve uzak ve tarımsal bakımdan verimsiz Vig Irmağı boyunca sıralanan bir dizi köyü, dini konutu ve çiftliği içeriyordu. Sıkı komünizm ve manastır ilkeleri doğrultusunda işletiliyordu ve I. Nikola (ne bölünmeden ne herhangi bir uyuşmazlıktan yanaydı) tarafından bastırılıncaya değin varlıklı bir tüccar yerleşimi olduğu gibi bilgilenimin, kültürün ve dini aydınlanmanın demokratik bir merkeziydi.[43] Kadim Mümin toplumuna neredeyse "koşut bir toplum"un başlıca merkeziydi ve Rusya'nın dört bir yanındaki üyeleri, yalnızca dini sorunlarla değil, ekonomi, disiplin ve adalet meseleleriyle de ilgili kendi aralarında karar veriyorlardı. Çarlık dönemi sonlarına gelindiğinde, Kadim Müminler topluluğunun içinde bütünüyle Rus bir posta servisi bile vardı ve bu devletinkinden de iyiydi; yandaşların ve muhbirlerin özel şifrelerini ve ağlarını kullanıyordu.

Kadim Müminler topluluğunun içindeki çeşitli inanç kollarının çok geçmeden bir uçta kurucularının formalist ve geriye dönük ritüelciliğini, diğer uçta kendine yeten bir içe dönüklüğü –buna göre tek "Tanrı tapınağı", tek kilise, inançlı bireyin kendisiydi– içerebilmiş olması dikkate değerdir. Her ne kadar bölünme yanlılarının müthiş dayanıklı, toplumcu ve direngen olması her zaman saygı uyandırdıysa da modern tarihçiler bu olgudan çıkarılabilecek anlam konusunda görüş birliğine varabilmiş değildir. Bir tarihçiye göre bölünme, Moskova kültürünün "çıkmaz sokağı"na işaret eder; bir diğerine göreyse, Avvakum ve Nikon temelde benzeş "Moskova peygamberleri"ydiler; bazı yorumculara göre Kadim Müminler, Rus toplumunun en iyi öğeleriydiler ya da Rusluğun

veya Rus kutsallığının elle tutulmaz ve değerli özünü biraz olsun içlerinde barındırıyorlardı. Bir diğerine göre halk inancının birçok arkaik yanını farkında olmadan korumuş kimselerdi; bazılarına göre bütün bu deneyim, Protestanlığın "aynadaki sureti"ydi. Bölünmenin her iki tarafı da Batı'daki durumla karşılaştırılmaya şiddetle karşı çıkardı. Yine de bölünmenin tarihi, Avrupa Reformu'nun ve 17. yüzyıl mezheplerinin tarihiyle yan yana getirildiğinde, bunun, Batı deneyimine koşut bir "diğer vaka" olarak Rus kültürünün müthiş örneklerinden birini oluşturduğunu yadsımak zordur. Bölünme, Rus halkının zorluklarla başa çıkma becerisini zor bir sınavdan geçirdi ve bu sınav verildi; Kadim Müminler kendileri için yeni toplumsal ve dini yaşam örüntüleri oluşturduklarından –hem de ne zor koşullarda!–, sonraki iki yüzyılda, Rusya'nın en gözü pek kolonicilerinin, tüccarlarının ve (bir yığın asinin yanı sıra) hür köylülerinin birçoğu onların arasından çıktı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Kadim Mümin varlıklı bir kentli tüccar sınıfı bulunuyordu. Bu sınıf, Eski Rusya'nın kültürünün ve sanat eserlerinin ciddi ve kapsamlı incelenmesini ilk destekleyenlerdendi. Böylelikle, tam da "Rusluk" kavramına yeni bir ışık tuttular.

Bölünme Sonrası

Büyük Bölünme'nin Rus inanç dizgeleri ve genelde kültür tarihinde belirleyici bir dönüm noktası olduğu açıktır. Rusya'da inancın (ve inançsızlığın) sonraki tarihini enine boyuna anlatmaya kalkışmak bu kitabın fazlasıyla kapsamı dışında kalır; ama nasıl ki bölünmenin önemini belirtmek için 18. yüzyıla ve daha sonrasına gitmek gerekmiştir. Ortodoksluğun sonraki yazgısına ve genelde inancın daha yakın zamandaki durumuna da hiç değilse bir göz gezdirilebilir.

Avvakum'un ve meslektaşlarının 1682 yılında Kutsal Cuma günü ölmelerinin Eski Rusya'nın sonuna damga vurduğunu söyleyenler olmuştur. Öyleyse yeni Rusya'nın doğuşunu, hiç değilse ideolojik bir bakış açısından 26 Ağustos 1698 tarihiyle belirtmek aynı derecede kesin bir saptama olabilir. Bu tarih Çar Petro'nun (kendi

teşvikiyle sonunda Babayurdunun Babası, İmparator Büyük Petro unvanını alacaktı) Büyük Elçilik Kurulu'yla birlikte Batı Avrupa'da bulunduğu bir yılı aşkın bir sürenin ardından başkente dönüşünden sonraki ilk günün tarihidir. Aradaki döneme karışıklık hâkim olmuştu. Bölünme yer etmekteydi; yetkililerin bunu bastırma yöntemleri ki çoğu zaman şiddet içeriyordu, işe yaramıyordu; Rus ekonomisi ve ordusu daha çok Moskova'nın dışındaki "Alman Yerleşimi"nde yoğunlaşmış kiralık binlerce yabancının egemenliğindeydi; Aleksey'in hayattaki büyük oğlu Çar Fyodor'un ölümünden sonra yerine kimin geçeceği konusunda belirsizlik yaşandı (bu sorun ancak 1696'da 24 yaşındaki Petro tek başına hükümdar olduğunda çözümlendi); tüfekli askerler (*streltsi:* yabancı paralı askerler yüzünden kendi yerini tehdit altında gören gününü doldurmuş yarı zamanlı bir askeri güç) birkaç ayaklanma çıkardılar. Bu ayaklanmalardan ilki onlara Moskova'da hatırı sayılır bir güç kazandırırken, ikincisi Petro'nun gelişinden hemen önce çabucak alt edilmişti.

Petro Moskova'ya dönüşünün ertesi gününde, aristokrasinin üyelerince törenle selamlandı ve onlara gülünç görünen bir harekette bulundu. Keskin bir jilet çıkarıp aristokratların sakallarını tıraş etmeye başladı.[44] Acı verici olduğuna şüphe olmayan bu hareket ne işin içindekilere ne genelde halka o kadar komik gelmişti. Bu Petro'nun bundan böyle izleyeceği "Batılılaşma" politikasının sembolik bir hareketi olarak yorumlanmıştır ve öyleydi de kuşkusuz ama aynı zamanda kendi seçkin hizmetlilerinin inanılmaz bir biçimde küçük düşürülmesini de (güç kırmak değilse eğer) temsil ediyordu ve kilisenin egemenliğine karşı skandal niteliğinde ve düşüncesizce bir saldırıydı. Ortodoksluk öteden beri doğal sakallanmanın erkeğin tanrısallığının Tanrı tarafından bahşedilmiş bir simgesi olduğunu savunmuştu ve hayvanları, şeytanları ve sapkın yabancıları Tanrı korkusu olan insanlardan ayırt etmeye yarıyordu. Tıraş olmak, geç dönemde Moskova'da bilinmeyen bir şey değildi ve Alman yerleşiminde de yaygın olmalıydı; Petro (bıyık bırakmakla birlikte) tabii ki tıraş oluyordu. Ne var ki Petro köylüler ve papazlar sakal bırakabilecekken, seçkin ve kentli bütün erkek sınıfına tıraşlı olmasını buyurarak ve bunun beraberinde ilk gruba



Resim 11: Büyük Petro'nun üst sınıfın tıraş olması talimatına ve yarım yüzyıl öncesindeki Büyük Bölünme'ye göndermede bulunan Berber ve Kadim Mümin *lubok*'u (yaygın baskı).

Rus, ikinci gruba Batı Avrupa giysileri giyme zorunluluğu getirerek sınıflar arasında hemen gözle görülür ve aşılamaz bir ayrıma neden oldu. Geri dönüp bakıldığında bu, organik görünen Rus toplumunun sonunu acımasızca simgeliyordu ve bu organik toplum zaten "Rossiya"ya dönüşmekteydi (bkz. s. 1-2). Bir hafta sonra Petro, böyle bir toplu tıraş daha buyurdu; bu kez ustura bir saray dalkavuğunun elindeydi. Günlerden I Eylül'dü ve eski Rus takvimine

göre 1699'un yani yeni yılın ilk günüydü. Rus gelenekçilere göre bin yıllık döneme ilişkin tehlike işaretleriyle ve habercilerle dolu bir zamandı bu. Uğursuz bir sayı olan 1666'da bölünmeyi resmileştiren konsil toplanmıştı. 1676'da Çar Aleksey, birliklerinin Kadim Müminliğin tabyası Solovki Manastırı'na son kez saldırdıkları ve manastırı savunanları katlettikleri hafta içinde ansızın ölmüştü. 1699 yılında pek çok kimse Deccal'in döneminin başlangıcına tanık olmayı bekliyordu. Petro'nun ne dereceye kadar bundan bile bile yararlandığı bilinmiyor. Ancak Moskovalıların yüreklerine korku salan bir hareketi başlatmakta gecikmedi. Moskova dışındaki yararsız ayaklanmalarından beri tutsak olan isyancı tüfekli askerlerin sorgulanmasına ve cezalandırılmasına başlandı. 1.200 dolayında kişi idam edildi. Birçoğu Moskova'nın en kutsal yeri olan Kızıl Meydan'da acımasızca ve halkın gözü önünde idam edilmişti; kırsal kesime gönderilen aileleri avuç açmak durumunda kaldılar. Çarın bu orantısız intikamı kendi halkına karşı açtığı bir savaşa benziyordu. Bundan kısa bir süre sonra (1700), yeni bir patrik seçilmesine karşı çıktı ve kilise aslında devlet hizmetlileri tarafından yönetilen bir devlet organına dönüştü; Petro'nun kendisi kimi zaman "naip patrik" olarak görüldü.

Petro'nun bu tutumu, modern ya da "batılılaşmış" bir tutuma benzemiyor. Yine de din meselelerinde hoşgörünün ya da iktidar uygulamada merhametin genelde Avrupa'nın çoğu yerinde kökleşmiş kavramlar olmadığını söylemek yanlış olmaz. Bu daha çok onun "Sarhoşlar Sinod"unun (bırakın bazı tarihçilerin "şen ortaklık" biçiminde yumuşatmasını, Petro için bunun "Cehennem Ateşi Kulübü'nden bile daha büyük bir anlamı vardı) töretanımaz neşesiyle ve hoyratlığıyla tutarlı, bilhassa taşkınca bir anti-davranıştı.[45] Bu "Sinod"un başında Petro'nun gizli polis şefi ve aslında onun *alter ego*'su olan uğursuz Fyodor Romodanovski figürü bulunuyordu. Romodanovski, Petro'nun saygı duyar gibi yaptığı bir "çar parodisi"ydi ve Büyük Elçilik Kurulu'yla birlikte bir buçuk yıllık yokluğu sırasında yerine naip olarak onu bırakmıştı. Petro'nun akıl karıştıran davranışının uğursuz "karnavalcılığı" (Mihail Bahtin'in kullandığı anlamda) akla ister istemez onun hayranlık duy-

duğu Korkunç İvan'ı getiriyor (babası Aleksey Mihayloviç'e ve bir olasılıkla Nikon'a da hayranlık duyuyordu ve onlardan çok şey öğrenmişti – Petro tüm bu Batılı âdetlerine karşın kendi Rus tarihini biliyordu ve bundan dersler çıkarmıştı). Aslında Petro göründüğü kadar dinsiz, dahası Ortodoksluk karşıtı değildi (büyük bir manastır ve birkaç kilise kurdu; kilisede ilahiler okumayı seviyordu ve bir yığın dini kitabı vardı). Onda başka türlü bir devlet kilisesine ya da hatta Quakercılığa merak uyandırmayı uman Batılılar düş kırıklığına uğradılar. Ancak Petro imparatorluğundaki herkese uyguladığı acımasız "yararlılık" ölçütünü kilise görevlilerine de uyguladı. Ayrıca, acımasız önlemler alarak bastırdığı muhalif öğelerin olası bir diğer odağı olarak dinden ürküyordu. Petro hem Devlete ilişkin hem –değerlendirebildiğimiz kadarıyla– kişisel psikolojik nedenlerden ötürü tam bir "töretanımaz"dı. Halkının çoğuna göre Deccal'in yeniden bedenleşmesi değilse eğer, gerçek çara yurtdışında bulunduğu sırada vekâlet eden bir Alman budalaydı (görüldüğü gibi, Petro'nun ikinci evliliğinden sonra hanedan üyeleri Rus olmayanlarla evlenerek hanedanı hızla "Almanlaştırdı"). Çarın imparatorluğun zorlu sınırındaki yeni başkenti Petersburg hiç Rus kentine benzemiyordu; günün birinde ansızın ortaya çıktığı gibi yine öylece ortadan kaybolacak bir Alman ya da Hollanda kenti parodisiydi; kutsallığı olmayan bir yerdi ve angaryaya zorlanan işçiler tarafından büyük cefayla inşa edilmişti. Öyle ki Kadim Müminler buraya adım atmayı reddettikleri halde Petro bu kentin onun "cennet"i olduğunu söylüyordu. Petro'ya göre bu kent, yalnızca "Avrupa'ya açılan pencere"yi değil, yeniden ele geçirilen Novgorod topraklarında eski Novgorod geleneklerinin canlanışını da temsil ediyordu. Ne ki halkın çoğuna göre Petersburg, dekor gibi yapıları, yabancı giysiler içindeki bürokrat ve yabancı kalabalığı, bir içbölgeden yoksunluğu ve bulunduğu yer bakımından zorluğuyla pek de "gerçek" değildi. Kentin bu tuhaf, belirsiz, maskeli balomsu niteliğinin Puşkin'in (*Tunç Süvari*) ve Nikolay Gogol'ün (*Palto, Nevski Bulvarı*) yaratıcı yapıtlarına yeterince yansıması için yüz yıl ve Andrey Belıy'ın *Petersburg*'unda nihai ifadesini bulması için bir yüzyıl daha geçecekti (bkz. 5. Bölüm, s. 268-270).

Petro'nun döneminde siyasal yaşam kadar inanç da yönünü şaşırmıştı. Ortodoks Kilisesi görünüşte bölünme fırtınasını atlatmış ama bir kültür tarihçisinin sözleriyle, "Rusya'daki bütün bu dini çekişme içinde asıl kaybedenin –Batı'daki gibi– mevcut Hıristiyan imanının canlılığı" olduğu açıklık kazanmıştı.[46] 18. yüzyılın büyük bölümünde Rus Kilisesi'nin bitmiş tükenmiş görünmesi şaşırtıcı değildir; fiilen tutsaktı, kendi başından yoksun bırakılmıştı, başpapazlarının devlet propagandacısından pek farkı yoktu ve çeşitli birkaç cephede birden tehdit altındaydı. Üst sınıf erkeklerinin, ki hepsi de zorunlu devlet hizmetinde bulunuyordu, Petro'nun reformlarıyla bağlaşmak dışında bir seçenekleri pek olmamıştı (bununla birlikte, kadınlarının aynı yönelimde olması daha az olasıydı).

Yüzyılın ortalarından itibaren Aydınlanma idealleri, Masonluk ve nihayetinde pan-Hıristiyan gizemciliğinin çeşitlemeleri eğitimli sınıfların birçok üyesinin inanç boşluğunu doldurur oldu; 19. yüzyılın ortalarından başlayarak bunların yerini tabii ki ateşli bir maddecilik, bilimsel pozitivizm (krş. İvan Turgenyev'in *Babalar ve Oğullar*'ı) ve çeşitli sosyopolitik eylemcilik türleri alacaktı. Bu arada 18. yüzyılın sonlarında, Ortodoksluğun kendi içinde bir hareketlenme ve yeniden canlanma oldu. Kilise, en zeki resmi önderi Platon Levşin'in (1775'ten 1812'ye dek Moskova metropolitiydi) yönetimi altında ciddi olarak ilköğrenim alanına yöneldi ve üniversitelerde hâkim olan Aydınlanmadan esinlenmiş özgür düşünceyi dengeleyici bir güç oluşturdu. 19. yüzyılın başlarında, üniversiteler genel olarak Batı'nın Aydınlanma düşüncelerinde Deccal'in suretini fark eden Mihail Magnitski ve (daha çok Joseph de Maistre'den esinlenen) daha başkalarının militanca Hıristiyan karşı saldırılarının bünyesinde birleşecekti. Yönetim, Ortodoks Kilisesi'ndeki canlanmayla doğal olarak ilgileniyordu. Çariçe Yelizaveta (Petro'nun kızı, 1741-61) ve II. Yekaterina (1762-96) dönemlerinde, toplumsal dengeyi sağlayan bir güç olarak kiliseye olumlu bir gözle bakıldıysa da bulunduğu ikincil konumda tutulacaktı. (Yekaterina döneminde manastır topraklarına el konuldu).

19. yüzyılın başlarında durum farklıydı. Amaçsız bir dindarlıkla dolu olan I. Aleksandr dini, Fransız devrim savaşları sonrasında Avrupa'yı hükümdarlar açısından güvenli tutmak için kurulan "Kutsal

İttifak"ın köşetaşı olarak görüyordu. Kendi saygınlığı 1812'de Napoléon karşısında kazandığı görünüşte mucizevi zaferle adamakıllı artmıştı; adeta tanrısal bir statüye işaret eden *blajenni*, "kutsanmış" unvanıyla ödüllendirilmişti (bunun aklını başından götürmesi şaşırtıcı değildir).[47] Ama 1812 yılı, Rusya'nın kadim inanç dizgesinin önemli bir bileşeni olduğu Rusluk ruhu açısından da zafer yılı olarak görüldü; ideologlar ve yazarlar çok geçmeden "Rus Tanrısı"na değineceklerdi. Bu, 1825 yılının usçu ve siyasal bakımdan ilerlemeci "Dekabrist" devrimcilerinin ve onlardan da çok yüzyılın ortalarının sözde Slavofillerinin ilgisini çekti. Devlet kendi çıkarlarını daha da gözetmek için dini canlanma üzerinde baskı uyguladı (Rus tarihinde 14. yüzyıldan beri –belki Hıristiyanlığın kabulüne dek gidebilir!– Birkaç defa görüldüğü gibi); I. Nikola döneminde, "Ortodoksluk, otokrasi, ulusal ruh (*narodnost*)" sloganıyla bir "resmi milliyet" ideolojisi resmen desteklendi; bu teslis, Stalin döneminde tuhaf bir biçimde hicvedildi; tüm sanatların resmi "yöntem"i olan Sosyalist Gerçekçilik, üçlü bir sloganla, "partizanlık (*partiynost*), ideolojik içerik (*ideynost*), ulusal ruh (yine *narodnost*)" ile tanımlandı. Görünüşte bir "inanç boşluğu"na katlanamadıklarından ya da belki kafaları ikili karşıtlıklar biçiminde işlediğinden, 19. yüzyıl sonunun ve 20. yüzyılın Marksist devrimcileri bile kendi dinlerini oluşturmaya giriştiler. Bunu ya –Lenin'i çileden çıkaran– "Tanrı inşası"* biçiminde ya da daha makbul görülen ve tam anlamıyla dinsiz bir inanç dizgesi konumuna yükseltilen militan ateizm biçiminde yaptılar. Bu ikincisinin II. Dünya Savaşı'nda (Stalin Ortodoks Kilisesi ile yarı gizli bir anlaşma yaptığında) fiilen çöküşü, geriye dönüp bakıldığında, Sovyet Komünizminin uzun bir zamana yayılan yıkılışının başlangıcını haber veriyordu.

Bununla birlikte, 18. yüzyılın son üçte birlik bölümünden itibaren Ortodokslukta görülen sahici canlanma, aslında onun kamusal konumuyla değil, uzlaşmacı ruhuyla (*soornost*) ve Slavofilleri onca büyülemiş bir toplumculukla ve diğer yandan, bireysel tinsel müritliğin *starets* geleneğinin yeniden rağbet görmesiyle (bunun en çok anılan yazınsal örneği Dostoyevski'nin *Karamazov*

* "Tanrı inşası", *Bogostroitel'stvo* Marksizmin katı materyalist bir yorumuna dayanarak dini yasaklamaktansa, sosyalist bir insanlık dininin kurulup örgütlenmesini savunan Rus Marksist fikir akımı. Başlıca temsilcileri Lunaçarski, Gorki ve Bogdanov'du -ed.n.

Kardeşler'indeki Peder Zosima'dır) bağlantılıydı. *Philokalia*'nın Paisi Veliçkovski (ö. 1794) tarafından (*Dorotolyubie* adıyla) Yunancadan Rusçaya çevrilmesi, kişisel (aslında manastır) tinselliğine ivme kazandırmıştı. Bu yapıt son derece etkili oldu ve yeni Rusya ile Paisi'nin 17 yıl geçirdiği Aynaroz Dağı'nın gelenekleri ve Trans-Volgalılar, özellikle onun ayrı bir hayranlık duyduğu Nil Sorski arasındaki bağların yeniden kurulmasına işaret eder. Rus tinselliğinin bununla ilgili son derece tipik bir özelliği olan bir olgu da –bana kalırsa, Ortodoksluğun dışına çıkması ve hatta her türlü dini aidiyeti yadsımış kişileri içermesi bakımından özellikle önemlidir– bireysel bilge, öğretmen ya da (modern çağda) sanatçı olgusudur. Doğru yolu bulup gösteren ve zor işlerin üstesinden gelen (eski dini *podvig,* "iş" geleneği) biri olarak ayrıksı, özgüdümlü, az çok sofu bir yaşam uğruna dünyevi başarıyı ve ödülleri geri çevirmiştir. Bu gelenek (modern çağda) bir 18. yüzyıl figürü olan Grigori Skovoroda'dan (1722-94) kaynaklanmışa benziyor. Skovoroda Kiev'de ve daha başka yerlerde parlak bir bilgin ve öğretmen olarak bulundu, Petersburg saray korosunda söylüyordu ve Macaristan'a giden bir diplomatik heyete katıldı; Latince klasik yazın ve erken dönem Hıristiyan yazını konusunda bilgiliydi. Skovoroda, tüm kapılar ona açık olduğu halde 1766'da cazip kariyerini bıraktı ve yaşamının son 30 yılında tarikat üyesi (mendicant) bir köy öğretmeni olarak Rusya'yı ve yurdu Ukrayna'yı dolaştı ve şiirler, felsefi diyaloglar ve çeşitli dini eserler yazdı. Skovoroda kendisini "Rusların Sokrates"i olarak görüyordu. Ortodoksluk ona fazla dar gelmesine karşın (demeçlerini kaleme almalarında Duhobor mezhepçilerine yardımcı oldu) bu dini bırakmadı; özgürlüğe yürekten âşıktı, panteistti, Sofya'nın, İlahi Bilgeliğin arayıcısıydı ve ona göre İncil düzanlamıyla değil, "simgeler evreni" olarak okunmalıydı. Ölümüne doğru kendi mezarını kazdı ve ardında unutulmaz bir mezar yazıtı bıraktı: "Mir lovil menya i ne poymal", "Dünya peşime düştü ama yakalayamadı".

19. yüzyılda kimse Skovoroda'nın mitolojik yaşamı ve kendini yadsıyışıyla pek yarışamasa da bazı önemli figürler aynı ruhla etkinlik gösterdi; (Aralarında Mayakovksi, Boris Pasternak ve

Nikolay Zabolotski'nin de bulunduğu) bazı 20. yüzyıl yazarları sayılmazsa, düşünür Vladimir Solovyov, sonraki yıllarda onun karşıtı Lev Tolstoy, ressam Aleksandr İvanov ama asıl mütevazı kütüphaneci Nikolay Fyodorov'un – "kardeşlik"in ve ölümün fethine ilişkin tuhaf felsefi öğretileri hem Tolstoy'un hem Dostoyevski'nin üzerinde etkili olmuştur. 20. yüzyılda bu tür sofu ermişler arasında düş gücüne sahip bilim insanı Konstantin Tsiolkovski, şair ve düşünür Velimir Hlebnikov, Vladimir Tatlin ve özellikle Pavel Filonov (1883-1941) gibi sanatçılar bulunuyordu. Aleksandr Soljenitsin, Sovyet günlerinde, bu geleneğe yakınlık duymuş olsa gerektir. "Matriyona'nın Evi" adlı öyküsünün sonlarına uyarladığı atasözü, Rusya'da inancın bazı öğeleri ve kökleriyle ilgili anlattıklarımızı noktalamaya yarayabilir: "Hiçbir köyün, ne bir kentin ne bütün ülkemizin onsuz ayakta kalamayacağı erdemli kişi".

IV

"Sözü Söze Ekleyelim"

Geleneksel Rus Edebiyatı

Dünyanın gözünde Rus edebiyatı belki de Rus kültürünün en görkemli parçasıdır. Dünyaca en çok bilinen, klasik Rus romanıdır ve Rus romanının parlak çağı şaşırtıcı ölçüde kısa sürmüştür; çeyrek yüzyıldan ibarettir. Tolstoy, Dostoyevski, Turgenyev ve İvan Gonçarov'un en iyi yapıtlarının hepsi II. Aleksandr döneminde (1855-81) yayımlanmıştır. Bu konuyla daha derinlemesine ilgilenenler, 19. yüzyılın başlarında Puşkin ve Lermontov dönemine ve daha sonrasında Çehov'a ve modernist "gümüş çağ"a dek giderek –hepsi yüzyıl kadar bir süreye yayılmıştır– daha kapsamlı bilgi edinebilirler. Böylelikle Rus edebiyatının, büyük beğeni toplayan anlatılardan daha fazlasına, özellikle son derece gelişmiş bir şiirsel geleneğe sahip olduğunun farkına varırlar. Bununla birlikte, dışardan pek az kişi (üstelik Rusların hepsi de değil), Hıristiyanlığa geçişten sonraki bin yılı aşkın dönemde, Rus kültürel bilincinde *literaturnost*'un ("edebilik") nasıl yer ettiğini anlar; ya da genelde Eski Rus yazını denen yazının ayrı bir geleneği oluşturduğunu

ve bunun etkilerinin hiç tükenmediğini görür. Üst sınıf davranış biçimleri gibi gelişkin yazınsal biçimler de Büyük Petro'nun "Batılılaştırma" düzenlemelerinden sonra kökten ve zorla değiştirilmiş olmakla birlikte temelde yatan birçok eski ilke, bozulmadan kalmış ve zamanla türlü şekillerde ortaya çıkmıştır.

Benzer durumlar resim, yontu, mimari, müzik gibi diğer gelişmiş sanat biçimlerinde de açıkça görülecektir. Her dalda biçemde, türde ve amaçta yapılan topyekûn yenilikler görünüşte (*yalnızca* görünüşte) "Ortaçağ'ın" sanatsal dizgelerini silip süpürmüştür. Bununla birlikte bu edebiyat, olması gerektiği gibi, dilsel pratiklerden ayrı düşünülemeyeceğinden, yeni yöntemlerin ani ve mutlak bir biçimde dayatılmasından diğer sanatlar kadar etkilenmemiş olabilir. 18. yüzyılın ortalarında, Batılı yazınsal biçemlerin yayılmasında etkili olan Vasili Tredyakovski ve Mihail Lomonosov gibi yazarlar, hangi nedenle olursa olsun, yeniden biçim vermekle meşgul oldukları yazınsal geleneğe büyük ilgi duymuşlardı. Bu ilgi, yüzyılın dönümünde katlanarak artmış ve Radişçev, Dekabristler, daha sonra Puşkin ve onun çağdaşlarının kuşağıyla birlikte edebiyatta "Rusluk" meselesine odaklanılmıştı. Yine aynı dönemde, 12. yüzyıla tarihlendiği düşünülen, *İgor'un Öyküsü*, daha doğrusu *İgor Destanı* (*Slovo o Polku Igoryeve*) adlı karmaşık, ustalıklı ve son derece özgün bir yapıtın keşfi (yak. 1795) heyecan uyandırmış ve Eski Rusya'nın el yazması mirasına duyulan merakı ve tarihsel ilgiyi körüklediği gibi Eski Rus edebiyatının doğası ve estetik nitelikleri konularında ortaya attığı sorular o gün bugündür zihnimizi meşgul etmiştir.

Bu edebiyatın ayrıntılarına inmek bu konuda bir veya birkaç kitap yazmayı gerektirir. Burada bu konuya değinmekteki amacım bunu Rus kültür tarihinin büyük resmine yerleştirmektir. Dolayısıyla her ne kadar birkaç önemli yapıta ilişkin kısa bir tanımlama yapacak olsam da öncelikle amaçladığım, Rusya'da yazınsal deneyimin artzamanlı doğası hakkında bazı genel ve öyle umuyorum ki bazı örneklerde özgün noktalar üstünde durmaktır.

İlk olarak, bazı öngözlemlerde bulunmak gerekiyor. Akademik yazında hemen herkes tarafından kullanılan "Eski Rus Edebiyatı" terimini biraz dikkatli kullanmakta yarar vardır. Bu ("Erken" ya

da "Ortaçağ" Rus edebiyatı çeşitlemeleri de), zamansal bir adlandırmadır ve yazınsal gelişimi tarihsel dönemleştirmeyle ilişkilendirir. Bunun, Eski Rus dönemi (yani Büyük Petro'nun reformlarına kadarki dönem) edebiyatının daha sonraki edebiyattan farklı bir nitelikte olduğunu imlediğini düşünmek yanıltıcı olur. Rus edebiyatında "modern" yazınsal biçemler (yani başka yerlerdeki Barok dönem biçemleri gibi) hiç değilse 17. yüzyılın başlarından itibaren, hâlâ büyük ölçüde Ortaçağ'a özgü bir yazınsal dizge içinde gözlemlenebilir (her ne kadar söz konusu biçemler o dönemde Avrupa ölçütünde başyapıtlar doğurmadıysa da). Yukarda da belirtildiği gibi, bu yazınsal dizgenin ikincil etkileri, "Eski Rusya"nın sona ermesinden sonra da görülür. Burada "Eski Rus Edebiyatı" yerine "Geleneksel Rus Edebiyatı" terimini öneriyorum. Bu, dönemsel olmaktan çok kavramsal bir terimdir.

Genelde sanıldığından çok daha "geleneksel" (ya da "eski") bir Rus edebiyatı vardır; bu edebiyata ait birçok eser hâlâ yayımlanmamıştır. IV. İvan döneminden kalma kapsamlı iki yapıt 20.000'i aşkın sayfadan oluşur ve her ikisi de elyazması biçimindedir. Daha da önemlisi, 12. yüzyılın başlarından 18. yüzyıla dek tarihlenen binlerce kronik bulunmaktadır ve bunların büyük çoğunluğu küçük veya ücra birçok yerel merkezde kaleme alınmıştır; yüzlerce sözlü epik şiirin çeviriyazısı yapılmıştır; çevrilmiş yüzlerce veya binlerce dini ve bilgisel yapıt da unutulmamalıdır. Bunların çoğu Bizans kökenlidir ve gelişmiş bir geleneksel yazının temelini oluşturur. Günümüze çok sayıda yapıt kalmış olmakla birlikte bir kısmının da ulaşmadığına kuşku yoktur ve yitik birçok kitabın bulunduğunu varsayabiliriz. Belki hâlâ yeniden keşfedilecek önemli yapıtlar vardır. Modern çağda bazı önemli ilk yapıtlar ortaya çıkarılmıştır ve bazıları tek kopyadır. Geleneksel Rus edebiyatının kalıcılığına gelince; kuş uçmaz kervan geçmez bölgelerde hâlâ Kadim Müminler olarak anılan cemaatlerin bulunduğundan ve elyazması dini polemik geleneğinin buralarda temelde 17. yüzyıla özgü bir çizgide bugüne dek sürdürüldüğünden söz etmek ilginç olabilir (ama bu ilginç olmaktan ibaret değildir).[1] Daha önemlisi, modernist Rus şiirinin gurusu Velimir Hlebnikov (1885-1922), sonuncu "Eski" Rus yazarı (yapıtını Batı

Avrupa kökenli her sözcükten arındırma derecesinde) olduğu iddiasında bulunabilmiştir. Şair Osip Mandelştam, onun hakkında (hayranlıkla) "hangisinin daha yakın olduğunu ayırt edemez; demiryolu köprüsü mü, yoksa *İgor Destanı* mı" diye yazmıştır.[2] Mandelştam'ın günümüz kuşağına kadarki takipçileri (örn. Viktor Sosnora), onun hâlâ kanlı canlı bir örnek oluşturmaya devam ettiğini göstermiştir ve bu örnek, modern Rus yazınının büyük bölümünü etkileyecek şekilde dalga dalga yayılmıştır. Hlebnikov hiç yaşamamış olsaydı bile eski Rus "edebilik" gelenekleri Aleksey Remizov gibi yazarlar aracılığıyla yeniden canlanacak ve 20. yüzyıla ve kuşkusuz daha sonrasına inandırıcılık katacaktı.

Geleneksel Rus edebiyatıyla ilgili belirtilmesi gereken diğer nokta da bunun birbirini tamamlayan iki önemli alanda var olduğuydu. Bunlar "gözle görülür" ve "gözle görülmez", diğer bir deyişle yazılı ve sözlü alanlardı. Tarihçiler, belli nedenlerden dolayı yazılı alana odaklanırken, sözlü alanı (*bilina* denen sözlü destanlarda olduğu gibi) ancak yazıya geçirilip de kalıcı bir "görünürlük" kazandığında dikkate alırlar; ortaya ilk çıkışlarından muhtemelen birkaç yüzyıl sonra yazıya geçirilen bu eserlerin çoğu zaman şaşırtıcı birkaç çeşitlemesi vardır. Erken dönemde Ruslar, anlaşılan, her iki alanın yalnızca birbirinden farklı olduğunun değil, birbirini bütünleyen doğasının da ayırdına vararak bunlara ayrı roller yüklemiştir (dolayısıyla örneğin lirik şiir, halk şarkıları biçiminde Rus yaşantısında belli ki çok yer tutmakla birlikte 17. yüzyıla dek yazılı edebiyatta yer almaz). Yazılı ve sözlü bu iki alanı sırasıyla "kutsal" ve "dünyevi" alanlarla eşleştirme düşüncesine kapılmak doğru olmaz. Yazılı söz, gerçekten de çoğu zaman kutsallık emareleri de taşıyordu ve bu konuya ileride döneceğiz. Ancak kuşkusuz tamamen tekdüze pratik amaçlar için de kullanılıyordu (ve modern çağ öncesinde yazınsal olan ile yazınsal olmayan arasındaki sınırı çizmek çok güçtür). Buna karşılık, yazılı olmayan, sözlü edebi yaratıcılık, doğrudan Hıristiyanlık öncesi Rus'tan miras alınmıştı ve her zaman "pagan" halk inancının emarelerini taşıdı; bununla birlikte, yüzyıllar içerisinde çok defa tuhaf bir dönüşüme uğrayıp "folklorikleşmiş" ve bir yığın Hıristiyan motif de edinmiştir; bu türden



Resim 12: Bir elyazmasının bölüm başlarındaki *Skomorohi* (ozanlar) biçimli büyük harfler. "Teratolojik" örgü bezeksel stil 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarının ayırt edici bir özelliğidir, krş. s. 190, 212.

bir yaratıcılığın en dikkate değer ürünleri gezgin hacılar (*kaliki*) tarafından okunan "ruhani şarkılar"dır (*duhovnıye stihi*). Demek ki kutsal/dünyevi dikotomisi ya da daha derin bir düzlemde Hıristiyan/pagan dikotomisi, geleneksel Rus edebiliğinde bir dereceye kadar gözlemlenebilmekle birlikte yazılı/yazılı olmayan alanlarla her zaman bütünüyle eşleştirilemez. Aslında sözlü edebiyatın kavramsal dünyası, Hıristiyanlaşmış Rus'ta inceden inceye ve anlamlı bir biçimde yazının kavramsal dünyasına sızmış ve en iyi bazı eserlere açıkça Rus lezzeti katmıştır: Örneğin, erken tarihli elyazmalarında deyiş, atasözü veya epik parçalar; *İgor Destanı*'nda pagan tanrıların stilist bir biçimde canlandırılması; *Sürgün Daniil'in Yakarısı*'nda nükte ve sözcük oyunu; Epifani'nin *Permli Stepan'ın Hayatı* adlı yapıtında köylü hayıflanmasının esrik dönüşümü; çeşitli askerlik öykülerinde epik şiir emareleri; Avvakum'un *Başrahip Avvakum'un Hayatı, kendi tarafından yazılmıştır* adlı kitabının birçok açıdan "folklorik"liği; *Sefaletin ve Bahtsızlığın Öyküsü* adlı eserde, yaygın insan yazgısı anlayışının ürkütücü canlandırması ve kişileştirilmesi; ya da *Muromlu Petro ve Fevronya'nın Öyküsü*'ndeki masal motifleri bunda etkili olmuştur. Genelde birçok stilist özellik –türlü antitezler ve koşutluklar, bağlaçsız dizilmiş yapılar, bilmecemsi formülasyonlar, hazır sıfatlar– folklorik alandan gelişmiş geleneksel yazına bile geçmiştir. Ters yönde bir etkilenme meselesini yani yazılıdan sözlüye doğru olanı değerlendirmek ise daha zordur ama Eski Rusya'nın hiç değilse son yüzyılında ve aslında Büyük Petro'dan sonraki ilk yüzyılda, böyle bir etkilenme bir dereceye kadar hissedilmiş olabilir. Cizeskij'in yazdığı gibi, Barok dönemde "Roman kısa öykü biçimindeki masala; aşk şiiri halk şarkısına; dini lirik şiir 'ruhani şarkı'ya dönüşmüştür."[3]

Benim önerdiğim yöntemle geleneksel Rus "edebiliği"ne bakmanın getirdiği bir sonuç da edebiyatın artık toplumun yalnızca okuryazar kesiminin işi olarak görülmemesidir. Eski Rus halkının ne oranda okuryazar olduğunu saptama yolunda büyük bir akademik yaratıcılık gösterilmiştir (16. yüzyılda Moskova'da bile bu oran pekâlâ yüzde 5'in altında olabilir. Oysa Tatar dönemi öncesinde Novgorod'da bu oran daha yüksektir).[4] Ne var ki bu tür



Resim 13: *Muromlu Petro ve Fevronya'nın Öyküsü*'nün elyazması illüstrasyonu (17. yüzyıl). Görünüşte hagiyografik bir yapıt olan bu öyküde (olasılıkla en geç 15. yüzyıla tarihlenir) birçok folklorik ve Hıristiyanlık öncesine özgü öğe vardır.

rakamların güvenilir olarak saptanması mümkün olsa bile kolayca doğrulanabilir kültürel bir anlamı olmayacaktır. Yazılı edebiyat alanı –hiç değilse bunun baskın dini bileşeni– kiliseler, manastır yemekhaneleri ve kralın maiyetindekilere yapılan okumalar sayesinde okuryazar olmayanlar arasında da yayılmıştı. Sözlü edebiyat –halk masalları ve şarkıları, sözlü epik şiirler, gezici ozanların (*skomorohi*) gösterileri yoluyla– modern çağ öncesi Rusya'sında istisnasız bütün halka ulaşacaktı; bununla birlikte devlet yetkilileri ve kilise bundan büyük hoşnutsuzluk duymuştur.

Bu genel gözlemlerimin sonuncusu ve en kapsamlısı, geleneksel Rus edebiyatı dünyasının en önemli ve en kendine özgü yanıyla, yani diliyle ilgilidir. Rus ülkesine Hıristiyanlığın gelişiyle birlikte bu yeni dinin ayrılmaz bir parçası olarak Eski Kilise Slavcası olarak bilinen olgun bir yazınsal dilin de getirilmiş olduğundan söz edildi. "Slavlara gönderilen Havariler" Kyrillos ve Methodios, yurtları Selanik'in içbölgesinde konuşulan Güney Slavcayı esas alarak, yardımcılarıyla birlikte Eski Kilise Slavcasını İncil'in, Kilise Babaları'nın, ilahiyatın ve genel olarak geç Antikçağ "yüksek kültürü"nün (yani karmaşık yapılarıyla ve büyük bir soyut sözvarlığıyla) kavramsal dünyasını ifade edecek yazılı bir dil olarak geliştirdiler. Bu dönemde (9. yüzyılın ortaları) Güney, Batı ve Doğu Slav lehçeleri, ki sonradan her biri ayrı diller doğuracaktı, aralarında anlaşacak kadar birbirlerine yakındı ve Havarilerin çevirileri (ve çok geçmeden özgün metinler) Moravya'da, Bulgaristan'da ve yüzyılı aşkın bir süre sonra Rusya'da aynı derecede kullanıldı. Dolayısıyla dini edebiyatın ve çeviri edebiyatının yazılı dili bütünüyle Rus ülkesine özgü değildi. Lihaçov'un deyişiyle bu, "Bizans-Slav kültür ortamı"nı oluşturuyordu: "Ortodoks güney ve Doğu Slav ülkeleri açısından bir tür ortak kültürdü ve Bizans kültürünün çeşitli Slav ülkelerine aşılanmasının bir sonucu olarak bu ülkelerde eşzamanlı bir biçimde tek bir bütünlük olarak gelişti... Ulusötesi bir kültürel ortamdı".[5] Riccardo Picchio ve daha başkaları bu topluluğu *Slavia Orthodoxa*, "Ortodoks Slav Dünyası" olarak adlandırdılar; bununla birlikte, bu dünya Slav olmayan bazı unsurları, en çok da Romanyalıları içeriyordu.

Kilise Slavcasının (böyle adlandırıyoruz) Ukrayna'da ve Beyaz Rusya'da konuşulan diller ile Rusçanın da atası olan Doğu Slav konuşma diliyle ve nihayetinde yazı diliyle nasıl bir ilişkisi oldu? Hıristiyanlığa geçiş döneminde, her ikisinin de hâlâ büyük bir ortak sözvarlığı, fonoloji ve morfoloji alanları vardı ve var olan farklar kolayca anlaşılabilir kurallı bir nitelikteydi. Eski Kilise Slavcası, sözdizimi bakımından kısmen Yunancaya dayanıyordu ve edebiyatının büyük bölümü buradan çıkmıştı. Ancak Eski Rusça zaman içinde dilbilgisini bazı karışıklıklardan arındırarak sözdizimi ve söz-

varlığı bakımından evrilirken, kanonlaşmış dini metinlerdeki yerleşik biçimlere saplanan Eski Slavca önemli bir değişim geçirmedi. Eski Rus döneminin sonunda, Heinrich W. Ludolf, çığır açıcı Rusça dilbilgisi kitabında (*Grammatica Russica*, 1696'da Oxford'da yayımlandı), "loquendum est Russice & scribendum est Slavonice" ("Rusça konuşmak, Slavca ise yazmak içindir") gibi mükemmel bir ifadede bulunduktan sonra dünyanın hiçbir yerinde Slavcanın aslında konuşma dili olmadığına işaret etmişti.

Rusça ile Kilise Slavcasının ayrı diller olduğu yolundaki günümüz anlayışının yanı sıra Ludolf'un bu sözü, Rus'un kendine özgü ve incelikli dilsel durumu konusunda ciddi bir yanlış anlamaya yol açabilir. Ortaçağ'ın başlarında, Batı Avrupa ülkelerinde, din ve bilginliğin dili, uluslararası bir iletişim aracı olan Latinceydi; yerel dillerde edebiyat ancak Ortaçağ sonlarına doğru yavaş yavaş ve gelişigüzel bir biçimde ortaya çıktı (sözlü epik şiirlerin ve benzer halk yapıtlarının yazıya geçirildiği ya da yazılı uyarlamaların bunlara öykündüğü bazı İskandinav ülkeleri gibi yerler dışında). Kilise Slavcasının Rusya'da ve diğer Ortodoks Slav ülkelerindeki rolü, Latincenin Avrupa'da Roma Patrikliği'nin (papalığın) egemenliğindeki çeşitli yerlerdeki rolüne benzer görünmektedir; ancak bu benzerlik yüzeyseldir. Latince beraberinde Hıristiyanlık öncesi geçmişinin yükünü de taşıyordu. Bu, (içinde barındırdığı sosyal ve siyasi iddialılık bir yana) dünyada o güne dek görülmemiş çeşitlilik ve zenginlikte bir edebiyattı. Latince tam anlamıyla gelişmiş bir dilsel dizgeydi, şiirsel ve retorik olandan konuşma diline özgü ve hukuksal olana dek türlü düzlemlerde kullanılabiliyordu. Oysa Kilise Slavcası açıkça kutsal Sözü Slavlara iletmek amacıyla bir yazı dili olarak oluşturulmuştu. Uygulamada, hepsi bariz bir şekilde dinsel olmayan mevcut malzemenin tercüme edilmesinin yanı sıra yeni yapıtların oluşturulması için de esnek bir araç olduğu görüldü. Yine de özü itibariyle kutsal bir dil olarak kaldı ve Ortodoks Slavlar için iftihar vesilesi oldu; onları kurtuluşa götüren başlıca yol olarak görüldü. Bu dil, Batı ve Orta Avrupalıların gözündeki Latinceden farklı olarak, kullanıcıları tarafından "öteki" olarak algılanmadı. Uzmanlar hâlâ sanki "Eski Rus yazın dili" Kilise Slavcasıyla yan yana var

olmuş ve her ikisi de yazarın seçiminin ya da yerine getirilecek görevin gerektirdiği kullanım için hazırdaymış gibi yazarlar. Ne var ki bu, hizmetinde "Kilise Slavcası" diye bir terimin bile bulunmadığı bir erken dönem Rus'unu şaşkınlığa düşürebilirdi. Kilise Slavcası dediğimiz dil onun gözünde, değil dilsel bakımdan yabancı olmak, Rusçanın kadim, ulu bir kullanım alanıydı; onun "kitabi" (günümüzdeki küçültücü çağrışımları olmaksızın) biçimiydi.

Çağdaş araştırmacı Boris Uspensky, Ludolf'un sözü edilen yorumda bulunmasına neden olan modern yaklaşımın yaygınlık kazandığı 17. yüzyılın ortalarına dek bu dilsel durumun ayırt edici bir özelliği olan temel "ikidilliliği" parlak bir biçimde çözümlemiştir. O zamana dek ikidillilik Rusça ile Kilise Slavcası arasında çevirinin (ve parodinin) olanaksız olduğu anlamına geliyordu. Tek olduğu düşünülen bir dil içinde işlevsel bakımdan farklı roller yerine getiriyorlardı. Bununla birlikte bu, bunlar arasındaki ayrımın güçlü olarak hissedilmediği anlamına gelmiyor. Sonuçta, bu "kitabi" dilin öğrenilmesi gerekmişti; değişmez ve "doğru" biçimleri vardı; tanrısal düzenin bir mikrokosmosuydu. Rusça yerel dil biçimleri ise değişkendi, düzenlenmemişti, "tanrısal değildi" ve bu yüzden pagan ya da şeytani bir gizilgüce sahipti. Uspensky'nin ifadesiyle,

> Rus dilbiliminin ve genel olarak kültürel bilincinin özgül niteliği esas itibariyle burada -dilbilimsel ve kültürel düzenek olarak ikidilliliğin işleyişinde- kutsal alana göndermede bulunmayan, anlambilimsel bakımdan yansız bir bölgenin bulunmadığı gerçeğini içerir. Bundan dolayıdır ki, kutsal ve Tanrısal olan ile bir bağlantının olmayışı temelde bunun karşıtıyla, yani Şeytanın dünyasıyla bir bağlantının olduğuna işaret eder.[6]

Uspensky, şaşırtıcı ve düşündürücü bazı örnekler verir (öğrendiğimize göre Rus folklorik geleneğinde Şeytan, ona verilen Rusça *çyort* adıyla anılmaktan hoşlanır ve Slavca *bes* teriminden ürker). Bununla birlikte, yazılı yerel Rusçanın kullanımı için son derece meşru alanlar da vardı: Pratik amaçlar için (buyruklar, kanunlar, mektuplar, elçilik iletileri vb.) ve –yazınsal gelişim açısından en ilginci– Slavcacılıkla az çok birbirine karıştığı bağlamlarda kulla-

nılıyordu. Bu karışımın sınırları bazen iyi çizilmiştir. Dolayısıyla Epifani'nin aslında Slavca yazdığı *Permli Stepan'ın Hayatı* adlı kitabının en kritik sahnesinde boy gösteren Permli büyücü, Rus konuşma dilinde konuşur (Uspensky ayrıca katedrallerde sahnelenen *Daniil'in Kitabı*'ndan türeme "dinsel tiyatro oyunu"nda Rusça konuşan Keldanilerden söz eder. Eizenştein'ın *Korkunç İvan*'ının ikinci bölümünde, bu oyun unutulmaz bir biçimde yeniden canlandırılmıştır). Bununla birlikte, çoğu zaman daha detaylı amaçların güdüldüğü bu tür stilist bir karma, daha karmaşık olabiliyordu: Dolayısıyla stilizmin damga vurduğu Slavcacılık yüksek bir etki yaratabilir ya da temelde Rus halk dilindeki kroniklerde veya askerlik öykülerinde İncil'i akla getirir; kendini Sürgün Daniil diye adlandıran yazar, okuru zekâsına hayran bırakmak için, halk dili ile okuryazarlığın dilini (Slavca) kasıtlı olarak bir arada kullanır. İlginç ve kendine özgü bazı Eski Rus yapıtlarından ve yazınsal türlerinden başka birçok örnek verilebilir.

Sözü edildiği gibi, 17. yüzyılın ikinci yarısında, bu ikidillilik sorgulanmaya başlandı Yerel Rusça ayrı bir dil olarak görülecek kadar Kilise Slavcasından uzaklaşmıştı. Yine de Rus dili ne o zaman (şaşırtıcıdır) ne 18. yüzyılda, Büyük Petro'nun reformlarından hemen sonra, Batı Avrupa'nın bütün bir yazınsal dizgesinin peyderpey Rusya'ya getirildiği dönemde bile Kilise Slavcası mirasına sırt çevirdi. 18. yüzyılın ortalarının en etkili şairi ve kuramcısı Mihail Lomonosov (Fransa, Almanya gibi yerlerdeki benzer girişimleri örnek alarak), 18. yüzyılın beğenisine göre karışık görünen yazınsal dili çeşitli türlere uygun üç stilist düzlemde dizgeleştirdi: "yüksek", "orta" ve "düşük". Lomonosov'a göre tanımlayıcı etken, her düzlemde kullanılan sözvarlığındaki Slavcacılığın miktarı ve niteliği olacaktı (Bir yanda, Ruslar açısından artık anlaşılmaz olan Kilise Slavcasının öğeleri, diğer yanda ham konuşma ya da lehçe biçimleri bu dizgenin bütünüyle dışında tutulmuştu). Lomonosov'un bu dizgesi uzun süre kullanışlı olamayacak kadar kılı kırk yaran ve zahmetli bir kılavuz olmakla birlikte –her yerdeki gibi Rusya'da da Barok dönemi izleyen Romantik çağın ilk dönemlerinin ayırt edici özellikleri olan yalınlık ve kendiliğindenlik ruhuna yabancıydı– il-

keleri bakımından sağlamdı. Puşkin döneminde bile hâlâ bazı "arkaizm yanlıları" vardı ve bunlar Rusçadaki gerçek yazınsal öğenin Slavca bileşen olduğunu ve bunun, Büyük Petro döneminden başlayarak (sözvarlığında, sözdiziminde ve stilde) Rusya'yı basan Batı Avrupacılık seline karşı bir set olabileceğini düşünüyorlardı; ulusal kimlik meselelerinin dil meselesiyle yakından ilişkili olduğunu söylemeye gerek yoktur. Yazınsal dile ilişkin sorunsalların sonraki tarihi kısaca şunu gösteriyor: 19. yüzyılda yansız, ortalama, türdeşleşmiş ve uluslararası bir temeli olan çok amaçlı bir dil üretmeye yönelik genel girişimin, bir yanda, folklorik öğelerden yana bir Rusça tarafgirliği (yarı okuryazarlık dili de dahil) ve diğer yanda, bunun Slavca bileşeninin süreğen diriliği yüzünden batması hep olasıydı. Dilin Slavca bileşeni, biçim ve türeyiş bakımından Slavca olan yeni bir soyut sözvarlığıyla güçlendirilmişti. Modern araştırmacı Boris Unbegaun, yazınsal Rus dilinin özü itibariyle Rusça mı Slavca mı olduğu konusunda matbu olarak akıl yürütmekten kendini alamamış ve ikincisinden yana bir sonuca varmıştır.[7]

Bu aslında kolayca karara bağlanacak bir mesele değildir. Tek söylenebilecek şey, modern Rusça yazı dilinin melez olduğudur; "ataları" standartlaşmış bir Rusça, Rusça halk dili ve lehçesi, Batı Avrupa'dan gelen ve Kilise Slavcasına ait bazı öğelerdir. Bunların arasında denge kurma becerisi modern Rus yazınına olağanüstü bir doku zenginliği kazandırmıştır; Gogol ve Dostoyevski gibi klasik 19. yüzyıl yazarlarının okuru bile bunu değerlendirememesi durumunda çok şey kaçırır; çeviride ise bu tür şeyler kolayca kaçabilir. 20. yüzyılda Belıy, Remizov, İsaak Babel, Andrey Platonov ve Zoşçenko'nun öne çıkan adlar arasında bulunduğu bir yazarlar ordusu kadim Rus "edebilik" geleneğinde kök salmış dilsel olanaklarla zekice ve parlak bir biçimde oynamıştır.

Bazı Özel Yapıtlar

Erken dönemde Rusya, *İlahi Komedya, Dekameron, Canterbury Hikâyeleri*, Dafydd ap Gwilym'in ya da Li Po'nun lirik şiirleri, İzlanda destanları ya da *Niebelungen Destanı* gibi Ortaçağ

edebiyatının "büyük yapıtlar" kanonuna girmiş ve ilkesel olarak her kültürden okurun anlayabileceği ölümsüz bir grup seçme başyapıt üretmedi. Rusya söz konusu olduğunda, yalnızca *İgor Destanı*'nın zaman zaman böyle bir konuma yükseltildiği görülür ve bu yapıt yadsınamaz özgünlüğüne ve şiirsel zenginliğine karşın ileride açıklık kazanacak nedenlerden dolayı bu yeri doldurmakta zorlanır. Bu edebiyatın insanlığın bilincinde yer tutamamış olmasının aslında içkin yazınsal değerle veya bundan yoksunlukla ilgisi olmayan apayrı nedenleri olduğu anlaşılıyor. Sorun, geleneksel Rus edebiyatında ve bunun içindeki tekil yapıtlarda, ne tuhaftır ki, anlaşılması güç bir yanın bulunmasıdır. "Yazınsal" metinler ile "yazınsal olmayan" metinler arasındaki sınırlar erken dönem edebiyatlarında olağan sayılandan daha bulanıktır. Bunların birçoğu son derece değişkendir ve günümüze ulaşmış versiyonlar belli ki birçok defa elden geçirilmiş ve yeniden yazılmıştır; bu metinler öyle farklı görünümlere bürünebiliyor ki bunları ayrı yapıtlar olarak belirlemek ve adlandırmak bile tartışmalı bir meseledir. Yeri gelmişken, bu metinsel dengesizlik, yalnızca yazımsal dikkatsizliğin değil, modern çağ öncesinde Rusya'daki edebi üretimin yöntem ve amaçlarının da bir sonucudur. Tanrısal otoriteyi ileten anlatımıyla kanonlaşmış dini yapıtlar zaman içinde belki ufak tefek değişikliklerle tekrar tekrar kopyalandı. 14. yüzyılın sonlarında ve 15. yüzyılda, Kilise Slavcasının eski normları göz ardı edilmeye ya da unutulmaya yüz tuttuğunda, bu dilin doğru yazımının ve diğer ilkelerin yeniden yerleşmesi yönünde güçlü (ama kesinlikle güvenilir bilgi içermeyen) bir akım Balkanlar'dan başlayarak Ortodoks Slavlar aracılığıyla yayıldı; bundan dolayı söz konusu akım, Rus edebiyat tarihçileri tarafından fazlasıyla uzun bir adlandırmayla "İkinci Güney Slav Etkisi" olarak bilinir (ilk etkilenim Hıristiyanlığa geçişten sonraydı). Bu aslında paradoksal biçimde Ortodoks ülkelerdeki önemli bir kültürel uyanış hareketinin bir parçasıydı ve bugün hâlâ kendi bağlamında yeterince anlaşılmamıştır.[8] Lihaçov bunu "Ortodoks Rönesans Öncesi" diye adlandırmıştır.

Geleneksel Rus edebiyatının değerlendirilmesine ilişkin en büyük sorun, söz konusu yapıtların belli bir bağlamda değerlendiril-

mesidir. Yalnızca metne odaklanan, her yönüyle "yeni eleştirel" ya da tam anlamıyla formalist bir yaklaşım bu edebiyatı anlamamıza pek yardımcı olmaz. Formalist yaklaşım, edebiyat dışı bağlamlara girmemiz durumunda sınırsız yarar sağlayacak ve yapıt zamanda veya mekânda bizden uzaklaştığı ölçüde daha yararlı olacaktır. Pek çok Batılı için erken dönem Rusya'sının uygarlık bağlamını anlamak bilinçli bir çaba gerektirir; Rusların kendileri açısından bunun zorlukları daha azdır ve kendi modern çağ öncesi yazınlarıyla, İngilizcede ancak Shakespeare'den ve İncil'in "Tasdikli Versiyonu"ndan sonraki dönemle karşılaştırılabilecek ölçüde tanışık olduklarını belirtmek önemlidir.

Bu ilk yorumların ardından, geleneksel Rus edebiyatı birçok bakımdan ne denli sorunsal bir nitelikte olursa olsun, bu edebiyatı incelemeye nereden başlamak gerektiği ya da en önemli başyapıtının hangisi olduğu konusunda hiçbir şüphem olmadığını öne sürmem şaşırtıcı gelebilir. Okurlarım, söz konusu yapıtın günümüzdeki adı olan "İlk Rus Kroniği" ile zaten tanışıktır. Ama birçok Rus bu kitabı, açılış sözlerinden dolayı daha renkli bir adla, *Eski Zamanların Öyküsü* olarak bilir. Bu, benzersiz bir yapıt olmakla birlikte Rus edebiyatı bahçesinde egzotik bir bitki olan *İgor Destanı* tarzında bir benzersizlikte değildir. Ulu bir ağacın gövdesinin benzersiz olması anlamında benzersizdir; birçok dalın çıktığı tek bir gövde. Birbirinden farklı görünse de aynı tözden olan, tek bir kökten beslenen uzuvlar. Bu ağacın "dallar"ını yüzlerce, bir olasılıkla binlerce kronik oluşturur kuşkusuz. Bunlar 18. yüzyıla dek (bu çağda ilk "modern" tarihçiler boy gösterdi; bunların bir bölümü, özellikle de vazgeçilmez Vasili Tatişçev, hâlâ Eski Rus kronikçilerinin ruhuna ve yöntemine sahipti) Rus topraklarında, ulusal ve yerel başkentlerin yanı sıra uzak bölgelerdeki manastırlarda da yeniden düzenlenmiş metinlerdir. Aslında çoğu kronikte, İlk Kronik'in, açık ya da örtük bir biçimde, giriş bölümünü oluşturması bunu, kaleme alındığı 1110'lu yıllara kadarki Rus tarihinin kanonlaşmış bir anlatısı haline getirir. Bu yapıtın sonraki yüzlerce yıl içinde durmaksızın yeniden ve yeniden okunup kopyalanması bunun Rus "efsanetarih"inin –tarih, sözde tarih ile tarihin taraflı



Resim 14: Elyazması tezhibi. Keşiş Silvester, Kiev'de Vydubitski Manastırı'nda İlk Kronik'i (ya da *Eski Zamanların Öyküsü*'nü, 1110'lu yıllar) yazıyor. Kilisenin kapısının üzerinde Başmelek Mikail'in ikona betimi görülüyor (16. yüzyıla ait *Resimli Kronik Özeti*'nden).

yorumunun harmanlanmasıdır ve her ülkede ulusal farkındalığın temelini oluşturur– temel bir bileşeni haline geldiğini göstermektedir. (Homeros şiirleri Antik Yunan'da ve Bizans'ta; Tevrat İsrailoğulları ve belki Shakespeare'in tarihi oyunları İngilizler açısından böyle bir rol oynamıştır).

Bu noktada tuhaf bir paradoksa işaret etmekte yarar vardır. Her ne kadar *Eski Zamanların Öyküsü*, Rus özfarkındalığı açısından çok önemli olduğu öne sürülecek kadar basit olsa da; tek başına antolojilere girmiş iyi öykülerle dolu olsa da; yıl yıl tutulmuş kayıtlar biçiminde oluşu (zaman zaman diğer başlıklara göndermelerin yapıldığı tekil "makaleler" biçiminde işlenmiştir) anlatı yöntemine ilişkin ilginç sorunlar ortaya koysa da özellikle Rus edebiyatının temel taşı olarak oynadığı rolün yanı sıra muhteşem bir ilk eser olarak rolü de genellikle göz ardı edilmiştir (İngilizcede ilk dönem Rus edebiyatıyla ilgili bugünkü standart eleştirel çalışmada bundan pek söz edilmez).[9] Burada *bütün* tarih yazıcılığının temelde yazınsal bir çaba olduğu yolundaki "postmodern" savı savunmak derdinde değilim. Yine de (muhafazakâr ve gelenekçi tarihçilerin tersine) bunun kolayca savunulabileceğini düşünüyorum. Benim vurgulamak istediğim daha çok *Eski Zamanların Öyküsü*'nün genel anlamda edebi olmaktan ibaret olmadığıdır; aynı zamanda özel ve dikkate değer türden bir edebi yapıt olduğudur; dikkatle düşünülerek oluşturulmuş kendine ait yapıları, altmetinleri, poetikası, ideolojisi ve kendi stilist donanımı vardır. Bunu gören az sayıdaki insandan biri olan büyük araştırmacı Cizevskij haklı olarak şöyle yazmıştır: "Eski kronikler yalnızca tarihsel eserler değil, büyük sanatsal değeri olan edebi yapıtlardır aynı zamanda."[10]

O halde neden bu "değer" hemen görülmez ve genel olarak kabul görmez? Öncelikle, öyle sanıyorum ki yorumcular bunu daha çok yazarlık, metinsel bütünlük, tarihsel kaynaklar ve olgusal güvenilirlik meseleleriyle (bunların önemli olduğu kabul edilmelidir) bağlantılı olarak inceleme eğiliminde oldukları için bu böyledir. Yapıtın kapsayıcı biçemine ve amaçlarına ilişkin bütünsel bir görüş benimsemek yerine bunu inceden inceye tahlil etmekle işe başlamışlardır. İkinci olarak, yine Cizevskij'den aktarırsak, İlk Kronik bir tür yazınsal ansiklopedi olduğu için bu böyledir. Yıl yıl tutulan genelde özlü tarihsel kayıtların arasına her türlü belge, resmi kayıt, savaş anlatısı, yaşamöyküsü, dini metinler –bunlar başlı başına çok çeşitlidir– veciz sözler, popüler (kimi zaman nükteli) öykücükler, tanıklığa dayalı bilgiler, kısa destanlar, çevirilerden alıntılar,

antropolojik gözlemler dağılmıştır. Hatta (önemli) bir noktada, Yunan bir filozofla uzun bir varsayımsal diyalog da yer alır. Çeşitli malzemelerden oluşan bu "kolaj", doğal olarak bir dizi uygun üslubu içerir. Katıksız bir tarihçi bakış açısıyla bile *Eski Zamanların Öyküsü* ilginç bir kurguya sahiptir. Ortaçağ'a özgü iki kronik türünün birleştirilmesine örnek oluşturur; yerel yıllıklar ve evrensel tarih. Bu "yıllıkçı" öğe bize Eski Rusya'nın kendine özgülüğüne, siyasal sorunlarına ve bunların üstesinden gelmeye yönelik çeşitli girişimlere dair bir fikir ve kayıt sunar; "evrensel" boyutu, Rusya'yı bir dünya coğrafyasına ve tarihine hapseder ve böylelikle tanrısal düzen –bir "tinsel coğrafya"– içindeki yerini belirler. Bu ikisi birlikte *Eski Zamanların Öyküsü*'nün düğüm noktasını oluşturur; Vladimir'in Hıristiyanlığa geçişinin uzun uzadıya anlatılan öyküsü – ve bu öykünün eğreti sonu (hiçbir tarihsel son, geçici ve eğreti bir bitişten daha iyi olamaz), torununun torunu II. Vladimir Monomah'ın hükümdarlığı ve kişi olarak oluşturduğu örnek (görüldüğü gibi –her ne kadar 1110'lu yılların kronikçisinin bunu bilmesi mümkün değildiyse de– düşmanlarını püskürterek ve çeşitli Rus prensliklerinin hizipçi, şiddet yanlısı ve dar görüşlü hükümdarlarını uzlaştırarak Kiev'in katışıksız Rus iktidarını öne sürebilmiş neredeyse sonuncu büyük hükümdardı).

Demek ki bu, İlk Kronik'in birbirinden ayrı, rastlantısal öğelerini birbirine bağlayarak "büyük anlatı"sını oluşturan üç lifli bir ipin dini lifidir. Diğer lifler –sıkı sıkıya örülmüştür ve çok defa kolay kolay birbirinden ayırt edilemez– öyle sanıyorum ki siyasal ve kültürel niteliklidir. İlk Kronik'in giriş bölümü siyasal öğenin işaretini verir. Burada yazar Kiev Rus'unun doğuşuna ve ilk hükümdarlarına ilişkin araştırmasını bildirmektedir; II. Vladimir Monomah (Kiev halkının seçtiği hükümdar) dönemindeki üstünlüğünün Kiev'e yeniden tanınması bitiriş için uygundur. Kronikteki siyasal öğenin iki doruk noktası vardır. Biri, "amacım üzerinize yürümek" (*hoçu na vı idti*) diyerek rakiplerine doğrudan korkusuzca gözdağı veren, kişisel rahatı önemsemeyen, kendi yıkımıyla sonuçlanan büyük bir step ülkesi egemenliği kuran arketipsel savaşçı-kahraman hükümdar Svyatoslav'ın dönemidir. Diğeri, onun oğlu I. Vladimir'in dönemidir.

Vladimir Kiev'e odaklanmış, hem ulusal hem uluslararası düzeyde uyum ve başarı sağlamış ve "hizmetlilerini (*drujina*) seven ve ülkede düzenin sağlanması, savaş ve ülkenin kanunları gibi konularda onlara danışan" bir hükümdardı ve Lehlerin, Macarların ve Çeklerin komşu hükümdarlarıyla barış içinde yaşadı.

Kültürel öğe, Rus ülkesinin aydınlanmasıyla ilgilidir. Düğüm noktası ise Vladimir'in oğlu ve sonuncu ardılı Yaroslav'ın dönemidir. Vladimir'in vaftiz olan büyükannesi Olga'dan ve daha sonra Vladimir'in kitabi öğrenimi yerleştirmeye yönelik sistematik çabalarından söz edilir. Vladimir böylelikle İsaiyah'ın "Kutsal Kitap'ın sözleri sağırlar tarafından duyulacak ve kekeleyenlerin dedikleri açıklık kazanacak" yolundaki kehanetini Rus ülkesinde gerçekleştirmiştir. Yaroslav dönemiyle ilgili, 1307 yılı başlığı altında, önce Kiev'deki büyük kilise Aya Sofya'nın ("Kutsal Bilgelik") kuruluş öyküsünü okuruz. Konunun akışı gereği bunu, Yaroslav'ın öğrenim adına yürüttüğü faaliyetlerin ve kitapların, genelde bilgeliğin övgüsü izler. Kitaplardaki sözler (kronikçinin güzel bir eğretilemesiyle) "evreni sulayan ırmaklardır; bilgelik pınarlarıdır; kitapların dipsiz bir derinliği vardır". Lihaçov ince bir yorumda bulunarak bunun kroniğin kendisi için uygun bir eğretileme olduğunu söyler: "Rus tarihinin destansı anlatısı uzun bir ırmağın kudretli akışıyla karşılaştırılabilir"; birçok akarsu kolunu bir araya getiren bir akıştır bu.[11] Kronikçi, Yaroslav'ın sayısız kitabı kopyalatmasını ve bunları Aya Sofya'ya (bu amaca uygun geniş galerileri ve yan odaları vardı) emanet etmesini anlatır ve "Kutsal Bilgelik" kilisesinin kuruluşunun, eğitime ve aydınlatmaya yönelik bu çabalarla nasıl yakından ilişkili olduğuna işaret eder. Aslında Rusya'da, sistematik kronikçilik bu aydınlanma programının bir parçası olarak doğmuş olabilir (ne var ki belgelerin kendisi günümüze ulaşmamıştır) ve *Eski Zamanların Öyküsü*'nün yazarının yararlandığı malzeme birikiminin bir bölümünü bu oluşturur; İncil'e ve Bizans'a ilişkin Yunanca yazılar (bununla ilgili tarihçi Georgios Hamartolos'un adını anar), hem Rus hem Viking epik öyküleri, hukuk belgeleri, stilize edilmiş konuşmalar, azizlerin yaşamına ve askerliğe ilişkin öyküler, insanlar ve mekânlar hakkındaki sözlü yerel gelenekler,

çeşitli olaylarda yer alanların tanıklık anlatıları (özellikle iki örneği, Kiev yüksek devlet görevlisi Vişata'yı ve oğlu Yan Vişatiç'i anar) da bu birikimin bir parçasıdır.

Eski Zamanların Öyküsü'nün büyük anlatısının iyimser bir nitelikte olduğu anlaşılıyor. Burada tanrısal himmetin seçilmiş bir halkla ilgili kendini göstermesi sergilenmiştir. Kronikçi, Rus aydınlanmasıyla ilgili doğadan yapılan bir diğer eğretilemede, I. Vladimir'i Rus toprağını saban sürüp ıslah ederken, "Bilge" Yaroslav'ı, inançlı Rusların yüreklerine bilgi tohumları ekerken ve "biz"i de hasat biçerken tasavvur eder. Yine de 12. yüzyılın başlangıcı açısından bakıldığında, Rus tarihsel süreci, hiçbir zaman vaat edilmiş huzur, bolluk ve aydınlanma ödülünü sunacakmış gibi görünmüyordu. Aksine işler hep ters gidiyordu: Dışta, Rus düşmanlarının, özellikle de göçebe Peçeneklerin ve Polovtsilerin zarar verici ve endişelendirici akınları ve içte, gevşek Rus federasyonunun bileşen parçaları arasındaki öldürücü rekabet ve çekişmeler söz konusuydu (bir yandan da hâlâ bütünüyle Hıristiyanlaşmamış bir ülkede, zaman zaman pagan telkinli halk ayaklanmaları çıkıyordu). Kronikçinin görünüşteki üstünlük taslama söyleminin (*triumphalism*) karanlık bir altmetni vardır. Şeytanın ve çevirdiği dolapların hiç de üstesinden gelinmemişti ve bu arada Tanrı, günahlarının cezası olarak Rus'un üzerine, onu yerle bir edecek step paganlarını gönderiyor olmalıydı (Ortaçağ'a özgü bu kadercilik, günü gelip büyük, istençli önderler ortaya çıktığında, onlara düzülen övgüyle alttan alta çelişmektedir).

Buna ve aslında kronikçinin bakış açısıyla sözlü sanatın çeşitli yönlerine açıklık kazandırmak için, ünlü kronikteki 1093 yılı başlıklı bölümün sonundan uzun bir alıntı yapmaya değer. Yarım düzine sayfa uzunluğundaki bu bölüm (insanın buna bir kroniğin mikrokozmosu diyesi geliyor), Kiev hükümdarı Vsevolod'un (II. Vladimir'in babası) ölümü üzerine yazılmış, ne ilginçtir ki, tarafsız bir yazıyla başlar. Ölümünün ardından yaşanan siyasal manevra ve rekabetler, uzun uzadıya anlatılmış bir savaşla ve sınır kenti Torçesk'in kuşatılamasıyla sonuçlanan ve Ruslar açısından bir felaket olan Polovtsi akınlarına yol açmıştır. Kronikçinin, gergin ve olaylı bu anlatısını, bu tür felaketleri tanrısal düzende haklı çıkarmaya

imkân veren avutucu özdeyişlerden ve kutsal metinlerden alıntılar arayışıyla keser. Bu felaketler, 1093 yılında önemli yortularla hatta yeni ve tam bir Rus yortusu olan Aziz Boris ve Gleb Yortusu'yla çakıştığından, iyice abartılmıştır: "Önünde sonunda paganları üstümüze salan Tanrı'ydı; onları kayırdığından değil, günahkâr işlerden uzak durabilelim diye bizleri cezalandırmak için bunu yapmıştı."

Bunun ardından hayıflanma ve kendini sorgulama, sonra da yenilginin sonuçlarının unutulmaz bir resmi gelir:

> Aramızda böyle bir duyguya ne zaman yer oldu? Şimdiyse herkesin gözü yaşlı. Aramızda sefalete ne zaman yer oldu? Şimdiyse her sokakta kanunsuzların öldürdükleri için matem tutuluyor. Polovtsiler bizi yağma edip Torçesk'e döndüler; halk açlıktan zayıf düşmüş ve kuşatmacılar karşısında boyun eğmişti. Polovtsiler şehri ele geçirip ateşe verdiler ve bu arada sakinlerini birbirinden ayrı düşürerek, birçok Hıristiyanı ailelerinden ve yakınlarından koparark kendi kalelerine götürdüler. Acı çekiyorlardı, kederliydiler ve dondurucu soğuğun, açlığın, susuzluğun ve sefaletin verdiği eziyet içindeydiler. Yüzleri çökmüş, bedenleri kararmış, dilleri iltihaplanmıştı. Yalınayaktılar ve üstleri başları çıplaktı. Ayakları dikenlerden parçalanmıştı. Gözyaşları içinde birbirlerinin sorularına cevap veriyorlardı: "Ben şu şu şehirde yaşıyordum" ya da "Ben şu şu köydenim". Böyle gözyaşları içinde kim olduklarını, nereden geldiklerini söylüyor, iç çekerek gözlerini Göğe ve tüm sırları bilen Yüceler Yücesine çeviriyorlardı. Yine de kimse Tanrı'nın bizden nefret ettiğini söylemiyor! Sakın böyle bir şey olmasın! Tanrı kimi bizi sevdiği gibi sevdi? Kimi bizi yücelttiği kadar onurlandırdı? Başka hiç kimseyil Herkesten daha çok gözetildiğimiz halde herkesten daha beter günah işlediğimiz için Tanrının gazabını üzerimize çektik. Herkesten daha çok aydınlanmış olduğumuz halde, Tanrının ne istediğini bildiğimiz halde bunu ve güzel olan her şeyi küçümsedik ve başkalarından daha kötü cezalandırıldık. Aslında günahkâr biri olarak ben kendi adıma Tanrı'nın gazabını sık sık ve çokça çekiyorum ve her gün günah işliyorum.

Aynı yıl İzyaslav Yaroslaviç'in torunu, Mstislav'ın oğlu Rostislav 1 Ekim'de öldü ve 16 Kasım'da Kutsal Meryem Ana Ondalık Kilisesi'nde defnedildi.

Demek ki kronikçi, tek bir yılın başlığı altında, dikkate değer bir dizi anlatısal ve duygusal efekti sıraladıktan ve hatta birinci tekil şahıs anlatımına geçtikten sonra yeniden duygularını belli etmeyen olay tutanakçısı rolünü üstlenir. "Kronikçi"den söz ediyorum ve 1110'lu yılların başlarında *Eski Zamanların Öyküsü*'nü derleyen kişinin olaylı 1093 yılını çok iyi anımsadığına kuşku yoktur. Yeniden vurgulanması gereken nokta, pek çok ayrı kaynaktan ve sonuçta birçok elden çıkan eski Rus kroniklerinin, yıldan yıla tutulmuş notlar toplamından ibaret olmadığıdır (ne var ki bu tür notlar bir şekilde tutulmuş olsa gerek). Bu kronikler daha ziyade özel olaylara mim koymak için kaleme alınmıştı ve bundan dolayı "ölçülü biçili" yapıtlardır. Çoğu zaman polemikçi bir amaç güderler. Başkalarına karşı şu veya bu kentten, prensten ya da dini figürden yanadırlar; bir olasılıkla bütün bir yerel boyarlar topluluğuna karşıdırlar. 15. yüzyıla ait bazı kronik derlemeleri (örn. Teslis Kroniği), dengeli, tam bir Rus perspektifi benimsemeye çalışırlar. 16. yüzyıla gelindiğinde, bu kronikler Moskova propagandasının aracı haline gelmiştir. Eski Rus tarihinin nesnel bir resmi ancak mevcut kronikler ve el altındaki başka belgeler genel olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkabilir. Ne var ki Rusya'da bu ikinci kaynaktan günümüze ulaşanlar, çoğu Batı Avrupa ülkesiyle karşılaştırıldığında, daha azdır.[12]

Kroniklerin edebi önemine ilişkin bu değerlendirmenin makul sınırlar içerisinde kalması gerektiğinden, bu tarzın her durumda belirleyici bir örneği olan *Eski Zamanların Öyküsü*'ne odaklanılmıştır. Bununla birlikte, birçok başka kroniğin biçem ve verdiği bilgi türü bakımından aynı olduğu sanılmamalıdır. Özellikle İlk Novgorod Kroniği hayli farklı bir tarzdadır; sözün tam anlamıyla pratiktir ve bu kente ülkenin bir ucundaki kendine özgü varlık biçimini veren iklim koşullarına, coğrafi duruma ve çevreye ilişkin bilgilerle doludur. İpatyev elyazmasında bulunan ve *Eski Zamanların Öyküsü*'nün bir devamı olarak 13. yüzyılın ileriki yıllarını kapsayan Galiçya Kroniği ise tersine kesintisiz bir anlatıdır ve tutarlı bir biçimde duygusallaştırılmış taşkın retorik tonu dikkate değerdir. 1201 yılı başlığı altında verilen unutulmaz bir olay, Polovtsilerin

haddinden fazla maceracı iki önderinin (han), Sirçan ve Otrok'un anayurtlarına dönüşünü anlatır ve Rus'un düşmanlarıyla kurulan empatide yeni bir aşamayı gösterir:

> Büyük Prens Roman [...] Büyükbabası Momomah'tan aşağı kalmadı; Otrok'u Kafkaslar'ın ötesine, Abhazya'ya sürdü. Oysa Sirçan balıkla geçinerek Don kıyılarında yaşamını sürdürdü; bu, Vladimir Monomah'ın altın miğferiyle Don'dan su içtiği ve tüm topraklarını ele geçirdiği dönemdi ve lanetli Hagarenleri (yani Müslümanları) buradan dışarı sürdü. Vladimir'in ölümü üzerine Sirçan'la birlikte yalnızca tek bir ozan kaldığında, Otrok onu şu mesajla Abhazya'ya gönderdi: "Vladimir öldü, yurduna geri dön kardeşim: Bu sözlerimi ona tekrarla ve ayrıca ona Polovtsi şarkıları söyle; hâlâ gönülsüz görünürse, ona pelin dediğimiz ottan koklat biraz." Ne ki Sirçan ne dönmek ne şarkıları dinlemek istedi. Bunun üzerine ona pelin verildi. Bunu koklamasıyla birlikte gözyaşlarına boğuldu ve şöyle dedi: "Aslında insanın kemiklerini kendi toprağına yatırması yabancı diyarlarda başarı kazanmasından yeğdir." Ve ülkesine geri döndü. Ondan Konçak dünyaya geldi; Sula Irmağı'ndan avuç avuç su içen ve yemek kapları omzunda yürüyen Konçak.

Konçak'a bu gönderme, bizi Tatar dönemi öncesindeki Rusya'nın önemli bir diğer yazınsal yapıtına, *İgor Destanı*'na (*Slovo o Polku Igoryeve*) götürür. Konçak'ın burada da rol aldığı görülmektedir. On beş yirmi sayfa uzunluğundaki bu anonim yapıtın son derece şiirselleştirilmiş bir düzyazı biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Burada önemsiz bir hükümdar olan Svyatoslav'ın oğlu İgor'un göçebe Polovtsilere karşı başlattığı gözü pek sefer, step ülkesinde (yeri tespit edilmemiş) Kayala Irmağı'nın kıyısındaki yenilgisi, İgor'un Konçak ve Kazak hanları tarafından tutsak alınışı ve ellerinden kaçıp eve dönmesi anlatılır. Çeşitli kroniklerde aynı akınla ilgili anlatılanlar bu olayı 1185 yılına tarihlendirir; genelde *İgor Destanı*'nın bu tarihten hemen sonra kaleme alındığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, bunun modern çağa ulaştığı bilinen tek elyazması bir olasılıkla Pskov'da yaklaşık 1500'de yazılmıştı ve bir derleme içindeydi. 1795 dolayında ortaya çıkarılan bu elyazması, iki kez kopyalanmış ve bazı tarihçiler buna başvurmuştu. Ne var ki bu elyazması, 1812



Şekil 7: V. Favorski (1886-1964, 20. yüzyılın ilk yarısının önde gelen Rus grafik sanatçısı). *İgor Destanı*'nın 1950 yılı basımının ön sayfası (ahşap oyma).

yılındaki Moskova yangını sırasında, eski eser meraklısı Kont Musin Puşkin'in bütün kütüphanesiyle birlikte kül oldu.

Bu çıplak gerçekler, *İgor Destanı*'nın Rus kültüründe oynadığı role ilişkin bir ipucu veriyor. Her eğitimli Rus bu kitabı okumuştur ve buradan yapılan alıntıları bildiğine kuşku yoktur. Rusların işbirliğine ve birliğine yönelik siyasi bir talep olarak görülmüştür.

Basit konusu klasik Rus operalarından birinin temelini oluşturur. Bu Borodin'in dört saate yayılan olağanüstü yapıtı *Prens İgor* operasıdır (pek ünlü "Polovtsi Dansları"nın kaynağıdır). Bunun hakkında yüzlerce akademik makale yazılmıştır. Peki, bu operaya neden bunca ilgi gösterilmiştir? Librettonun modern Rusçaya harika bir çevirisini yapan şair Nikolay Zabolotski (1903-58) –büyük bölümünü 1940'lı yıllarda siyasi nedenlerle sürgündeyken yapmıştır– dostu N. L. Stepanov'a yazdığı bir mektupta, bu yapıtı abartılı ama dikkate değer bir biçimde anlatır:

> Artık bütünüyle huşu duyduğum bu yapıtın ruhuna girmiş bulunuyorum. Geçmişin derinliklerinden gelen bu mucizeyi bizlere sakladığı için kadere müteşekkirim ve şaşkınım. Savaşların, yangınların ve vahşi yıkımın taş üstünde taş bırakmadığı, yitip gitmiş yüzyıllarımızın boşluğunda, eski görkemimizin başka hiçbir şeye benzemeyen bu yalıtılmış anıtı hâlâ ayakta duruyor [...] Bundaki her şey özel, yumuşak bir yırtıcılıkla dolu - yazarın ölçüsü bizimkinden farklı. Bunun, kıyı bucak tahrip edilmiş bu gizemli yapının Rus kültürü ayakta kaldığı sürece kurtların ve kuzgunların tacizine dayandığını ve bir eşi olmadığını görmek ne dokunaklı![13]

İgor Destanı'ndaki bu "mucizevi" nitelik algısı kısmen, elyazmasının tuhaf yazgısından, kısmen tam da (Ortaçağ sanatsal mirasının hâlâ büyük ölçüde farkında olmayan) Rus kültürel bilinci uluslararası itibarına kanıt oluşturacak erken tarihli önemli bir eseri gereksindiği sırada gökten inmiş gibi ortaya çıkışından ve kısmen de tabii ki yapıtın kendi şiirsel niteliklerinden kaynaklanır. Bu eserin merak uyandırması anlaşılabilir (bunu kötüleyen küçük bir toplulukta garez uyandırması da anlaşılabilir belki). Ancak bunun benzersizliği modern araştırmacılar tarafından yeterince vurgulanmamıştır. Yapıtın metni, ilk dönemin diğer yazılı edebiyat yapıtlarıyla, sözlü destan ve lirik gelenekleriyle ve de folklorla arasındaki ilişkiler ağını ortaya serer.

Bu yapıt çok tuhaftır ve Rus olmayan okurlar kadar Rus okurları da yer yer şaşırtır. Olay örgüsü (ilk okurlar veya dinleyiciler tarafından zaten biliniyor olsa gerekti) ana hatlarıyla örtük bir biçimde

verilmiştir. Önemli çağdaş veya tarihsel kişilere, özellikle dört bir yana dağılmış hanedan üyelerine ve bütün Rus'u ve aslında bunun ötesindeki birçok yeri içeren bir coğrafi alana sayısız gönderme yapılır. Yapıtın dokusu başta doğal dünyadan incelikli eğretilemelerle, ses efektleriyle (Dean Worth bunun "çok gürültülü bir şiir" olduğunu söyler)[14] apostrof ve olumsuz koşutluk gibi retorik figürlerle doludur ("Ama Boyan, kardeşlerim, on şahini bir kuğu sürüsünün üzerine salmamış fakat kâhin parmaklarını canlı tellerin üzerinde dolaştırmış ve parmakları prenslere övgüler düzmüş"). Şair tuhaf ama etkileyici giriş bölümünde, önceki kuşaktan bir gezgin ozan olan bu Boyan figürünü "Geçmişin Vladimir'inden aklını güçle kuşatıp yüreğini cesaretle bileyen, içi savaşçı cesaretiyle dolup taşan, gözü pek askerlerini Rus ülkesi uğruna Polovtsi topraklarına süren günümüz İgor'una" uzanan kahramanlık destanını nasıl anlatması gerektiği konusunda kendisine sorular sorarken gösterir. Sonunda, ozanın gündemi netleşir: "Eski krallar için bir şarkı söyledikten sonra yeniler için de söylemeliyiz; Igor Svyatoslaviç'in onuruna!" Ancak buradaki ironi, İgor'un "kahramanca" eyleminin hepten ters gitmiş olmasıdır. Girişte "Kardeşler ve hizmetliler! (*drujina*) Tutsak alınmaktansa öldürülmek yeğdir" dese de aslında kendisi tutsak alınmış, hizmetlileri ve kendi kardeşi kaybolmuş, onun bu düşüncesiz seferi Kiev'de Büyük Kral Svyatoslav'a yalnızca keder getirmiştir. "Servetini Polovtsi Irmağı Kayala'nın dibine batırmış ve Rus altınlarını har vurup harman savurmuştur." Diğer prensliklerin hükümdarları İgor'un ya da Kiev'in yardımına koşmayacaktır çünkü "zaman çığrından çıkmıştır" (*naniçe sya godini obratişa*) ve prensler ortak düşmana karşı direnmek yerine "birbirleriyle didişirler". Bu siyasi durumun (ve ozanın buna tepki verme görevinin) ironisi ve trajedisi yapıta yoğun bir gerilim duygusu kazandırır ve kalıcı bir etki bırakmasını sağlar.

Yapıtın yoğun bir dokusu vardır; (orada bulunan ya da bulunmayan insanların yanı sıra ırmaklar, rüzgârlar gibi doğa unsurlarına yönelik) retorik hitaplar, sorgulamalar ve etki uyandırması düşünülmüş bazı dikkate değer parçalarla doludur. Sözgelimi Büyük Kral Svyatoslav tarafından söylenen "altın söz", onun "çal-

kantılı rüyası", İgor'un kayboluşu üzerine karısı Yaroslava'nın Putivl surları üzerinde yaktığı ünlü ağıt. Halk inanışına ait birçok doğaüstü varlık anıştırılır ve bunların bir kısmının bağlamı muğlaktır. Buna uygun olarak kitabın sonuna kadar –erken dönem Rus edebiyatında benzeri görülmemiş ölçüde– Hıristiyanlığa hemen hemen hiç atıfta bulunulmaz. (Sonundaki atıf ise âdet yerini bulsun diyedir: "Kâfir ordulara karşı Hıristiyanlar adına savaşan prensler ve maiyetindekiler çok yaşasın. Prenslerin ve maiyetindekilerin onuruna! Amin").

Bu ne tür bir yapıt olabilir? Birçok araştırmacı bunun yazılı bir metin olarak ortaya çıktığını düşünmüştür. Bununla birlikte, muhtemelen Boyan figürünün temsil ettiği saray şiirinin sözlü epik geleneğinin büyük etkisi altında kalmıştır. *Bilini* (*bilina*, tekil), "olup bitmiş şeyler" ya da *starini*, "eskiye ait şeyler" olarak bilinen sözlü Rus destanlarından günümüze kalan örnekler –modern çağa dek yazıya geçirilmemiştir ve ortaya çıktığı yerden uzak bir köy ortamında varlığını korumuştur– arkaplanda aynı halk inancını paylaşmakla birlikte tarz bakımından çok benzeş değildir. *İgor Destanı*, *bilina*'ya oranla daha inceden inceye dokunmuş, zor bir yapıttır ve hayranlık uyandırması amaçlanmıştır. Lihaçov bunu *Chanson de Roland* (Roland Destanı) gibi Ortaçağ'da Batı'da yazılmış şiirlerle karşılaştırır. Son zamanların araştırmacılarından Robert Mann, *Lances Sing* adlı kitabında, *İgor Destanı*'ndaki formülümsü yapıları ve folklorik motifleri dikkatle incelemiş ve bunun sözlü olarak oluşturulup aktarılmış bir yapıt olduğunu savunmuştur (yine de bu yapıtın sonunda ne zaman, nasıl ve ne gibi değişikliklerle yazıya geçirildiği meselesini bir sonuca bağlamaz). Öyle veya böyle, insan, bunun bile isteye şaşırtıcı bir yapıt olduğu ve saptanmamış (ve bir olasılıkla ele geçirilmez) altmetinleri bulunduğu duygusuyla kalakalır. 19. yüzyılın başlarından itibaren bunun gerçek olamayacak kadar güzel olduğunu, Ossian tarzı bir düzmece olması gerektiğini düşünen bazı kuşkucular çıkmıştır; ama modern bilimsel yöntemler uygulandığında, bu tür düzmeceler genellikle kolayca ortaya çıkarılabilir ve 18. yüzyılda, Eski Rus dili, folkloru ve hatta yayımlanmamış bazı metinler konusunda böyle bir tasarıyı hayata geçirecek engin bilgiye (ya da aslında itki-

ye; zamanla önemsiz addedilen, Rus açısından onur kırıcı tarihsel bir olay neden böylesi bir emeğin konusu olsun ki?) sahip birinin olmadığını ileri sürmek hiç inandırıcı değildir.

Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkarılan bir dizi elyazması, bu konuları yeni ve beklenmedik bir açıklığa kavuşturmuş olmasaydı, bu durumda hiçbir değişiklik olmazdı. Bu elyazmalarıyla birlikte genelde *Zadonşçina* ("Don'un ötesinde olup bitenler") olarak bilinen bir geç Ortaçağ yapıtı, birbirinden farklı ve kusurlu birkaç versiyonuyla ortaya çıkmıştır. *Zadonşçina* 1380 yılındaki önemli Kulikovo Ovası savaşı eksenindeki olayların öyküsünü anlatır. Bu savaşta, Dmitri İvanoviç'in (sonraları "Donskoy" soyadını aldı) önderliğindeki bir Rus birliği, Tatar hanı Mamay'ın büyük ordusunu yenilgiye uğratmıştır. *Zadonşçina*'nın, tüm versiyonlarında, *İgor Destanı*'yla sözlü ve yapısal birçok benzerliği bulunduğundan kimse kuşku duymaz. Kuşkucular ısrarla tahrif edilmiş bir *İgor Destanı*'nın *Zadonşçina*'ya dayandırılmış olabileceğini öne sürmüşlerdir; bunun tersini öne sürmek yerine. Ancak böyle bir görüş, çözüm getirmekten çok sorun doğurur. *İgor Destanı*'ndaki söz konusu motifler, daha beceriksizce, bazen yersiz bir biçimde *Zadonşçina*'ya uyarlanmış gibidir. (Bir örnek vermek gerekirse; *İgor Destanı*'nda Dinyeper Irmağı'nın "Polovtsilerin yurdunda zorlu tepelerden geçerek kırıldığı" söylenir. Bununla açıkça, Dinyeper'in bir dizi sert metamorfik kayayı aştığı bir dizi ünlü hızlı akıntıya atıfta bulunulmuştur; *Zadonşçina*'da bu imge, yersiz bir şekilde, herkesin bildiği gibi yatağında "durgun akan" Don Irmağı'na devredilmiştir.)

Zadonşçina, her ne kadar *İgor Destanı*'ndaki retorik canlılıktan ve metaforik yoğunluktan yoksun olsa da bir şekilde etkili ve şiirsel bir yazınsal yapıttır. *İgor Destanı*'nın tersine, stil bakımından tutarlı bir biçimde Hıristiyandır; step halklarıyla (şimdiye kadar Tatarlar) mücadeleyi Hıristiyanların kâfirlerle mücadelesi olarak görür. Yazarın (elyazmasına göre Ryazanlı Sofoni) eğer isteseydi, bütünüyle bağımsız yazınsal bir yapıt oluşturacak stilist ustalığa ve imgeleme sahip olduğu ama *İgor Destanı*'ndaki bazı motifleri benzer ama farklı bir öyküye aktarmayı seçtiği anlaşılıyor. Bunlar ne düpedüz

yazınsal klişeler (belli ki mesele bu değildi) ne mekanik bir biçimde sahiplenilmiş bir süslemeler dizisi olduğu için değil, bu iki yapıtın içkin akrabalığına dikkat çekmenin bilinçli bir aracı olduğu için olsa gerek. Diğer bir deyişle, kâfirler ordusunun yenilgisi, tarihsel dengenin düzeltilmesi, tanrının acı çeken Rus halkına yeniden merhamet göstermesi olarak sunulmuştur; bu amaç için, Polovtsiler ile İgor'un akınından bir kuşağı aşkın bir süre sonra onların yerini alan Tatarlar arasında belirli bir ayrım yapılması gerekmemişti. *İgor Destanı*'nın Hıristiyanlık öncesine özgü çerçevesi *Zadonşçina*'nın Hıristiyan yönelimiyle dengelenmiştir. Her iki yapıtı da dikkatle incelemiş ve en iyi anlamış araştırmacılardan biri olan Roman Jakobson, bunların okurlara çift kanatlı bir yapıt gibi bir arada sunulması gerektiğini düşünmüş ve *Zadonşçina*'nın başlarındaki bir bölüme işaret etmiştir; yazar burada "sözcük" veya "söz"ü (*slovo*) "söylem" anlamında alarak (*İgor Destanı*'nın tam da başlığında kullanılmıştı) şöyle der: "Sözü söze ekleyelim." Bu iki yapıt arasındaki ilişki, ilk dönem Rus edebiyatında metinlerarası bir ağın (bunu bütünüyle canlandırmak artık olanaksız) bulunması gerektiğinin dikkate değer bir işaretidir. Tamamlanmamış yapıtların hep değişikliğe ve yeniden birleştirmeye tabi olan (Riccardo Picchio'nun deyişiyle)[15] "açık geleneğiyle" tanımlanmıştır. Bu bölümün başlığı buradan geliyor.

İgor Destanı çoğunlukla Hıristiyan olmayan bir dünya görüşünü yansıtan, Eski Rusya'dan günümüze kalmış tek yazılı yapıttır (aslında onun bu özelliği, hakikiliğini sorgulamanın ana gerekçesi olarak görülmüştür). Bununla birlikte, Hıristiyanlık öncesi halk inancına dayalı büyük bir edebiyatın varlığından kuşku duyulmamalıdır. Demek istenen, bunun engin bir sözlü edebiyat dünyasına ait olduğu ve merkezden uzak ve eğitimsiz bir çevre dışında kaçınılmaz olarak buhar olduğudur (Kiev'in ve Novgorod'un *bilina*, bazı halk şarkıları ve masalları çevrimlerinde olduğu gibi). Petro dönemi sonrasında yazıya geçirilmiştir. Bu tür bir edebiyat çeşitli ortamlarda, en çok da *skomorohi* (tekil, *skomoroh*) denen profesyonel ozanların dikkate değer derneklerinde oluşturuldu ve sürdürüldü. Bu ozanların geçmişi, yazıya geçirilmiş Rusya tarihinin başlangıcına dek gider ve bunların neslinin 18. yüzyılın ortalarında tükendiği

anlaşılıyor. Ciddi bir merakla bu konuya eğilen tek çağdaş araştırmacı olan Russell Zguta, bunların eski pagan ruhban sınıfının ardıllarını temsil ettiklerini düşünmüştür.[16] Bu cesaretli varsayım makul olmakla birlikte sağlam kanıtlardan yoksundur (böyle bir ruhban sınıfının *bulunduğundan* bile emin değiliz); yine de her durumda kilise ileri gelenlerinin *skomorohi*'yi Hıristiyan olmayan dini uygulamalarla ilişkilendirdikleri, bunlardan endişe duydukları ve özellikle Rus'un sonraki yüzyıllarında bunları bastırmak için ellerinden geleni yaptıkları açıktır. İşin aslı, 17. yüzyılın ortalarında dindar Çar Aleksey'in döneminde resmen yasaklıydılar. En azından şu söylenebilir: Hıristiyanlaşmış Rus'ta yedi yüz yıl ya da daha uzun süre varlık göstermiş olmaları şaşırtıcıdır ve bu durum ülkenin genişliğine, buraya merkezileşmiş bir düzen getirmenin zorluğuna, *skomorohi*'nin en azından zaman zaman iktidardakilerin (Çar tarafından bile, en azından Korkunç İvan örneğindeki gibi) himayesinden yararlandığına ve en çok da ülkenin yaşamında ve kültüründe gereksinilen bir şeyi temin ettiklerine kanıt oluşturur. Bunlara çoğu zaman kaba saba soytarılar olarak yol verilse de tüm çağdaş kanıtlar –17. yüzyılın başlarında burada bulunan Batı Avrupalı Adam Olearius'un tanıklığı da dahil– bunların son derece hünerli ve renkli icracılar olduklarını ya da olabildiklerini göstermektedir. Yazılı olmayan bir dizi edebiyat biçimini yaşatmışlardır ve bunların giriftliğinden, inceliğinden ve estetik değerinden kuşku duymamız için bir neden yoktur. Tarihsel şarkılar aracılığıyla "halk tarihinin" kaydını tutmuşlardır. Yaşayan hükümdarların işlerini öven şarkıları da (*İgor Destanı*'yla karşılaştırın) *doğaçtan* besteleyebildikleri biliniyor ve bunları icra ederek Rus ordusuna savaş telkininde bulunmaları için de tutuluyorlardı. Eski *bilina* geleneğinin bir olasılıkla başlıca koruyucusu ve aktarıcısıydılar (13. yüzyılda Kiev'in çöküşünden sonra Novogorod'a ve buradan kuzeydeki ormanlara göç ettiler). Halk hikâyeleri, öykücükler, atasözleri ve bilmeceler anlatıyorlardı. Ama asıl, ayıcılık ve kukla gösterileri gerektiren küçük oyunlarla birlikte şarkı ve dansı da içeren bir tiyatro geleneğinin taşıyıcısıydılar (Olearius'un kitabında bir kuklacının benzersiz ve olağanüstü bir çağdaş illüstrasyonu bulunur).

Anlaşılan, olan şuydu (bunun nasıl ve ne derece bilinçli bir şekilde gerçekleştiğini söyleyemeyiz). Çeşitli imkânlar geniş anlamıyla edebiyatın içinde, yazılı ve sözlü alanlar arasında bölüştürülmüştü. Sonradan birbirlerinin alanlarını biraz ihlal ettiler. Genelde "edebiyat" sayılan yazılı alanın kapsamına Hıristiyanlık ekseninde dönen eğitici edebiyatın büyük bölümü (hepsi de kilisenin onayını almıştı), çeviriler, kronikler, askerlik öyküleri, gezi anlatıları, siyasi ve tarihi yapıtlar ve incelikli ama tanımlanması güç az sayıda yazı (Tatar dönemi öncesinden *Sürgün Daniil'in Yakarısı*, geç Moskova döneminden tuhaf, alegorik bir hikâye olan *Sefaletin ve Bahtsızlığın Öyküsü*) giriyor. Düğün ve benzeri ritüeller de dahil halk inancına ve söylene dayanan yapıtlar, Hıristiyan apokrif öyküler ve "kutsal şiirler" (*duhovnıye stihi*, folklorik esinli), lirik şiirler, öyküler, destanlar genellikle 18. yüzyıldan itibaren yazıya geçirilinceye değin sözlüydü (daha 17. yüzyılın başlarında, az sayıda lirik şiir, Rusya'ya giden Richard James adlı bir İngiliz tarafından yazıya geçirilmişti). Tarzlar arasındaki bu ayrım tabii ki konuya da yansımıştı. Açık seçik bir örnek vermek gerekirse, Batı Avrupa'da geç Ortaçağ yazınında görülen yaygın erotik malzemenin, yazılı Eski Rus kayıtlarında 17. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanan acemi işi pikaresk öykülere (*Savva Grudtsin, Frol Skobeyev*) dek eşi görülmemiştir. Şiire gelince; başlangıçta kilisenin, pagan-sözlü çağrışımlarından dolayı şiirden özellikle uzak durduğu defalarca (ilk olarak 18. yüzyılın ortalarında Tredyakovski tarafından) öne sürülmüştür. Bu yüzden elimizde, hiçbir zaman tümüyle ritmik olağan kalıplara girmese de çok miktarda şiirleştirilmiş düzyazı bulunmakla birlikte tamamen şiir tarzında yazılmış bir şey yoktur; Yunanca-Latince bir yazınsal arkaplanı olan ülkelerde kolay kolay görülmeyecek bir durumdur bu. Tiyatro (kilisenin dini içerikli oyunları bulunmasına karşın) benzer nedenlerden dolayı yazılı edebiyatın dışında tutulmuş olsa gerek. Sınırların açık seçik çizildiği durumlarda –hiç değilse 17. yüzyılın ortalarına dek– düşüne ve üsluba ilişkin folklorik örüntülerin erken Kiev döneminden başlayarak "yüksek" yazılı edebiyata "sızması" hayli şaşırtıcıdır ve bu edebiyata su götürmez Rus rengini büyük ölçüde bu vermiştir. Za-



Resim 15: Adam Olearius (17. yüzyılın başları): *skomorohi* (ozanlar). Aksi takdirde bilinmeyecek bir tür kukla gösterisinin benzersiz bir betimini de içeriyor.

man zaman *dvoyeverie*'nin, "ikili inancın" yazınsal bir dengiyle, Hıristiyan ve Hıristiyanlık öncesi inanç dizgelerinin zorlamasız bir bireşimiyle karşı karşıya bulunduğumuz duygusuna bile kapılabiliriz. Bu başka hiçbir yerde *Sefaletin ve Bahtsızlığın Öyküsü*'ndeki (*Povest o Gore-Zloşçastii*) kadar tutarlı bir biçimde hissedilmez. Korkunç bir biçimde kişileştirilmiş olan Sefaletin bezdirdiği bir yaşamın özlü ve ürpertici alegorik bir öyküsüdür bu (17. yüzyıldan yalnızca bir kopyası günümüze kalmıştır).

Hıristiyan yazını, Petro dönemi öncesindeki Rusya'nın "yüksek kültürü" içinde, belli ve bariz nedenlerden dolayı büyük itibar görüyordu. Rusça-Slavca dilsel ortam, Eski Rusya'yı çoğunlukla "Ortodoks Slav Dünyası" denen –daha önce ele alınmıştır (bkz. s. 170 vd.)– önemli bir uygarlık biriminin bir parçası haline getirdi; Slavca yazı dili bunun kutsal mayası sayılıyordu. Belki de özellikle yalnızca kutsal metinlerin iletilerini taşımak üzere geliştirildiğinden,

eski dini dillerden (İbranice, Süryanice, Yunanca, Latince) bile daha kutsaldı. Hıristiyan Slav yazınında çeşitli "kutsallık" düzlemleri ayırt edilebilir. En yüksek düzlemi, özellikle tanrısal bir esinlenimi, tüm Ortodoks halkların ortak mirası olan yapıtlar (İncil, ayinlerde okunan ilahiler, Kilise Babaları'nın yazıları) temsil eder ve hiçbir metinsel değişikliğe tabi tutulamaz. Bunun karşı ucunda, kronikler, yaşamöyküleri, mektuplar, polemikçi kitaplar ve savaş anlatıları gibi yapıtlar bulunur. Bunlar bir Ortaçağ sonrası toplumunda bütünüyle dünyevi olarak görülebilirdi ama Eski Rusya'da Hıristiyanlığa özgü bir renge bürünmüştür. Bu ikisi arasında ise ilk dönemde Rus okurlar için büyük önem taşıyan bir yığın inançsal ve eğitici yazı gelir; azizlerin türlü yaşamöyküleri, tinsel öğütler, Havarilerin mektupları, vaazlar, yorumlar vb. Bazen bütünüyle Bizans'a özgü bir ruhta olan süslü, tumturaklı yapıtlar (örn. Turov Piskoposu Kirill'in vaazları) ortaya çıkmıştır, bazen de stilsiz ve mekanik, seri ürünleri (16. yüzyıl azizlerinin yaşamöykülerinin çoğu böyledir). Yine de hemen her dönemde, bu kategorideki bazı yazılar bunları üreten düşünce dünyasından uzak modern okur açısından bile bireysel bir pırıltıya ve insanı duygulandırma gücüne sahiptir. Bununla birlikte, "bireysellik" modern anlamda, benzersiz bir anlayışı yüceltmek anlamında alınmamalıdır. Ortaçağ yazını (ve sanatı) özelden çok genelin arayışındaydı ve *topoi*'den, "klişelerden" –her zaman inceliksiz olmayan– hesaplı bir biçimde yararlandı.

Bu tür bir edebiyat, bildiğimiz kadarıyla, Yaroslav döneminde (ö. 1054) Prens Boris'in ve Prens Gleb'in (1015'te şehit edildiler) bir arada yazılmış yaşam öyküsü ve *Kanun ve İnayet Üzerine* ile başlar. Bu ikincisi yeni inşa edilmiş Aya Sofya Katedrali'nde vaaz olarak verilmek üzere Rus Kilisesi'nin görünüşe bakılırsa Yunan olmayan ilk yerli metropoliti Hilarion tarafından kaleme alınmıştı. Retorik gücü etkileyici bir yapıttır. Kanun (Musa'ya verilmiştir) Eski Ahit'i, İnayet (İsa'nın vaftizi aracılığıyla) Yeni Ahit'i temsil eder ve Rusya'nın Hıristiyanlığı benimsemesinin "tazeliği" örtük bir biçimde onaylanıp kutlanır. Bu yapıtın en dikkate değer yanı son bölümüdür. (Henüz Aziz konumuna yükseltilmediyse de) Havarilere eşit gösterilen I. Vladimir'e ölçülü bir methiyedir ve Hıris-

tiyanca bir düşünceden çok, halka özgü bir anlatım izlenimi veren bu bölüm oğlunun yönetimindeki Kiev'in görkemini gözlemlemek üzere geri dönen yüce Kağan (bu bir Hazar unvanıdır!) Vladimir'e "[uykusundan] silkinip uyanması" için seslenir. Bunun dini ve ulusal-siyasal düşüncelerin birbirinden ayrılmadığı bir yapıt olduğu açıktır ve ilk (ve aslında sonraki) yüzyıllarda bu yeniden ve yeniden karşılaşılacak bir özelliktir. Boris ve Gleb'in şehitliğini ele alan çeşitli yazılar da farklı bir biçimde böyledir. Bu tür başlıca üç yapıt arasındaki bağlantıları ve sonraki sayısız düzeltmeyi çözmek tartışmalı ve uzmanlık gerektiren bir iştir. Kesin görünen, bu iki kardeşin ölümünün ve onları ilk Rus azizleri konumuna çıkarma kararının hemen ertesine tarihlenen çok erken bir metnin özlü, olay dolu, "destanımsı" bir tarzda yazılmış olması gerektiğidir ve (bu metin günümüze ulaşmadıysa da) anlatıyı uzatan, süsleyen, duygusallaştıran, çeşitlendiren, siyasallaştıran, türdeşleştiren hatta sonunda yeniden basitleştiren sonraki bilinen yeniden düzenlenmiş basımların önemli bir bileşeni olmaya devam etmiştir. Erken tarihli bir uyarlaması, renkli İlk Kronik anlatısı biçiminde kendini gösterir. Çarpıtılmış metinsel tarihine karşın Boris'in ve Gleb'in ölümlerinin öyküsü –hangi uyarlamasıyla olursa olsun– Yaroslav'ın ve ardıllarının düpedüz meşrulaştırılmalarının dışında kültürel bir rolü de olan etkileyici ve okuru saran bir yapıt olagelmiştir. Kardeşler "şiddet karşısında direnişsizlik" davasında şehitliğin simgesi olarak kabul edilmiştir (bununla birlikte ikonalarda, savaşçı azizler ve Rus ülkesinin savunucuları olarak da resmedildiler).[17]

Günümüz okuruna göre azizlerin hayatı (hagiyografi), inançsal Eski Rus yazınının bir olasılıkla en ilginç alanı olagelmiştir. Her ne kadar kutsallığı betimlemek için hazırda sayısız klişeyi ve bir azizin yaşamındaki olayları anlatmanın basmakalıp yolları bulunsa da (dolayısıyla gelecekte aziz olacak bir çocuk kitabi öğrenimde zamanından önce gelişmiş olabilir – örn. Permli Stepan; ya da mucizevi bir biçimde aydınlanıncaya dek geri kalmış ve cahil olabilir – örn. Radonejli Sergius), bu edebi tarz, çeşitli yazarların hep yeniden çözmek durumunda kaldığı sorunlar ortaya atmıştır ki bunlar çoğunlukla siyasidir. Her yeni azizin bir ikona "tipi" olma-

lıydı. Aslında hagiyografi yazıcılığı anlatıdan uzaklaşarak bize hitap eden "gerçekçi", ayrıntılı bir yaşamöyküsüne, incelikle işlenmiş bir dünyaya yöneldi; çoğu zaman bir hayli soyut, "sözcüklerden oluşmuş ikona". Şimdi sözünü ettiğimiz Stepan ile Sergius'un *Yaşamöyküleri* böyledir. 13. yüzyıl ile 17. yüzyılın arasındaki dönemden ismen tanıdığımız muhtemelen en iyi Rus yazar Epifani Premudri (Bilge Epiphanius) tarafından yaklaşık 1400'de yazılmıştır. Her iki yaşamöyküsü de uzundur (standart basımlarda her biri yüz sayfadan fazladır) ve bugün genellikle "söz dokumacılığı" (*pletenie sloves*, Epifani'nin bizzat kullandığı bir terimdir bu) diye bilinen son derece süslü bir yazınsal stil sergiler. Bu, retorik bir biçemin en gelişmiş halidir ve kökleri, Ortodoks Slav dünyası yazınında çok eskiye dayanır; bazı açılardan Hilarion'un *Kanun ve İnayet Üzerine* adlı eserine, bazı açılardan da Sırp krallarının son derece iyi işlenmiş yaşamökülerine dek dayanır ve bunun Bizans'ta benzerleri olduğuna kuşku yoktur. Rusya'da bu tür bir "söz dokumacılığı"na açıklama getirmeye çalışan edebiyat tarihçileri, yakın zamana dek bunu Rus kültürü üzerindeki sözde "ikinci Slav etkisi"ne bağladılar ("birinci"si Hıristiyanlığa geçiş dönemindeydi). Bu etkilenme Osmanlıların Balkanlar'ı istila ettikleri dönemde meydana gelmiş ve gerçekten de birkaç Güney Slav (Bulgar ve Sırp) entelektüeli –başta Metropolit Kiprian– Rusya'ya göç ederek Rus toplumsal yaşamında önemli bir rol oynamıştı. Ancak beraberlerinde Epifani'nin söz dokumacılığını götürdüklerinin bir kanıtı yoktur. Epifani'nin tüm çeşitliliği, cüretkârlığı ve "duygusal aşırılığı"yla birlikte stilist canlılığının yanında Güney Slav öncelleri, (en sık anılanı Piskopos Tırnovolu Euthymios'tur) donuk ve boş retorikçiler olarak görünür.

Epifani, eserlerinin en kendine özgü, usta işi bölümlerinde, dilin peri masalı kalelerini inşa eder; ta ki daha fazlasını bulmak olanaksızmış gibi görününceye dek sıfatları, yaklaşık eşanlamlıları ve retorik soruları üst üste yığar; bileşik soyut adlara ve kendi buluşu olan sıfatlara geçit yürüyüşü yaptırır; İncil'den alıntılarla (bazen bağlama uyarlanmış) mozaikler oluşturur; sözcükler, anlamlar, tümce ritimleri ve ses tekrarlarıyla oynar. Onun belki de en tutarlı biçimde çarpıcı ve şiirsel bakımdan doygun efektleri, pagan Perm ülkesine

misyonerliğe giden Piskopos Stepan'ın *Yaşam*'ının sonlarına doğru görülür. Burada, Stepan'ın ölümü bölümünden sonra, bazı ölüm sonrası mucizelerin anlatılması beklenirken, Epifani bunun yerine bir hamlede bize (kısmen halk ağıt geleneğinin etkisiyle) üçlü bir ağıt sunar. Perm halkının ağıtı (bir çocuğun babasına ağıtı gibi), Perm Kilisesi'nin ağıtı (bir dulun kocasına ağıtı gibi) ve son olarak da "bu eseri yazan keşişin" ağıtı. Epifani'nin kendi ağıtı methiyeye dönüşür. Bu bölümlerin çevirisi özgün metinle aynı tadı vermez:

> Çok günahkâr ve bilgisiz biri olarak ben de övgülerinizdeki sözlere bağlı kalarak, söz dokuyarak ve söze meyve verdirerek ve sözle sizi onurlandırmayı umarak ve sözlerden övgüler derleyerek ve onları alıp dokuyarak yeniden söylüyorum: "Bu durumda size nasıl bir ad vermeliyim?"
>
> Sürüden ayrılanların önderi, kaybolanların bulucusu, baştan çıkanların talimatçısı, içten içe kör olanların kılavuzu, kirlenmişlerin temizleyicisi, dağılanların arayıcısı, savaşçıların koruyucusu, çile çekenlerin rahatlatıcısı, aç kalanların besleyicisi, yokluk içinde olanların geçimini sağlayıcısı, düşüncesizlerin cezalandırıcısı, incinenlerin yardımcısı, ateşli şefaatçi, sadık aracı, paganlar için kurtarıcı, şeytanlar için küfür, putlar için yıkıcı, tasvirler açısından bir tasvir kırıcı, Tanrının hizmetkârı, bilgeliğin koruyucusu, felsefe âşığı, saflığın savunucusu, gerçeğin aracısı, kitapların yazarı, Perm yazısının yaratıcısı!
>
> Adın pek çoktur senin ey piskopos! Çokadlılığı hak ediyorsun, pek çok armağana değersin, birçok erdemle zenginleştin sen!

Stepan'ın büyük başarısı, Moskovalıların niyetlerinden kuşku duyan inançsız Permlileri son anda (7. binyılın sonunun –bizim takvimimize göre 1492'nin– Kıyamet Günü'nün habercisi olması bekleniyordu), baş şamanlarıyla göz göze geldikten sonra, Hıristiyanlığa döndürmüş olmasından ibaret değildi; onlar için uygun bir alfabe de geliştirmiş ve Slavca ve Yunanca metinleri Perm diline çevirmişti. Bu onu Kyrillos'la ve Methodios'la eşitledi. Epifani'nin ısrarla her türlü uzantısıyla "söz" ve "adlandırma" üzerinde durması bundandır. Bunun kalıcı olamayacak kadar iyi olduğunu söylemeye gerek yok; sonraki yüzyılda, Moskova'nın uzlaşmaz bir merkezileşme politikası gütmesi sonucunda, yalnızca bağımsız

Perm Kilisesi değil, Perm alfabesi ve edebiyatı da yok oldu ve Stepan'ın emeklerinin kanıtı olarak üzerinde Perm yazısı bulunan tek bir ikona günümüze kaldı.

Epifani'nin söz dokumacılığının incelikle işlenmiş, duygusallaşmış tonu aslında anlatısının açık seçik olarak ilerlemesine engel olmaz ve iki önemli *Yaşam*'ında da birçok olgusal bilgi verilmektedir (bununla birlikte Sergius'un yaşamöyküsünün bugüne kalmış tüm versiyonları, Epifani'nin ölümünden hemen sonra, bir olasılıkla Moskova propagandasının çıkarları doğrultusunda yeniden yazılmış olmaktan zarar görmüştür). Her iki yaşamöyküsü de çeşitli türlere ait malzemelerin benzeri görülmemiş bir karışımını içerir. Yaşamöyküsel anlatı, tutkulu duygusal söz dokumacılığı, kaside, söylev, vaaz, dua, ağıt, kişisel anı, ilahi, kutsal metinlerden alıntı, hem dramatik hem dramatik olmayan diyalog, bir olasılıkla folklorik öğeler. Epifani kişisel olarak da tanıdığı (hagiyografi yazarları arasında istisnai bir durumdur) bu iki olağandışı insanı tarihe geçirmek için belli ki olağandışı yöntemlerden yararlanmıştır. *Yaşamlar*'ı yazdığı sırada ne biri ne diğeri aziz ilan edilmişti. Dolayısıyla *Yaşamlar,* onların kutsallığına kişisel bir tanıklığı ve azizlik mertebesine çıkarılmaları sayesinde bunun açıkça tanınması yönünde ivedi, işin aslında cüretkâr bir talebi temsil eder.

1400 dolayında yazılmış başka birkaç yapıt daha Epifani'nin barok dilsel canlılığını kısmen paylaşır (özellikle de *Moskova Büyük Prensi Dmitri Donskoy'un Hayatı ve Ölümü.* Burada, kuru bir askeri yaşamöyküsü, ustalıklı bir söz dokumacılığının sergilendiği bölümlerle birlikte alışılmadık bir biçimde zenginleşmiştir). Ama bu Ortaçağ edebiyatının doruk noktası, belki de çıkmaz sokağıydı; Lihaçov'un Ortodoks "Rönesans Öncesi" diye adlandırdığı bir dönemin edebiyatıydı. Bunu tam bir Rönesans izlemedi ve Epifani'nin oluşturduğu dinamik örnek, birkaç kuşak içerisinde, ilginç olmayan bir dizi yavan formüle indirgendi (bu süreci harekete geçiren başkişi, sipariş üzerine hagiyografi yazan Pahomi adlı çalışkan bir Sırp göçmendi). Aynı yüzyılda, Epifani'den bir süre sonra yazılmış en etkileyici *Yaşamöyküsü* hayli farklı ve iddiasız bir türdendir: Bu, Muromlu yarı mitolojik

soylu çift Petro ile Fevrovniya'nın yaşamöyküsüdür. Fantastik ve kendine özgü birçok folklorik öğenin yer aldığı bu yaşamöyküsü kutsallaştırılmış ama çok dokunaklı bir aşk öyküsünü konu edinir. Katılım ve bireysellik tonu bu edebiyata yeniden ancak 17. yüzyılın dönümünde girmiştir. Yazar ve okurla yakın ilişki içinde olan yeni aziz türleri ortaya çıkar. Yüzyılın başlarında, İulianiya Lazarevskaya'nın (ya da Osoryina'nın) yaşamöyküsü kendi oğlu tarafından bir azizenin hayatı olarak yazılmıştı. Onunki küçük bir toprak sahibinin hanehalkının yörüngesi içinde tümüyle evsel bir dindarlıktır, dünyevi ayrıntılarla doludur ve akla en çok İulianiya'nın çağdaşı George Herbert'ın şu dizelerini getirir: "Kim bir odayı süpürürse, bunu senin yasalarına göre yapar ve bu iş iyi olur." Yine de daha dikbaşlı kadınlar ve günlük yaşamdan daha renkli ayrıntılar, Kadim Müminler'den ilk üç kadın kahramanın yaşamöyküsünü oluşturur. Bu kadınlar, acımasız bir zulüm karşısında Nikoncu yenilikçilerle uzlaşmak istemedikleri için dindaşlarının gözünde "modern şehitler" olarak görülen yüksek aristokrat Morozova, Urusova ve Danilova'dır. Eski İnancın daha da inatçı ve olağandışı bir destekçisi olan Başpapaz Avvakum Petrov hem kahramandır hem ünlü ve Rusya'da benzeri görülmemiş bir kitabın, *Başrahip Avvakum'un Hayatı, kendi tarafından yazılmıştır* adlı eserin yazarıdır. Bu kitap, Eski Rus yazınının Rusya dışında yaygın tanınmaya hak kazanmış birkaç yapıtından biridir. Aslında (bu bölümde daha önce öne sürüldüğü gibi) "Eski" veya "Ortaçağ" Rus yazını kategorisinin yapaylığını gösterir. Kitabın yazarı eski kültürel göreneklerin çok dirençli bir savunucusu olmasına karşın (başka bir yerde ikona resmindeki geleneksel stilleri neo-klasistlere karşı savunmuştur) *Başrahip Avvakum'un Hayatı* gizli duygu dünyasını ve Petro'nun reformlarından hemen sonra üretilen her şeyden daha "modern" görünen bir anlatımı –en yüksek retorikten en kaba konuşmaya dek– sergiler.

Avvakum –yaşamının sonlarına doğru uzak kuzey yerleşimi Mezen'de hapsedildiğinde– ruhani büyüğünün isteği üzerine uzun yıllar boyunca tekrar tekrar özyaşamöyküsünü yazmıştır; bir azizin yaşam biçimini ve donanımını sahiplenmenin yanı sıra aslında

azizliği hak ettiğini ısrarla ima etmesi kendini savunmasını dayandırdığı meşruiyet zeminiydi. Avvakum melekler tarafından ziyaret edilir, akla hayale sığmaz badireler atlatır ve görünüşe bakılırsa birtakım mucizeler yaratır. Yine de hiçbir okur bu yapıtı salt ya da daha çok büyüklenme çalışması olarak görmez. Kişisel çıkarların gözetildiği böyle bir tasarıda öne çıkan Avvakum'un keskin gözlemciliği ve anlatı duygusu olur. Buna onun can düşmanlarına ve işkencecilerine de uzanan müthiş bir içgüdüsel duygudaşlık eklenmiştir ve nasılsa bu duygudaşlık içten bir özeleştiriyle karışık benmerkezciliğine baskın çıkar (ya da kendini temize çıkarır). Avvakum, şaşırtıcı bir doğallıkla, düşündüğü ya da konuştuğu gibi yazabilir ama öyküsünü zekice kurgular ve renklendirir. Bu öykü̈deki baskın izlek birkaç yıl süren zorunlu bir yolculuktur; vaiz olarak bir askeri sefere katılan Avvakum talihsiz ailesiyle birlikte Doğu Sibirya'ya gider. Hükmedici bir subay olan başdüşmanı Paşkov tüm kozlara sahiptir. Avvakum'un sonunun geldiğini görmeye can atar ama bu zorlu kurbanına ne zorbalıkla ne aklıyla boyun eğdirebilir. Çar Aleksey ve Patrik Nikon gibi asıl siyasi aktörlerle çatışmalar, bu epik izlekle karşılaştırıldığında, arka planda kalır. Buradan tipik bir bölüm (Virginia ve Leonard Woolf tarafından Hogarth Press'te yayımlanan, Harrison-Mirrlees'in artık klasikleşmiş bir çevirisinde yer alıyor) Avvakum'un bu anlatısının tadını verebilir:

> Başka bir hızlı akıntı yerinde -uzun akıntı- [Paşkov] beni saldan atmaya kalkıştı. "Sala sanssızlık getiriyorsun" dedi. "Sen heretiksin" dedi. "Defol git dağlara! Böyle senin yaptığın gibi Kazaklarla dostluk etmek olmaz." Eyvah! Dağlar yüksekti, koyaklar aşılmaz. Orada duvar gibi dikilen sarp bir kayalık vardı; tepesini göreceğim derken insanın boynu tutulabilirdi. Bu dağlarda büyük yılanlar vardı ve kazlar ve kırmızı tüylü ördekler ve kara kargalar ve gri bir tür küçük karga yaşıyordu buralarda; bu dağlarda kartallar ve şahinler ve kutup şahini ve beç tavuğu ve pelikanlar ve kuğular ve bir yığın başka vahşi şey yaşıyordu; her tür kuş. Üstelik birçok vahşi hayvan özgürce dolaşıyordu bu dağlarda; yaban keçileri ve geyik ve bizon ve iri boynuzlu geyik ve yaban domuzları ve kurtlar ve yaban koyunları; göz önündeydiler ama yakalamak imkânsızdı.

> Paşkov, beni vahşi hayvanlar ve kuşlarla birlikte yaşamak üzere bu dağlara sürmeye niyetli bir adamdı. Ona şöyle başlayan bir mektup yazdım: "Be adam, Meleklerin üzerinde oturan ve gözünü dikip cehenneme bakan Tanrıdan kork; onun karşısında titre ve yakışıksız şeyler yapma" vesaire. Uzun bir mektuptu; ve bunu ona gönderdim. Ve elli kadar adam üzerime yürüdü; benim salımı yakaladıkları gibi ona sürüklediler. Üç kilometre kadar uzaktaydı; orada durup Kazaklar için lapa haşladım ve onları doyurdum; zavallıcıklar bunu yiyip titrediler ve bazıları bana bakıp benim için ağlamaya başladılar.

Bu, tam bir epik düelloya dönüşür. "On yıl boyunca bana işkence etmişti ya da ben ona; hangimiz bilmiyorum. Tanrı buna Kıyamet Günü'nde karar verecektir."[18]

Avvakum, Rus'un sonunun gelmesine hayıflanmıştı ve Eski Rusya son nefesini belki 1682'de, Kutsal Cuma günü verdi; Avvakum ve onun kadar uzlaşmaz üç meslektaşı, kırılma noktasına getirdikleri devlet tarafından yakıldılar. Ancak 17. yüzyıl edebiyatının da açıkça gösterdiği gibi, Rus kültürü uzundur geçiş sürecindeydi. Yeni biçemler (uyaklı şiir, pikaresk öyküler, manzum oyunlar, çeşitli parodi ve yergi türleri) boy göstermeye başlamıştı. Sistematik olmayan büyük bir çeviri etkinliği vardı; yüzyılın ikinci yarısında, Kiev'de temelde Latinceye dayanan bir Cizvit eğitiminin ürünü olan Ukraynalılar yazılı edebiyata egemen oldular. Ancak eski edebiyat kolay kolay ölmedi ve 18. yüzyılda onlarca yıl yerini aynı güçte bir şey almadı.

Geleneksel ve Modern Rus Edebiyatı

Rus edebiyatı gelenekleri üstüne yaptığımız bu yüzeysel inceleme, Petro dönemi sonrasında ve özellikle 20. yüzyılda, bu edebiyatın bazı ayırt edici özelliklerinin, Rus yazınsal kültürünün görünüşte çok farklı koşullarında, nasıl belirleyici olmaya devam ettiğinin kısaca (notlar halinde olsa bile) belirtilmemesi durumunda eksik kalır. Burada sıralanan noktaların Rusya'nın kendine özgü "edebiliği"nin tüm önemli özelliklerini temsil ettiği veya aslında bunların tümüyle Rusya'ya özgü olduğu ya da eksiksiz olarak bütünlenmiş bir resmi oluşturduğu ya da çok derin olduğu iddiasında değilim

kuşkusuz. Yine de her örnekte, Petro döneminin hem öncesinde hem sonrasındaki yazınla ilişkili oldukları kanısındayım; eğer hepsini birlikte alırsak (bunlara kuşkusuz başkaları da eklenebilir), toplu olarak *longue durée*'de [uzun sürede], ana hatlarıyla Rus edebiyatının bir fenomenolojisini ya da "kavram dünyası"nı çizmekte yardımcı olduklarını görebiliriz. Böyle bir girişimde bulunulmuşa benzemiyor. Önce biraz genel, belki sıradan noktalarla başlayacak, sonra edebilik ve bunun somutlaşmış biçimleriyle daha özel bir bağı olan diğer noktalara, ardından da temelde yatan bazı "psikoyazınsal" etkenlere geçeceğim.

(1) Coğrafya merakı: İlk dönem ve sonraki Rus edebiyatının büyük bölümünde, Rus'un aslında zihinsel haritaları ya da kronotopları olan görünümler (ve bu topluluğun dışındakiler ile arasındaki gerek fiziksel, gerek zihinsel sınırların) zımnen oluşturulur. İster anonim "Rus Ülkesinin Yıkımı Öyküsü"nde veya Avvakum'un *Yaşam*'ında, ister Gonçarov'un *Oblomov*'unda olsun, Rus edebiyatındaki birçok "idealleştirilmiş görünümü" de dikkate alınız.

(2) Aslında "efsanetarihçilik"e -(görkemli olması gerekmeyen) ulusal söylencenin çok defa kendiliğinden oluşumu- dayanan yaygın bir tarihsel merak vardır ve bu, coğrafya merakını tamamlar ama 19. yüzyıla gelindiğinde, "gerçek yaşam" ile ironik ya da trajik bir biçimde yan yana düşer. Aynı derecede ayırt edici olan bir şey de kaynak malzeme konusunda, tarih ile edebiyatın rakip hak iddiaları arasındaki bir tür diyalogdur (bir *Savaş ve Barış* okurunun bunun ayırdında olmaması olanaksızdır ama Puşkin'de, Soljenitsin'de ve başka birçok yazınsal eserde bu aynı derecede yaygındır, bunun ilk azizlerin yaşamöykülerine ve *Eski Zamanların Öyküsü*'ne dek dayandığı da görülür).[19]

(3) Büyük bölümüyle Rus edebiyatının ideolojik doygunluğu ("ideoloji" geniş anlamda, Bahtinvari bir dünya görüşü anlamında alınmalıdır; dini olduğu kadar vatansever ve siyasal) özellikle Petro öncesinde ve Sovyet dönemlerinde belirgindir ama 18. ve 19. yüzyıllarda daha az belirgin olduğunu söylemek zordur. Bu açık seçik ya da monolog şeklinde olmayabilir: Örneğin Bahtin, Dostoyevski'nin olgunluk dönemi romanlarına (ve genelde Dostoyevski sonrası romana) ideolojikleştirilmiş bağdaşmaz seslerin çoksesliliği olarak bakmayı kuvvetle savundu.[20]

(4) Bu nokta, törel ya da varoluşsal türden olabilen "büyük meseleler"e (Rusçada buna çoğunlukla proklyatye denir: "lanetli" meseleler!) çokça duyulan merakla ilgilidir ama bu meseleler belki en çok kimlikle ilgili olduğunda ilginçleşir ("kimiz/neredeyiz/neyiz biz?", krş. *Eski Zamanların Öyküsü*'nün ilk satırları). Kuşkusuz bazı 20. yüzyıl yazarları (krş. Pasternak'ın Doktor Jivago'nun ağzından Gogol, Tolstoy ve Dostoyevski'ye karşı Puşkin ve Çehov hakkındaki yorumları) Rus edebiyatının bu fazlasıyla belirgin özelliğine karşı örtük ya da açık bir tepki duymuştur ama bunun azaldığının işaretleri görülmez.

(5) Rus edebiyatı, belki de beklenmedik bir biçimde, tarihinin her evresinde dış etkilere dikkate değer ölçüde açık olmuştur; ya da çok sayıda çeviri yapıtı özümsemeye bir şekilde hazır olmuştur. İster Hıristiyanlaşma sonrasında Bizans'tan ve Güney Slavlardan, ister 18. yüzyıldan 20. yüzyıla dek çeşitli Batı Avrupa kaynaklarından çeviriler. Ne var ki bu özümseme gelişigüzel olmamıştır ve çeviri eserlerin (sözgelimi Georgios Hamartolos'un Bizans Yunan tarihi Ortodoks *Philokalia*'sı, Pope'un *İnsan Üzerine Bir Deneme*'si, Byron'ın uzun şiirleri, H. G. Wells'in öyküleri) sürdürdüğü "yaşam"ın, yeni kültürel gereksinimleri karşıladıkları bir Rus bağlamında kendi özgün varlıklarından çok farklı bir anlamı olabilir.

(6) Yazılı Rus dilinde eski Rusça ile Slavca öğeler arasındaki önce de sözü edilen ikidillilik (s. 172) gerilimlere, (özellikle 18. yüzyılda) belirsizliklere, Rus yazarlar açısından büyük anlatım olanaklarına ve başka ülkelerdeki Rus edebiyatı okurlarının her zaman anlayamadığı Rusçaya özgü bir duruma yol açmıştır. Bunun sonucunda edebiyatın tam da malzemelerine ilişkin her yerde mevcut bir farkındalık çok defa "söz"ün kendisinin yazınsal yapıtın gerçek kahramanı olduğu bir "söz" duygusuna yol açmıştır (birkaç örnek vermek gerekirse, ister Tatar dönemi öncesinin *Sürgün Daniil'in Yakarısı*'nda, Ortaçağ'a ait çok sayıda retorik eserde, Gogol'de, fütüristlerde, Hlebnikov'da, ister Platonov'da).

(7) Lihaçov'un deyişiyle, "yazınsal görgü"ye, edebiyatın okur karşısındaki "davranış"ına ilişkin güçlü bir farkındalık belki yukarıdaki noktayla ilgilidir. Bunun gelenekçilikle aynı şey olduğu söylenemez. Bununla birlikte, (özellikle Eski Rusya'da) basmakalıp ifadeler ve klişeler yoluyla kendini gösterebilir ve sözgelimi, 20. yüzyıl Rus şiiri biçemlerinin, bir Batılı'ya tuhaf bir biçimde geleneksel görünmesine neden olabilir. Yazınsal görgünün özellikle bazı 20. yüzyıl yazarlarında sekteye uğraması son

derece yıkıcı görülebilir ki bu şaşırtıcı değildir; tıpkı Sovyet dilinde doğru deyiş ve anlatımı kullanmamanın yıkıcı görülmesi gibi.

(8) Buna karşın Rus yazınında *tür*'de her zaman bir kararsızlık ve karışım olmuştur. Eski Rus edebiyatının büyük bölümü, özellikle de sözlü folklorik kalıpların etkisi altında kaldığında, düzyazı ile şiir arasındaki sınır üzerinde kararsız kalır (bu durum, bilindiği gibi, şiirsel ölçülere indirgenemese de bazen şiir antolojilerine alınan *İgor Destanı*'nda belirgindir). 19. ve 20. yüzyılların edebiyatı görünüşte türsel olarak yeterince tanımlanmıştır. Ne var ki bu tür bir tanımlama çoğu zaman yüzeyseldir (Gogol'ün tek "roman"ı *Ölü Canlar* bile "epik şiir" altbaşlığındadır! Buna karşın Puşkin'in Yevgeni Onegin'i "manzum roman"dır; Hlebnikov ve Daniil Kharms gibi 20. yüzyıl yazarları artık tür sınırlamalarından bağımsız olduklarını gizlemeye çabalamıyorlar). Aslında sınırların silinmesi daha büyük bir ölçekte de etkisini gösterir. Rus yazını, dilin yazınsal ve yazınsal olmayan kullanımları arasında kesin bir ayrım yapılabileceği anlayışıyla başa çıkmakta hep zorlanmıştır ve bu edebiyatın çoğu tipik yapıtı (Batı standartlarına göre) beceriksizce "edebiyat" ile "edebiyat dışı" arasında bir yerde duruyor gibidir (Kronikler, Avvakum'un *Başrahip Avvakum'un Hayatı*, Radişçev'in *Petersburg'dan Moskova'ya Yolculuk*, Tolstoy'un *Savaş ve Barış*, Aleksandr Herzen'in *Geçmişim ve Düşüncelerim* adlı yapıtları buna yalnızca birkaç örnektir. Çoğu Rus edebiyatının "pratik" yöneliminde açıkça Ortaçağ'a özgü bir hava vardır).

(9) Edebiyat her zaman diğer sanatlarla etkileşime ve işbirliğine açık olmuştur. Bir örnek vermek gerekirse, Rus operasının 19. yüzyılın başlarından itibarenki dikkate değer gelişimi ne "edebiyatın yönlendirmesinde" ne "müziğin yönlendirmesinde" olmuştur; müzik, metin ve gösteri arasındaki gerçek bir ortaklıktır bu. Petro dönemi öncesinde, kutsal edebiyat, sanat, mimari ve müzik bütünleştirici tek bir ikona tasavvuruna yönelmişti.

(10) Rus edebiyatının tüm dönemlerdeki anlatısal yapısı çoğunlukla zayıftır ya da en azından düzgün bir olay örgüsünden ve şaşmaz bir nedensellikten yana olan Batılı bakış açısından böyle görünür. Özgün bir olay örgüsü çoğu zaman mitolojik ya da arketipsel durumların gerçekleşmesinden daha önemsiz görülüyor gibidir (Katerina Clark, tipik Sovyet romanındaki "arayış" motifi ile halk masalları ve azizlerin yaşamöyküleri arasında benzerlik kurmuştur).[21] Yapısal eğilim *nanizivanie*, yani olay örgüsü öğelerinin bir sıraya dizilmesi yönündedir; dilin kendisi özellikle er-

ken dönemde bağlaçsız yapılardan yanadır (bu Eski Rus edebiyatı çevirmenlerini üstesinden gelinmez sorunlarla karşı karşıya bırakabilir). Yine Rus müziğiyle birtakım karşılaştırmalar yapmak mümkündür. Mussorgski ve Çaykovski gibi gelişmiş 19. yüzyıl bestecileri bile izleksel çeşitlemelerin "sıraya dizilmesi"ni yeğleyerek sonat formundan uzak durmuşlardır.

(11) Yığma yapıtlar bundan kaynaklanır. Rusya'nın ilk önemli "roman"ının, Lermontov'un *Çağımızın Kahramanı* adlı kitabının anlatıcısı tarafından "benim öyküler zincirim" diye adlandırılması anlamlıdır; bu yapıtın da dikkate değer bir türsel karışım olduğu görülüyor. Yine, en önemli ve en unutulmaz "yığma" yapıtlardan biriyle, Dostoyevski'nin öykü içinde öykü ve bir öyküler derlemesi olan *Karamazov Kardeşler*'iyle birlikte Radişçev'in *Yolculuk* ve Herzen'in *Geçmişim ve Düşüncelerim* adlı kitapları anılabilir. Petro öncesi halk edebiyatı ve gelişmiş edebiyat (yalnızca kronik yazını değil) temelde epizodik ve eklemeli bir yapıya sahiptir.

(12) Diğer bir sonuç da Rus edebiyatının büyük bölümünün görünüşte yabancı malzemeleri kabulüyle ve "tamamlanmamış", hatta varoluşçu hissiyatıyla "açık uçlu" oluşudur. Çehov'un olgunluk dönemi oyunları ve sonraki bazı öyküleri bunun bariz bir örneğidir. Bu bağlamda, insan hayretle Soljenitsin'in tarihsel romanını anımsıyor; yazar bu romana eklediği bir notta, okurlarından metni düzeltmeye yarayabilecek malzemeleri ona göndermelerini istemiştir. Okur, yazınsal süreçte doğrudan katılımcıdır (yine, iki Önsöz'üyle birlikte *Çağımızın Kahramanı* buraya uygun düşer); Bahtin'in en iyi modern yazındaki "diyalogculuk" ilkesi çıplak bir şekilde kendini gösterir. Bu ayırt edici özellik önce de sözü edilen "ideolojik doygunluğu" (zaten her zaman göründüğü kadar monolog biçiminde değildir) gidermekte gerekli olabilir. Eski Rus edebiyatında "tamamlanmamışlık" metnin olağan bir özelliğidir. Buna her zaman yeni malzemeler eklenebilir.

(13) Rus edebiyatında her zaman genelde görüldüğü biçimiyle tekil yapıttan daha büyük formlar yönünde bir eğilim olmuştur. En yalın haliyle bu bir öykü çevrimi (ya da lirik çevrim) olabilir. Daha yenilikçi bir biçimde, *sverhpovest* ("süperöykü" Hlebnikov'un geliştirdiği bir terimdir) anlamına gelebilir. Bunun yapıtaşları "çeşitli renklerde farklı taş bloklarından yapılma bir heykel gibi" sıradan çeşitli şiirler ya da öykülerdir. Yine, Dostoyevski'nin ve Tolstoy'un romanları (Henry James'in ünlü ifadesiyle "çuval gibi büyük canavarlar") sayılabilir. Eski Rus edebiyatında İlk Kronik "süperöy-

kü"nün açıkça öncelidir ama belirtilmesi gereken bir nokta da müstakil olduğunu düşündüğümüz, erken döneme ait hemen her yazınsal Rus yapıtının bize başka metinlerden oluşan bir derlemenin, kapsamlı bir elyazmasının bir bileşeni olarak ulaştığıdır; şimdiye kadar bu tür derlemelerdeki derleme ilkeleri üzerine çok az bilimsel çalışma yapıldığı görülüyor.

(14) Bazı yazınsal tarzlar ve biçemler Rusya'da erken dönemlerden başlayarak özel bir nitelik kazanmıştır (lirik biçemler ağıta, epik ise kutlamaya dönmüştür). Yazınsal mizahın, Lihaçov'un ve Pançenko'nun güzel bir incelemede dedikleri gibi, Rus'un "gülme dünyası"nın rolü çok önemli olmuştur.[22] Gülme, tehditkâr olabilir. Gülme, sözgelimi karnavala özgü aşırılıklar ve altüst oluşla, kutsal soytarıların "maskeleri düşüren" saçmalıklarıyla, Korkunç İvan'ın aşındırıcı ve teatral alaycılığıyla birleştiğinde, tehditkâr bir "anti-davranış" biçimi haline gelebilir. Gülmenin bu tehlikeli yönü hiçbir zaman Gogol'den, Dostoyevski'den ya da onların Belıy (*Petersburg* adlı romanında) gibi 20. yüzyıldaki ardıllarından uzak olmamış ve yine Bahtin tarafından çözümlenmiştir; Bahtin, bunun eski "Menippos Yergisi"nden türediğini düşünüyordu. Bununla birlikte, Rusya'da bunun folklorik kökleri de olduğu açıktır.[23] Gülme, daha ılımlı bir hadise olduğunda, Rus edebiyatında çoğunlukla karma bir duygudur ("gözyaşları arasında gülme", Çehov'un oyunlarının, Gogol'ün ve Gonçarov'un *Oblomov*'unun ayırt edici bir özelliğidir); ne var ki mizahın, geçmişi Eski Rusya'ya dayanan en tipik damarı, Rus dilinin çeşitli ve değişken kullanım alanları ve ünlü "lastikliliği" ile de desteklenen yaratıcı paranomasia24 ve benzer söz oyunlarıdır.

(15) Yazınsal sürece ilişkin farkındalık, çoğu zaman Rus yazarları "kurmaca ötesi"ne, yazınsal sürecin kendisini yazınsal yapıt içinde incelemeye yöneltmiştir. *İgor Destanı*'nda ozanın, öyküsünü anlatmanın en iyi yolu konusunda kendini sorgulaması; *Çağımızın Kahramanı*'ndaki anlatıcının okurları karşısındaki konumuna olan saplantılı ilgisi; Viktor Şklovski'nin dikkate değer, sözde 18. yüzyıl romanı (ama çok "modern") *Hayvanat Bahçesi* ya da *Aşkla Hiç İlgisi Olmayan Mektuplar* adlı kitapları örnek olarak verilebilir.

(16) Rusya'da edebiyat "yayımlamak", hiçbir zaman kitapların ticari kanallardan basılması ve dağıtılması anlamıyla sınırlı kalmamıştır. Eski Rusya'da (16. yüzyılın ortalarında matbaanın gelişinden sonra bile) yazılı edebiyat, *ad hoc* olarak kopyalanan ve genellikle derlemelerde toplanan elyazmaları biçiminde var olmuştu; kutsal sayılan metinlerin dışında-

ki metinler yeniden gözden geçirilecek, kısaltılacak, başka metinlerle bir araya getirilecek, hamilerin ve kopyacıların uygun gördüğü nedenlerden dolayı modernleştirilecekti. Bu tür bir elyazması geleneği aslında bazı ücra yerlerdeki Kadim Mümin cemaatleri tarafından polemikçi amaçlarla modern çağa dek sürdürülmüştür. Ancak sınırlı bir okur çevresine yönelik elyazması ya da (sonraları) daktilo yazısı biçiminde üretilen *samizdat* ("kendi başına basma"/fanzin) 18., 19. ve 20. yüzyıllarda Rus yazınsal üretiminin tipik bir özelliği olmaya devam etti. İşin aslı, tekrar tekrar yapılan kopyalar çok geçmeden bütün bir eğitimli halka ulaşabildi (19. yüzyılda Aleksandr Griboyedov'un *Akıldan Bela* adlı oyununda ve Sovyet döneminin sonrasında birçok yapıtta olduğu gibi). Petro dönemi sonrasında, bu tür fanzinler, açıkça öncelikle sansürü aşmanın bir yolu olmakla birlikte Rus edebiyat görüşünün de bir işaretidir; bu görüşe göre edebiyat, mal üretimi olmaktan çok (kimi zaman iktidardan soğumuş) okuryazar sınıfın kendi kendisiyle kurduğu yoğun diyaloğudur.

(17) Belki de edebiyatın diyalog, özerk bir tartışma dünyası olarak bu niteliğinden dolayı modern Rus edebiyatında güçlü bir metinlerarasılık öğesi vardır; okurun bildiği varsayılan diğer metinlere açık ya da örtük göndermeler bulunur; kaldı ki Vladimir Nabokov'un da hep işaret ettiği gibi, bütün bir klasik Rus edebiyatı, kitaplığın birkaç rafına sığabilir ve ortalama okura tanıdık gelebilir. Ama metinlerarasılık, Eski Rus edebiyatının da son derece önemli bir özelliğiydi. Esas itibariyle seküler bir yaklaşımı olduğu düşünülebilecek yapıtlarda bile çok defa Kutsal Kitap'tan (özellikle de Mezmurlar) ve Kilise Babaları'nın yazılarından yapılan alıntılar yalnızca dolgu maddesi ya da genel bir terbiye işlevi görmez; bu alıntılar ebedi bir bağlam oluşturmak için genelde dikkatle seçilmiştir ve geçici olaylarla karşıtlık kurulmasını sağlar. Eski Rus yazını alanında metinlerarası izdüşümler vardır. Örneğin, Hilarion'un *Kanun ve İnayet Üzerine* adlı eserinin sonraki birçok yapıttaki izdüşümleri; bu arada topluca *Zadonşçina* (Dmitri Donskoy'un Tatar Mamay'ı yenilgiye uğratması [1380] hakkındadır) diye bilinen çeşitli eserlerin Tatar dönemi öncesinin *İgor Destanı*'na bağımlılığı tabii ki şaşırtıcı bir örnektir.

(18) Altmetinsellik Eski Rus yazını kadar 20. yüzyıl Rus yazını için de aynı derecede dayanak oluşturur. Picchia gibi modern araştırmacılar, İncil'e yapılan açık ya da örtük göndermelerin, ilk metinlerin doğru okunmasında etkili olabilen "izleksel ipuçları"nı nasıl oluşturduğunu göstermiş-

tir (bu tür ipuçları genelde metnin başlarına yerleştirilir).[25] Geç Ortaçağ edebiyatı, girift bulmacalardan, alegorilerden, kodlardan, dolaylı anlatımın bilmeceli yönteminden (halk şarkılarından da gayet iyi bilindiği gibi), işin adını koymamaktan hoşlanır. Bunlar, Hlebnikov gibi "zor" modern yazarların okurlarının gözünden kaçmayacak özelliklerdir.

(19) Gogol, Dostoyevksi ve Kharms'ta veya Zabolotski ve Platonov gibi Hıristiyan olduğu aşikâr Sovyet yazarlarda bile görülen Rus halk inanışı bütün Rus edebiyatının derin ve yaygın bir altmetnidir;[26] özellikle de birbiriyle bağlantılı *dolya* (pay, kısmet) ve volya (özgür irade, özgürlük) kavramlarına ve *onniy svet*'e, yani ölüler dünyasına ve bunun canlılar dünyasıyla ilişkisine duyulan ilgi.

(20) Son olarak, ister eski veya modern, ister yazılı veya sözlü olsun, Rus edebiyatında kalıcı olmakta ısrarlı bir gelenek de büyüsel olarak söz geleneğidir; Eski Rusya'da "söz" anlamındaki *slovo*'nun İngilizceye göre daha geniş bir referansı olduğu ve "söylem"i ya da "edebiyat parçası"nı da imlediği dikkate alınmalıdır. Aziz Yuhanna İncil'i ki Aziz Kyrillos ve Aziz Methodios'un misyonerlik projesinde çevirisi yapılacak ilk kalem olduğu varsayılır (bkz. s. 170), tabii ki "Başlangıçta Söz vardı" ile başlar ve Söz'ü hemen tanrısallık ve tanrısal düzenle eşleştirir. Eski Rus yazısının devredilemez bir öğesi olduğunu gördüğümüz Kilise Slavcası başlı başına kutsal görülüyor ve bu dili benimsemenin Rusya'yı kutsal kıldığı düşünülüyordu. Ancak Hıristiyanlık öncesindeki (ve sonrasında da kalıcı olarak) halk inanışında *zagovori*, büyülere ya da ibadete eşdeğer şeyler vardı. Rusya'nın ilk Viking hükümdarlarınca bilinen İskandinav şiirlerinin büyüsel anlamı da dikkate alınmalıdır. Sessizliğin de kutsal bir anlamı vardı (14. yüzyılda özellikle Hesykhia akımından sonra "dingincilik" Ortodoks kilise öğretisi olarak benimsenmişti) -krş. Dostoyevski'nin *Karamazov Kardeşler*'inde "Büyük Engizisyoncu" bölümü. Rus fütüristleri gibi bazı modernistlerin "söze" (çoğunlukla "kendiliğinden geçerli" ya da "kendine yeten söz", *samotsennoye/samovitoye slovo*) neredeyse doğaüstü bir anlam yüklemiş olmaları dikkat çekicidir. Mayakovski'nin "Sözlerin gücünü biliyorum, biliyorum sözlerin zehrini" dizesiyle başlayan son şiiri olağanüstü bir örnektir. 1930'lu yıllarda Kharms ise şöyle demiştir: "Dört çeşit sözcük makinesi biliyorum: şiirler, dualar, şarkılar ve büyüler". Sovyet yazarların sözlü anlatıma gösterdikleri saplantılı ilginin sözün büyüsel gücü karşısında duyulan kökleşmiş bir korkudan kaynaklandığını öne sürmek aşırı olmaz.

V

İkonik Rusya

Halk Yaratıcılığı

Hıristiyanlığı benimsemesiyle birlikte Bizans dünyasından Rus'a yapılan önemli kültürel "nakiller" arasında dikkatlice geliştirilmiş resim, mimari ve müzik dizgeleri bulunuyordu. Bunlar hem yazılı ve sözlü sözle hem birbirleriyle ilişkiliydi ve büyük bir güce ve tutarlılığa sahip sanatsal, kültürel bir bütünlük oluşturuyordu. Son 125 yıl içinde, Rus sanatı ve müziği, edebiyatta olduğundan daha aşikâr biçimde, bunların modern muadillerine hayatiyet kazandırdı ve bunlara yalnızca belirgin bir tonalite değil, az bulunur bir düşünsel ve tinsel amaç duygusu da vermeye çalıştı. Bununla birlikte, ülkenin geçmişinden gelen bu sanatsal etki dalgası, Hıristiyanlığın "yüksek kültürü"nün yanı sıra halk yaratıcılığının da birtakım öğelerini içeriyordu; bu öğeler çok defa (bir olasılıkla edebiyat dünyasında görülenden daha sıklıkla) kolayca harmanlanabildi.

Hıristiyanlık öncesi Rus sanatından günümüze pek az şey kalmış ve bu sanatın yerini Hıristiyanlığa özgü biçemler almıştır. Güney Rusya'da, tanrısal varlıkları temsil ettiği düşünülen, insan

görünümünde basitçe oyulmuş birkaç taş sütun modern çağa kalmıştır ve ne ilginçtir ki bunlar "taştan kadınlar" (*kamenniye babı*) olarak bilinir. Novgorod'da Hıristiyanlık öncesine ait az sayıda ahşap oyma baş bulunmuştur. Hıristiyanlık benimsenmeden önceki yapıların görünüşünü yeniden canlandırmamıza yardımcı olacak pek az şey günümüze kalmış olmakla birlikte Kiev'de Hıristiyanlığa geçişin hemen öncesindeki kral konutunun bir taş yapı olduğu düşünülür. Ustalıklı bir ahşap yapı geleneği de olmalıydı. Bu gelenek, Kuzey Rusya'nın iklim koşullarında, Ladoga, Novgorod gibi kentsel merkezleri yaşanabilir kıldığı gibi, kroniklerde belirtildiği üzere, Hıristiyanlığa geçişten kısa süre sonra Novgorod'da, "on üç başlı" ahşap bir katedralin yapılmasını da olanaklı kılmıştı. Ne var ki eski yaratıcılığın sayılı ipucu ve izi, büyük Rus halk sanatı ve yapıları mirasının gölgesinde kalmıştır. Bu mirasın günümüze ulaşmış örnekleri çok daha yakın yüzyıllara tarihlendirilmiş olduğu halde son derece arkaik bezeme motiflerini ve yapı tekniklerini yansıtıyor olabilir. Yakın zamana (kimi yerde bugüne) dek Rus kırsal kesiminin tamamındaki insani yaşam ortamının Hıristiyanlık öncesine dayanan bir görsel motifler derlemesi olduğunu söylemek abartı olmaz; bu motiflerin bir kısmı geometrik ama çoğu figüratiftir. Bununla birlikte, birçok örnekte bu kolayca saptanamayacak kadar soyutlanmıştır. Güneş, ay ve yıldız simgeleri, birçok hayvanın, çiçeklerin ve ağaçların ve doğal dünyanın diğer asal nesnelerinin, mimari öğelerin, atlıların, insanların stilize biçimleri, genellikle "büyük bir tanrıça"yı temsil ettiği düşünülen kadın figürleri de dahil bütün bu "ortak imge ve soyut tasarım deposu" neredeyse tümüyle "eski Slav bezemelerinde görülen erk ve koruma simgelerinden türemişe" benzemektedir.[1] Ancak yalnızca eski Doğu Slav halk sanatı bağlamında konuşmak yanlış olur. Zira her zaman çeşitlilik göstermekle birlikte ailesel özellikleri taşıyarak bir halktan diğerine yayılmış ortak Kuzey Avrupa (ya da Avrasya) kompozisyon motifleri mirasında etnik sınırların ne derece temsil edildiği hiç açık değildir. Rus toplumunun kendisine gelince; Doğu Slav, İskandinav ve Fin girdilerinin birbirinden ayırt edilmesi zordur ve çok daha uzaktan bazı etkilenmeler de olabilir.

1889 yılında düzenlenen bir etnografya keşif gezisinde, Vologda bölgesinin doğusundaki ücra köylerin kapsayıcı dekoratif ortamıyla karşılaşan Vasili Kandinski –o sırada genç bir antropoloji ve hukuk doktora öğrencisi olan Kandinski, sonradan 20. yüzyıldaki sanatsal yeniliğin en bilinçli devrimci başlatıcılarından biri haline geldi– bunun "görülmeye değer müthiş bir şey" olduğunu düşünmüştü: "Masa, sıralar, ortama hâkim büyük bir soba, dolaplar; her şey rengârenk boyanmıştı ve göz alıcı süslemeleri vardı." Bu gördüklerinin Kandinski'nin estetik gelişimi üzerinde büyük bir etkisi olduğu anlaşılıyor: "Bunun [yani resmin] içinde yaşamayı burada öğrendim."[2] İlginç bir rastlantıyla, büyük hayranlık duyulan Rus illüstratörlerinden (bir illüstratörden fazlasıdır) İvan Bilibin'in (1876-1942), stilize folklorik tarzını, aynı bölgeye kısa süre sonra yapılan benzer iki keşif gezisine katıldıktan sonra geliştirdiği anlaşılıyor; bu keşif gezileri hakkında iki akademik makale yazmıştır. Kandinski'nin anılarından, bu köylülerin çevrelerindeki nesneler üzerine bir tür ilkel bir hevesle bütünüyle ayrımsız bezemeler yapıverdiklerini tahmin etmek kolaydır. Yine de halk tasarımının tarifi güç kurallarının büyük hiyerarşik ayrımlar oluşturduğu –bunlara dayandığı– açıktır. Büyük önem taşıyan nesnelere ve bu nesneler arasındaki alanlara odaklanmıştır. Tören örtülerinin (evin ana ikonasını örten örtüler de dahil) kenar süsleri, şenlik giysileri, pencere çerçeveleri (*naliçniki*) ve evlerin saçakları, dantel eşyalar, hanehalkının en önemli dişil etkinliklerinden ditmek ve keten eğirmekle (çoğunlukla flört ve evlilikle ilgili *posidelki*'de törensel "oturumlar" sırasında yapılıyordu) bağlantılı örekeler. Bu örekeler çoğunlukla şaşırtıcı derecede girift ve yoğun bir biçimde bezenmiştir. Bezemelerde geometrik desenlerden günlük hayattan sahnelere dek çeşitlilik gösteren pek çok motif kullanılmıştır.

Geleneksel edebiyatta olduğu gibi (aslında daha çok), kendine yetiyora benzeyen kapalı halk sanatı dünyası (önce Bizans, sonra Batı Avrupa kökenli) ile "yüksek" ya da gelişmiş sanat dünyası arasında geçişlilik vardı. Sevilen azizler ve Hıristiyanlığın simgeleri folklorik bir kılıkta boy gösterdiler. Pencere çevrelerindeki sahte klasik alınlıklar, zarif geleneksel evlere tuhaf ama etkileyici bir kat-



Resim16: Büyük Kazan Kedisi'nin *lubok*'u (yaygın baskısı). Aslında çarın iktidarı üzerine bir yorum ya da yergi olabilir (ahşap baskı, 1800'lü yıllar).

kıda bulunmaktadır. Ahşap kilise ve ev mimarisinin (üzerine çokça tartışılmıştır – 1600 yılı öncesinin kanıtları büyük ölçüde ortadan kaybolmuştur) temelde folklorik bir kaynağı olduğu anlaşılıyor. 14. ve 15. yüzyıllarda, Rus elyazması illüstrasyonlarında, Kuzey Avrupa'da görülen iç içe geçmiş ve biçimsiz ("ucubemsi") insan ve hayvan motiflerinin görülmesi Hıristiyan sanatı üzerindeki folklorik etkinin

çarpıcı bir örneğidir. 12. yüzyıldan 18. yüzyıla dek çeşitli dönemlerde, alçak kabartma halk oyma sanatı (zaman zaman müstakil ahşap heykel bile) ikonalarda ve kiliselerde varlığını hissettirmiştir. Halk yaratıcılığı, aslında hazırda Bizans örneğinin bulunmadığı ya da taş işçiliğinde veya resimde bezeme motiflerinin açıkça pagan bir anlam taşımadığı yerlerde belirli bir gereksinimi karşılamak üzere devreye girecek, dahası gelişmiş bir düzeyde olacaktır (bununla birlikte, kaynağı geçmişe dayanan hangi motiflerin "pagan" ya da Hıristiyanlık dışı görüldüğünü şimdi yeniden canlandırmamız zordur).

Bunlar gelişkin sanat ile halk sanatı arasındaki kaçınılmaz ya da olası birçok etkileşimin birkaç örneğidir yalnızca ve ileride bunlara yine değineceğiz. Ancak bu tür bir etkileşim, aslında melezleşme açısından en tipik ve yaygın alanın hangisi olduğundan söz etmek gerekiyor. Bu *lubok* (ç. *lubki*) olarak bilinen yaygın baskı türüdür. Masrafsız tıpkıbasım yöntemlerinin uygulandığı ve kültürel yeniliklere açık bir kitlenin oluşmaya başladığı 17. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan *lubki,* ilkin İncil ve çok geçmeden özdeyiş, yergi, siyaset ve toplum, gündelik yaşam, folklor ve masal konularını sözlerin ve çarpıcı bir biçimde renklendirilmiş illüstrasyonun ilgi çekici bileşimiyle işledi, tarz çeşitliliği ve (çoğu zaman) fantastiklik bakımından Epinal baskılarını ve başka Avrupa ülkelerinde yapılan benzer çalışmaları aştı. En azından 200 yılı aşkın bir süre içinde gelişen *lubki* sıradan halkın düşünce yapısı, kaygıları, zevkleri, korkuları ve düşleri konusunda başka hiç bir kaynaktan kolayca edinilemeyecek bir fikir vermektedir.

İkonik Dünya

10. yüzyılda Rus, Bizans modeline göre Hıristiyanlığı benimsediğinde, görsel bileşeni çok önemli bir kültür dünyasına adım atmış oldu. Yahudilikte (her zaman tutarlı olmamakla birlikte) dini tasvirlere duyulan genel tepki –en açık haliyle İkinci Emir'de oyma tasvirlere karşı dile getirilmiştir– ve bunların ilk Hıristiyanlar tarafından sistemsiz bir biçimde çekinerek kullanıldığı düşünüldüğünde, nasıl bu noktaya gelindiği hiç açık değildir. Yunan-Roma'nın

engin imge mirası, özellikle Büyük Konstantinos'un Hıristiyanlığa resmi bir statü tanımasından sonra, kendi üzerine düşen rolü oynadı; Bizans ve Eski Rus sanatı üslubunda ve estetiğindeki klasik öğe unutulmamalıdır. 9. ve 10. yüzyıllarda, sonunda Rus da dahil çeşitli Slav ülkeleri, Konstantinopolis'i merkez alan Hıristiyan "ülkeler ailesi"ne katıldıklarında, Ortodoksluk, "İkonakırıcılık" ile (721-843 yılları; bkz. s. 131) ilişkili uzun bir kriz döneminden çıkmış ve uzun tartışmalardan sonra görsel tasvirle ilgili bir dizi ilke ortaya koymuştu. Bu ilkeler Ortodoks dünyası –bir dereceye kadar daha da ötesi– açısından o gün bugündür büyük bir sanatsal ve dinsel önem taşımaktadır. Sonradan Rus, Hıristiyanlığa geçişin beraberinde getirdiği kültürel paketin önemli bir kalemi olarak "ikona" kavramına odaklanan gelişmiş bir kutsal sanatı ve mimariyi benimsemiştir.

Yunanca *eikon* sözcüğü her tür tasvir için kullanılan genel bir terimdir; Rusçada (*ikona* ama *obraz* denildiği de olur) ve genelde Ortodoks kullanımda, kutsal kişilerin ve olayların çeşitli doğruluk ölçütlerine göre betimlenmesi anlamına gelir. Ne yazık ki bu sözcüğün anlamı giderek daralmıştır; çoğunlukla yalnızca dini konulu ahşap pano resimlerini adlandırmakta kullanılır olmuştur; Ortodoks dünyasının son derece tipik bir özelliği olan bu nesneler (sonuçta Avrupa'daki şövale resmi geleneğinin kaynağında yatar) çok sayıda üretiliyordu ve taşınabilirdi. Bu nedenle Batı'da bunlara çokça rastlanıyordu. "İkona" kavramı bununla sınırlı değildir. İbadetle ilgili madeni eşyalar (çoğunlukla mineli) ve kumaşlar (genellikle işlemeli), oyma ahşap, fildişi veya taşlar; her kilisede iç mekânı kaplayan ve bazı yerlerde dış mekâna da taşan duvar resimleri ya da mozaikler de buna dahildir. Daha geniş anlamda, yapılar, manastırlar, kentler –özellikle de "Yüce Kent" Konstantinopolis– ikona olarak görülebilir; bu, yazılı metinler ve müzik besteleri için de geçerlidir; dolayısıyla "gözle görülmez Tanrının imgesi" İsa bile öyledir (Kolossaililere Mektup 1:15). İkonisitenin sınırlarına belki de Kıbrıslı ermiş Neophitos ulaşmıştı. 12. yüzyılda yaşamış bu azimli ermiş "yaşayan bir ikona" olarak görülmeyi başarmıştı.[3] Ancak özyaşamöyküsünü bir azizin hayatı tarzında yazan Rus Avvakum (bkz. s. 149, 199 vd.) ondan geri kalmaz.



Resim 17: Tanrı'ya Övgü. 16. yüzyıldan mors-fildişi oyma ikona. Karmaşık ikonografisi bir ilahiyi betimler.

Ortodokslar için görmek inanmaktı (9. yüzyılda yaşamış önemli bir patrik olan Photios, 867'de Meryem ve Çocuk İsa mozaiğinin Aya Sofya'ya yerleştirilmesi vesilesiyle verdiği vaazda bunu aşağı yukarı aynı sözlerle dile getirmiştir. Sözcükler, onların da çok iyi bildiği gibi, dinin gerçeklerini iletmekte görsel imgelerin yanında daha önemsizdi. Bu tür imgeler ya da ikonalar, tıpkı Tecessümün[4]

(Bedenleşme) Kutsal Kitap'ın iletisi açısından taşıdığı önem gibi, evrensel düzene ilişkin Hıristiyan anlayışında ve ibadetinde çok önemli bir yere sahipti. İbadet ve dua için iki yönlü bir kanal olarak geçici olan ile sonsuz olan arasında aracılık yapıyorlardı. Bir kiliseyi süsleyen kutsal portreler dini törenlere katılıyor ve böylece "ölüler ve canlılar toplumu"nu oluşturuyordu. Robin Cormack'ın sözleriyle "sanat Bizans'ın işleyişi açısından temeldi" – bu, Ortodoks dünyanın geri kalanı açısından da geçerliydi; "ikonasız bir Bizans kültürü bambaşka bir kültür olurdu".[5] Genelde okuryazar olmayan bir toplumun tüm kesimleri tarafından anlaşılabilir olan bu sanat, toplumsal bağlılık açısından büyük bir güçtü ve bunun uzun ömürlü olmasında rol oynadı. İmparatorluğun hiyerarşik yapısını meşrulaştırmaya yardımcı oldu; bununla birlikte halk tarafından da itibar gördü. İkonaların yok edilmesi anlamındaki ikonakırıcılık, siyaset ve kilise seçkinlerinin savunduğu bir politika iken, ayrıcalıksızlar, yani sıradan halk, keşişler (kilisenin "proleterleri"), kadınlar ve taşralılar genelde bu politikaya karşı çıktılar. Sonunda ikonakırıcı seçkinlerin boyun eğmesi gerekmiş ve tasvirlerin Ortodoks dünyadaki eski yerini alması (843) anlamlı bir biçimde "Ortodoksluk Yortusu" olarak anılmıştır.

Demek ki Doğu Kilisesi'nde kutsal tasvirler, Batı'da Büyük Gregorius değilse bile Şarlman döneminden beri çoğunlukla bezemeye ya da eğitime ("yoksullar için İncil") yüklenenden daha büyük bir rol oynadı. Doğal olarak bu, betimlenen nesne ile imge arasında, modern dönem öncesi anlamda (sonuçta Yeni-Platoncu) bir karşılıklılık anlayışı gerektiriyordu. Eğretilemeden ya da betimden ibaret olmayan bu anlayış daha derinlikliydi.[6] İkonalara İncil'in yazıldığı döneme uzanan bir soyağacı verilmişti. Aziz Luka'nın Tanrı'nın Annesi'ni resmettiği (ve ondan onay aldığı) varsayılıyordu ama daha önemlisi, İsa'nın Suriye'de Edessa Kralı Abgar'ı iyileştirmek için gönderdiği kumaş parçasını yüzüne bastırarak "elle yapılmamış" kusursuz bir imge oluşturduğu söyleniyordu; sonrasında sayısız defa yeniden üretilen ilk ve en önemli ikona buydu. Ancak bütün bir geleneğin bu mucizevi kökenine ve daha sonra ikonalara yüklenen birçok mucizeye karşın, bu öğretinin İkonakırıcılığın

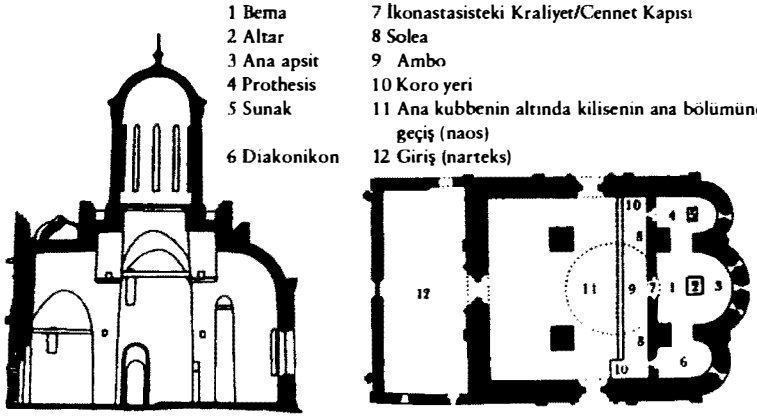
hemen ertesindeki Ortodoks formülasyonu, bunların büyülü nesne sayılmaması, bunlara puta taparcasına ibadet etmek yerine ilkörnek (betimlenen kişi veya olay) ile ibadet eden kişi, gözle görülür dünya ile gözle görülmez dünya, zamansız olan ile geçici olan arasında bir iletişim kanalı olarak saygı görmesi gerektiğiyle ilgiliydi. İkona ressamı "yaratıcı" ya da "sanatçı" olarak bile değil, öteden beri var olan bir imgeyi ve içerdiği gerçekleri "gözler önüne seren" biri olarak düşünülüyordu. Kutsal kişilerin ikonaları izleyicinin bakışına karşılık veriyor (baş çoğunlukla hafiften yana eğiktir ama gözler bakan kişiyle doğrudan ilişki kurar) ve böylece onunla bir "diyalog" kuruyordu. İkonalar, öteki dünyaya geçit gibidir (bunun "pencere"den daha iyi bir eğretileme olduğunu düşünüyorum). Her Ortodoks kilisesinde, kutsal mihrap alanı ile nef arasında yer alan ikonalarla kaplı "kraliyet kapıları" bunu çok iyi simgeler.

İnsanlar ikonalara belirli bir nezaket gösteriyordu. Geleneksel Rus evinde, evin en büyük odasına (*izba*: bkz. s. 36-37) girildiğinde sağ karşı köşede, çoğunlukla yüksek bir yerde kumaş örtülü bir ikona asılıdır ve konuklar (odanın bu "güzel köşe"sinde, *krasnıy ugol*'de ağırlanacaklardır) tarafından saygıyla selamlanır. Tüccarlar yolculuğa çıkarken yanlarına katlanabilir ikonalar alıyor ve kaldıkları yerde bunları açıyorlardı (genellikle madeniydi). Artık gereksinim duyulmayan ikonalar atılmıyor ya da yakılmıyordu. Çoğu zaman gömülüyor (ama sahipleriyle birlikte gömülmeleri beklenmiyordu) ya da bır ırmağın akıntısına bırakılıyor ve anlaşılan, öyle ya da böyle, mucizevi bir biçimde yeniden ortaya çıkıyorlardı. Cilası zamanla ya da mum isiyle kararan ahşap ikonalar kazınıyor ve panoları yeniden kullanılabiliyor ama genellikle yeniden boyanıyordu (Uspensky'nin *The Semiotics of the Russian Icon*/Rus İkonunun Semiyotiği) adlı kitabında öne sürdüğü gibi, güçlerini muhafaza etmek için böyle yapılıyordu). Kuşkusuz ikona tasvirlerine aslında çoğunlukla boş inançla davranılıyordu. Duvar resimlerinde yüz (özellikle göz) betimlerinin altındaki sıva geleneksel bir ilaç elde etmek için kazınabiliyordu. Ortodoks sayılmayan ikonalara ise değer verilmediğinden, gözlere zarar verilebiliyordu. (Patrik Nikon –bkz. s. 140 vd– bunu yaptı); bu tür şeyler nazarın

olağanüstü gücüne duyulan inancın bir kanıtıdır. Etkisiz bir ikonanın, kutsal figürün altına şeytani bir figür resmedildiğinden, kötücül bir güçle donanmış olduğu düşünülebiliyordu; Moskova'da bir evdeki Ortodoks duvar resimleri kaldırılmıştı çünkü burada Ortodoks olmayan yabancılar oturacaktı.[7] İkonalar insanların her yerde karşılarına çıkabiliyordu (ve Haç çıkararak selamlıyorlardı). Her eve, kiliselerin içine ve dışına ve kıyıda köşedeki kutsal yerlere yerleştirilmişlerdi; taşınabilir ikonalar ise hayli hareketli olabiliyordu; alınıp veriliyor, satılıyor, kutsal yerlerden hediyelik eşya olarak getirilebiliyor, yeni bir yere yerleştiriliyor, onarılıyor, yeniden boyanıyor, geçit törenlerinde taşınıyor, ordularla birlikte geçit resmi yapıyor ya da kuşatılan kentlerin surlarında sergileniyordu. Bu devingenlik sayesinde stilist yenilikler Ortodoks ülkelerde kendilerini çabucak hissettirebildi (minyatür elyazmaları benzer bir rol oynabiliyordu ama çok daha az sayıda ve masraflıydı). Hem nesnelerin hem kuşkusuz bunları üreten kişilerin bu devingenliği, inanılması güç ama 600 yılı aşkın bir süre önce temelde Akdeniz'e özgü olan bir sanatın Kuzey Buz Denizi kıyılarına sızdığı anlamına geliyordu; bu sanat eserleri en ücra köyler ya da inziva yerleri ile evrensel tarih ve kültür arasındaki temel bağlantılardı. İkonalara dayalı Hıristiyanlık dünyası, güney doğrultusunda Nübye ve Etiyopya'ya ulaştığından, Ekvator'dan neredeyse Kuzey Kutup Dairesi'nin ötesine dek uzanıyordu.

"İkonik dünya"nın merkezinde tabii ki yapı olarak kilisenin kendisi vardır. Rusya'nın Hıristiyanlığı benimsedikten sonra miras aldığı Orta Bizans Kilisesi, kutsal iletiler için dikkate değer ölçüde uyumlu, karmaşık olmamakla birlikte incelikli ve çok yönlü bir araçtır ve kutsal edim için uygun bir mekândır. Romalılar tarafından geliştirilen eski bazilika biçiminin –yan neflerle birlikte birkaç bölümden oluşan uzunlamasına bir yapıdır– yerini merkezileşmiş "kare içinde haç" planı almıştı; geçişteki kasnak üzerinde merkezi bir kubbe, bazen genelde köşe bölmeleri üzerinde görülen yardımcı kubbeler, doğuda üç apsit ve normalde girişte bir narteks bulunuyordu. Ana kubbe kasnağı dört fil ayak ya da sütun tarafından destekleniyordu ve onların oluşturduğu kareden yukarıdaki

dairesel öğeye geçiş pandantiflerin –küresel üçgenler (en azından büyük bir ölçekte ilk kez Konstantinopolis'te Ayasofya'da uygulanmıştı)– zarif geometrisi sayesinde sağlanıyordu.[8] Basit yarım daire kemerler ve basit beşik ya da geçme tonozlar bulunuyordu. Büyük kiliselerde iç kemerlemenin üst kısmında bir galeri de bulunabiliyordu; Rusya'da, bölge kiliseleri iklime ve toplumsal kullanım biçimine uygun bir duruma getirildiğinden, çoğunlukla zemin katta bir dış galeri bulunuyordu. Bu tür yapılar, birçok Roma tarzı veya Gotik kiliseyle karşılaştırıldığında, küçük olmalarına karşın dikeysellikleri ve oranları sayesinde çoğu zaman çarpıcı bir anıtsallık duygusu uyandırır. Kubbe kasnağını çevreleyen pencereler ana mekânı ışıkla doldururken, köşeler karanlıkta kalıyordu. Görece dünyevi olan narteksten, dış dünyaya göre bir eşik alanından doğuda mihraba (Rusça taht anlamında *prestol*) yakın bir bölmenin ötesindeki "kutsallar kutsalı" alana doğru belirgin bir yöneliş vardı; kutsallık bakımından yukarıya, yerden kubbeye doğru bir yöneliş de söz konusuydu. Oturma yerleri yoktur; cemaat ayakta durur, uzun ayinler sırasında gidip gelir ve kilisenin bezeme planını izlemek için yapıyı çepeçevre dolaşmalıdır. Böyle bir kilise evrenin simgesidir; kubbesi, her yerdeki kubbeler gibi, göğü temsil eder ve bu haliyle Tanrı'nın Evi'dir; hem insan yaşamının hem kilise yılının üç boyutlu bir takvimi olarak da işlev görür; daha dünye-



Şekil 8: Kapalı Yunan haçı planlı bir tipik küçük Rus kilisesinin zemin kat planı ve enine kesiti. Aziz Sergius Teslis Manastırı (15. yüzyılın başları).

vi ve dokunma düzleminde, başlı başına yaşayan bir canlı olduğu hissedilir; bu yüzden çeşitli bölümleri için Rusça insanbiçimci terimler kullanılır. Kubbe için "baş", kubbe kasnağı için "boyun", pencereler üzerinde "kaşlar", dış çatı çizgisi için "omuzlar", orta duvar frizi için "kuşak", zemin düzlemi için "ayak", Moskova mimarlığının ayırt edici bir özelliği olan kütlesel kalkan duvarları için *kokoşniki* (zarif bir kadın giysisi) denir.

Duvar resimleri ya da mozaikler, pano resimleri ve bazen ikona sanatının diğer nesneleri kiliseyi hiç de gelişigüzel olmayan bir biçimde donatır. İç mekândaki en yüksek noktada, ana kubbede çoğunlukla haşin olduğu düşünülen ama Ortodokslara rahatlatıcı ve koruyucu görünen yarım bir Evrenin Efendisi İsa (*Pantokrator*) figürü bulunur. Kubbe kasnağı ile pandantifleri Havariler, Haberciler, serafim betimleri kaplar. Orta duvar alanı Kilise'nin Büyük Yortuları'nı (tabii ki halkın takvim yılı içindeki yaşamını da dillendirir) sergiler. İncil anlatısından seçilen önemli olaylar ki genelde on iki tanedir, İsa'nın insan olarak vaizliğinin tarihi ile ebediliğin kesişmesini temsil eder. Genellikle merkezi doğu apsitte yer alan bir Meryem ve Çocuk İsa betimi, Batı duvarındaki büyük ve çok figürlü bir Meryem'in Göğe Yükselişi sahnesine bakar. Burada Tanrı'nın Annesi'nin ruhu İsa tarafından karşılanan bir çocuk olarak gösterilir; tamamlayıcı ve düşündürücü betimlerdir bunlar. En alt bölgede ve sütunlarda ya da filayakların üzerinde dünyevi kiliseyi "destekleme" rollerini hoş bir biçimde simgeleyen aziz figürleri bulunur. İkonakırıcılık döneminin ardından gelenekselleşen bu düzenleme, hiçbir zaman resmen sabitleştirilmemiş ve hep esnek olmuştur. Başka birçok imgeye, örneğin, İsa'nın Doğuşu ya da çeşitli Eski Ahit çevrimlerine de yer vardı, nartekste ve galerilerde, İsa'nın gelişini öngören eski filozoflar gibi bazı figürler ya da kiliseyi finanse eden hanedandan bir bağışçının aile ağacıyla karşılaşmak da mümkündür.

Geç Bizans ve Moskova resim sanatında, kilise konsillerinin ya da Tanrı'nın Annesi'ne ilahilerin betimleri gibi epeyce karmaşık sahneler yaygınlaşmıştı; bu ikincisi, litürjinin oluşturduğu, birden fazla duyuya hitap eden bu büyük dramada, müziğin de görsel im-



Resim 18: Aziz Demetrius Kilisesi, Vladimir (1194), kuzeydoğudan bir görünüm. Bir kraliyet şapeli. Üzerinde, Kral Davud'un mezmur yazarı olarak başkanlık ettiği sayısız bezeksel ve figüratif motifin bulunduğu zengin bir alçak kabartma oyma.

geler kadar önemli bir ikonik rolü olduğunu aklımıza getiriyor. Başlangıçta teksesli, sonraları çoksesli ama yalnızca vokal olan Rus kilise müziği çetrefil bir inceleme konusudur. 16. yüzyılın öncesinde kullanılan notasyon hâlâ çözülmemiştir. İkonik bakımdan litürji müziği meleklerin göksel korolarının duyulmayan şarkılarını temsil eder – buna karşılık gelir. Ortodoks ilahileri ile her Rus köyünde duyulan halk müziği –çalgı, özellikle telli *guspi* ve tulum

tabii ki kullanılıyordu ama çalgısız söylenen bir yığın şarkı da vardı– arasında, eğer varsa, nasıl bir ilişki bulunduğunu çözümlemeye yönelik sistematik çabalar ancak yakın zamanda gösterilmiştir.[9] İki müzik sistemi arasında açıkça görülen dikkate değer bir benzerlik noktası da gereksiz hecelerle okunan uzun melismatik cümleler geliştirmeye eğilimli oluşlarıdır. Kadim Müminlerin değilse bile resmi kilisenin sonunda son verdiği bir uygulamadır bu. Kilisenin onayladığı "çalgılar", Kıyamet Günü'nün Sûr'u bir yana, tabii ki Eski Ahit'in *şofar*'ını ya da borazanını[10] simgeleyen çan takımlarıydı yalnızca (bunun yerini bazen *semantron* ya da ses yansıtıcısı alıyordu). Rus'ta çanlara da insan biçimi verilmişti. Metin, söylenen söz, müzik ve resim arasındaki karşılıklı bağımlılıkta Ortodoks kültürünün "bütünleştirici" yanı açıkça görülür. Her biri bir diğerinden türeyebilecek yetidedir, bir diğerini akla getirir ya da bir diğeri için esinleyici olur; hepsi mimariye ve dramatik türde bir insan edimine (dua, kutsamak, ilahi söylemek, kapıları açıp kapatmak, geçit törenleri vb.) bağlıdır. İkonik Ortodoks dünyasında sineztezinin kendine doğallıkla yer edinmesi Yeni Teolog Simeon'un (yak. 949-1022) bir sözüyle anlatılabilir: "Işık yüksek ses gibi çınladı."

İkonalar aslında çoğunlukla –görsel, sözel, işitsel– başka ikonaları temsil eder ve ikonaların ikonalarının ikonaları, olmadık şey değildir; özellikle de bir kilise yapısının başlı başına ikonik olduğu düşünülürse eğer. İlginç bir biçimde karmaşık bir örnek de bugün Moskova Tarih Müzesi'nde bulunan "Voloşanka Kefeni"dir. 1498 yılında III. İvan'ın dul gelini Yelena Voloşanka tarafından sipariş edilmiştir.[11] Bu kefenin ortasına "Hodigitria" Meryem'i ("Yolu Gösteren Meryem") ikonasının geçit töreni betimlenmiştir. Bu kompozisyonda kalabalık figürler bulunur ve şarkı söyleyen bir çift koro vardır. İki grup figürün elinde, süregiden bu olayın Hurma Pazarı'nda yapılan büyük geçit töreni olduğunu gösteren dallar vardır. Ortadaki bir sıra figür arasında Moskova'nın ileri gelenleri yer alır. Metropolit, Büyük Kral'ın kendisi ile birinci ve ikinci ailelerinin üyeleri. Bazıları halelidir; bunun azizlik iddiasında bulunmayan, yaşayan figürlerde görülmesi belki şaşırtıcıdır ama bize Kantorowicz'in ince yorumunu anımsatır: "'Hale' her zaman şu

veya bu şekilde Zaman'ın doğasındaki bir değişikliğe işaret ediyordu" (*tempus*, *aevum*'a dönüşür).[12] Haleli figürler aslında Yelena'nın oğlu Dmitri, onun büyükbabası III. İvan ve Metropolit Simon'dur ki 1498 yılında Dmitri'yi İvan'ın ardılı olarak meshederek Rus'ta ilk Bizans tarzı taç giydirme törenini gerçekleştirmiştir. Yelena'nın aile arasında çıkan belli ki sert bir anlaşmazlıkta kazandığı kısa ömürlü zaferin (sonrasında İvan Dmitri'den desteğini çekti. Dmitri hapse atıldı; tahta İvan'ın ikinci evliliğinden olan Vasili geçti) yanı sıra bu önemli ikonik olayın törensel, transandantal işaretlerine de dikkat çeken bir işlemedir bu. Bu, birkaç dikkate değer ikonik olayı anlatan ikonik bir nesne olmaktan ibaret değildir; öbür dünyalı olduklarını düşünebileceğimiz ikonaların insanların kişisel yaşamlarının yanı sıra ait oldukları toplumun koşullarıyla ve tarihiyle de yakın bir ilişkisi olmasının capcanlı bir örneğidir. Bu hem Bizans hem Rus'un ilk dönemi için geçerliyse de bugün bu bağlamları yeniden canladırmamız zordur. Rus'ta sonradan bu durum daha göze çarpar. Novgorod ordularının Suzdal'ın adamlarını ("Yolu Gösteren Meryem" ikonasının yardımıyla) yenilgiye uğratmasının Novgorod betimleri ve büyük "Kilise Militanı" panosu gibi ünlü polemik örnekler vardır. Bu ikincisi 19. Vahiy'den kaynaklanmakla birlikte IV. İvan'ın Kazan'a düzenlediği başarılı seferi "ikonalaştırır" ve tarihe mal eder. Burada beyaz bir at üzerindeki çar evsahibini yönlendiren "erdemli kişi"dir.

Rus'ta Sanat ve Mimarlık

İkonalar konusundaki yazında bir süredir düşük yoğunlukta bir savaşın gümbürtüsü sezilmektedir. Savaşçılar kabaca "teolojik" veya "inançsal" ve "sanat tarihsel" ya da "estetik" denebilecek yaklaşımların temsilcileridir. "İnançsal" cephedekiler, estetlerin ikonalar konusundaki en önemli şeyi anlamaktan acizliği olarak gördükleri bir yaklaşımı küçümserler; ikonalar Batılı anlamda Rönesans sonrasının birer "sanat yapıtı" değildir. Bunun yerine, bütünüyle dinin yönlendirdiği bir yaşam tarzının odak noktalarıdır; sanat tarihçilerin ise inançsal bir yaklaşımda gördükleri entelektüel

bulanıklık ve kendine göndergesellik için zamanları yoktur. Her iki görüş de anlaşılabilir olmakla birlikte karşılıklı hakaretin yansız araştırmacıları bu alana dalmaktan caydırmasından endişe duyulabilir. Ne olursa olsun, her iki cephedeki en iyi beyinlerin de fark ettiği gibi, artık düşmanlığa gerek yok. Sanat tarihi değişti ve sıkı bir biçemci yaklaşım artık geçerli değil (saf bir uzmanlık hiç değil) ve ideolojik ve toplumsal etkenlere ilgi göstermeyen her sanat tarihi günümüzde boşa zaman harcamak sayılıyor. Ortodoks dünyanın, özellikle Rus'un imgelerinin, ki ebedi ve semavi bir nitelikte olabiliyor (ya da öyle olması amaçlanabiliyor), bir tarihi ve ayrı bir estetiği olduğu anlaşılmıştır. Bunların eksiksiz bir biçimde ele alınması şüphesiz bir kitabın veya kitapların bu konuya ayrılmasını gerektiriyor. Yine de yüzeysellik pahasına bunu ana çizgileriyle anlatmaya değer.

Bu estetik, aşina olsun ya da olmasın, çoğu Batılı'ya çekici ama aynı zamanda yadırgatıcı gelir. Romanesk Batılı sanatın birçok örneğinde görülen kıvranış içindeki çarpılmış bedenler ve katışıksız vahşilikle (Ortodokslara öyle görünmüş olsa gerek –bu sanatın anlatım gücünü beğenme eğilimindeyiz) karşılaştırıldığında, Bizans'ın ve Rus'un duvar resimleri ve ahşap ikonaları, olması istendiği gibi ölçülü ve dingin görünüyor. Çeşitli figürlerde, duruşlarda, hareketlerde ama asıl giysilerde, ki kıvrımları çok defa özenle boyutlandırılmıştır, Klasik Yunan-Roma etkisinin görülmediği bir örnek yok gibidir. İkonografik figürler (sözgelimi dikkat çekici ölçüde Vaftizci Yahya) birçok örnekte neredeyse doğrudan Hellenistik modellerden kaynaklanıyora benziyor. Yine de klasik veya doğalcı beğeni ölçütlerine göre hiçbir şey olması gerektiği gibi değildir ve bu yalnızca sanatçıların doğaüstünü resmetme gereksiniminden kaynaklanmaz ki işin içinde bu da vardır. Bedenler genelde biraz fazla uzatılmıştır, düzenlemeleri gerçekçiliğe karşıt bir biçimde gelenekselleşmiştir; ayaklar hiçbir zaman yere basmıyor gibidir; araya sembolik nesneler ve yazıtlar girer; manzara (14. yüzyıldan başlayarak, çoğunlukla pitoresk ayrıntılarla doludur) bir an olsun gözlemlenmiş bir doğa olarak görünmez. Renkler (Romaneskle karşılaştırıldığında açık ve uyumludur) mantıklı bir kaynağı olmayan bir ışıkla yıkanmıştır: "Gökyüzü" çoğunlukla (mozaiklerde hemen her zaman) altın veya

koyu mavidir. Rönesans perspektifinin hiçbir emaresi yoktur kuşkusuz (en azından 17. yüzyılda resimsel düzen yıkılmaya başlayıncaya değin) ama çok tuhaf ve çoğu zaman büyüleyici olan, genelde "ters perspektif" olarak adlandırılan bir perspektifin kullanılmasıdır. Burada çizgiler resim uzamının en dip noktasından resmin çok önündeki bir birleşme noktasında birbirlerine yaklaşıyor gibidir. Bu özellikle arkaplandaki stilize mimarlık öğelerinin olayın bir yapının içinde ya da kentte geçtiğine işaret etmesi durumunda belirgindir. "Teoloji" cephesindeki en bilge ve bilgili uzmanlardan biri olan Leonid Uspenski bunu dahiyane bir şekilde açıklar:

> Bir ikonadaki insan figürünü betimleme tarzını bir yapıyı betimleme tarzıyla karşılaştırdığımızda, aralarında büyük fark olduğunu görüyoruz. Az sayıdaki istisnayla birlikte, insan figürü hemen hep düzgün çizilmiştir; her şey yerli yerindedir. Aynısı giysiler için de geçerlidir [...] Ama mimari, hem biçem hem kümelenme bakımından, çoğunlukla insan mantığına aykırıdır ve tek tek ayrıntılarda bütünüyle mantıksızdır [...] Bu olgunun anlamı sudur: İkonada mimari, gözlerimizin önünde olup biten olayın insanın mantık kurallarının ve dünyevi varlığının kuralları dışında meydana geldiğini açıkça göstermeyi olanaklı kılan tek öğedir.[13]

"Ters perspektif" yönteminin bilinçli kullanılıp kullanılmadığı çokça tartışılmıştır; ilk kaynaklar tipik bir biçimde bu tür konularda iyiden iyiye suskundur. Ancak özellikle resmin dönüşümlü olarak düz ve kavisli yüzeylere uygulandığı bir Ortodoks kilisesinde, izleyici çok geçmeden tuhaf bir biçimde çizilmiş resim mekânının, onu imgenin dünyası içine çekmekte ne denli etkili olduğunun farkına varır.

Bununla bağlantılı olarak üzerinde durulması gereken bir nokta daha vardır. Bu sanatın haklı olarak özü itibariyle sembolik, stilistik ve tinsel olduğunu anlıyoruz. Ekspresyonist çarpıtmalarının gücü karşısında şaşkınlık duyuyoruz. Ne var ki bu sanatın uygulayıcılarına ve ilk izleyicilerine göre (kaynaklara bakılırsa – sanat kuramının Bizans'ta yersiz bir klasik sözvarlığıyla boğuştuğu, Rus'ta ise böyle bir şeyin olmadığı gerçeğini görmeliyiz) bu sanatın

değeri büyük ölçüde bizim gerçekçilikle ilişkilendirdiğimiz değerlerdi. Resimler genellikle canlıymış gibi oldukları için övülür. Aslında bunun sözde gerçekçiliği ve gelenekçiliği bir arada gidiyordu çünkü geleneğin İncil döneminden sonraki insanların ve olayların aslına sadık betimlerini aktardığı ve bunların keyfi değiştirilemeyeceği düşünülüyordu. İnsanlar rüyalarında sık sık azizleri görüyor ve onları ikonalardaki betimlerine benzerliklerinden tanıyorlardı. Ortodoks dünyanın sanatsal kodu, sanatta o zamandan bu yana olup bitenden sonra, doğalcı efektler açısından tuhaf bir biçimde uygunsuz bir araç gibi görünebilir; ama zamanında böyle düşünen birilerinin çıkıp çıkmadığını söyleyecek durumda değiliz. Yeri gelmişken, ilk dünyevi yapılarda da duvar resimlerinin, asılı kumaşların ve mozaiklerin bulunduğundan emin olabiliriz; ne var ki günümüze hemen hiçbir şey kalmamıştır. Kısıtlı bilgilerimiz bunların benzer bir sanatsal dili paylaştıklarına işaret ediyor.

İkonik sanatın estetiğine ilişkin sonuncu gözlem bu sanatın dinamik nitelikleriyle ilgilidir. İkonalar bize dinginliği çağrıştırıyormuş gibi gelebilir. Oysa yakından baktığımızda, gizli bir devinimle yüklü olduklarını görmeye başlarız. Giysiler görünmez bir rüzgârda titreşir; ipek kaftanlar ışıltı saçar; korolar ilahiler söyler; peygamberler parşömen tomarlarını okur. Bir pano resminde, bir azizin hareketsiz imgesi yaşamından kıpır kıpır sahnelerle çevrelenmiş olabilir. Önemli yortuların çoğu dramatik, dönüştürücü hareket anlarıdır; örneğin Lazarus'un Dirilişi, Kudüs'e Giriş, Anastasis (Cehenneme İniş) ve diğerleri. Görünüşteki dinginlikleri gizil enerjiyle yüklüdür (en azından 16. yüzyılda bu gelenek bir hayli tatsızlaşıncaya dek). Amacı İsa'nın nura bürünüş, hal değişimi ânını kalıcılaştırmak olan bir sanattır bu ve bunu yüzünün akıyla gerçekleştirmiştir.

Hıristiyanlığı benimsemesiyle birlikte Rus'a aşılanan bu sanatsal dizge sonradan herhangi bir gelişim ya da değişim göstermiş midir – bunun bir teolojisi olduğu kadar tarihi de var mıdır? Aslında vardır ve bunu olduğu gibi tutmasına yönelik tüm baskılara meydan okuyan evrimi, sanat tarihçi Henri Focillon'un adlandırmasıyla yalnızca "la vie des formes"a [formların ömrü] ilişkin dikkate değer bir örneklem tarihi değil, sanatın toplumsal ve tinsel

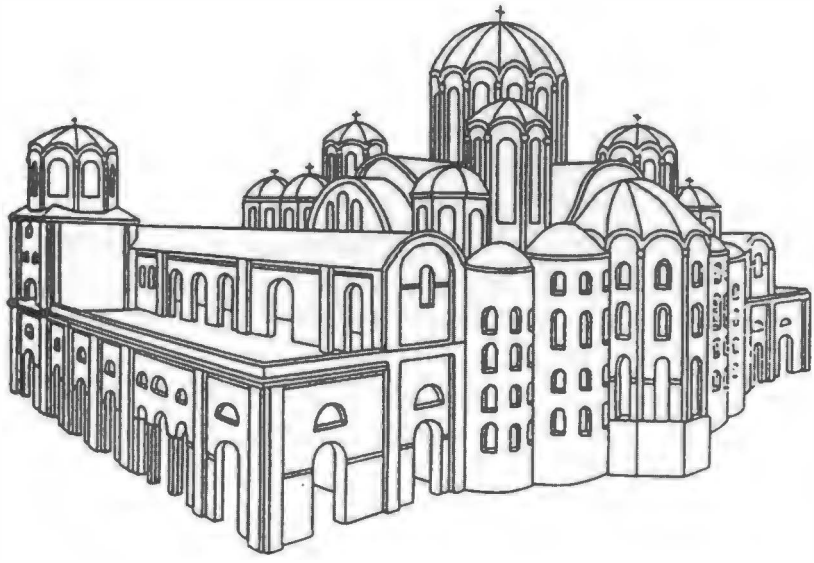


Resim 19: Andrey Rublyov, Daniil Çorni ve diğ. Vladimir'deki Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nin restorasyonu sırasında elden geçirilen Kıyamet Günü freski (1408).

gelişimlerle etkileşiminin de bir örneğidir. Bu tür bir evrim kilise yapılarında (insan anakronik "mimari" terimini kullanmaktan çekiniyor), ev sahipliği yaptığı tasvirlerdeki kadar belirgindir ve kiliselerle başlayabiliriz. Hıristiyanlaşmayla birlikte Rus, önce de anlatıldığı gibi, Orta Bizans Dönemi'ne özgü kubbeli, kapalı Yu-

nan haçı planlı kilise tarzını miras aldı. Taş yapı ve tuğla ve sıva yapma yöntemleri (hatta birkaç büyük yapıda son derece masraflı olan mozaik yapımı) daha başında –belki 988'den bile önce– Bizanslı ya da Güney Slav ustalar tarafından öğretilmiş olsa gerektir; bu dönemin tipik tarzı *opus mixtum*'dur. Tuğla, pembemsi harç ve taş işinin dönüşümlü olarak kullanılması bu tür yapılara "çizgili" tipik görünümünü verir.[14] Vladimir'in Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali (ya da "Ondalık Kilisesi"; Tatar işgali sırasında yıkılmıştır) Orta Bizans Dönemi'ne özgü bir tarzdaydı. Yaroslav dönemine gelindiğinde, şu veya bu nedenden dolayı (iddialı olmasından dolayı?) yerel özellikler ortaya çıkmaya başladı. Yaroslav'ın özel olarak yaptırdığı Kiev Aya Sofya'sı Bizans topraklarında benzeri olmayan iddialı bir yapıdır. Yapıyı uzundan çok geniş kılan yedi nef ve yan-kemerlemeler, 13 gibi benzeri görülmemiş kubbe sayısı, başlangıçta saraya giden bir geçite açılan kalın merdiven-kuleleri ama asıl çeşitli öğelerin çarpıcı bir piramidal profil oluşturacak şekilde kümelenmesi. Pek Bizans'a özgü olmayan bu dikeysellik vurgusu, sarp Novgorod Aya Sofya'sı (1045) ve yakınlarındaki Yuryev (Aziz George) Manastırı'nda (1119) daha da belirgindir. Mimari öğeleri, genellikle de yuvarlak ya da sivri kalkan duvarlarını zarif bir piramit biçiminde toplamanın içerdiği daha rafine bir dikeysellik yaklaşımı, 12. yüzyılda Çernigov (Pyatnitskaya Kilisesi), Polotsk ve Smolensk'in şüphesiz ki özgün yapılarında görülmeye devam eder. Sonraları, Moskova'nın Tatar fethinin yaralarını sardığı –ve bundan yarar sağladığı– bir dönemde, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarının "erken Moskova" denen tarzı, bu tür dekoratif kalkan duvarlarından, bilhassa Andronikov Manastırı'nda (bir olasılıkla Andrey Rubylov tarafından 1427'de tasarlandı ve kuşkusuz onun tarafından bezendi) çokça yararlanmıştır.

Bu arada Novgorod'un daha küçük kiliseleri farklı bir örnek oluşturacak biçimde gelişmiştir. Az çok kübik bir blok, yuvarlak başlı üç duvar açıtı içinde lombard boylamalarıyla birleştirilmiş cepheler (sonraları bunun yerini, 20. yüzyılda birçoğu restore edilinceye değin, genelde zarif özgün biçimi maskeleyen daha ucuz, düz bir çatı almıştır). Bizans'a özgü yarım daire kubbe, Tatar

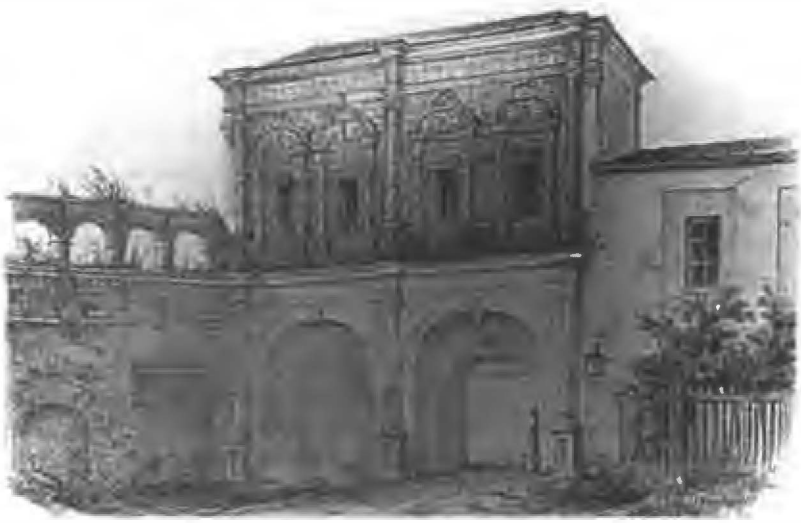


Şekil 9: Aya Sofya, Kiev. Kilisenin 11. yüzyıldaki tahmini cephesi.

döneminden bir süre önce "miğfer biçimini" alır ve daha sonra bildiğimiz Rus "soğanı" biçiminde gelişir; bunun nedenleri bilinmemekle birlikte büyük olasılıkla kuzey karlarının ağırlığını üzerinden atmakta daha etkili olmasından dolayıdır. Temelde mütevazı ve bezeme öğelerinden neredeyse yoksun olan bu tür küp biçimli yapılar, 12. yüzyılın ortalarından itibaren kuzeydoğuda, "ormanın ötesindeki topraklarda", güçlü kuvvetli Prens Andrey Bogolyubski döneminde (1158-74) ve başkentlerini ve Rus'un fiili başkentini Vladimir'de kuran ardıllarının döneminde hayli farklı bir şeye dönüşmüştür. Bu yörede ince damarlı beyaz kireçtaşı bulunuyordu ve Vladimirli taş ustaları özenle taraklanmış bu "beyaz taş"tan yararlanarak yeni başkentlerini fildişi kutular kadar kusursuz yapılarla donattılar; belki güneybatıda Galiçya Prensliği'ndeki yapı tekniklerinden etkilenmişlerdi ve bunun dışında belki Romanesk Orta Avrupa kaynaklı bir etkilenim de söz konusuydu ama bu spekülatiftir. Bu yapıların en şaşırtıcı ve Rus açısından yenilikçi özelliği, dışsal bezemeler ve alçak kabartma figüratif oyma bakımından

zengin oluşlarıdır. Aziz Dmitri'nin (1194) saray kilisesi bunun en parlak örneğidir. Bu yapının karmaşık ve özenle işlenmiş ikonografik programının bir bölümü Kral Davud figürüne –Mezmurlar'ın okuruna– odaklanmıştır; yine "müzikal bir ikona" söz konusudur. Tarihçiler bu olgunun ortaya çıkışını ve gelişimini açıklamaktan aciz kalmışlardır; Kafkaslar'dan, Bizans'tan, Balkanlar'dan ve Alman topraklarından etkilenimler aranmıştır. Ne var ki bunda yerel ahşap oyma geleneğinin ve bezeme düzenlenmesinin de pekâlâ payı olabilir. Her durumda, bu yöntem 70 kadar yıl içinde geliştiğinden, bunu bütünüyle dış etkilere ya da göçmenlere yükleyemeyiz. "Beyaz taş", erken dönemde Moskova yapılarında da kullanılıyordu ama 16. yüzyılda birçok büyük resmi yapının (Moskova'da Novodeviçi Manastırı Katedrali; Vologda'da Aya Sofya ki IV. İvan bu yapının, "ayrı dünya"sı *opriçnina* için kurulan yeni başkentin en önemli anıtı olmasını amaçlamıştı belki de) "kübik" tarzda ifade bulmasıyla birlikte yerini tuğlaya bıraktı. Vladimir kenti yakınlarında, günümüze kalmış en erken tarihli Rus konut yapısı kalıntıları bulunur. Andrey Bogolyubski sarayının bir kulesi de taraklanmış "beyaz taş"tandır (Bogolyubski 1174'te burada hizmetlilerinin suikastına uğramıştır).

19. yüzyıla değin Rus kiliselerinin büyük çoğunluğu (evlerin ve hatta sarayların çoğu gibi) ahşaptı; ama ilk örneklerin hepsi yangınların, çürümenin ve modernleşmenin kurbanı olmuştur. Bunun bir istisnası vardır: Aziz Lazarus Manastırı'nın 14. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen küçük bir şapeli (bugün Kiji'de). Üç hücreli yapısı –alçak bir narteks, geniş bir nef, küçük bir koro yeri– daha büyük kilise yapılarına öykünür; ancak burada ve daha başka yerlerdeki büsbütün farklı ahşap yapı teknikleri kendi biçimlerini dayatır. İlk ahşap yapılarda bulunduğunu bildiğimiz kule çatılar taş mimarisini etkilemiş olabilir mi? Bu konudaki tartışma sonuçsuz kaldıysa da bu olası görünüyor. Tatar dönemi öncesine ait yapılarda bile gözlemlenebilen piramidal biçim merakı belki genelde ahşap geleneğinden etkilenmişti. 16. yüzyılın başları Moskova'sına ulaştığımızda, ayağımız yere daha sağlam basıyor. "Çadır" (*şatyor*) denen kilise planında, Bizans ilkörnekleriyle ilgisiz yeni bir



Resim 20: Krutitski Teremok, Moskova (17. yüzyılın sonları). Avvakum'un hapsedildiği Krutitsa Piskoposları konutunun ana yapıları hâlâ ayaktadır. Dekoratif seramik karoyla kaplanmış küçük bekçi evi odası (teremok) Moskova barok mimarisinin konut alanındaki dikkate değer bir örneğidir.

kilise mimarisi anlayışı ortaya çıkmıştır. Başlangıçta bu tür yapıların anıtsal kiliseler oldukları anlaşılıyor (en ünlü ilk örnek Moskova yakınlarındaki Kolomenskoye'dedir ve bir olasılıkla 1530'da geleceğin Korkunç İvan'ının doğuşunu kutluyordu). Bunların en önemlisi tabii ki Kızıl Meydan'daki Aziz Basileios'tur ve Kazan zaferinin anısına yapılmıştır (bkz. s. 261 vd.). Bu yapı, aşırıya kaçan işlevsiz bir dış bezemenin en açık ilk örneğidir. 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyıla kadarki dönemde, bu tarz bir bezeme, hesaplı bir biçimde resimsi, renkli ve hayli yorucu bir maniyerizmle sonuçlanmıştır. Patrik Nikon, dini normların dışında olması nedeniyle bu tarzı yasaklamaya çalıştıysa da kendi "Yeni Kudüs" manastır kilisesi bir bakıma bundan türemiştir (bkz. s. 265 vd.). 17. yüzyılın sonlarında, söz konusu piramidal itki, geçici Moskova Baroku'nun bir parçası haline geldi; yine de Batılılaşmış Petro döneminde bile asla tamamen ortadan kalkmamış ve Çariçe Yelizaveta döneminde (1741-61), Ortodoks geleneklerinden yana olan –ve

yeni, Avrupalı Barok mimari dilinde ifade bulan– bir tepkiden güç almıştır. Yelizaveta döneminde başka şeylerin yanı sıra altın yaldızlı Rus kubbesi de geri dönmüştür. Tuhaftır, bunun ardından gelen neo-klasisizm çağı (yak. 1760-1840), görünüşte büyük bir pan-Avrupa tarzı (ya da "tarzsızlığı"), 19. yüzyılın ortalarında eklektizm ortaya çıkmadan önce, Rus kilise mimarisini Geç Antikçağ, Bizans köklerinin sadeliğine döndürür.

Bu yapıların içindeki tasvirler de evrilir ve ikonografileri az çok sabit kalmakla birlikte bir stil tarihleri oluşmuştur. Rus'un miras aldığı Orta Bizans üslubu anıtsal, çizgisel ve adeta ifadesizdi ve karışıklıktan uzaktı. En erken tarihli Kiev duvar resimleri ve mozaikleri bu stili temsil eder. Özellikle Novgorod'da, bu stil bir arkaizm örneği olarak hâlâ görülebilir (bu, birkaç büyük boyutlu ahşap ikonada görülebilir ama günümüze ulaşan örneklerden hiçbirinin 12. yüzyılın öncesine tarihlendiği kanıtlanamamıştır). 12. yüzyılda, Rus da dahil bütün Ortodoks dünyasında, yavaş yavaş neredeyse sanatsal bir devrime yol açan bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Gerçi, bunun gidişatı ve nedenleri yeterince anlaşılmamıştır. İlk olarak, duygular betimsel düzene girer. Ressamlar, yüzler ve duruşlar aracılığıyla acı, esrime ve şefkat duygularını aktarmak için büyük çaba gösterirler. Bu duygulardan sonuncusu, Rus'ta özellikle Meryem ve Çocuk İsa ikonasıyla ilişkiliydi. "Vladimir Meryem Anası" olarak bilinen bu ithal ikona, 12. yüzyılın başlarına tarihleniyordu ve önce Vladimir'in, sonra da Moskova'nın koruyucusu sayıldı. Yavaş yavaş çizgiye daha az, boyutlandırmaya daha çok bağımlı, daha zengin ve koyu bir palet benimsendi ve bununla birlikte daha klasik duruşlara ve yüz tiplerine dönüldü (bu tür "rönesanslar" Bizans'ta sıklıkla görülüyordu). Sonunda, yüzyılın ikinci yarısında, genellikle uçuşan bir giysinin kıvrımları, bazen de sözgelimi, rüzgârda uçuşan saçlar yoluyla devinimi resmetmeye yönelik sistematik –bazen hayli tuhaf ve yapay– bir çaba gösterilmeye başlandı.

Rus bugüne değin Bizans, Balkanlar ve Kafkaslar'daki Ortodoks sanatının yazgısını büyük ölçüde paylaştı (ve Batı Avrupa'daki Erken Ortaçağ sanatından bütünüyle uzak değildir. Bununla birlikte, 12. yüzyıldaki gelişmeler burada aynı güçte olmamıştır). 13. yüzyı-



Resim 21: Vladimir Meryem Anası diye bilinen ikona (Tretyakov Galerisi, Moskova). 12. yüzyılın başlarına ait bir Bizans eseri (yalnızca yüzler ve eller ilk resimdendir). Vladimir kentinin ve sonraları Moskova'nın koruyucusu ve çeşitli "şefkat" (*umileniye*) ikonalarının atası sayılıyordu.

lın başlarında her şey, kısmen Ortodoks topraklarının başına gelen felaketlerin –Konstantinopolis'in IV. Haçlı Seferi sırasında düşmesi (1204) ve Rus ülkesinin Tatarlar tarafından fethi– kısmen de başka bir sanatsal evrimin (bu arada Batı Avrupa sanatının büyük bölümünün yolu Gotik'e sapmıştı) bir sonucu olarak değişecekti. Ortodoks dünyasında bağımsızlığını koruyan bölgeler ki buralarda büyük ölçekli projelerin siparişine devam ediliyordu (Sırbistan, Trabzon), önemli bir adım daha attılar. Bu adım eski çizgiselliğe iyiden iyiye ters düşen "ressamca" bir tarzın yanı sıra figür-türünün kütlesi, ağırlığı ve cismaniliği yönünde oldu. Bu tarzın (Gotik'ten uzaktı) Giotto (Bizans bakış açısına göre bir hayli ayrıksı bir taşralı gibidir) üzerinde büyük etkisi olacaktı ve sonunda bu –14. yüzyılda– Rus'a sızdı. Bu arada ve asıl önemlisi, Rus kendi kaynaklarına dönmek durumunda kalmıştı. Tatar iktidarının ilk yüzyılına tarihlendirilebilecek birkaç pano ikonasında (bilinen bir duvar resmi yoktur), Rus ikona resmini hiçbir zaman bütünüyle terk etmemiş belirgin bir "folklorik" nitelik vardır: Açık, doğal olmayan renk lekeleri; serbest çizgi hareketleri; ekspresyonist, çoğu zaman safça görünen çarpıtmalar; karışık olmayan bir doğrudanlıktan söz edilebilir.

14. yüzyılın sonlarında, Balkanlar'la ve Bizanslı güneyle yakın ilişkilerin yeniden kurulmasından sonra, Bizans'a ve Klasik Çağ'a özgü bir duruş ve *gravitas* anlayışının yeniden rağbet görmesi ve bunun folklorikleşmiş bir kendiliğindenlikle harmanlanması Rus resminin 15. yüzyılda en parlak çağını yaşamasını sağladı. İkonik sanatın yenilenmiş bir tinsel girdisi de vardı. Aziz Sergius'un inziva hareketinin, ilk Trans-Volga Büyükleri'nin ve Permli Aziz Stepan'ın misyonunun; gördüğümüz gibi, Rus ve Rossiya'nın geleceğini şekillendirecek yeni siyasi gelişmelerin; ama asıl, bütün Ortodoks dünyasında görülen Hesykhia akımının (bkz. s. 131) damga vurduğu bir çağdır bu. Bunun Ortodoks sanatı üzerindeki etkisi yeterince anlaşılmamış ve hiçbir zaman sistemli bir biçimde incelenmemiş olmakla birlikte öyle sanıyorum ki yaygındı. İster çalışkan Yunan göçmen Theophanes'in haşin, kimileyin ürkütücü ışık-gölgesinde (14. yüzyılın sonlarında yaptığı freskler Novgorod'da, İsa'nın Nura Bürünüşü Kilisesi'nde günümüze ulaşmıştır), isterse de başta



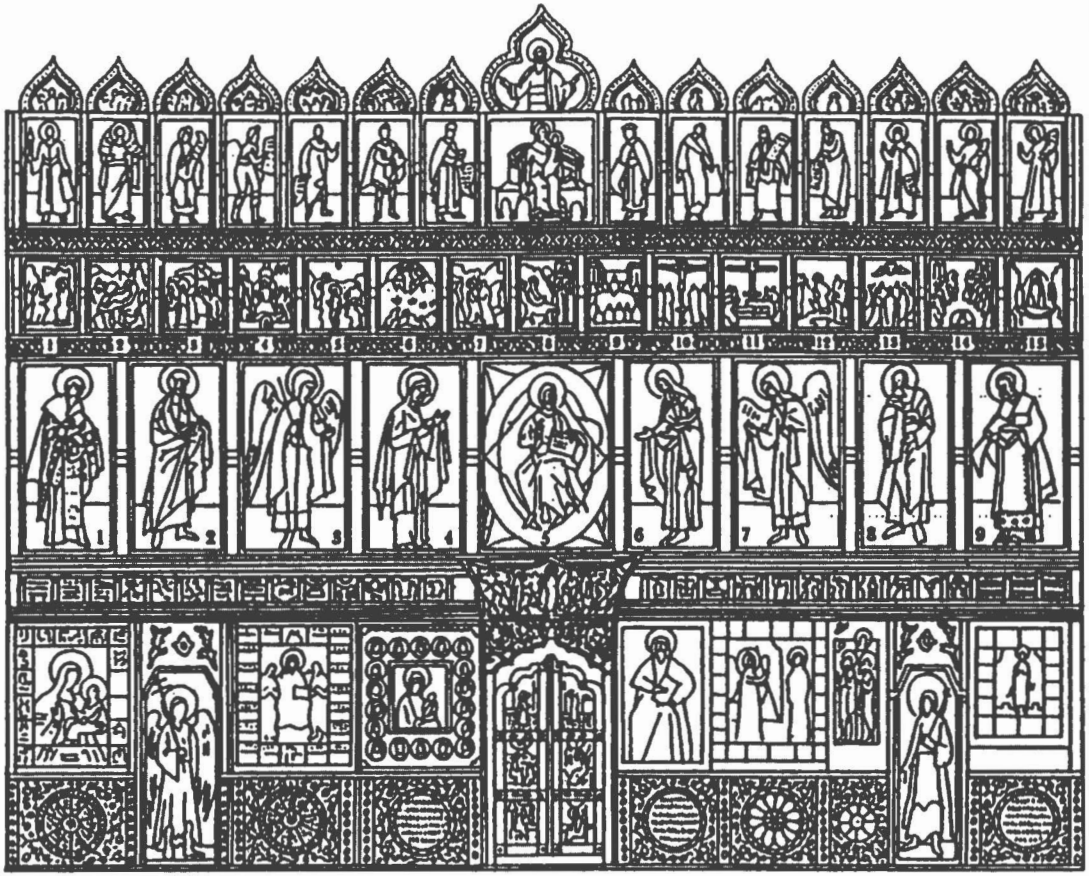
Resim 22: Andrey Rublyov. İbrahim'in Konukseverliği ya da Eski Ahit Teslisi ikonası. Onun en ünlü ve emin bir şekilde ona atfedilen yapıtıdır. Moskova'nın kuzeydoğusundaki Aziz Sergius Teslis Manastırı Katedrali için yapılmıştır (15. yüzyılın başları, bugün Tretyakov Galerisi'ndedir).

Andrey Rublyov (ö. 1430) olmak üzere daha genç meslektaşlarının hafif, bol ışıklı yapıtlarında –çok farklı bir biçimde olduğunu belirtmekte yarar var– örneklensin, ışık ve ışıltı efektlerine ressamca, yakın bir ilgi duyulmasına yol açmıştır. Rublyov'un sanatı –ona atfedilen çoğu yapıt için soru işareti bulunmakla birlikte– Ruslar tarafından haklı olarak 20. yüzyılın öncesindeki bütün bir Rus sanatının doruk noktası olarak görülmüştür. Rublyov, bu yüzyılın başlarında neredeyse mucizevi bir biçimde yeniden keşfedildiğin-

de, gerçekten de çok etkili olduğunu gösterdi –bkz. s. 242. Onun hakkında burada özetlenemeyecek kadar çok şey yazılmıştır (Ruslar tarafından yazılmıştır. Batı araştırmacılığı ise ona pek değinmemiştir)[15] ancak burada onun en ayırt edici nitelikleri arasında sözü edilmesi gereken biri de bunların ritmik etkisidir. Çoğunlukla bütün bir kompozisyonun ve tek tek detayların –özellikle yüzler– daireselliği yönünde bir ritmik etkidir bu. Bizans'ın ardında, tabiri caizse, klasik olanı gören, gereksiz her şeyi resminden sıyırıp atan, yapay her şeyden sakınan Rublyov, sanatın en önemli sezgisel klasistlerinden biridir. Aziz Sergius Teslis Manastırı'nın 1408 yılındaki Tatar akını sırasında yıkılmasından kısa süre sonra onun anısına yaptığı en önemli resminde, Kutsal Teslis'i, Eski Ahit'te yer alan "İbrahim'in Konukseverliği" öyküsünün (Yaratılış 18:1-8'de anlatılan kısa ve tuhaf öyküye göre) sembolik manzarası içinde resmetmiştir; bu sahne Hıristiyan sanatında öteden beri Teslis simgesi olarak alınmıştır ama Rublyov bunu daha önce benzeri görülmemiş bir yumuşaklık, yalınlık ve ciddiyetle resmetmiştir. İbrahim ve Sara resmin dışındadırlar; üç gizemli melek-gezgine verdikleri ziyafet de öyle; tüm dikkat ortadaki melek tarafından kutsanmış ve hem komünyonun hemçilenin simgesi olan ortadaki tek kadehe odaklanmıştır. Bunların ardında yer alan ve bunları uyumlu bir biçimde yineleyen, dünyevi varoluşun üç sembolik değişmezidir: Bir ev (İbrahim'in), bir ağaç (Mamre meşesi), bir kaya (insan eli değmemiş yeri temsil eder). Ters perspektifin göze batmayan bir şekilde kullanılması izleyiciyi resmin mekânına çeker; meleklere özgü her giysinin üzerindeki parlak lacivert taşı, gömlek kolu ve ayin kadehinin üzerindeki kan kırmızısı koyu bir leke ile gaipten haber verircesine tezat oluşturur.

Rublyov'un Rus'u, ilk iç savaşın öncesinde hâlâ özerk olan prensliklerde, hayli kısa ömürlü bir yaratıcı çeşitlilik dönemi yaşadı ve derken merkezileşme yeni bir siyasi çağı açtı. Ressamların önünde birçok fırsat ve bazı seçkin taşra okulları vardı. Kilise iç mekânındaki önemli bir gelişme ikonalar açısından büyük olanaklar doğurdu: Bu "yüksek" ikonastasisin ortaya çıkışıydı. Yerden tavana dek yükselen ve belki ancak Romanesk ve Gotik katedrallerin batı cephe-

leriyle karşılaştırılabilecek bir tasvirler galerisiydi bu. En görkemli orta sıra Deisis, yani "şefaat" olarak bilinir. Meryem Ana ile Vaftizci Yahya'nın başı çektiği bir dizi kutsal figür, inananların adına şefaat dilemek için, merkeze yerleştirilmiş Yüce İsa figürüne doğru yürürler. Ortodoks ülkelerde yaygınlık kazanan bu tür bir ikonastasisin Rus topraklarında ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bilinen eksiksiz en eski ve kuşkusuz en güzel örnek, Rublyov ve yardımcılarından oluşan bir ekip tarafından 1420'li yıllarda Teslis Manastırı için yapılmıştır ve hâlâ burada bulunmaktadır.[16] Rublyov'un resim tarzı 15. yüzyılın ileriki yıllarında da (Novgorod'da değilse bile) hâlâ baskındı ve 1550'li yıllarda bile *Stoglav* Kilise Konsili'nde örnek alınacak kişi olarak anılmıştır; ama yavaş yavaş bir söylence figürüne dönüştü. Onun yaratıcı son takipçileri Dionisi ve oğullarıydı. Yaklaşık 1500'de Ferapontov Manastırı'nı usta işi bir fresk olan Tanrı'nın Annesi'ne İlahiler de dahil eksiksiz bir dizi freskle bezediler. Ne var ki Moskova'da bu tarz, hâlâ zarif olmakla birlikte ne tuhaftır ki cismaniliğini yitirdi ve cansızlaştı. Yerel okullar silinip gitti, formüller tekrarlanıp durdu. 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyıla dek esin kaynağı, ister iyice kuzeyde, ister Stroganov –ilkin, Sibirya'yı yerleşime açmak için çok şey yapan aileninkiyle aynı adlı tüccar ailenin hamiliğiyle ilişkilendirilmişti– denen ikonalarda olsun, (yine) folklorik motiflerden ibaretti. Bu ikonalardaki ayırt edici tarz küçük ölçekli, titiz ve mücevher gibi oluşlarıdır. Büyük değer verilen bir kişisel eşya olarak düşünülmüş nesneler (Paleh'te ve ikonada uzmanlaşmış bazı başka eski köylerde üretilmiş ünlü vernikli kutular ve belki İvan Bilibin'in karmaşık kitap illüstrasyonları bunların sonuncu modern ardıllarıdır. –bkz. s. 211). Ancak bu titizlik duvar resminde, özellikle 17. yüzyıl Yaroslav Okulu'nun duvar resimlerinde de görülür. Bu yapıtlar daha çok ayrıntıda etkileyicidir ama toplam etki bakımından önceki dönemlerin toptanlaştırıcı büyük planlarından uzaktır. Yüzyılın ortalarından başlayarak Kuzey Avrupa'nın tahta baskı resimlerinden alınan ikonografik ayrıntıların büyük etkisi olmuştur; özellikle de 17. yüzyılın başlarında yaygın bir dolaşıma giren "Piscator Kutsal Kitabı"ndaki (Hollandalı Piscator tarafından çevrilmiştir) ayrıntıların etkisi görülür.



Şekil 10: Geç Ortaçağ'da Rusya'da geliştirilmiş biçimiyle kendine özgü "yüksek" bir ikonastasis tasarımının çizimi (Moskova Kremlin'deki Meryem'e Müjde Katedrali esas alınmıştır). Orta sıra Şefaati temsil eder; bunun üstünde ise başlıca Yortular yer almaktadır.

17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Batı Avrupa'ya özgü resimsel yöntemler, perspektif efektleri ve icrada ustalık geleneksel pano resmini istila etmeye başlamıştı. Bunun hem Nikon hem Avvakum tarafından eleştirilmesi bir sonuç getirdi. Sanatsal üretimde tarzı belirleyen Moskova Hazine Odası atölyesinin başındaki ressam Simon Uşakov (1626-86) zaman zaman ilginç ve özgün sonuçlar doğuran hünerli, melez bir sanat geliştirdi (özellikle Moskova Devlet Ağacının Ekilmesi adlı büyük "siyasi" ikonada).[17] Ne var ki Büyük Petro döneminden başlayarak ikona ressamlığı taşraya özgü bir uyuşukluk içine gömüldü; en büyük yetenekler Batı'ya yönelmekteydiler ve ikona üreticileri "Acemi Tanrı ressamları" anlamındaki küçültücü *bogomazi* adıyla anılıyorlardı. 19. yüzyılın sonraki yıllarında, toplumsal bağlılığı sağlayan bir etken olarak ikona resmini yeniden canlandırma ve standardını yükseltme hevesindeki imparatorluk yetkilileri ikona üretiminin neredeyse tamamen milyonlarca ucuz baskı üreten yabancı firmaların elinde olduğunu öğrendiklerinde donakaldılar.[18] Yine de 18. ve 19. yüzyıllarda ikona dünyasının bazı derin etkileri Rus sanatını hemen terk etmedi. Portre sanatına yönelimde ve hatta ressamların kendi işlerine karşı bazı kişisel tutumlarında belirleyici oldu. 19. ve 20. yüzyıl dönümlerinde, ikona yeniden rağbet görecek ve dikkate değer bir sonuç alınacaktı.

İkonalar ve "Modern Akım"

Geleneksel ikona sanatının Rusya'da "Modernizm" döneminin (yak. 1890-1930) önde gelen sanatçıları üzerindeki etkisi son derece ilginç ve sorunsal bir meseledir. Belki de Rus sanat tarihinin temel meselesidir. Rusya'nın genel olarak Modern Akım'a katkısının önemi düşünüldüğünde, bunun küresel bir sanat tarihsel boyutu vardır. Modern Rus sanatına ilişkin genel anlatılarda bundan genellikle söz edilir; yine de birkaç uzmanlık bağlamı dışında, buna yüzeysel bir ilgiden fazlasının gösterildiği enderdir. Örneğin, Maleviç'le ilgili yayımlanan epey ayrıntılı incelemelerde, ikonaların rolünden söz edilmez. İngilizcede bu konudaki bütün kaynakça bir

çift kısa makaleden ve bu konuyla ilgili az sayıdaki monograftan bölümler olarak özetlenebilir. Sovyetler Birliği'nde hem kültürün dinsel bileşeni hem sanatlarda modern akım, geniş kapsamlı bir inceleme yayınlamaktan caydıracak kadar hassas konulardı. Sanat tarihsel incelemelerde uzmanlaşmanın yararı olmamıştır. Ortaçağ uzmanları, folklor uzmanları, "modernistler" birbirlerinin alanına girmekte isteksiz olmuştur.

Sanatçılar ise bu tür çekinceler duymadılar. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde doğan kuşak, aldığı mirasın bu yönüne büyük bir merakla eğilmiştir. Öyle ki "ikonisite"nin, ikona ruhunun şu veya bu yönünden etkilenmemiş önemli bir figür bulmak güçtür. Bu yaygın olduğundan, kendini biçemsel ya da kavramsal (sonuçta, modern çağ sanatlarda iddiacı bir bireyselliğin çağıdır aynı zamanda) türlü ve çoğu zaman açık seçik olmaktan uzak biçimlerde gösterdi. Bu konunun her yönüyle incelenmesi belli ki çok yönlü ve uzun soluklu bir girişim olacaktır. Bununla birlikte, bu konunun bugüne dek ele alınışına öyle büyük bir kafa karışıklığı ve duraksama damga vurmuştur ki kısa bir açıklama bile yararlı olabilir. Bu bizi yalnızca 20. yüzyılın dikkate değer bazı sanatçılarının yaşamlarını ve yapıtlarını göz önüne almaya değil, başka bir çağın ve kültürün ürünü olarak bizler ikonalara nasıl bir karşılık verebiliriz ya da vermeliyiz, onları nasıl "okumamız" uygun olur ve bizim kendi algılayışımızı nasıl değiştirebilirler gibi soruları sormaya da teşvik edecektir. Konumu üç bölüme ayırmayı amaçlıyorum: Önce, tarihsel koşulları kısaca anlatmak; ikinci olarak, modern sanatçıların (ve çağdaş eleştirmenlerin) ikona resminde keşfettikleri ve değer verdikleri bazı niteliklerin dökümünü yapmak; üçüncü olarak da özellikle 1910'lu ve 1920'li yılların Rus sanatının en ünlü ve radikal iki siması olan Kazimir Maleviç ve Vladimir Tatlin'de "ikonisite" sorunlarına odaklanarak bu işin içindeki başlıca kişilerden söz etmek istiyorum.

Gördüğümüz üzere, devrim öncesinde Rusya'da ikonalar her yerde mevcuttu; kiliseler hem duvar hem pano resimleriyle doluydu, özel evlerde seyirlikti (ister dindarca olsun, ister değil) ve yol kenarlarındaki sayısız kutsal alanın odak noktasıydı. Yine de bir sanat biçimi olarak ikona resminin büyük ölçüde 20. yüzyıl gibi

çok yakın bir zamanda "yeniden keşfedilmesi" gerekti. 19. yüzyılın ilerici entelektüel beğenisine göre ikonalar boş inanç kokuyordu. Estetik nitelikleri ve aslında antik değeri, hemen her örnekte mum yağı, koyulaşmış vernik, madeni mahfaza ve üst üste yapılan kötü boya tabakaları altında gizlenmişti. 19. yüzyılın sonlarında, ikona resmi kendiliğindenliği ve sanatsal çekiciliği ancak "folklorik" düzlemde muhafaza edebildi ve bu yüzden İngiliz Sanat ve Zanaat (*Arts and Crafts*) akımına eşdeğer bir Rus akımını yayanların ilgisini çekti (ama gelişmiş bir bağlamda). Bu akım, halk yaratıcılığını korumak ya da yeniden hayata geçirmek çabasındaydı. 1880 yılında, Moskova'nın kuzeyinde Mamontov mülkü üzerinde, Abramtsevo'da küçük bir Eski Rus kilisesi pastişinin inşa edilip bezenmesi, eski Rus sanatının yakın gelecekte yeniden değerlendirilmesinin yolunu açan önemli bir evreydi ve birçok modern Rus sanatı tarihçisinin Mamontov grubunu Rusya'da Modern Akım'ın başlangıç noktası olarak alması rastlantı değildir.[19]

Başka etkenler de devredeydi. Kadim Müminler ki çoğu varlıklı tüccardı, 17. yüzyıldaki bölünme öncesine tarihlenen eski ikonaların toplanmasına önem verdiler. Ortodoks Kilisesi entelektüellerinin ikonalara yeniden merak duymaları bunun vazgeçilmez bir parçası olan sanatın da yeniden değerlendirilmesini sağladı. Sembolizmin ortaya çıkışı –Rusya'nın başka bir kültürden alıp tam anlamıyla benimsediği (tüm sanatlarda) ilk büyük avangard akımdır– eğitimli insanların estetik beğeni yelpazesini sonsuz genişletti. Yüzyıl sona ermeden, Batı Avrupa'da Fransız sembolist Gustave Moreau'yu ve daha sonra *Jugendstil* ressamları gibi "modernler"i etkileyen Bizans İmparatorluğu sanatı (Eski Rusya'nın kültürel "ebeveyni") özellikle İtalyan tezahürleri içinde yeniden keşfedilmekteydi. İlk modernist kuşaktaki bazı Rus sanatçılar –başta Mihail Vrubel (1856-1910)– Bizans üzerinden Eski Rus mirasına gitmenin yolunu buldular.

Özellikle yüzyıl dönümünden sonraki iki olay, eski dini sanatların Ruslar üzerinde yapacağı büyük etkinin işaretini verdi. Bu olaylardan daha çok bilineni, yeni restore edilmiş ikonaların sergilendiği büyük "Eski Rus Resmi" sergisiydi. 1913 yılında Mosko-

va'da Romanov Hanedanı'nın 300. yılında açıldı. Ancak bunun öncesinde, 1903-04 yıllarında, bütün bu sürece ivme kazandıran çok daha önemli bir şey olmuştu: Andrey Rublyov'un Eski Ahit Teslis ikonası ilk kez olarak temizlendi. Başlangıcından itibarenki kesintisiz gelenek bu yapıtın Rublyov'a ait olduğunu kanıtlıyordu ve bu yapıt Rublyov'un (efsanevi bir figüre dönüşmüştü) tarihsel gerçekliğini yeniden kurdu ve onun bıraktığı mirasın araştırılmasına ve restore edilmesine olanak verdi; dahası, çarpıcı sanatsal niteliği –"yerel"den çok "klasik"ti– bundan böyle önemli ikonaların estetik niteliklerinin ciddiye alınmasını sağladı. Teslis'in kendisi söylencesel bir konum edindi ve bugüne değin genelde en has Rus ikonası olarak kabul edilmiştir. Yeniden sonraki mahfazasına konulduğundan, 1904 yılından sonra uzun yıllar ancak siyah beyaz tek bir fotoğrafı sayesinde bilinmesi (ve hakkında çokça yazılması) yeterince tuhaftır.

1904 yılından sonra restorasyon uzmanları ve sanat tarihçiler Eski Rus resmi mirasına eski itibarını kazandırmak için canla başla çalıştılar. Önemli özel koleksiyonlar oluşturuldu. Bunlar arasında başta Henri Matisse'in –Rusya'da çoktan büyük ün kazanmıştı– 1911'de gördüğü İlya Ostrouhov koleksiyonu geliyordu. Onun abartılı merakı (Şair Blok gibi) bazı Rus entelektüellerini kızdırdıysa da Rus ikonalarının Rusya'nın içinde ve dışında yeni edindiği saygınlığı pekiştirdi ve bu ikonalara Rus ortamından ibaret olmayan bir etki alanı sağladı. 1913 yılındaki sergiden sonra hiçbir Rus sanatçının ikona geleneğinin gücünden ve çeşitliliğinden habersiz kalması düşünülemezdi ve ikonaların ekseninde hayli gelişmiş bir eleştirel yazın ortaya çıktı. Igor Grabar ve Nikolay Punin gibi yazarlar buna örnek oluşturmaktadır. Grabar'ın yalnızca sanat tarihçi değil, restorasyon çalışmasında etkin ve kısmen "modern" eğilimli bir ressam olması da önemlidir; Punin başta Tatlin olmak üzere en yenilikçi modernistlerin önemli savunucularından biri haline geldi.

Peki, ikonaların yeniden keşfedildiği bir dönemde, Rus sanatçılar ikona geleneğinde ne gibi özellikler buldular ya da bulduklarını sandılar? Sanatçıların tepkileri yalnızca ikonaların içkin niteliklerine (türlü türlüdür) değil, kendilerini içinde buldukları tarihsel

koşullara da bağlıydı kuşkusuz. Sanatın Rönesans sonrasındaki 400 yıllık gelişiminde, genelde kriz dönemi olarak kabul edilen bir noktadaydılar. Ancak bu aynı zamanda, insanın algılayışını derinleştirecek, dahası toplumu yeniden biçimlendirecek sanatsal yaratıcılık potansiyelinin çok umut verici göründüğü bir dönemdi. 19. yüzyılın parlak gerçekçiliğinin yerini alacak yeni bir "resim dili"nin ivedilikle arandığı bir dönemdi.

Bu tür özelliklerin bir dökümü, her ne kadar dönemin programlı bildirimlerine ya da sanat icrasına dayansa da ister istemez bir hayli keyfi ve şematik görünecektir. Böyle bir listeyi önerirken, ikonaların çok genel bir grup özelliğiyle başlayıp daha özgül olanlara geçiyorum. Hepsinin birbiriyle tutarlı olmadığı, hepsinin elbette ikona sanatına özgü olmadığı ve ikonisite duygusu içine işlemiş sanatçıların bile bazılarını vurgularken diğerlerini göz ardı ettikleri kolayca görülecektir.

1 *Tinsellik*: İkona resminin gözle görülür bu özelliği fazla yorum gerektirmez. Özellikle sembolist çabalara uygun düşüyordu (bu dönemin en etkili estetik incelemelerinden birinin Vasili Kandinski'nin *Sanatta Tinsellik Üzerine* [1911] başlıklı incelemesi olduğunu dikkate alın).

2 *Aşkınlık*: İkona rastlantısal maddi dünya olgularını, daha da önemlisi, zamansallığı aşıyor gibiydi. "Zamansız", yüceltilmiş bir varoluşu temsil ediyordu. Yine de maddiliği yadsımaktan uzaktı; daha çok onun suret değiştirmesini sembolize eder veya haber verir gibiydi.

3 *Sembolizm*: İkonada resmedilen dünya alegorik ya da kabaca sembolik bir dünyaydı; Rublyov üstüne yapılan ilk incelemeler özellikle çok katmanlı bir sembolik ekspresyonizmi gözler önüne serer.

4 *Soyutlama*: 1910'lu yıllarda "soyut" addettiğimiz bir sanatın doğusundan önce -aslında bütün resim tarihi boyunca-, sanatçılar birbiriyle yarışan taklit ve bezemecilik etkileri altında kalmışlardı; ikonaların soyut özellikleri bezeme ilkesi ile figüratifi yeterince uzlaştırıyor gibiydi.

5 *Kişilikdışılık*: Ortaçağ kökenli bir sanat biçimi olarak ikona, genellikle anonim ve çoğunlukla "ortaklaşa" bir üretimdi ve ait olduğu toplumun gereksinimlerinin doğrudan ifade bulmasıydı. Dingin kişilikdışılığı, özellikle bütün 19. yüzyılın bireycilik kültüne tepki gösteren sembolizm sonrası kuşağa hitap ediyordu.

6 *Müzikalite*: Rublyov'un Teslisi ilk defa olarak temizlenmesinden bu yana ikonalardaki "uyumlu" kompozisyon ve "ritmik denge" çeşitli yorumlara yol açmıştır. 19. yüzyılın sonlarında müzikalite, sanatta ulaşılmak istenen bir ideal sayılıyordu kuşkusuz.

7 *Stilizasyon*: Eski Rus sanatının ikonografik uzlaşımları ve biçimsel jestleri -özellikle romantik ve dekadan bireycilikle beslenmiş bir kuşak için- "stil" kaprislerinin üstünde bir neo-klasisizme yönelmiş gibiydi; tıpkı 18. yüzyılın sonlarında olduğu gibi "stilizasyon", "stilsizleşme"yle sonuçlanabilirdi (Punin zaten Rublyov'un tarzında, Bizans sanatının "Hellenist", klasik kaynağını görmüştü).

Buradan itibaren listemiz daha özgülleşiyor.

8 *Arılık*: İkonalarda inceliğin, titizliğin ve "efekt"in olmayışı ve yalın bir doğrudanlık, sanatta ilkeli yeniden keşfetmekte olan bir kuşağa çekici geldi (bütünüyle folklorik bir bağlam dışında, ikona resmi aslında bazen düşünüldüğü kadar "ilkel" değildi).

9 *Resim-uzam*: Rönesans'ın sıkı perspektif kurallarından bıkmış bir çağ, Ortaçağ'ın Ortodoks sanatında, resim-uzamın ele alınmasında alternatif bir biçim buldu. Buna, esnek ve bazen hayli gelişmiş bir "ters perspektif" (bkz. s. 225) kullanımı da dahildi.

10 *Renk*: Birçok ikonadaki "ritim" ya da "uyum" özelliği -bkz. yukarıda no: 6- daha çok açık, geçişsiz renk (bunlar fabrika üretimi boyalardan çok, tabii ki doğal olarak üretilmiş boyalardan elde edilmişti) lekelerinin kullanılmasıyla elde edilmişti.

11 *Malzemenin niteliği*: İkona yanılsamacı değildir. Salt "başka bir dünyaya açılan bir pencere" de değildir. Malzemeleri -ahşap, madeni, bazen değerli taşlar, boya- "ortadadır", gizlisiz saklısızdır; bu bağlamda kaligrafinin olağan olduğu üzere resmin dokusu içine alınması anlamlıdır (kübizm döneminden başlayarak bu, modernistler tarafından çokça kullanılmış bir efekttir).

12 *Yararlılık*: İkonalara kutsal kişilerin ve olayların betimi olarak saygı duyuluyordu ama bunlar aynı zamanda hanehalkı için yararlığı olan basit nesnelerdi. İkona, uzmanların kayıtsız zevki için üretilmemiş gerekli bir sanattı; -kilisede, kutsal mekânda, bir odanın köşesinde- bulundukları yer gelişigüzel ya da dekoratif değildi ve belirli bir amaca hizmet ediyordu.

13 *Hümanizm*: İkona resmi temelde insan figürünün resmedilmesiyle ilgiliydi (aslında Rus resminin tarih boyunca olageldiği gibi); hem insan

tiplerinin ve duygularının yarı klasik biçimde idealleştirilmesinde ve genelleştirilmesinde hem de uyum ve dengede hümanist olagelmiştir: bkz. yukarıda no: 6.

14 *"Ulusal" nitelik*: Ruslar açısından ikona kendi alternatif "klasik" sanat gelenekleriydi; muhakkak ki eskiliğiyle kutsanmış, sınıfsız oluşu ve ideolojik bir amaç gütmesi nedeniyle soylulaşmıştı. Rus ulusal kimliğinin tanımlandığı ve Rus kültürünün ortaya konduğu bir dönemde başka hiçbir özellik, sanatçılar, eleştirmenler ve halk tarafından bunca yaygın değer görmezdi.

Son olarak, birbirinden farklı tüm bu unsurların dışında, daha önemli ve her şeyi kaplayan bir özelliğe sahip olduklarını sezmek mümkündü. Bu, büyük ölçüde dünyevi bir kültür bağlamında bile, ikonalara sahip oldukları olağanüstü önem ve gücü veriyordu. Öyle ki ikonalar ait oldukları kültürün isteğe bağlı ya da ikincil bir yanı olmaktan çok temel bir yanıydı; saygı nesnesiydiler; bazılarının "mucizeler yarattığı" düşünülüyordu; hatta bazıları "elle yapılmamış", doğaüstü yaratıydılar. Aslında sanat eseriydiler. Ama en önemlisi, salt "sanatsal" olandan farklı ve ondan üstün bir deneyim dünyasına aittiler.

Bu niteliklerin etkisini şu veya bu ölçüde deneyimleyen sanatçılar bir ekol oluşturmadılar; siyasal ve dini görüşleri bakımından birbirlerinden farklıydılar; etkin bir düşmanlık derecesinde birbirlerinden hoşlanmadıkları örnekler vardı (Pavel Filonov, Kuzma Petrov-Vodkin'i küçümsüyordu ve ona saldırdı; Tatlin güya Maleviç'le uluorta yumruk yumruğa gelmişti; bu ikincisi Marc Chagall'ı bir *coup d'état* ile Vitebesk Sanat Okulu'ndan kovmuştu). Yapıtlarında "ikonik itki"nin ne derece belirgin olduğu; bunun yer yer görülen bir özellik mi yoksa baskın mı olduğu; kendine özgü diğer stilist özellikler ve etkilerle nasıl harmanlandığı ya da kendini bunlardan nasıl farklı kıldığı gibi konularda da birbirlerinden adamakıllı farklıdırlar. İkonik itkinin işleyişi her zaman kestirilebilir gibi değildir. Rus sanatçılar arasından iki örnek buna açıklık getirecektir; her ikisi de sembolist bir kaynaktan gelir ve Batı'da büyük ün kazanmıştır.

İlki Vasili Kandinski'dir (1866-1944). Sanatta tinselliğe bağlanımı, Ortodoks Kilisesi'ne aidiyeti, ressamlığının en iyi bilinen evresinde "müzikalite"ye ve saf renk uyumuna yoğun ilgisi, Eski Moskova nostaljisi hep birden insanı ikona etkisi aramaya yöneltir ve bir olasılıkla düş kırıklığı yaşamasına neden olur. Onun 1910'lu yıllardaki soyut ve soyuta yakın resimlerinin dalga gibi kabaran ve planlanmamış biçimleri romantizm, primitivizm, sembolizm ya da ekspresyonizm terimleriyle pekâlâ çözümlenebilse de ikona geleneğiyle kolay kolay çözümlenemez. *Der Blaue Reiter (Mavi Süvari)* almanakı (1912) için seçtiği sayısız illüstrasyon arasında ikonaların değil de çeşitli ülkelerden dini halk sanatı ve hatta Rus köylülerinin ahşap oyma örneklerinin bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Kandinski, yüzyıl dönümünden önce Rusya'dan ayrılıp Münih'e gitmişti. Eski ikona resminin yeniden keşfi onun bilinci üzerinde etki etmemiş olabilir.

Chagall (1887-1985) ona zıt bir örnek oluşturur. Uçan âşıkların, köy kemancılarının, eşeklerin, çiçek demetlerinin hafiften gerçeküstü betimleriyle tanınan ve Hasidi Yahudisi küçük kasaba kökenine bunca bağlı olan bu ressamın özellikle 1910'lu yıllar gibi önemli bir dönemde, ikonayı çağrıştıran bir resim üretmiş olması hayret uyandırıcıdır. Bu yalnızca *Golgota* ve *Hazreti İsa'nın Çarmıha Gerilmesi* çalışması gibi dinin esinleyici olduğu yapıtlarda değil, onun tuhaf ve en hükmedici resimlerinden birinde, birçok kaynaktan imgelerle dolup taşan *Apollinaire'e Saygı* (1911-13) adlı eserinde de görülebilir. Daha dikkat çekici bir örnek de Naum Gabo'dur (1890-1978). Gabo, kariyerinin başından (yak. 1915) itibaren sıkı bir soyut konstrüktivist heykeltıraş olarak tanınmıştır; bununla birlikte yapıtları arasında, cisimleşmemiş olmakla birlikte kolayca seçilebilen eğik başları, güçlü bir biçimde Meryem'i çağrıştırıcı ikonaları vardır; bunlar dik bir açıda buluşan iki düzlem biçiminde –tıpkı bir odanın köşesinde olduğu gibi– düzenlendiğinde, bu etki daha da güçlenir (varlıklı bir Ortodoks Yahudi aileden gelen Gabo'nun çocukluğunda Hıristiyan bir dadısı olduğunu ve Gabo'nun odasına ikonalar astığı biliniyor).

Picasso Afrika'ya mask yapmayı öğrenmek için gitmemişti ve Ön-Raffaelocular önceki yüzyıllara dönüp bakmaktan acizdiler

– oysa onların ikona geleneğinden ve duvar resminden etkilenen Rus sanatçıların bütünüyle pratik bir yöntemle onları tanımaları mümkün oldu ve çoğu örnekte de tanıdılar. Önemli ilk Rus modernistlerden biri olan Vrubel, kariyerinin başlarında, Kiev'de Aziz Kyrillos Kilisesi'nde yaptığı restorasyon çalışmasının büyük etkisi altında kalmıştı (sonradan yeni Aziz Vladimir Katedrali'ndeki resimlerin yapılmasında rol aldı). Kuzma Petrov-Vodkin (1878-1939), 1910'lu yıllarda bir dizi ikona yapmakla görevlendirilmişti. Yoksul bir çevreden gelen Pavel Filonov (1883-1941), dini resimlerin onarımı da dahil her tür sıradan resim işine girişti ve ikonaların kopyalarını yaptı. Onun hayatında sofu yaşam tarzının kendine özgü bir "ikonik itkisi" olmuştu. Vladimir Tatlin'in (1885-1953) ikonalarla ilk kez 1913 yılı sergisinde karşılaştığı söylense de onun da Filonov gibi hayatının erken bir döneminde para kazanmak için tekdüze dini resim işleri aldığı artık biliniyor. Bu pratik zanaatçılık atmosferinin yalnızca modern ikona geleneği sanatının değil, Rus modernizminin bütün özünün özümsenmesinde de büyük önemi olmuştur. Bu modernizm hiçbir zaman, sonradan aleyhinde olanların iddia ettiği gibi, hermetik bir estetikçiliğe geri çekilmemiştir.

Bu yüzyılın ilk yarısında, ikonaların sanat üzerindeki etkisinden ana çizgileriyle söz ederken şunu da belirtebiliriz: İkonalara özgü biçim, renk, uzamsal etki ve insan duruşlarının şövale resmindeki pastiş çağrışımlarından daha "kavramsal", daha az belirgin ama daha derin bir etkiye doğru genel bir ilerleme olmuştur; bu sanatçıların eserlerinde uyguladıkları yöntemler kadar yaklaşımlarında da etkili olmuştur. Bu genellemenin belki başlıca istisnası Vrubel'dir; ondaki "Ortaçağ" itkisi, tuhaf bir biçimde parçalanmış, görünüşte ekspresyonist ya da hatta proto-kübist yüzey dokularının altında aranmalıdır.

Bununla birlikte Petrov-Vodkin'in ve Natalya Gonçarova'nın (1881-1962) yapıtlarında ikona resminden gelen kompozisyon etkileri hiç gizli değildir. Petrov-Vodkin'in cesaretli düz renk lekeleri, perspektifteki tuhaflık, son derece ritmik duruşlar içindeki stilize figürler hep birden ikonik bir kaynaktan esinlendiklerini açıkça

ortaya koyarlar. 1920 yılından daha yumuşatılmış ve zarif bir resimin onun başyapıtı olduğu anlaşılacaktı ki bunun ikona kaynaklı olduğu daha da açıktır; genelde *Petrograd Meryem Anası* diye bilinen *Petrograd 1918* devrim sonrası dönemin en hayranlık duyulan resimlerinden biridir.

Abramtsevo kolonisi üyelerini tanıyan ve bir kilisenin bezemelerini yapmayı düşünen Gonçarova'nın yüzyılın dönümünden hemen sonra ikona sanatına dayanan resim denemeleri yaptığı anlaşılıyor. Onun Mihail Larionov'la ve yaklaşık 1907'den itibaren modern Rus sanatında güçlü bir etken olan yaygın "neo-primitivizm" ruhuyla yakın ilişkisi, ikonaya özgü biçimlerin Rusya'da dönemin en avangard resmine girmesine yol açtı. Gonçarova'nın ilk yapıtları son derece bezeklidir ve hâlâ Art Nouveau etkilerini gösteren izler taşır. Esin kaynağı eklektiktir ve *Mısır'a Kaçış* (1908-9) gibi bir "ikona" Rus örneklerinden çok Kıpti ya da Suriye örneklerinden kaynaklanmışa benzer. Gonçarova birkaç yıl sonrasının doğal ölçülerden büyük bir dizi *Evanjelikler*'inde (kilise yönetimi bunların sergilenmesini yasakladı) pastiş etkisi hâlâ görülmekle birlikte gerçek bir anıtsallığa erişmiştir.

Aslında 1910'lu yıllarda "ikonisite"nin patladığı ve birbirinden çok farklı sanatçıları etkisi altına aldığı görüldü. Bu etkilenim, Vladimir Burlyuk'un Benedikt Livşits (1911) portresindeki kübist görünen bir yaklaşımı umulmadık ölçüde yumuşatmıştır; aynı şekilde Larionov'un ciddi-komik Tatlin portresinde (1913) ve Vladimir Favorski'nin ilk ahşap oymalarında (1886-1961) hissedilir. Bununla birlikte, kendimizi iki sanatçıyı daha yakından incelemekle sınırlandırarak bu bölümü bitirelim. Geri dönüp bakıldığında görünen o ki her ikisi de kendi çağlarının yalnızca en maceraperest kişileri ve belki en iyi temsilcileri değildi; aynı zamanda, birbirinden çok farklı bir biçimde olmakla birlikte ikona sanatını, yalnızca biçemsel değil, kavramsal düzlemde de en derin deneyimlerine mal etmişlerdi.

Kazimir Maleviç (1878-1935) Batı Rus köylüleri arasında yetişti. Bu onun ateşli halkçılığında ve başlangıçta biraz gecikmeyle de olsa ikonik bir sanat yaklaşımına bağlanımında belirleyici



Resim 23: K. Petrov-Vodkin, Petrograd 1918 ("Petrograd Meryem Anası", 1920).

bir arkaplandı. Eklektik biçimde sembolist olan ilk yapıtlarından beri, stilize insan figürü son derece baskın bir konuydu. Çoğunlukla da sakallı köylü yüzü (sakal Tanrı vergisi bir vakarın geleneksel simgesidir). 1910'lu yılların başlarına gelindiğinde, figürlerindeki hamlık ve basitleştirme Larionov'un ve Gonçarova'nın ilkelliğini bile aşıyordu. *Kiropodist* (1908) adlı resmi Rublyov'un Teslis ikonasının parodisi olarak yorumlansa da bu biraz zorlama bir yorum gibidir. 1911-14 yıllarında, kübizme ve "mantık ötesi" tarzlara (bu tarzda, farklı öğeler görünüşte bağlantısız bir biçimde karman çorman edilmiştir) ani bir geçiş vardır. Bununla birlikte, tüm bu resimlerde İnsan öğesi, belli belirsiz hissedilmekle birlikte bazı örneklerde ancak başlıklar bunu açık kılar. Açık/koyu kontrastlarında ifade bulan kendine özgü bir düalizmle renklenmiş bu karmaşık, şaşırtıcı ve bir hayli tedirgin edici birkaç resimde ikonaya özgü öğeler ayrt edilebilir. Ne var ki bu resimler sanatseverleri Maleviç'in kariyerindeki etkileyici bir stilist kopuşa pek hazırla-

mamıştı. Bu, sanatçının "süprematizm" olarak adlandırdığı büsbütün anti-figüratif ve geometrik, soyut bir tarzda somutlaşmış ve 1915 yılındaki *Zero-Ten* sergisinde gözler önüne serilmişti.

Bu arada Tatlin, Larionov'un eğitmenliğinde sanatçı olarak yetişmişti. Yirmili yaşların sonlarına dek hayatını öncelikle denizci olarak kazandı. Ömrü boyunca, yüzen bir gemiyi sanat yapıtı için bir ideal olarak görmekten vazgeçmemesi anlamlıdır (işlevseldir, güzeldir, doğal sınırlamaların üstesinden gelmek için doğayla işbirliği yapar ve zahmetsizce dinamiktir). Maleviç'in ilk resimleri gibi Tatlin'in ilk resimleri de neredeyse yalnızca genelleştirilmiş insan figürüyle ilgiliydi ve cesaretli ama cafcaflı olmayan renk düzenlemelerinde, Tatlin'in hayatı boyunca geliştirdiği eğrisel biçimlere dayanan (çok defa yanlışlıkla onun mirasçıları oldukları düşünülen konstrüktivistlerin yeğlediği düz çizgilerin ve dik açıların sertliğine güvenmiyordu), karışık olmayan, son derece ritmik kompozisyonlarında belirgindi.

Tatlin'in ömrü boyunca "malzemelerin kültürü"ne duyduğu merak (sanatta olduğu gibi yaşamda da ahşabın, minerallerin, madenin vb içkin niteliklerinden yararlanmak) 1914 yılında (Picasso'yu ziyaret ettikten sonra) onun yapıtlarında daha da şaşırtıcı bir kopmaya yol açmış, "kabartma" ve "batık kabartma" soyut yontu dünyası uğruna görünüşte resmi terk etmişti. Maleviç'in Suprematist resimleri gibi Tatlin'in bu yapıtları da ilk kez *Zero-Ten*'de izleyicinin karşısına çıktı; bunun getirdiği rekabet iki sanatçının bu sergideki ünlü kavgalarıyla sonuçlandı.

Maleviç'in süprematizminin doğuşu ve toplamı tek bir imgeyle temsil edilmişti (ne var ki bunun birden fazla resmini yapmıştır): *Siyah Kare* (daha doğrusu "dörtgen", *çetiryohugolnik*). Maleviç'e göre bu, "biçimin sıfır noktası"nı temsil ediyordu ve sanat daha yüksek, daha arı bir duruma ulaşmak için arızî figürasyon yükünden kurtularak buradan geçmek zorundaydı. *Siyah Kare* sergi salonunun bir köşesinde yukarı asılmıştı. Onun yanında ve altında çoğunlukla daha karmaşık ve renkli diğer Suprematist yapıtlar kümelenmişti. Sanatçı ve eleştirmen Aleksandr Benois, bu resmin bulunduğu yere bakarak bunu, küçümseyişle, "fütüristlerin Meryem

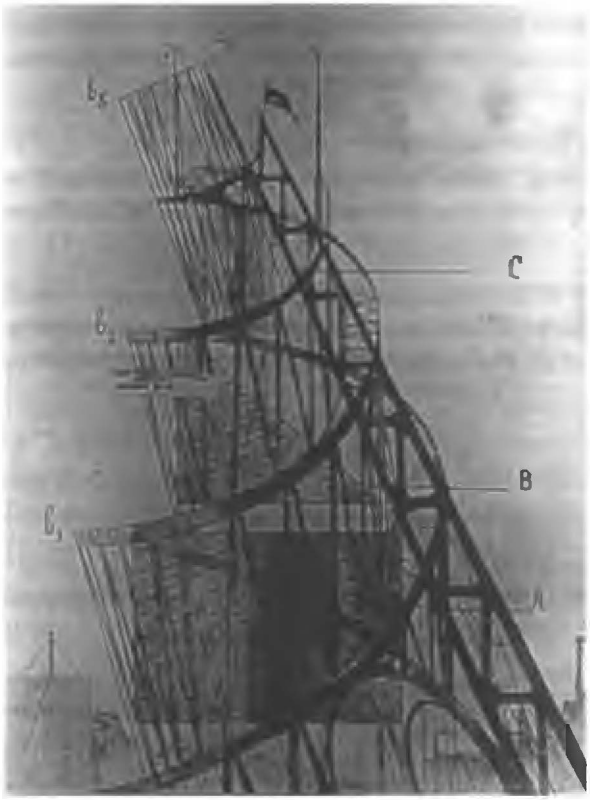
Analara yeğlediği ikona" olarak tespit etmekte gecikmemişti. Maleviç bu adlandırmayı gururla benimsedi. Figüratif betimden yoksun olması onun açısından anlamla daha yüklü olması demekti. Siyah, yoğun enerjiyi (yaratılmamış ama görülebilir tanrısal enerji, öteden beri Ortodoks Kilisesi için çok önemli bir kavram olmuştur), beyaz zemin ise kozmik uzamı anlatıyordu; ancak siyah kare aynı zamanda sembolik bir "yüz"dü, ülküleştirilmiş insanlığın ikonik "betimiydi" (bundan dolayı da "ilk ikona"nın, Edessa'nın *Kutsal Yüzü*'nün ardılıydı, bkz. s. 216). Bu ve daha fazlası Maleviç'in *Kare* üzerine yaptığı birçok yorumdan açıkça anlaşılıyor; diğer Suprematist yapıtların ise aynı ruhta okunması daha zorlu bir iştir. Yine de buna girişilebilir (eleştirmen Norbert Lynton, *Siyah Kare*'nin yakınına asılmış bir resimdeki siyah ve kırmızı kareler arasındaki uzamsal ilişkinin ünlü bir ikonografik örnekteki Meryem ve Çocuk İsa'ya karşılık geldiğine işaret etmiştir).

Tatlin'in soyut konstrüksiyonlarını ise aynı şekilde ikona bağlamında ele almak mümkün görünmüyor. Yine de her ne kadar eleştirmenler bunlara yorum getirmekten geri durmuş olsalar da bu yapılabilir (ne var ki çoğunun neye benzediği, bugün fotoğraflara dayanarak –güçlükle– tasavvur edilebilir veya yeniden canlandırılabilir). Bazılarında odanın köşe alanından yararlanılmıştı (bir olasılıkla bu şekilde Maleviç'e kendi *Siyah Kare*'sini nasıl asacağını işaret ederek). Kullanılan "bulunmuş" ve işlenmiş malzemeler, teller, düz ve eğri çizgiler alternatif ya da gizil bir dünya-yapı oluşturuyordu. En önemlisi de Tatlin'in ikonalara özgü bir malzeme olan ahşap panolardan yararlanmasıydı. Üç boyutlu düzenlemelerin yanı sıra yine aynı dönemden (yak. 1916) ahşap üzerine dikkate değer iki resmin de günümüze kalmış olması ilginçtir. Bunlar tümüyle nonfigüratif (soyut) oldukları halde her ikisinde de bütünüyle Ortaçağ ikonalarına özgü bir renk yelpazesi (Maleviç'inkilerin tersine) sayesinde güçlü bir ikona duygusu vardır. Bunlar belki de Suprematizme "yanıt" olarak okunabilir. Ancak Tatlin'in en önemli ikonası, onun aynı zamanda en büyük "konstrüksiyon"udur; bu, Üçüncü Enternasyonal İçin Bir Anıt (1919) adlı projesidir (yalnızca maket olarak yapılmıştır); başlangıçta bir devrim anıtı

olması düşünülmüştü ve yakın zamanda bu yapının daha 1916 yılında ana çizgileriyle tasarlanmış olabileceğine işaret eden kanıtlar ortaya çıkarılmıştır). Bu asimetrik, devingen ve işlevsel olağanüstü konseptin deneyüstü çeşitli yankıları vardır ve antikitenin derinliklerinden modern çağa dek geniş bir örnek ve imge yelpazesinden yararlanır. Büyük bir adım atan bir figürü, içinde "yetiştiği" evrenle bütünleşen bir süperinsanı akla getirir.[20]

Bir Rus araştırmacı (N. Harciyev), Maleviç ve Tatlin'in kendi aralarında dünya ile cenneti paylaştıklarını tasavvur etmiştir; bununla birlikte her ikisinin de birbirinin payı üzerine planları vardır.[21] Maleviç ulu "ikona"sını somutluktan çıkarmış, bununla birlikte saf ruhun "nesnel olmayan dünya"sını da insan tasavvurunun alanına sokmuştur; Tatlin'e göre ikona, tam da maddeselliğinden, bu dünyalılığından ötürü deneyüstü bir değerdeydi. Bununla birlikte, onun Anıt'ı göğe karışmış büyük bir teleskop gibi açık uçlu olacaktı. Sonraları, organik ilkelere dayanarak herkese uçma gücü verecek bir planör inşa etmek gibi inatçı bir çabaya yıllarını verecekti. Maleviç ise kendi adına figüre, aslında Suprematist deneyim sayesinde yüz hatlarının, her tür bireyselliğin silinme noktasına dek yalınlaştığı ve dönüştüğü köylü imgelerine geri döndü. Bununla birlikte, birçoğu haç öğesi içerir; haç yalnızca insanoğlunun çilesi açısından değil, insanın insan ötesiyle kesişmesi açısından da Maleviç'in sonuncu ikonik simgesidir.

Maleviç'in 1935 yılında ölmesiyle birlikte, o zaman da görüldüğü gibi, modern Rus sanatı tarihinde ve aynı zamanda bu sanatın ikonaya özgü biçemleri ve kavramları içselleştirme tarihinde bir sayfa kapandı. Genç Sovyet devleti kültürü hakkında yazanlar "ikona" sözcüğünü posterler, resmi heykeller hatta filmler için kullandılar; ne var ki bu terimin bu bölümde imkân tanınandan daha esnek bir kullanımıdır bu ve 1900'lü ve 1910'lu yıllarda "kahramanlık" dönemini yaşamış "modern akım"la genelde çok ilişkili değildir. Yine de başlı başına ikona geleneği, belli ki yaşayan bir güç olmaktan çıkmadı ve ne zaman ki bir Rus sanatçı "Sanatta ne yapıyorum?" diye sorsa, bu geleneğin sağladığı yanıtların hiç değilse hâlâ dikkate alınması gerektiğine kuşku yoktur.



Şekil 11: Vladimir Tatlin, yak. 1919. "Tatlin Kulesi" olarak bilinen Üçüncü Enternasyonal İçin Bir Anıt tasarımı: içte, enine kesiti farklı döner odalarla birlikte eğimli bir çift çelik kiriş sarmalı. 400 metre yüksekliğinde tasarlanmıştı.

Sembolik Manzaralar

Bazı manzaralara ya da manzara özelliklerine sembolik bir anlam yüklemek ya da bir manzarayı (veya kent manzarasını) sembolik amaçlarla kasıtlı olarak değiştirmek eski ve yaygın bir insan güdüsüdür. Bu bir konstrüksiyon-faaliyeti gerektirebilir veya bir adlandırma meselesi olabilir ama genellikle bir yerin kendi dışındaki ve genelde kendinden daha önemli bir yer ya da düşünceyle sembolik olarak özdeşleştirilmesi amaçlanır. Bu küresel ya da kozmik bir düzlemde olabilir; surla çevrili her manastır ideal bir kenti, her

kubbe cenneti simgeler (Antikçağ'ın en büyük kubbesi olan Roma Panteonu, bu tür anıştırmalarda ısrarlıdır; yedi gezegen tanrısına adanmıştır ve yukarıda, havanın içeri girmesine imkân veren bir boşluk veya *oculus* bulunur) ve antropolojinin bu konularda söyleyecek çok şeyi vardır. Ancak bu çok daha belirli bir şey olabilir ve şimdi bu tür bazı örneklere bakacağız. Bu belli ki Rusya'ya özgü olmamakla birlikte bunun Rusya bağlamında özel bir anlamı vardır. Öyle sanıyorum ki bu olgu, bu bölümde konu edindiğimiz ikonisite kavramında doruk noktasına damga vurur. Rus ta başından öylesine kutsal (ya da hiç değilse tanrısal olarak gözetilen) bir ülke olarak görülmüştür ki başlı başına ikona statüsü kazanabilmiştir – Kronikçinin retorik sorusunu dikkate alın (s. 187): "Tanrı bizden başka kimi bizi kutsadığı ve yücelttiği gibi onurlandırmıştır?"

Rus'un tam da sınırsız oluşu, coğrafi ve hatta etnik belirsizliği bunu desteklemiştir. Bu veya daha çok bunun idealleştirilmiş imgesi, birbirinden farklı kavimlerin biçimsiz bir arenasından – sonradan *Eski Zamanların Öyküsü*'nün ilk sayfalarında betimlenen geçiş yeri (krş. Şekil 3) – bir cennet ikonasına dönüşebilmiştir. Bu dönüşüm, günümüze ulaşmış iki elyazmasında bulunan parçalar halindeki bir yapıtta dikkat çekici derecede lirik bir biçimde anlatılır. "Rus Ülkesinin Yıkımının Öyküsü" (*Slovo o pogibeli russkoy zemli*) olarak bilinen bu yapıt, görünüşe göre Tatar işgali dönemi dolayına tarihlenmektedir. Hıristiyan Rus ülkesinin ve özelliklerinin esrik bir anıştırmasıyla başladıktan sonra coğrafi ve siyasal sınırlarını çizer ve bu ülkenin başına gelen talihsizlikler için hayıflanmaya başladığı yerde kesilir:

> Ey pırıl pırıl ve güzelliklerle bezenmiş Rus ülkesi! Sahip olduğun sayısız güzellikle olağanüstüsün sen; sayısız göllerin, ırmakların ve ayazmalarınla; dik dağların, yüksek tepelerin, el değmemiş meşe ormanların ve muhteşem çayırlarınla; türlü hayvanların ve sayısız kuşlarınla; büyük kentlerin, güzel köylerin, manastır bahçelerin ve kilise yapılarınla olağanüstüsün sen; aynı zamanda huşu uyandıran prenslerin, soylu boyarların, güçlü erkeklerin diyarısın sen. Rus ülkesi, Ortodoks Hıristiyan inancın diyarı, bütün bunlarla dolusun sen!

İşte bundan dolayı Macarlardan Polonyalılara ve Çeklere, Çeklerden Yatviyaglara, Yatviyaglardan Litvanya'ya, Almanlara, Almanlardan Karelyalılara, Karelyalılardan pagan Toyma halkının bulunduğu Ustyug'a ve Soluyan Deniz'i (Kuzey Buz Denizi) geçip denizden Bulgarlara, Bulgarlardan Burtas'a, Burtas'tan Çeremnis'e, Çeremnis'ten Mordovlara -tüm pagan topraklar Tanrı tarafından Hıristiyan halkının egemenliği altına alındı [...]

Konstantinopolis imparatoru Manuel bile bunu önceden sezmiş ve Vladimir Büyük Prensi [Monomah] imparatorluk kentini elinden almasın diye güzel armağanlar göndermişti [...]

Fakat şimdi kötülük Hıristiyanların başına gelmişti...

Rus'un kapsadığı alana, davetkâr ferahlığına (*prostor* ya da *privolye*, sevilen Rusça kavramlardır)[22] duyulan adeta saplantılı ilgi, *İgor Destanı*'nın (bkz. 4. Bölüm) öne çıkan bir özelliğidir ve gezici ozanlarca okunan sözlü *bilina* edebiyatına dek uzanır (krş. s. 191); bu ilgi bazen fantastik ve komik bir etki bırakma noktasına varır:

Ah, Pskov çevresinde engin bir kır vardır,
Kiev çevresinde ise geniş açık alanlar bulunur,
Soroçinsk'te yüksek tepeler,
Ve taş kenti Moskova'da kilise yapıları,
Ve Novgorod'da çan sesi.
Ah, Valday Tepeleri'nde kurnaz dolandırıcılar vardır,
Ah, Yaroslavl kentinde iyi adamlar ve züppeler vardır,
Ve Beloye ozero ["Beyaz Göl"] bölgesinde yumuşak öpücükler,
Ve Petersburg'da tatlı içecekler,
Ve mavi deniz kıyısında yosunlar ve bataklıklar,
Ve Pudoga'da geniş kenarlı etekler.
Ah, Onega Irmağı boyunca sarafanlar içlerindeki yünle güneşlenirler
Ve Leşmozersk kadınları doğurgandır,
Ve Pojeresk kadınlarının patlak gözleri vardır.
Ah Tuna, Tuna, Tuna,
Ve bunun dışında türkü yakacak bir yer bilmiyorum.[23]

Sıradan halkın, neşe içinde, ülkenin sınırsız "ferahlığı"nın tadını çıkarmasının başka bir yüzü vardır. Var olana benzeyen ama zulüm ve yokluktan bağımsız olan ideal, ütopik ya da ikonalaşmış başka bir Rus'a kaçma arzusu; sualtı Kitej kentinin ya da Belovodye ülkesinin ("beyazsu") çağırdığı *sinie dali*'de, "mavi uzaklar"da bir yerde–. Bu tür ütopik arzular, erken Sovyet döneminde (ekonomist ve fantastik yazar A. Çayanov'un yapıtı; Platonov; Zabolotski'nin *Tarımın Zaferi* adlı kitabı) ve belki daha sonra bile hâlâ edebi tarz bulabiliyordu; 18. yüzyılda bunlar asi Pugaçov'un yarı-okuryazar, hayli dokunaklı bildirimleri için birer altmetindi.

12. yüzyılda Rus'da güneyde Kiev çevresinden kuzeydoğuya, başta "ormanın ötesindeki ülkeye" ya da Suzdalya'ya (önemi ve kapsadığı alan daha da tartışmalıdır) doğru demografik bir yer değiştirmenin olduğu tarihçiler açısından bilinen bir şeydir. Pek sözü edilmeyen, kuzeydeki kent ve kır manzaralarının –hem adlandırma hem yapı etkinlikleri yoluyla– kapsamlı olarak "yeniden icadı"dır; öyle ki bu manzaralara has özelliklerin "Rus kentlerinin anası" Kiev'in çevresindeki eski Rus anayurduyla yaygın bir sembolik özdeşliği amaçlanmış olmalıdır. Bununla birlikte, bunun ne derece bilinçli ya da sistematik olduğunu söyleyemeyiz. Dolayısıyla güneyde ve kuzeydoğuda Galiç adlı iki kent bulunduğunu görüyoruz; iki Dmitrov; iki Vladimir; en az iki Zvenigorod; üç Yuryev; üç Pereyaslavl (Svyatoslav tarafından Tuna kıyısında kurulan ilk Pereyaslavl'ı da katarsak dört tane) ve diğerleri. Rusçanın etimolojisi konusunda bir yetke olan Max Vasmer, *Sözlük*'ünde, "görkemin aktarıldığı yer" anlamındaki Slavca öğelerden gelen "Pereyaslavl" adının kökenini verir. Her Pereyaslavl'ın içinden Trubej adlı küçük bir ırmak geçer. II. Vladimir Monomah tarafından Klyazma kıyısında "ormanın ötesindeki ülke"nin yeni başkenti olmak üzere kurulan (ya da yeniden kurulan) Vladimir kenti açıkça onun adını taşır ama bu adın sıfat biçiminde olmaması biraz tuhaftır (örn. Yuri'den "Yuryev") ve Güneybatı Rus'taki önemli bir kente, Volhinya kıyısındaki Vladimir'e bilinçli bir öykünme olduğundan şüphelenmek mümkündür (her iki kentte de aynı dönemde benzer tarzda inşa edilmiş büyük birer Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali bulunur –Kiev'de-

ki gibi–). Ancak Klyazma kıyısındaki Vladimir'e Kiev'e özgü özellikler de verilmiştir: Dört kent kapısı, bir "Altın Kapı" (Kiev'deki Altın Kapı Konstantinopolis'tekini de akla getirir), üç parçalı bir bölünme (biri "Mağaralar" diye adlandırılmış bir bölge), Kiev'deki gibi Libed adlı bir ırmak; kent dışında ırmak kıyısında bulunan bir prens konutu (Bogolyubovo). Bir kronikçinin belirttiği gibi, bu da Kiev konutu Vişgorod'a eşit uzaklıktadır. Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nin ana kubbesi Kiev Aya Sofya'sının kubbesiyle aynı yüksekliktedir (95 ayak) ve bir yangından sonra (1185) Büyük Prens Vsevolod tarafından yeniden inşa edilerek genişletilmiştir. "Vsevolod'un aklında Kiev'deki Aya Sofya'nın piramidal silüetinin olduğu ve bunun aynısını yapması için mimarını teşvik ettiği açıktır."[24] Tatar hücumu öncesinde kurulacak (1220'li yıllar) sonuncu büyük kent olan Nijni Novgorod'da da Kiev'in izdüşümleri vardır: Poçayna adlı bir ırmak, Mağaralar Manastırı. Ancak buranın adı Büyük Novgorod'dan gelir ve bu kentin Batı yönündeki ticaret potansiyelinin kuşkusuz doğudakiyle denkleştiği görülmüştür.[25]

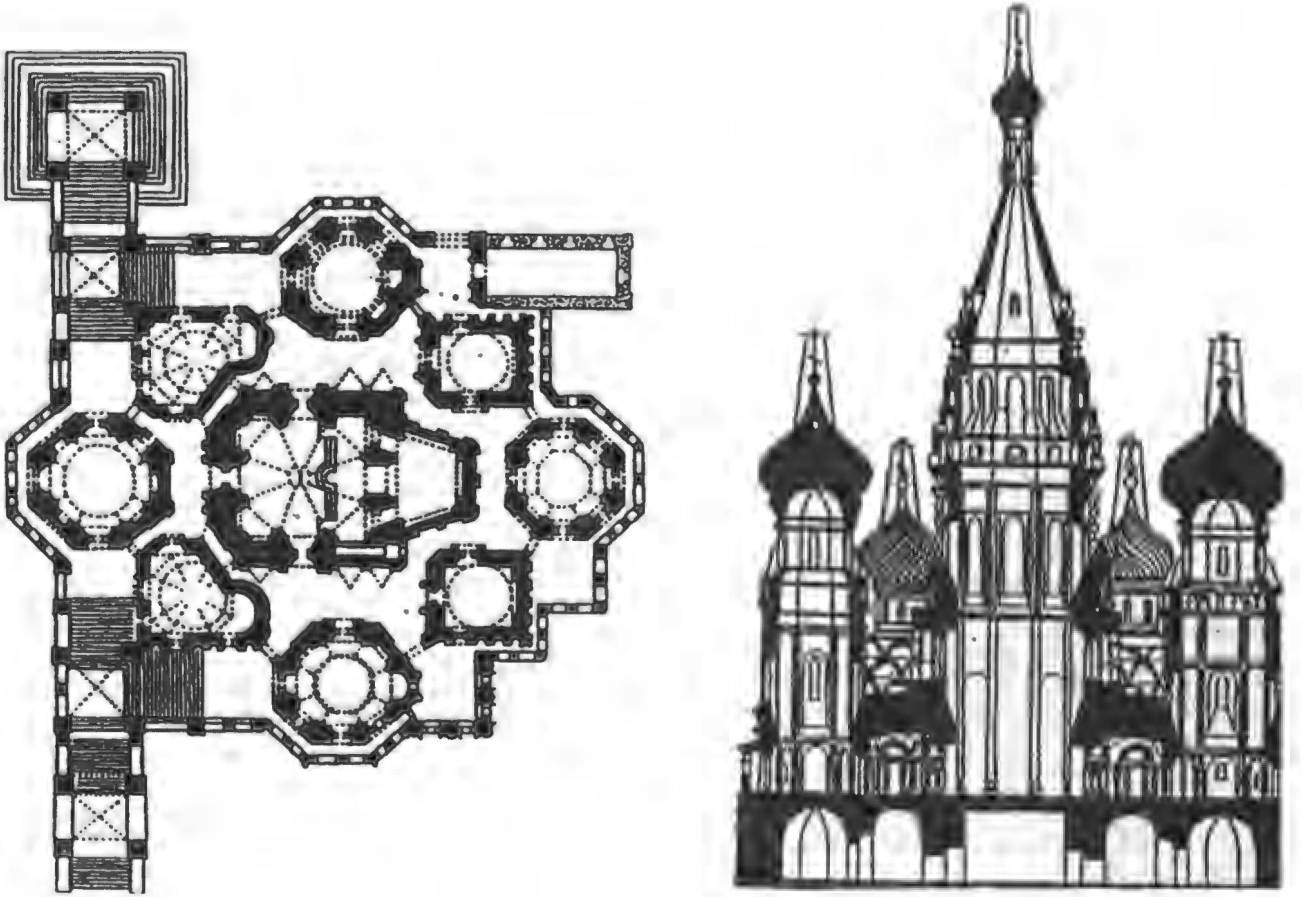
19. yüzyılda yaşamış büyük tarihçi Klyuçevski, bu olgulara bilgilendirici bir sayfa ayırmış ama bunlar "ancak göçmen yerleşimcilerin işi olabilir"[26] kestiriminde bulunarak ve tanıdık adları eşzamanlı yeniden kullanarak bir hayli hatalı bir açıklama getirmiştir. Ne var ki ben bunun daha kasıtlı bir işlem olduğunu ve ardında ideolojik saikler bulunduğunu seziyorum; erken dönemde Rus'un itibarını ve kutsal niteliğini "ormanın ötesinde" bir hedefe nakletmeye çabası olarak görüyorum; özellikle de genelde Rus kolonileştirmesiyle ilişkili rasgele bir işleme benzemediği, belirli bir zamanla ve yerle ilişkili olduğu için. Mihail Tihomirov, "Güney Rus kentleri, soylu Zalesski Rus'u (yani kuzeydoğu) kentlerinin ilkörnekleri olarak işlev görüyordu" derken daha doğru söylüyordu.[27] Bütün bu mesele kapsamlı bir araştırmayı hak ediyor; özellikle de gerek kültür tarihçileri çok defa "Eski Rus kültürüne ilişkin bir değerlendirme, Kiev ile Moskova arasında hem zamandizinsel hem bölgesel önemli bir ayrım yapılmasını gerektiriyor"[28] türünden varsayımlarda bulundukları için, gerek Rus tarihinde süreklilik ve raydan çıkma meselesi, Büyük Rusya ve Ukrayna eğilimli tarihçiler ara-

sında çoğunlukla sert bir tartışmaya yol açtığı için. İlk Moskova hükümdarları ve ideologlarının kendilerini Tatar dönemi öncesindeki Vladimir bölgesinin ve iktidarının doğrudan mirasçıları olarak gördüklerine kuşku yoktur. Her sembolik edim buna kanıt oluşturur ("Vladimir Meryem Anası" ikonasının sahiplenilmesi, yıkık Vladimir yapılarının restorasyonu, Moskova Kremlini'nin Aristotele Fioravanti adlı bir İtalyan (!) tarafından Vladimir örneğine göre tasarlanan büyük bir Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'yle donatılması, "Vladimir Prensleri Söylencesi"nin yayılması, Korkunç İvan'ın ahşap ibadet tahtının Vladimir Monomah'ın zaferlerini betimleyen sahnelerle bezenmesi). Yakın zamanda tarihçi Edward Keenan'ın Moskova'nın siyaset seçkinleriyle ilgili bulunduğu iddia yerinde bir saptama değildir: "Kiev dönemi tarihinin belli belirsiz farkındaydılar, dahası bu mirasa sahip çıkmakla ilgili değildiler [...] (Kremlin'de) Kiev mirasının bir emaresi ya da buna bir gönderme yoktur."[29] "Kiev Rus(yası)" terimi modern bir kavramdır; Moskovalılar özellikle Vladimir topraklarından aldıkları Tatar dönemi öncesine ait mirasın farkındaydılar ve bunu yaydılar ki buranın Kiev'in görkemini devraldığı görülmüştü. (aslında kanonlaşmış Rus tarihi anlatıları *Eski Zamanların Öyküsü*'yle başladığından, Kiev'in kendi rolünün iyiden iyiye farkındaydılar). Ancak hem Kiev hem Vladimir, Rus ülkesinin tarihsel meşrulaşma ve dolayısıyla ikonalaşma sürecinde yalnızca bir evreydiler. Onların arkasında Konstantinopolis, "ikinci Roma" ve aslında Roma'nın ta kendisi bulunuyordu; kutsal Kudüs kenti ise her ikisinden daha eski ve kutsaldı. 150 yıl boyunca –IV. İvan dönemi başlarından I. Petro dönemine dek– "sembolik bir manzara" için ilkörnek olarak ikonik öykünmeye davetiye çıkaran kent, düşmüş ve lekelenmiş Konstantinopolis değil, Kudüs kentiydi.

Bu dönem büyük bir askeri zaferle başlar (bir olasılıkla Rusya'nın Kuzey Savaşı öncesindeki en büyük zaferiyle); bu, Tatar başkenti Kazan'ın 1-2 Ekim 1552 tarihinde ele geçirilmesi zaferidir. Bu bir askeri seferden ibaret değildi. Bir haçlı seferi gibi yankılanmıştı ve tabii ki sembolik açıdan en zengin, bir olasılıkla en ünlü Rus yapılarından birinin inşa edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu,



Resim 24: Moskova, Kremlin'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nde (1475) IV. İvan için yapılmış ahşap "Monomah Tahtı" ya da "Çarın Yeri". Oyma yan panoların üzerindeki sahneler İvan'ın Bizans Monomahos hanedanı soyundan geldiğini öne çıkarır.



Şekil 12: Moskova'da "Aziz Basileios Katedrali"nin (Kale hendeğindeki Pokrov Kilisesi, 1558) zemin kat planı ve enine kesiti. Radikal bir biçimde yenilikçi bir tasarımdır. Birbirine bağlanan geçitlerle dokuz ayrı kule ya da "çadır" kilise grubundan oluşur. Sonradan onuncu şapel Kutsanmış Basileios'a ithaf edilmiştir.

Moskova, Kızıl Meydan'da genelde "Aziz Basileios"diye bilinen kilisedir. Anlam katmanları bakımından zengin olan bu yapı kendi içinde bütünüyle sembolik bir manzara sergiler. Moskova kent manzarasının önemli bir bölümüne "enerji" ve anlam vermiştir. Şimdi de manzaranın sembolikleşmesinin iki yönüne bakalım. Her ikisi de bizi yine Aziz Basileios'a götürüyor.

Önce de söz edildiği gibi (s. 142), bu yapının doğru adı Aziz Basileios değil, *Pokrov* Kilisesi'dir (genellikle "Şefaat" ya da daha doğrusu "Örtü" veya "Koruma" diye çevrilir). Bu çeviri ise ancak kısmen doğrudur. Pokrov tam olarak yapıyı oluşturan dokuz küçük kiliseden veya şapelden en ortadakinin ithaf edilmesidir ve 1 Ekim (Pokrov Yortu Günü) zaferine ithaf edilmiştir. Diğer şapellerin altısı aynı şekilde, bütün yapıyı sembolik bir eylem haritasına dönüştürerek, Kazan kuşatmasındaki olayların ya da bu kuşatmayla ilgili olayların gerçekleştiği günleri anıtlaştırır. Ancak Pokrov ithafı aynı zamanda yapının ve bulunduğu yerin semiyotiğini "açığa vurur". 12. yüzyıla gelindiğinde, Vladimir Büyük Prensi tarafından hevesle benimsenmiş, Rusya'ya özgü bir yortu günüdür (önemli Konstantinopolis kiliselerinden Blakhernai'ın cemaati üzerine koruyucu bir örtü yayan Meryem görüsünden çıkmıştır).[30] Bu ithaf her iki eski başkentin saygınlığıyla açık bir bağlantı kurar ve 16. yüzyılın başından ortalarına kadarki dönemin tam da "Moskova, Üçüncü Roma" savının yayıldığı ve aslında *Vladimir Prenslerinin Öyküsü*'nün (Moskova hanedanının mirasını doğrudan her iki Roma'dan aldığı görüşünü resmileştirmeye çalışıyordu) özellikle rağbette olduğu bir dönem olması eminim ki rastlantı değildir. Pokrov ithafının burada akla doğrudan Konstantinopolis'i ve Vladimir'i getirse de getirmese de daha önce değilse bile 1552'den itibaren "koruyucu" bir ithaf olarak en güçlü sembolik imleri edindiğine kuşku yoktur; özellikle Rus ülkesinin düşmanlarına karşı Tanrı'nın Annesi'nin koruması kapsamına alındığına işaret ederek. Sonraları (1618) 1 Ekim'de en azından bir savaş daha yapılmış ve aynı şekilde anıtlaştırılmıştır.

Geç Moskova döneminde törensel bir sokaklar ekseni Kızıl Meydan'da Aziz Basileios civarından başlayıp Pokrovskoye (Rubtsovo)

dış mahallesine kadar en az üç Pokrov kilisesinin önünden geçiyor –bu yolun bir bölümü hâlâ Pokrovka diye adlandırılır– ve İzmaylovskoye'de geç Moskova döneminin kraliyete ayrılmış önemli bir alanına ve bunun kendi Pokrov Kilisesi'ne ulaşıyordu ve buradan eski başkent Vladimir'e ("Alman Dış Mahallesi"nin bu törensel güzergâha bitişik oluşu Dış Mahalle'nin yüksek konumunun bir işareti sayılabilir pekâlâ; çoğunlukla varsayıldığı gibi mütevazı bir getto değildi). Moskova'nın bu bölgesindeki kentsel manzaranın semiyotiği N. G. Gulyanitski tarafından ilginç bir biçimde irdelenmiştir.[31] Bu irdelemede eksenin ters yönde, batıya devam ettiği takdirde Fili'de, Aziz Basileios'tan sonraki en görkemli Pokrov Kilisesi'ne ulaştığına işaret edilmediği düşüncesindeyim. Kilise 1618 yılında Polonya gücü karşısında kazanılan zaferi gereğince anıtlaştırılmıştı ancak Lev Narişkin (I. Petro'nun amcası) tarafından Petro'nun ve kendisinin 1682 ve 1689 krizlerini atlatmalarını (dolayısıyla bir anlamda Eski Rusya'nın sona erişini) kutlamak üzere hiç alışılmadık bir biçimde iki katlı bir yapı olarak yeniden inşa edilmişti.[32] Bir dış yerleşim arazisi üstünde olmakla birlikte prenslik hamiliğinin Aziz Basileios kadar iyi planlanmış ve önemli bir ifadesiydi. Moskova'ya batı yönünden gelindiğinde, hem kara hem ırmak yoluna hâkim olabilecek bir noktada (işin aslında böyle tek bir nokta vardır) kurulmuştur. Günümüzde çoğunlukla, Moskova Baroku (ya da "Narişkin") denen tarza örnek bir yapı olduğu düşünülür ve kuşkusuz çok yüzeysel Barok ya da hiç değilse Batı Avrupa'ya özgü ayrıntılar sergiler. Yine de bütün olarak bakıldığında, Moskova Baroku'na özgü değildir ve gösterişli piramidal niteliğinin, yardımcı kubbelerin kümelenmesinin, ana yapısının bir dış platformla ve törensel merdivenlerle ağır bir zemin kat üzerinde yükseltilmesinin ve hatta renk kontrastlarının sonraki bir stil bağlamında, Aziz Basileios'taki biçimlerin ve onun öncesinde eski Rus kilise mimarisi geleneğinin anımsatıcısı olarak açıklanabileceğini belirtmeliyim.

Yakın ama özdeş olmayan ikinci bir sembolizm zinciri de büyük Aziz Basileios Kilisesi'nden başlayarak çözülür ve Moskova Rusya'sının son 150 yılının içinden geçer. Bunu izlemek için bu yapının ithafına dönmemiz gerekiyor. Sözünü ettiğim gibi, özel bir



Şekil 13: Pokrov Kilisesi, Fili, Moskova yakınları (1690'lı yıllar).

konumu olan şapellerin merkezi bir ekseni vardır. En doğudaki şapel Teslis'e ithaf edilmiştir ve bunun IV. İvan için özel ama (öyle sanıyorum ki) henüz tam anlamıyla incelenmemiş bir anlamı vardır: Ulusal birliği ve işbirliğini, kiliselerin bölünmesi meselesinin bir karara bağlanmasını, Ortodoksluğun onanmasını temsil ediyor gibidir. Doğulu Hıristiyanlar İslamı genelde Teslis karşıtı bir heretiklik olarak görüyorlardı. Kazan bir Rus kenti olarak "yeniden doğduğunda", Teslis'e ithaf edilmişti. Bazen (Halepli Paulos örneğindeki gibi) bütün yapı düpedüz "Teslis" diye adlandırılıyordu.[33] Ancak Ruslar ve yabancı ziyaretçiler bunu daha çok, en doğudaki ana şapeli değil, en batıdakini anımsatan bir adla anıyorlardı: "Kudüs."[34] Zemin kattan uzun bir kat merdiven çıkarak gelen ziyaretçi

tam karşısında Kudüs'e Giriş'e ithaf edilen bu şapeli bulur. IV. İvan, Hurma Pazarı'nda Kremlin'den başlayan ve zikzaklar çizerek Kızıl Meydan üzerinden kiliseye uzanan, çarın başı çektiği ve patriğin eşek yerine geçen bir ata bindiği müthiş bir geçit töreni geleneğini başlatmıştı (ayrıca bkz. s. 89). Yakın zamanda bazı araştırmacılar, ayrı ayrı yapının iç mekânını oluşturan birimlerin Kutsal Kent'in yapılarını, meydanlarını ve evlerini simgelediğini öne sürmüşlerdir.[35] Şunu da eklemem gerekiyor: İç mekânda birbiriyle bağlantılı geçitlerdeki alışılmadık bitkisel bezemeler, çiçekler ve asma filizleri süslemesi cennet bahçelerini temsil ediyor olsa gerektir.

Neden bir Kudüs isteniyordu? Buna ancak geçici bir yanıt verebilirim ama öyle sanıyorum ki bu hem Kazan'a karşı "haçlı seferi"yle hem IV. İvan'ın tahta geçme töreninde aldığı imparatorluk unvanını (Çar) papazlık işleviyle kaynaştırma arzusuyla ilgilidir; kuşkusuz 1600 dolayına gelindiğinde, bir olasılıkla Rusya çok daha öncesinde "kutsal ülke" olarak görülmeye başladığında[36] eski Kudüs'ün –Konstantinopolis gibi– Sarazen işgaliyle kirletildiğini düşünenler vardı.[37] Ortaçağ Hıristiyan dünyasının birçok yerinde, Kudüs'teki yapıları –genellikle Kutsal Kabir'i– simgeleyen, bazen bunlara öykünen çeşitli yapıların bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Ne var ki Aziz Basileios Kilisesi, bütün bir Kutsal Kenti ikonik bir yapı yoluyla temsil etmesi bakımından benzersiz görünüyor.[38]

1598'de Rurik hanedanı IV. İvan'ın oğlu Fyodor'la birlikte ortadan kalktığında onun hırslı ardılı Boris Godunov büyük bir yapı etkinliği programı başlattı. Bu program Moskova "Kudüs düşüncesi" olarak adlandırabileceğimiz bir düşüncenin yeniden canlandırılmasını ve bazı değişiklikleri içeriyordu.[39] Godunov, Aziz Basileios'un sembolik Kudüs'ünün kale surlarının dışında kalmasından tabii ki endişe duyuyordu. Birkaç kaynakta Kremlin'in içinde Kutsalların Kutsalı bir yapı inşa etmeyi tasarladığı belirtilmiştir. Kremlin'in yapımı tamamlanan büyük çan kulesinden genelde onun bu projesinin tamamlanmış tek bölümü olarak söz edilir. İvan Veliki ("Big John" –ne III. İvan'la ne IV. İvan'la ilgisi vardır) diye bilinen bu çan kulesinde yeni kurulacağını umduğu bir hanedanı kutlayan

önemli bir yazıt bulunur (yeri gelmişken, Edward V. Williams'ın yakın zamanda gösterdiği gibi, çanların Kutsal Topraklar ile yakın bir sembolik ilişkisi vardır ve bu kanıtlanabilir).[40] Bununla birlikte, Moskova kent manzarasının çoğu zaman göz ardı edilmiş ama en önemli öğesine de yeniden biçim vermiş, dahası yaratmış olabilir. Kızıl Meydan'da bulunan *Lobnoye mesto* ("Kafatası Yeri"). Bu, dairesel küçük bir kürsüdür (18. yüzyılın sonlarında yeniden yapıldı) ve ziyaretçiler genelde buranın bir idam yeri olduğunu düşünürler ama bu hatalı bir yorumdur. Bu kasvetli ad daha çok, yakındaki Kudüs'le bağlantılı bir Golgota olduğuna işaret eder. Dolayısıyla sembolik bir *omphalos*'a, Moskova'nın ve Rusya'nın merkezine dönüşür; tıpkı Golgota'nın dünyanın merkezi sayılmış olması gibi.[41]

Moskova Kudüs'ü düşüncesi tabii ki Patrik Nikon'la (1605-81) birlikte doruk noktasına çıkar. Nikon'un dramatik öyküsü zaten anlatıldı (s. 148-149); mütevazı bir kökenden gelip hızla yükselmesi, otoriter kişiliği, halkın tutmadığı kilise reformları, başlangıçta genç Çar Aleksey üzerindeki egemenliği, onunla kavgası (1658), sonunda iktidardan indirilmesi (1667) ve ölümünden kısa süre öncesine dek sürgün hayatı yaşaması. Nikon, iktidarının doruğunda olduğu bir düzine yıl içinde çok sayıda iddialı yapı etkinliği başlatarak bunların planlanması ve gerçekleştirilmesi işine, sembolik yankılarına büyük duyarlılık ve özel ilgi gösterdi. Sonuncu projesi (bu fikri Çar'a atfetmiş olsa da) en gönülden bağlandığıydı. Bu, Voskresensk'te (Yeniden Diriliş) Yeni Kudüs diye adlandırdığı manastırdır. Kudüs'ü Moskova'nın yaklaşık 65 km uzağına taşıyan ve yerel topografya özelliklerini yeniden adlandırarak, bazen de değiştirerek Kutsal Topraklar'ın eksiksiz bir manzarasını-ikonasını oluşturan soluk kesici bir projeydi bu.[42] Merkezinde Kutsal Kabir'in (ya da Yeniden Diriliş'in) bir taklidi bulunur ve Nikon'un bu tasarımı için kısmen yararlandığı ikonik model günümüze ulaştığı için şanslıyızdır. Buna karşın, büyük kilise, II. Dünya Savaşı sırasında büyük ölçüde yıkılmıştı. Kilisenin yakınındaki kendi *skete*'si de günümüze gelmiştir; benzersiz biçimi ve sembolik işlevleriyle Eski Rus konut mimarisinin bir kalıntısıdır. Nikon görevden alınıp sürüldüğünde, ona karşı getirilen suçlamalardan biri de bir Yeni

Kudüs kurma küstahlığında bulunmuş olmasıydı; "Yalnızca bir modelin kopyası değil, tam da prototipik bir Kudüs."[43] Ne var ki bu onun büyük inşaat projelerinden yalnızca biriydi ve bazıları genel manzarayı bir dereceye kadar ikonalaştırmıştı. Valday Manastırı Aynaroz Dağı'ndakini, Kiy Adası manastırıysa Kudüs'tekini hatırlatır.[44] En tuhaf örnek, onun Ferapontov Manastırı'ndaki sürgün yıllarına tarihlenir; bu manastırın yanındaki Borodava Gölü'ne taşlardan haç biçimli bir ada inşa etmiş ve buraya giden yollara üzerinde tehdit savuran yazıtların bulunduğu haçlar dikmişti; kendine ait küçük bir tür "girilmez" bölge, haklı bir dava uğruna çektiği çileleri sembolize eden bir manzaradır bu.[45]

Büyük Petro, Petersburg öncesi dönemde bile sembolik kır ve kent manzaralarının oluşturulmasıyla ilgileniyordu. Bunda Moskovalı öncellerine hem bağlı kalmakta hem onlarla çelişmekteydi (Lotman ve Uspensky'nin "'Üçüncü Roma olarak Moskova' Anlayışının Büyük Petro'nun İdeolojiindeki İzdüşümleri" başlıklı makalelerinde güzelce gösterdikleri gibi).[46] Ben burada yalnızca birkaç örneğe dikkat çekeceğim. Birincisi, Petro'nun Moskova yakınlarında bir köydeki ünlü sahte başkentidir; Preobrajenskoye (Petro ve yakın çevresi burayı Plezpurh diye adlandırdılar. Genelde bu ad Kutsal Roma imparatorlarının taç giydiği Pressburg'un ya da Bratislava'nın bozulmuş bir şekli olarak açıklanır); Petro, çevik savaş oyunları için burayı merkez almıştı ve daha uğursuzu, *streltsi*'nin (Yeni Kudüs'te alt edildi!) sorgulamalarını ve idamlarının çoğunu burada yürüttü; buranın kentin Pokrovka eksenine yakın olduğu görülecektir. İkinci olarak, büyük Suharev Kulesi'nin inşası, kentten kuzeye (yani Başmelek'e ve denize) uzanan anayolun yerini değiştirmeyi planladığının işaretini vermişti. Kremlin Çan Kulesi'nin seküler bir rakibi olan bu kule, yolun kent surlarından geçtiği yerde, deniz feneri ya da gemi gibi inşa edildi ve sonradan bir denizcilik okuluna ev sahipliği yaptı.[47] Petro, Kuzey Savaşı'ndan çok önce, Azak'ta bir "Petropolis" kurmayı bile tasarladı; hem burada hem Preobrajenskoye'de bir karşı-başkent (hatta bir karşı-Kudüs ve bu, IV. İvan'a dayanan bir diğer motiftir) kavramıyla oynadığı açıktır. Bu, Neva kıyılarında sonuçlanacaktı.[48]



Resim 25: Patrik Nikon'un kendi kişisel kullanımı için Yeni Kudüs'te (Voskresensk) büyük manastır kilisesinin yakınında inşa ettirdiği "skete" (inziva yeri). 17. yüzyılın ortaları konut mimarisinin benzersiz bir örneğidir (içinde şapeller vardır).

Bununla birlikte, Sidney Monas'ın Rus tarihsel deneyiminde "jeopoetika" olarak adlandırdığı şeyin gücü başka hiçbir yerde eski Novgorod toprakları üzerindeki kadar yoğun hissedilmez. Burası İsveçlilerin elinden zorla alınmış ve Mayıs 1703'te Petro'nun özel kurdurduğu bir kent olarak yeniden beden bulmuştu. Petro'nun hiç de anlamsız olmayan imgesine ve sekülerleştirme çabalarına karşın kenti ikonik olduğu kadar anti-ikonik yankıları da olan önemli bir sembolik manzara arz etmeye devam eder.

Petersburg başından beri kendi dışındaki yerlerle tanımlanmıştı: Yeni bir Roma (ama bu tür dördüncü bir Roma –gelenekselciler "bir dördüncüsünün olmayacağına" inanıyorlardı), yeni bir Hollanda, yeni bir Venedik, yeni bir Novgorod, yeni bir Başmelek, yeni bir Moskova (buradan "başkent" unvanından çok "egemen kent" unvanını miras aldı) olacaktı. "Kuzey'in Palmirası" ("dünyanın yarısı" anlamındaki Rusça *polmira*'yı çağrıştıran müthiş bir sözcük oyunu). Dostoyevski'nin "yeraltı adamı", burayı güzel

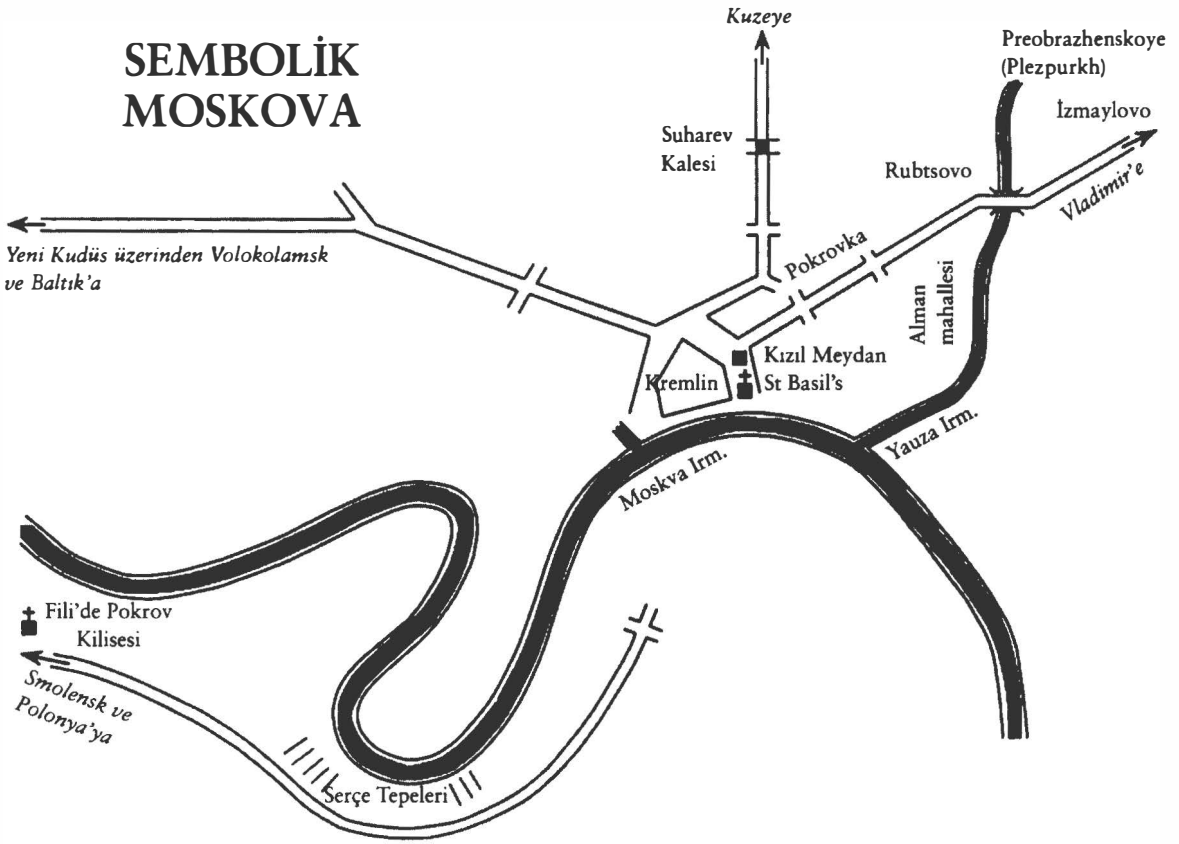
bir ifadeyle "bütün yuvarlak dünyadaki en soyut ve yapma kent" olarak addetmiştir. Bu "yuvarlaklık", onun en büyük övgücüsü Andrey Belıy tarafından 20. yüzyılın başlarında yazdığı romanı *Petersburg*'da yeniden ele alındı. Bunu (sınırsız Rusya'nın tersine) "kenar"lı bir daire olarak gördü ve başka birçok şeyin yanı sıra harita üzerinde bir başkentin, patlayıcılığın ve sıfırın simgesini de imliyordu. Moskova Rusya'nın yüreği olmaya devam ederken, Petersburg'un Petro'ya göre (hiç değilse Puşkin'in yakıştırmasıyla) dış dünyaya açılan bir "pencere" (*okno*) ya da "göz" (*oko* –her ikisi de aynı kökten gelir; aslında tıpkı İngilizcedeki iki sözcük gibi: "window"= "wind-eye") olacağı hatırlanırsa, bu metonimi pekişir. 19. ve 20. yüzyıllarda, Rus yazarlar bu kenti kolay kolay bağdaşmaz bir dizi Barok zıtlık bağlamında gördüler: Taş (geleneksel Rus ülkesinin tersine en baştan taş ve tuğladan inşa edilmiş bir kent olacaktı) ve su (her şeyi sürükleyebilen "enerjik" öğe); yolu olmayan bir bataklık üzerindeki planlı kent; bir başkent ama içbölgesi olmayan ve imparatorluğun kenarında bulunan bir başkent; ruhsuz ama "canlı" (Belıy'ın "kırkayak"ı sürekli Nevski Bulvarı'ndan geçer); karnavala da mekân olan hareketli bir sanayi metropolisi (her yıl Haziranda gece "gün"e döner); büyük bir sahne dekoru ki bunun "maskeli" niteliği iktidarın kişileşmesidir. Petersburg, kenti inşa edenlere göre cehennem ama Petro'ya göre "cennet"ti (bunun için Rusça değil, Latinceden türemiş bir sözcük kullandı). Belıy'ın sözleriyle, bu kentin kurulmasıyla birlikte "Rusya ikiye bölündü."[49] Bu bölünme sembolik bir biçimde İncil diliyle ifade edilebilir: Havari Petrus (adı tabii ki "taş"ı imler ve "birinci" Roma'yla ilişkilidir) ile kardeşi Andreas (Rus ülkesinin koruyucu azizidir ve Kiev'in görkemini önceden haber verdiği varsayılır. Sonradan kendini "Andrey Belıy" diye adlandıran Boris Bugayev aslında bu adı ondan almıştı) arasındaki bölünmedir. Büyük Petro, bu adın bu tür sembolik-dini tınılarının sahip olduğu gücün pekâlâ farkındaydı ve dostu Menşikov'la birlikte burayı kendi "kutsal topraklar"ı olarak görüyordu. Lotman ve Uspensky, Petro'nun burada yaptırdığı beş kilisedeki ithaflar üzerine ilginç bir araştırma yapmışlardır. Kiliselerden her biri sembolik ve ideolojik saiklerle inşa edilmiştir.



Resim 26: Petersburg Senato Meydanı'ndaki atlı Büyük Petro heykeli. Puşkin'den dolayı "Tunç Süvari" diye bilinir. Etienne-Maurice Falconet ve Marie Collot tarafından 1782'de kaide olarak masif kırmızı bir granit kaya üzerine yerleştirilmiştir.

Yazarların işaret ettikleri gibi, "Sankt-Peterburg" adının kendisi belirsizlik içerir; ya Aziz Petrus'un kenti ya da "Petrus'un Kutsal Kenti" anlamındadır.[50]

Genel görünümde simge yüklü, çoğu zaman ikonik açıdan anlamlı özellikler oluşturmaya yönelik bu dürtü Büyük Petro'yla birlikte sona ermedi. İşin aslı, Petersburg'un göstergesel çehresinin bir toplamı olan bu tür en önemli özellik 1780'li yıllara tarihlenir. Pet-



Şekil 14: "Sembolik Moskova" (16. yüzyıldan 17. yüzyıla dek) kentin "Pokrov ekseni"ni gösterir.

ro'ya adanmış bir anıttır bu ve Puşkin'den dolayı genelde "Tunç Süvari" diye bilinir. Bunun yananlamları konusunda çok şey yazılabilir. Burada dikkat çekmek istediğim nokta, heykelin kendisi değil (modern çağda Etienne-Maurice Falconet ve Marie Collot tarafından yapılmış en güzel eserlerden biridir ve aslında tunç değil, bakırdır), üzerinde durduğu devasa kaidedir. Bu, büyük güçlükle Finlandiya Körfezi kıyılarında (burada halkın ululadığı bir nesneydi) gemiye yüklenmiş tek parça, kırmızı bir granit bloktur ve büyük bölümü artık yerin altında kalmıştır. Petro'nun atının şaha kalktığı bu zemin, sanki fetheden imparatorun (ya da Puşkin'in onun için dediği gibi "idol"ün) buyruğu üzerine doğaüstü bir durağanlıkta "donup kalmış", kırılan bir dalga biçimindedir. Bunun yarattığı etki anlaşılmaz biçimde belirsizdir. Üzerinde, II. Yekaterina dönemini I. Petro dönemiyle ilişkilendirmeyi amaçlayan basit bir yazıt vardır –sanki yeni Rossiya içindeki dikotomiyi kanıtlarcasına bir yüzüne Latince, diğerine Rusça yazılmıştır. Anıtın bir bütün olarak oval planı, akla bunun da Moskova'daki *Lobnoye mesto* –Petro sonrasında imparatorluğun merkezi olarak düşünülmüştü– gibi sembolik bir *omfalos* olduğunu getirir.

18. ve 19. yüzyıllarda, sembolik manzaralar oluşturma dürtüsü başka biçimler de aldı. Burada onlardan söz etmekten biraz daha fazlasını yapabiliriz. Büyük Yekaterina, Diderot'ya yazdığı bir mektupta, Türklere karşı düzenlenmiş bir askeri seferin, Moskova'nın dışındaki Hodinskoye Savaş Alanı'nda geçici bir süreliğine yeniden canlandırılmasını anlatıyordu. Daha kalıcı –ve ikonik bakımdan daha ilginç olan– Tsarkoye Selo'da Doğu Akdeniz'i simgeleyen bir doğa görünümü içinde kurduğu Sofiya adlı bir köydü. Deniz yerine bir gölün ve Azize Sofya'ya adanmış, Konstantinopolis'teki ilk örneği temsil eden kubbeli bir kilisenin (bugün hâlâ ayaktadır) bulunduğu eksiksiz bir köydü bu. Kilise kapısının üzerindeki yazıtta *Ti vi pleskax videsh vi khram Sofii* ("Sofya tapınağına alkışlarla gireceksin" ya da "gösterişle": Sözcük her iki anlama da geliyor) yazıyordu. Bütün olarak bakıldığında, 1780'li yılların "Yunan Projesi"nin sembolik, görsel bir somutlaşmasıydı. Konstantinopolis'in Hıristiyan dünyasına yeniden kazandırılması

Yekaterina ve Potyomkin için pratik bir siyasi hedeften çok bir düştü (bu Yekaterina'nın torununun "Konstantin" adıyla vaftiz edilmesine ve ona bir Yunan dadı tutulmasına da yol açtı). 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, daha mütevazı, çok daha yaygın ama daha az hesaplı bir düzlemde, kırsal kesimdeki toprak sahiplerinin arazileri, ava çıkmak ve düzenli kiliseye gitmek gibi eski uğraşlar ekseninde dönen bir yaşam tarzıyla ilişkili sembolik anlam taşıyan bir manzaranın özelliklerini edinmeye başladı. L. Sizintseva, taşradaki arazi sahiplerinin yaşamının "kronotop"unu (uzam-zaman matriksi) çözümleyerek Petro'dan sonra bütün ülkenin "anti-başkent" olarak görüldüğüne işaret eder. Taşralılık da gerçek, zamansız Rusluğun ambarı olarak görülmüştür.[51] İvan Gonçarov'un *Oblomov* adlı yapıtının "Oblomov'un Rüyası" başlıklı bölümünde, "Oblomovka", bu tür sembolik bir dünyanın 19. yüzyıl edebiyatındaki ikonalaşmış klasik bir betimidir.

1812 yılında Napoléon'a karşı yürütülen savaş, "İlk Anayurt Savaşı" (ikincisi elbette Hitler'e karşıydı, 1941-45; çoğu zaman yanlışlıkla "Vatan Savaşı" diye çevrilmiştir) kader izin verseydi, Patrik Nikon'unkini bile geride bırakacak bir sembolik manzara değişikliğiyle ve inşasıyla sonuçlanacaktı. Bu Aleksandr Vitberg'in üç bölümlü büyük bir anıtsal kilise projesiydi. Moskova'da büyük bir tarihi (ve kişisel) önemi (Vitberg'i sonradan sürgünde olduğu sırada tanıyan ve bu yaratıcı mimara ve tasarımına ilişkin çok dikkate değer bir anlatı bırakan yazar Herzen'e göre onun "Kutsal Yer"i) olan bir yerde, Serçe Tepelikleri'nin üzerinde yükseliyordu.[52] Ardışık katlar tepenin içinde ölülere ithaf edilmiş bir "tabut" olacaktı; "yaşam tapınağı" olarak bir Yunan haçı ve "ruhlar evi" olarak kubbeli bir Panteon: Bütün yapı Teslis'i simgeleyecekti (anıtsal Aziz Basileios Kilisesi'nin de sembolik yanlarından biridir bu). Yüzyıl sonra bunun, aynı şekilde gerçekleşmemiş, belki de gerçekleştirilmesi olanaksız bir proje biçiminde tuhaf, dünyevi bir muadili olacaktı. Bu, Tatlin'in halk arasında "Tatlin Kulesi" olarak bilinen Üçüncü Enternasyonal İçin Anıt'ıydı (bkz. ayrıca s. 253; Üçüncü Enternasyonal'in merkezi olarak işlev görmesi amaçlanmış, gelecekteki bir şey için bir anıt!) Petrograd'da Neva'nın

iki yakasına oturması düşünülmüştü; Tatlin'in deyişiyle, "modern klasisizmin malzemelerinden" yapılma bir Tunç Süvari ardılı. John Millner, derin bir görüş ve nükteyle bunu Yeryüzü Uzay Gemisinin kumanda modülü olarak adlandırmıştır: Dünyevi açıdan olduğu kadar kozmik açıdan da sembolik bir yapı.[53]

Tatlin Kulesi, en büyük ve en yankı uyandıran girişim olmakla birlikte sembolik manzarasının ve yapı faaliyetinin ikonik çağrışımlarından yararlanmaya yönelik tek Sovyet girişimi değildi kesinlikle. Moskova Üniversitesi'nin büyük "Stalinci Gotik" gökdeleni ve onunla bağlantılı park, Vitberg'in katedrali için düşünülen ve Lenin Tepeleri olarak yeniden adlandırılan alanı kapladı. Bunun çok öncesinde, erken dönem Sovyet yıllarının "kitle gösterileri", "ütopik ve mitolojik bir dünya görüşü"[54] oluşturmak üzere "topografik gerçeklik"ten ve "gerçek nesne ve eylemler"den yararlanmıştı; kısa bir süreliğine, kentsel görünümü sahiplenme ve simgeleştirilmeye yönelik gerçekten yaygın bir duygunun oluşmasına yol açtı. Ancak sonuncu sembolik Rus manzarası örneğimizin abartılı hedefinde gülünç, aynı zamanda acıklı bir yan da vardır. Bu, Moskova'da düzenlenen büyük "Tarım Sergisi"ydi ve tüm sovyetlerin "Ekonomik Kazanımlar Sergisi"ne dönüştü. Bu bütün bir Sovyet çabasının gerçekten de gözle görülür bir özeti ve doğrulanmasıydı. Çeşitli cumhuriyetleri ve kazanım alanlarını temsil eden pavyonlarıyla sembolik bir biçimde düzenlenmişti. Bu alan ihmal edilmeye başlandığında, seyyar satıcılar tarafından işgal edildi ve burada doğru dürüst yemek bulmanın imkânı kalmadı. Sovyetler Birliği'nin ideolojik ölümünün işaretleri herkesin görebileceği kadar açıktı.

Sovyet dönemi sonrasında, Moskova Belediye Başkanı Lujov'un döneminde alelacele düzenlenmiş, büyük ölçekli restorasyon ve inşaat projeleri, sembolik Rus manzaraları öyküsünde yeni bir sayfa açtı. Bu kitap yazıldığı sırada hâlâ sürmekte olan bir süreçtir bu.

Sonuç

1. Bölüm'ümüz Rusya/Rus ülkesi ve konumu üzerine bir incelemeyle başladı ve sonuncu bölümün son kısmı bizi ülkenin görünümüne, özellikle sakinleri tarafından dönüştürücü bir anlam verilen yönlerine geri götürdü. Ruslar ilk zamanlardan itibaren kendilerine "Biz kimiz?" diye sorduklarında, arkaplanda, "Biz *neyiz?*" ve "Biz *neredeyiz?*" gibi daha önemli sorular peyda olmuştur. Bu sorulardan hiçbirine kesin bir yanıt verememe durumu, Rus kültürel ve genel tarihinin dinamiğinde psiko-tarihsel bir etken olmuştur. Rusya/Rus coğrafi, siyasal, etnik ya da hatta (Doğu Slav "Rus" dilinin hâkimiyet kurmakta gecikmemesine karşın) dilsel olarak hiçbir zaman bütünüyle tanımlanabilir olmadı. Daha çok kültürel bir varlık olmuştur ancak böylelikle daha da işin içinden çıkılmaz oluyor çünkü "kültür", örneğin ekonomik, toplumsal ve eğitsel yapılar ve daha önemlisi, düşünce alışkanlıkları ve inanç dizgeleri kadar yukarıdaki kategorilerin hepsini de içerecektir. Yine de Rusya'nın/Rus'un sakinleri, bunun toplumsal olduğu kadar kişisel bakımdan da önem taşıyan anlamlı bir kavram olarak varlığından kuşku duymadılar. Rus tarihinin en dikkate değer değişmezlerinden biri de ülkenin büyüklüğünün, seyrek nüfusunun, çoklukla "yönetilemez" oluşunun ve tabii ki türlü yabancı müdahalelerin doğurduğu merkezkaç güçlere 1100 yıldan uzun bir süre boyun

eğmeme kararlılığı olmuştur. Dolayısıyla bir dizi tarihsel dönüşüm sürecinden geçtiği sırada kimliğini korumuştur.

Bu kitabın beş ana bölümünde irdelenen malzeme, öyle sanıyorum ki zihniyet, siyaset, sanatsal yaratıcılık gibi konularda, "Rusluk" ya da "Rus geleneği" yollu yaygın genellemelerin hemen hiç geçerliğinin olmadığını görmemizi sağlamıştır. Rusların doğaları gereği edilgen ya da uysal olduğunu düşünen biri, örneğin, 3. Bölüm'de ele alınan dini tarih üzerine akıl yormalıdır. "Rusların özgürlük karşılığında bir sözcükleri yoktur" —dolayısıyla bu kavramdan yoksun olabilirler– diye düşünen biri (Başkan Reagan'ın bir defasında öne sürdüğü gibi) Ortaçağ Novgorod ve Pskov kurumları; Vyatka korsanları; Kazak toplulukları; Razin'in ve Pugaçov'un "köylü savaşları"; 1613 yılının halk destekli özgürlük hareketi; kuzeyli ve daha sonraki Sibiryalı keşiş ve köylü koloniciler; Dekabristlerin, Herzen'in ve onların ardıllarının kültürel ve toplumsal düşünceleri üzerine akıl yorabilir; bunların hepsi 1905'e ya da 1917'ye gelmeden öncedir. Aslında Rusların "özgürlük" anlamında iki kusursuz sözcüğü vardır: Genel ve siyasal bir terim olarak *svoboda* ve varoluşsal ve içsel bağımsızlık, özgürlük, serbestlik, kişinin kendi istencini uygulaması olarak *volya* (Rus dilinde "yeterlik" karşılığında bir sözcük yoktur ama bu ayrı bir konudur). Modern çağın öncesinde Rus tarihinin çok barbarca ya da kana bulanmış olduğunu düşünen biri cadı avının, haçlı seferinin, kurumsallaşmış idam cezasının (18. yüzyılın ortalarında Yelizaveta döneminde kaldırıldı) Batı ülkelerine oranla burada neredeyse hiç olmadığını unutmamalıdır. Korkunç İvan ve Büyük Petro dönemlerinin acımasız öyküleri tipik olmadıkları için travmatikti. Rus kültürünün temelde diğer "gelişmiş" kültürlerden türediğini ya da hatta bunlara asalak olduğunu düşünen biri, 5. Bölüm'de irdelendiği gibi Rus "ikonosite"sinin niteliğini ve genel olarak zengin bir halk kültürüyle çoğunlukla onunla didişen "yüksek" kültür arasındaki diyalektiğin bazen ikonisiteyle harmanlanmasının, bazen de kültürel bölgeyi bölmek üzere zımnen bununla anlaşmasının Rusya'da sanatların genel görünümünü belirlediğini göz önünde bulundurmalıdır.

Bu bizi Rus kültürünün ayırt edici bir özelliğine götürür. Bu ancak sıradan halk –20. yüzyıla dek diliyle, yaşam tarzıyla, tarihsel deneyimiyle, folkloruyla, zamanı ve yaşam alanını biçimlendirmesiyle, ses dünyasıyla, görsel çevresiyle, resmi ve kişisel inancıyla, ütopik düşleriyle, adalet duygusuyla nüfusun büyük bölümünü oluşturan kırsal nüfus– hesaba katıldığında tutarlı bir anlam oluşturur. Bu "Slavofiller" ya da sözgelimi, düzenlenmiş halk şarkılarını temin edenler kadar Puşkin, Turgenyev, Çaykovski ya da Tolstoy gibi görece modern zamanların görünüşte bütünüyle "Batılılaşmış" simaları için de aynı derecede geçerlidir. Daha geçmişe gidildiğinde, bu diyalektik daha gizlenmiş olabilir ama çok daha da güçlüdür. Örneğin, Rusya koşullarında "kırsal yaşamın budalalığı" ile kentin ilerlemeciliği arasında Marksvari bir zıtlık öne sürmek pek anlamlı olmaz; Rusya'nın arketipik modern kenti Petersburg hayaletler, gerilimler, gizleme, mutsuzluk ve gerçeksizlik mekânıydı. Yine de dünyanın geri kalanından kopuk Rus kültürü hiçbir zaman kendi kendine yetmedi. Tersine ister Doğusu, Ortası ya da Batısı olsun, Avrupa'yla her zaman ve bir dereceye kadar Asya'yla etkileşimi gerektirdi (ancak temelde "İskit", barbar, spontan ve Asyalı olduğu düşüncesi, 20. yüzyılın başlarının bir kandırmacasıdır). Gerek toplumsal-siyasal yaşamda, gerek sanatlarda bir bütün olarak bölünmezlik ülküsüne (*tselnost*), bütünlüğe, dengeye, ılımlılığa ve uyuma ulaşmaya çabalamıştır ve dolayısıyla dengesizlik, aşırılık, tutarsızlık, parçalanma durumlarında, ki sıklıkla ortaya çıkmıştır, daha sert bir biçimde (zaman zaman muzafferce) bunların bilincinde olmuştur. Rusya'da sanatın kendi uğruna büyük jestler ve aşırı efektler beslediği anlayışı duygusal bir söylencedir.

Rusya/Rus imgesinin kendisine, giriş değerlendirmemizin amacına (1. Bölüm, Giriş) gelince, bırakalım son sözü, huzursuz yıllarda devrimin şu veya bu yanında yer alan bazı 20. yüzyıl şairleri söylesin. Aleksandr Blok'un 1910 yılında "Benim Rus'um, yaşamım, birlikte mi güçten düşeceğiz?" (*Rus moya, zhizn moya, vmeste li nam mayatsya* –en iyi Blok çevirmenleri Peter France ve Jon Stallworthy tarafından "Ben ve Rusya" olarak adlandırılmıştır) diye başlayan şiirinin hepi topu beş kıtasında Rus coğrafyası-

nın, tarihinin ve dini deneyiminin enginliğiyle ve belirsizlikleriyle boy ölçüşen eğretilemeler bulunur ve hepsi de onun en dertli aşk şiirlerinden çok da farklı olmayan bir stildedir (*Rus* ve *Rossiya*'nın dilbilgisi bakımından dişil adlar olduklarını dikkate alın): "Ayrılmanın ve pişman olmanın zamanı gelmedi mi artık?/Senin karanlığının özgür (*volnomu*) bir yürek için ne yararı var?" Yakın zamanda bu şiiri okuttuğum öğrenciler, 20. yüzyıl İngiliz şiirinde, bir insanın ülkesi hakkında böyle yazması düşünülebilir mi, diye hayretle sordular. Kuşkusuz düşünülemez; yine de Blok basit görüşlü bir şoven değil, Petersburglu bir kozmopolit, tam bir modernist, alaycı ve aslında modern Avrupa edebiyatının parlak isimlerinden biriydi. Bu şiir tek örnek değildir. Benzer izlekleri yoklayan birçok şiirden biridir. Kentli bir entelektüelden çok köksüz bir taşralı ve biraz daha genç olan şair Sergey Yesenin, 1917'de bundan aşağı kalmayan bir samimiyetle ama yerel taşralı yetişimine uygun bir dille zihinlerde Rus'u canlandırabilmişti:

> Ah saban toprakları, saban toprakları, saban toprakları,
> Kolomna hüznü;
> Dün yüreğimin üzerinde,
> Rus ise yüreğimin içinde ışıldıyor
> [...] Ah tehditkâr taşkınlar bölgesi
> Ve yumuşak İlkbahar güçleri;
> Burada eğitimimi almıştım
> Şafaktan ve yıldızlardan.
> Ve rüzgârların İncili
> üzerine düşündüm ve okudum,
> Ve İsaiyah benimle birlikte
> Benim altın sığırlarıma baktı

1921 yılında devrimlerin ve iç savaşın ardından üçüncü bir şair, Velimir Hlebnikov gururla bir şiire "Ben ve Rusya" (*Ya i Rossiya*) başlığını verebildi; daha da alışılmadık olan Rus yerine resmi devlet adını kullanmasıydı). Kusursuz tek bir eğretilemede kendisini ve tüm beden hücrelerini Rusya'nın bir mikrokozmosu olarak gösterir:

Rusya binlercesine özgürlük (*svobodu*) vermiştir;
Güzel bir şey! Ve uzun zaman unutulmayacak,
Ben gömleğimi çıkardığım sırada
Devletin
[...] kadın ve erkek vatandaşları
"Beni" çağırdılar
Benim binlerce pencereli buklelerimin pencerelerine doluştular.
Olga'lar ve İgor'lar,
Anında
Güneşin tadını çıkararak tenimden içeri baktılar.
Gömleğin hapishanesi düştü!
Ve ben yalnızca gömleğimi çıkarmış
Ve Benim halkıma güneşi vermiştim!

Birbirlerinden çok farklı olduklarını tahmin etmenin zor olmadığı bu üç şair (daha başka birçok örnek verilebilirdi), yeni bir Rusya kavramının halk, ülke ve siyasal bir varlık olarak üç katmanlı Rus imgesinin –bu kitabımızın ilk bölümünde ele alınmıştır ve ta başlangıcına dek gider– yanında yerini aldığını göstermiştir. Bu Rus/Rossiya/Rusya'nın yaşayan bir organizma olarak kavranmasıdır; ama asıl, algılayan özne ile belki bitişik (ve nasılsa ondan ayrılmaz) bir insan bedeni olarak kavranmasıdır. İster şair olsun, ister olmasın Rusların ülkelerini kendi "suretleri" olarak görmeyi hem kederlendirici hem neşelendirici buldukları anlaşılıyor.

Seçme Kaynakça

Rusya'nın kültür tarihi konusunda zengin bir kaynakça bulunduğuna kuşku yoktur. Burada, görünüşte bitmez tükenmez ve birbirinden farksız başlıkların dökümünü yapmanın pratik bir yararı olacağı kanısında değilim. Bu konunun kısmen kapsanmasında bile çoğu Rusça olan bu kaynaklara gerek duyulacaktır. Bu kitabın okurlarının olası gereksinimlerini göz önünde bulundurarak arkaplana ilişkin bir seçkiden yana oldum. Açıklamalı ve kaçınılmaz olarak öznel yapıtlardan ve daha ayrıntılı birkaç makaleden oluşan bu kaynakçada olabildiğince İngilizce kaynakları ve İngilizce çevirileri yeğledim. Bunlar beş ana bölümde irdelenen konulara göre düzenlenmiştir ve her bölümde yer alan dipnotlar daha uzmanlık konularında başka kaynaklar verir.

1 Genel Tarih, Coğrafya ve Yaşam Biçimi

19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına dek Rus tarihyazıcılığının temeli, N. Karamzin, S. Solovyov, V. Klyuçevski ve S. F. Platonov'un kalemlerinden çıkmış çok ciltli yapıtlardan oluşmuştur (bu yapıtların kendisi kültür tarihinin nirengi noktalarını oluşturmaktadır); hepsi İngilizcede –bazen seçmece bir biçimde– mevcuttur. Bu yapıtlar arasında öteden beri en yararlı olanı muh-

temelen V. Klyuçevski'nin kitabıdır: V. Kliuchevski (Klyuçevski), *A History of Russia*, çev. C. J. Hogarth, Londra, 1911 vb. İngilizcede bununla boy ölçüşebilecek yalnızca bir yapıt kaleme alınmıştır: Bu, G. Vernadski ve M. Karpoviç'in *A History of Russia* adlı birçok ciltten oluşan çalışmalarıdır. Vernadski'nin ölümünden önce tamamladığı beş cilt, Moskova döneminin sonlarına dek uzanır ve vazgeçilmez bir eser olagelmiştir (özellikle de dizinin 2. cildi olan *Kievan Russia*, New Haven, 1948). İngilizcede yararlı olabilecek tek ciltlik birkaç Rusya tarihi vardır: Örn. P. Dukes, *A History of Russia*, 2. basım; (Londra, 1990); B. Sumner, *A Survey of Russian History* (Londra, 1944 – ama bugün bile alışılmadık ve kışkırtıcı bir değerlendirmedir); R. Auty ve D. Obolensky (der.), *Cambridge Companion to Russian Studies*, c. 1 (Cambridge, 1976); N. Riasanovksy, *A History of Russia* (3. basım, New York, 1977). Bu, belki de en kapsamlı ve genel olarak yararlı çalışmadır. R. R. Milner-Gulland ve N. Dejevsky *[Cultural] Atlas of Russia* (Oxford/ New York, 1989) başlığına karşın haritaların ve illüstrasyonların da yer aldığı tek ciltlik bir tarih kitabıdır.

Başlıca kaynaklar: İngilizcede birkaç tane Rus tarihsel kaynak malzemeleri antolojisi vardır. Özellikle dikkate alınması gerekenler şunlardır: G. Vernadsky ve diğ, *A Source-book for Russian History*, 3 cilt, (New Haven ve Londra, 1972); B. Dmytryshyn, *Medieval Russia, 900-1700* (Hindsdale, 1967 vb.); D. Kaiser ve G. Marker (der.), *Reinterpreting Russian History: Readings 860-1860s* (Oxford, 1994). Belgelerin yanı sıra yorumlayıcı makaleler de içermektedir. 18. yüzyıl konusunda bkz. P. Dukes (der.), *Russia under Catherine the Great: Select Documents* 2 cilt, (Londra, 1977-78). Pugaçov'un bildirilerini de içerir.

Diğer genel çalışmalar: A. Brown ve diğ. (der.), *Cambridge Encyclopedia of Russia* (yeni basım, Cambridge, 1994); J. Billington, *The Icon and the Axe* (New York, 1966) kültür tarihi üzerine iddialı bir yorumlayıcı kitaptır ve daha önceki çağlardan çok 17. ve 18. yüzyıllar konusunda güçlüdür; A. Cross (der.), *Russia under Western Eyes* (Norwich, 1981) –Gezginlerin ağzından Rusya konusundaki birkaç antolojinin belki de en iyisidir: Önemli ilk Avru-

palı gezginlerin kitaplarının modern basımlarının da bulunduğunu dikkate alın (Sigismund von Herberstein, H. von Staden, Olearius vb.) –İngiltere'den gidenler için, bkz. L. Berry ve R. Crummie (der.), *Rude and Barbarous Kingdom* (Madison, 1968).

Tarihsel coğrafya: W. H. Parker, *An Historical Geography of Russia* (Londra, 1968) belki de en iyisidir. *Cambridge Companion to Russian Studies*, c. 1 (bkz. yukarıda D. J. Hooson tarafından yazılmış bölüm) coğrafya konusunda yararlı bölümlerle başlar ve R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (Londra, 1974); birkaç genel tarihçinin ise coğrafyaya büyük bir eğilimi vardır. Örn. Klyuçevski ve Sumner (bkz. yukarıda). Ayrıca bkz. R. J. Kerner, *The Urge to the Sea* (New York, 1971, büyük ölçüde Rus suyollarının rolü üzerinedir); A. Chew, *An Atlas of Russian History* (New Haven, 1970).

Yaşam tarzı: R. E. F. Smith, *The Origins of Farming in Russia* (Paris, 1959) ve *Peasant Farming in Muscovy* (Cambridge, 1977); R. E. F. Smith ve D. Christian, *Bread and Salt* (Cambridge 1984 –Rus kültür tarihinde yeme içme konusunda çığır açıcı bir çalışmadır); B. D. Grekov, *Kiev Rus* (Moskova, 1959). Ne yazık ki her ikisinin de yeterli bir eksiksiz çevirisi yoktur, birçok toplumsal ve ekonomik bilgi verirler; A. ve Y. Opolovnikov, *The Wooden Architecture of Russia* (Londra, 1989) yalnızca mimarlık tarihine değil, toplumsal tarihe de önemli bir katkıdır.

2 Doğu Slavlar: Rus'un Başlangıcı, Rus/Rusya'da Devlet ve Yönetimin Gelişimi

M. Gimbutas, *The Slavs* (Londra, 1971) ve P. Dolukhanov, *The Early Slavs* (Londra, 1996). Her ikisi de ilk arkeolojik bulguların yorumlanması konusunda güçlüdür; S. Franklin ve J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200* (Londra, 1996) adlı kitaplarının zengin ilk bölümü bu bakımdan daha da iyidir. Dil konusunda: G. Corbett, *The Slavonic Languages* (Londra, 1993); G. Vinokur, *The Russian Language - A Brief History* (Londra, 1971). İlk Rus'un uygarlık mekânı konusunda: F. Dvronik, *The Slavs, Their Early History and Civilization* (Londra, 1949); D. Obolensky, *The By-*

zantine Commonwealth (Londra, 1971) ve "Russia's Byzantine Heritage": *Oxford Slavonic Papers,* c. 1 (1950), *Byzantium and the Slavs* (Londra, 1971) adlı kitabında yeniden basılmıştır.

Erken dönem Rus tarihi konusunda öne çıkan en önemli birincil kaynak kuşkusuz 12. yüzyıldan kalma *Tale of Bygone Years*'tır (ya da İlk Kronik) ve güncelleştirilmiş bir İngilizce çevirisinin eksikliği şiddetle hissedilir (H. G. Lunt'un çevirisi yakında Harvard Yayınları arasında çıkacaktır). S. H. Cross (Cambridge, Mass., 1955 vb) tarafından çevrilmiş ve yayına hazırlanmış mevcut *The Russian Primary Chronicle* basımında en azından bilgilendirici dipnotlar bulunur. Bu arada bunun günümüz Rusçasına çevrilmiş iki ciltlik yorumlu basımının yerini hiçbir eser almamıştır: D. S. Lihaçov, *Povest vremenykh let* (Moskova, Leningrad, 1950) Ayrıca bkz. R. Mitchell ve N. Forbes (çev.), *The Chronicle of Novgorod 1016-1471* (Londra, 1914) ve S. Zenkovsky (çev. ve der.), *The Nikonian Chronicle,* 3 cilt (Princeton, 1984-86).

19. yüzyıla kadarki toplumsal ve siyasal tarih konusunda bkz. R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (Londra, 1974). Bu klasik bir yapıttır. Keskin ve yer yer şaşırtıcıdır. Ayrıca bkz. M. Cherniavsky, *Tsar and People* (New Haven, 1961); J. Blum, *Lord and Peasant in Russia* (Princeton, 1961); R. Hellie, *Slavery in Russia* (Chicago, 1982); N. S. Kollman, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System* (Stanford, 1987); R. E. F. Smith (der.), *The Enserfment of the Russian Peasantry* (Cambridge, 1968); E. Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700* (Ithaca, 1989); ayrıca genel tarih üzerine yakın tarihli bazı iyi kitaplar: Franklin ve Shepard, *The Emergence of Rus* (yukarıya bkz.), J. Martin, *Medieval Russia 980-1584* (Cambridge, 1995), R. H. Crummey, *The Formation of Muscovy 1304-1613* (Londra, 1987); P. Dukes, *The Making of Russian Absolutism, 1613-1801* (Londra, 1982). Hiç kuşkusuz daha dar kapsamlı, sayısız değerli çalışma ve önemli kişi vb. vardır. Burada yalnızca birkaçından söz edilecektir. G. Vernadsky (der.), *Medieval Russian Laws* (New York, 1947 vb.); H. Birnbaum, *Lord Novgorod the Great* (Colombus, 1981); J. L. I. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304* (Londra,

1983). C. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington, 1985) ve *The Tatar Yoke* (Colombus, 1986) Rus-Tatar ilişkilerine yeni ve şaşırtıcı pencereler açar. Ayrıca bkz. A. Presniakov, *The Formation of the Great Russian State,* (çev.) A. E. Moorhouse, (Chicago, 1970); J. L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (Londra, 1961) ve (der.), *The Correspondence between Prince Kurbsky and Ivan IV of Russia* (Cambridge, 1955); R. G. Skrynnikov, *Ivan the Terrible*, (çev.) H. Graham, (Gulf Breeze, 1951) ve *Boris Godunov* (Gulf Breeze, 1978); S. F. Platonov *The Time of Troubles*, (çev.) J. Alexander, (Londra, 1970); P. Longworth, *Alexis, Tsar of All the Russias* (Londra, 1984) ve *The Cossacks* (Londra, 1969); L. A. J. Hughes, *Sophia, Regent of Russia* (New Haven, 1990).

Petro dönemi üstüne en iyi inceleme: L. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (Yale U. P. 1998); Petro'nun klasikleşmiş yaşamöyküsü Almancadır: R. Wittram, *Peter I, Czar und Kaiser*, 2 cilt (Göttingen, 1964). "Petrine Revolution" üstüne görüşlerin karşılaştırmalı bir derlemesi: M. Raeff (der.), *Peter the Great: Reformer or Revolutionary?* (Londra, 1963). Petro'nun kendi imgesi üstüne B. Uspensky'nin "Historia sub Specie Semioticae" başlıklı dikkate değer kısa incelemesinin çevirisi: D. P. Lucid (der.), *Soviet Semiotics* (Baltimore, 1977); ayrıca bkz. Yu. Lotman ve B. Uspensky, "Echoes of the Notion 'Moscow as the Third Rome' in Peter the Great's Ideology": A. Shukman (der.), *The Semiotics of Russian Culture* (Ann Arbor, 1984). Petro dönemi Rusya'sına ve sonrasına ilişkin çeşitli çağdaş anlatılar (Foy de Neuville, Peter Bruce, Patrick Gordon, Friedrich Weber, Christian von Manstein) artık İngilizcede mevcuttur. Kültürel ve toplumsal tarihin çeşitli yönlerinin ele alındığı J. Garrard (der.), *The Eighteenth Century in Russia* (Oxford, 1973). II. Yekaterina'nın dönemine ilişkin önceki anlatıların yerini I. de Madariaga'nın *Russia in the Age of Catherine the Great* (Londra, 1981) adlı yetkin çalışması almıştır; yerleşmiş bazı söylenceleri bir kenara bırakır. 18. yüzyılda Rus üst sınıfının dünya görüşü konusunda bkz. H. Rogger, *National Consciousness in 18th Century Russia* (Cambridge, Mass., 1960) ve dikkate değer "psikotarihsel" bir çalışma: M. Raeff, *The Origins of Russian*

Intelligentsia (Londra, 1966). G. Hosking'in düşündürücü makalesi *Empire and Nation in Russian History* (Waco, 1992) bu iki kavramla ilgili sorunsallara ilişkin özlü bir incelemedir; I. de Madariaga'nın "Tsar into Emperor" başlıklı yazısı ise çok farklıdır: R. Oresko ve diğ. (der.), *Royal and Republican Sovereignty* (Cambridge, 1996), s. 351-81, Petro'nun Bizans imparatorluk düşüncesine olan borcunu gösterir. Hosking görüşlerini *Russia: People and Empire 1552-1917* (Londra, 1997) adlı kitapta geliştirmiştir.

3 İnanç Dizgeleri

Paganism, folk religion, "doule belief": M. Gimbutas, "Ancient Slavic Religion: a Synopsis": *To Honour Roman Jakobson*, c. 1 (The Hague, 1967); R. Jakobson, "Slavic Folklore and Slavic Mythology": M. Leach (der.), *Standard Dictionary of Folklore and Mythology*, c. 2 (New York, 1950); L. Ivanits, *Russian Folk Belief* (New York, 1989) –seçme metinlerin yer aldığı özlü bir anlatı; J. Vytkovska, "Slav Mythology": *The Feminist Companion to Mythology*, (der.) C. Larrington (Londra, 1992). B. Rybakov'un Rusça iki standart çalışması vardır: *Yazychestvo drevnykh slavyan* (Moskova, 1981) ve *Yazychestvo drevney Rusi* (Moskova, 1987). Rus kilisesi üzerine yazan çoğu kimsenin "ikili inanç" konusunda söyleyecek bir çift sözü vardır (örn. Fedotov, Fennell –bkz. aşağıda) ama W. Brumfield ve M. Velimirovic'in *Christianity and the Arts in Russia* (Cambridge, 1991) adlı kitabında bu konuya sırasıyla sanatsal ve müzik bağlamlarında değinen makaleleri de dikkate alın: A. Hilton, *Piety and Pragmatism* ve M. Mazo, *We don't summon spring in the summer*. M. Balzer (der.), *Russian Traditional Culture* (New York, 1992) yakın tarihli bazı Rus incelemelerini içerir: I. Froyanov ve diğ., "The Introduction of Christianity in Russia and the Pagan Traditions", T. Bernshtam, "Russian Folk Culture and Folk Religion", N. Veletskaya, "Forms of Transformation of Pagan Symbolism in the Old Believer Tradition." Ayrıca bkz. N. Andreyev, "Pagan and Christian Elements in Old Russia", *Slavic Review* 21 (1962), s. 16-23; D. Obolensky, "Popular Religion

in Medieval Russia": *The Byzantine Heritage of Eastern Europe* (Londra, 1982) adlı kendi kitabında yer alır ve halk inancına ve başka birçok şeye ilişkin düşündürücü semiyotik bir inceleme için bkz. Yu. Lotman ve B. Uspensky, "Binary Models in the Dynamics o Russian Culture": A. D. ve A. S. Nakhimovsky (der.), *The Semiotics of Russian Cultural History* (Ithaka, 1985); *Skomorohi* konusunda: R. Zguta *Russian Minstrels* (Oxford, 1978).

Christianity in Rus/Russia: Rus kilisesinin tarihi konusunda henüz hiçbir dilde kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır ama bu işi gören bazı değerli çalışmalar arasında: G. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, 2 cilt (Cambridge, Mass., 1946 ve 1966) ve *Treasury of Russian Spirituality* (New York, 1961); G. Florovsky, *Ways of Russian Theology* (Nordland, 1979). J. L. I. Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (Londra, 1995). Fennell'in ölümünden sonra yayımlanmış bir çalışmadır ve bazı bakımlardan zayıf olmakla birlikte okunmasında yarar vardır. İki ciltlik *Medieval Russian Culture:* (c.1, (der.) H. Birnbaum ve M. Flier, (Berkeley 1984); c. 2, (der.) M, Flier ve D. Rowland, (Berkeley, 1994) konuyla ilgili birçok çalışma içerir. Bunlardan birinden burada söz edilmelidir: Ya. Luria, "Unresolved Issues in the History of the Ideological Movements of the Late 15th Century" (c. 1). Bu alandaki diğer bazı konular hakkında: V. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church* (Clarke, 1957); A. V. Soloviev, *Holy Russia: The History of a Religious-Social Idea* (The Hague, 1954 – ayrıca bkz. Cherniavsky, yukarıda); W. K. Medlin, *Moscow and East Rome* (Londra, 1952); D. Stremoukhoff, "Moscow the Third Rome-Sources of the Doctrine": *Speculum* 1953: 1, s. 84-101; P. Bushkovich, *Religion and Society in Russia (16th-17th cc.)* (Oxford, 1992). Ruslarda resmi kiliseye itaat etmeme konusunda İngilizce iki kapsamlı inceleme – F. C. Conybeare, *Russian Dissenters* (Londra, 1921 vb.), S. Bolshakoff, *Russian Non-conformity* (Philadelphia, 1950) –her ikisinde de ciddi hatalar vardır ama neyse ki R. O. Crummey'nin Vyg cemaati üzerine *The Old Believers and the World of Antichrist* (Madison, 1970) adlı bilimsel çalışması bu boşluğu doldurmaya yarar. 19. yüzyıldan dikkate

değer bir çalışma: W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, 6 cilt (Londra, 1871-76) Kiliselerin bölünmesi ve genel olarak Rus kilisesi üzerine geniş bir malzemeler derlemesidir (bazıları hâlâ başka hiçbir yerde yayımlanmamıştır).

4 Rus Edebiyatı Gelenekleri

Kaynaklar: S. Zenkovsky (der.), *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales* (New York, 1963 vb.) hâlâ Eski Rus yazınının (bazı sözlü edebiyat hakkında da) kapsamı konusunda fikir veren tek İngilizce antolojidir. Harvard, Tatar dönemi öncesine ilişkin bir dizi makaleyi güncelleştirilmiş çevirisi ve yorumlarla birlikte yayımlamaya başlamıştır: Örn. S. Franklin (der.), *Sermons and Rhetoric of Kievan Rus* (Harvard, 1991). *Igor Tale* birkaç kez çevrilmiştir. Örn. D. Obolensky, *The Penguin Book of Russian Verse* (Harmondsworth, 1962 vb. –çok akıllıca bir seçkiden oluşan ikidilli bir antolojidir). Avvakum'un *Yaşam*'ının Jane Harrison ve Hope Mirrlees tarafından yapılmış klasik bir çevirisi vardır (Londra, 1924 vb.). Biraz Rusça bilenler için yakın tarihli dikkate değer bir dizi kitap vardır: *Pamyatniki literatury drevney Rusi* (Moskova, Leningrad, çeşitli tarihler). Modern Rusça çevirisiyle birlikte yüzyıllara göre düzenlenmiştir; ayrıca A. Stender-Petersen (der.), *Anthology of Old Russian Literature* (New York, 1954) iyi düzenlenmiştir ve açıklayıcı notlar bulunur. Kronik çevirileri için, bkz. yukarıda 2. Bölüm kaynakları. Zguta (bkz. yukarıda 3. Bölüm kaynakları) Hıristiyan olmayan halk yazınına ilişkin örnekler verir; genelde halk yazını konusunda, bkz. örn. Y. M. Sokokov, *Russian Folklore* (Detroit, 1971).

Dil ve okuryazarlık: bkz. Corbett, Vinokurov (bkz. yukarıda 2. Bölüm kaynakları). Kendi yaklaşımımda büyük ölçüde Boris Uspensky'nin etkisi altında kaldım; özellikle de Birnbaul ve Flier'in kitabında (bkz. yukarıda 3. Bölüm kaynakları) yer alan "The Language Situation and Linguistic Consciousness in Muscovite Rus" başlıklı makalesinin. Eski Rusça ile Kilise Slavcası arasındaki ilişki konusunda daha geleneksel bir görüş için bkz. örn. A. Vlasto, *A*

Linguistic History of Russia (Oxford, 1986); başka bir yaklaşım için: B. Unbegaun, *Selected Papers on Russian and Slavonic Philology* (Oxford, 1969) ve "The Russian Literary Language: a Comparative View", Başyazı: *Modern Language Review* 68:4 (1975). "Huş ağacı kabuğu belgeleri" de dahil erken dönemdeki okuryazarlık konusunda: S. Franklin, "Literacy and Documentation in Early Medieval Russia": *Speculum* 60:1 (1985), s. 1-38; G. Marker, "Literacy and Literary Texts in Muscovy: A Reconsideration": *Slavic Review* 49 (1990) s. 74-89.

Bazı çalışmalar: İngilizcedeki en iyi anlatı: D. Cizevskij, *A History of Russian Literature from the 11th Century to the End of the Baroque* (The Hague, 1960). J. Fennell ve A. Stokes'un *Early Russian Literature* (Londra, 1974) adlı kitabında bazı iyi bölümler bulunmakla birlikte bunlar nedense sınırlıdır. Erken dönem Rus yazınsal ve kültürel araştırmalarının duayeni D. S. Likhaçov'dur: Onun makale dizisi *The Great Heritage* özgün basımda bulunmayan ek malzemeyle birlikte çevrilmiştir (Moskova, 1981); Likhaçov'un "Byzantium and the Emergence of an Independent Russian Literature" başlıklı yazısını da dikkate alın: D. Daiches ve A. Thorlby (der.), *Literature and Western Civilization*, 2 cilt (Londra, 1973) ve "The Histrionics of Ivan the Terrible": *Acta Litteraria Academia Scientarum Hungaricae* 8 (1976). Likhaçov'un vazgeçilmez yapıtı *Poetika drevnerusskoy literatury* (Leningrad, 1967) çevrilmeyi beklemektedir; tıpkı edebiyatı, 14. ve 15. yüzyıllarda bütün bir Rus kültürel spektrumu içine yerleştiren benzersiz çalışması *Kultura Rusi vremeni Andreya Rublyova i Yepifaniya Premudrogo* (Leningrad, 1962) gibi –bu döneme ilişkin daha kısa bir anlatı için, bkz. R. R. Milner-Gulland, "Russia's Lost Renaissance": Daiches ve Thorlby, *Literature and Western Civilization*, c. 3. *Prens İgor'un Seferi Destanı* üzerine çok şey yazılmıştır. Roman Jakobson'un "The Puzzles of the *Igor Tale*" (*Speculum* 27. Yeniden basım: *Selected Writings*, c. 4 [The Hague, 1966]) başlıklı makalesi ve Likhaçov'unki bunların arasındadır. Yine de bunu sözlü epik şiirle bağlantılandıran taze bir yaklaşım ayrı tutulmalıdır: R. Mann, *Lances Sing* (Slavica, 1989). Hemen hemen her önemli er-

ken dönem Rus yapıtı ve edebi konu (halk yazınındakiler de dahil) üzerine uzman makaleleri vardır: V. Terras (der.), *Handbook of Russian Literature* (New Haven, 1985); *Medieval Russian Culture*, 1. ve 2. ciltteki (bkz. yukarıda 3. Bölüm kaynakları) bazı makaleleri de dikkate alınız. Yalnızca Likhaçov'un *Poetika drevnerusskoy literatury* (bkz. yukarıda) adlı kitabında, Petro dönemi öncesi edebiyat ile sonraki dönem edebiyatı arasındaki ilişki konusunda söyleyecek çok şeyi vardır.

5 Modern Dönem Öncesinde ve Modern Dönemde Rusya'da Sanat, Mimari ve Müzik

Genel: İngilizcede hâlâ en ayrıntılı 20. yüzyıl öncesi Rus sanatı tarihi: G. H. Hamilton, *Art and Architecture of Russia* (Londra, 1954, 1975); *Cambridge Companion to Russian Studies*, c. 3, *An Introduction to Russian Art and Architecture* (R. Milner-Gulland ve J. E. Bowlt tarafından yazılmıştır; Cambridge, 1980) –bkz. yukarıda 1. Bölüm kaynakları) özlü ve daha yakın tarihli bir anlatıdır. Mimari konusunda, bkz. H. Faensen ve V. Ivanov, *Early Russian Architecture* (Londra, 1975); W. C. Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1963). İkonik sanat konusunda bkz. G. Mathew, *Byzantine Aesthetics* (Londra, 1963) Ortodoks sanatın kavramsal dünyasına iyi bir giriştir; ayrıca R. Cormack, *Writing in Gold* (Londra, 1985); V. Lossky ve L. Ouspensky, *The Meaning of Icons* (Olten, 1952) temel bir başvuru yapıtıdır.

Daha özel modern çağ öncesi konular üzerine: Birçok resim albümü vardır ve bunların bir kısmında mükemmel metinler yer alır. Ayrıca günümüzde sergi katologları vardır kuşkusuz –örn. *Gates of Mystery: The Art of Holy Russia* (Londra, 1993). 20. yüzyılın ortalarının etkili araştırmacısı V. Lazarev'in bazı çalışmaları çevrilmiştir: *Old Russian Murals and Mosaics* (Londra, 1968). Ama ikonaların niteliği ve işlevi konusunda en zengin ve incelikli araştırma: B. Uspensky, *The Semiotics of the Russian Icon*, (der.) S. Rudy (Lisse, 1976). Yine birkaç makale için: *Medieval Russian Culture*, c. 1 ve 2 (bkz. yukarıda 3. Bölüm kaynakları). Eski Rus

sanatını göstergebilim ve uygarlık bağlamına yerleştirmeye çalışır. Ayrıca W. Brumfield ve M. Velimirovic (der.), *Christianity and the Arts in Russia* (Cambridge, 1991); T. Vladishevskaia, "On the Links Between Music and Icon Painting in Medieval Rus", N. Teteriatnikov, "The Role of the Devotional Image in the Religious Life of Pre-Mongol Rus" ve A. Hilton, "Piety and Pragmatism" başlıklı makaleler de bu eserin içindedir. Halk sanatı ve popüler sanat konusunda: A. Hilton, "Piety and Pragmatism" ve *Russian Folk Art* (Bloomington, 1996); A. ve V. Opolovnikov, *The Wooden Architecture of Russia* (bkz. yukarıda 1. Bölüm kaynakları); A. Sytova (der.), *The Lubok* (Leningrad, 1984).

İlgili müzik konuları için: A. J. Swan, *Russian Music and its Origins in Chant and Folk Song* (Londra 1973), G. R. Seaman, *History of Russian Music*, c. 1 (Oxford, 1967); birkaç makale için, bkz: *Christianity and the Arts in Russia* (bkz. yukarıda); Vladishevskaia (bkz. yukarıda), M. Mazo, "We Don't Summon Spring in Summer": Traditional Music and Beliefs" ve E. V. Williams, "Aural Icons of Orthodoxy: The Sonic Typology of Russian Bells" başlıklı makaleler de bu kitaptadır. Konuyla ilgili birçok makale için bkz. S. Sadie (der.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (Londra 1980), 20 cilt.

Gelenksel Rus sanatı ve modernite konusunda: J. Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Architecture* (Londra, 1988 –çok bilgilendirici olmakla birlikte kararlı bir biçimde sembolik olmayan bir değerlendirmedir); J. E. Bowlt (der.), *Russian Art of the Avant-Garde: Theory and Criticism 1902-34* (New York, 1976); C. Gray, *The Russian Experiment in Art*, (yalnızca 3. basım, Londra 1988 önerilmektedir); C. Lodder, *Russian Constructivism* (Londra, 1985). Daha konu odaklı çalışmalar: D. Jackson, "Icons in the 19th Century": S. Smythe ve S. Kingston (der.), *Icons 88* (Dublin, 1988); M. Betz, "The Icon and Russian Modernism": *Art Forum* 15, (1977), s. 38-44; J. E. Bowlt, "Neo-Primitivism and Russian Painting": *Burlington Magazine* 116 (1974) s. 133-40; belli başlı kişiler üzerine birçok monograf da bulunmaktadır ve bunların arasında şunlar sayılabilir: W. Simmons, *Kasimir Malevich's Black*

Square, (New York, 1981); J. Milner, *Vladimir Tatlin and the Russian Avant-Garde* (Londra 1996), J. E. Bowlt ve N. Misler, *Pavel Filonov: A Hero and his Fate* (Austin, 1983) ve Kandinski üzerine yapılan pek çok çalışmaya yakın tarihli şaşırtıcı bir katkı: P. Weiss, *Kandinsky and Old Russia* (Londra, 1994). Bu çalışmada Kandinski, büyük ölçüde pagan betim bağlamında ele alınmaktadır.

Zamandizin Tablosu (1917 yılına dek)

9. yüzyıl öncesi

Slavların orta Avrupa'dan güneye, batıya ve doğuya göçleri (gelecekteki Rus topraklarına doğru)

Vikingler (=Varegler) Baltık'ın doğusuna doğru suyollarını araştırırlar; ilkin, Arap topraklarına doğru Volga boyunca, sonra, güneye doğru ticaret yapmak için Ladoga'da ilk önemli üslerini kurarlar.

9. yüzyıl

839	Frank Saint-Bertin Yıllıkları'nda "Rhos"tan (İsveçli oldukları anlaşılmıştır) ilk defa olarak söz edilir.
860	"Ruslar" (Rhos) Askold ve Dir yönetiminde Konstantinopolis'e akın düzenlerler; daha sonra Patrik Photius tarafından Hıristiyanlığa geçtikleri kaydedilir.
862	Rivayete göre Rurik döneminde Varegler kuzey (sonradan Novgorod) bölgesini yönetmeye "davet edilmiştir".

yak. 882	Rurik'in akrabası olduğu varsayılan Oleg, Kiev'i ele geçirerek kuzey ve güney Rus'u birleştirir.

10. yüzyıl

Hükümdarlar:
Oleg (ö. 913)
İgor (ö. 945), ardında dul Olga'yı naibe olarak bırakır.
Svyatoslav (yak. 962-72) – 960'lı yıllardan itibaren fetih savaşları
Yaropolk (ö. yak. 978)
I. Vladimir (yak. 978-1015)

911, 944	Bizans İmparatorluğu ile antlaşmalar
988-989	Rus'un Hıristiyanlığı benimsediği tarih olarak kabul edilegelmiştir.
996	Kiev'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nin inşası tamamlanır.

11. yüzyıl

Başlıca hükümdarlar:
I. Yaroslav (1019-54, kardeşi Mstislav ile iki başlı yönetim 1026-36)
I. İzyaslav (1054-73 ve 1077-78)
I. Vsevolod (1078-93)
II. Svyatopolk (1093-1113)
Polotsk Prensi Vseslav 1068-69'da Kiev tahtını ele geçirir.

1015	Aziz Boris ve Gleb şehit edilir.
1037	Kiev'de Aya Sofya'nın yapımına başlanır.
1051	Hilarion: İlk yerli Rus Kiev metropoliti, yazar.
1097	Knezlikler arası rekabeti yatıştırmak için düzenlenen Lyubeç Konferansı.

Bu yüzyılın ortalarına dek Peçenekler, ardından Polovtsiler Kiev'in sağ kanadını tehdit ederler.

12. yüzyıl

Başlıca hükümdarlar:
II. Vladimir Monomah (1113-25 yılları arasında Kiev'de yönetimdedir).
I. Mstislav ("Büyük" diye anıldığı olur) 1125-39.
Yuri Dolgoruki (Rostov Prensi; Kiev Prensi 1155-57).
Andrey Bogolyubski (1157-75 yılları arasında Vladimir'den yönetir).
Vsevolod "Bolşoy Gnezdo" (= "Büyük Yuva", 1176-1212 yılları arasında Vladimir'de yönetimdedir).
II. Svyatoslav (1177-94 yılları arasında Kiev hükümdarı).

1136	Novgorodlular knezlikleri üzerinde etkili bir denetim kurarlar.
1147	Kroniklerde Moskova'nın adı ilk kez geçer.
1169	Andrey Bogolyubski Kiev'i ele geçirip yağmalar.
1170	Andrey, Novgorod'u ele geçirmeyi başaramaz.
1174	Andrey hizmetlileri tarafından öldürülür.
1158, 1185	Vladimir'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nin inşası ve genişletilmesi
1185	Polovtsilere yönelik başarısızlıkla sonuçlanan bir saldırı, *İgor Destanı*'nın konusunu oluşturur.
1194	Aziz Demetrius, Vladimir.

Yüzyılın başlarında: Tmutarakan Rus denetiminden Bizans denetimine geçer.
Bu yüzyılda: kuzeydoğu Rus'un ve Galiçya'nın refahı artar.

13. yüzyıl

1204	Konstantinopolis IV. Haçlı Seferi'nde düşer (1261'de yeniden ele geçirilir).
1206	Cengiz Han dünyanın fethi için Moğolları (Tatarlar) örgütler.

1221	Nijni Novgorod kurulur.
1223	Tatarlar tarafından düzenlenen bir seferde Rus askerleri Kalka Irmağı'nda yenilgiye uğrarlar.
1238-40	Tatarlar Vladimir, Çernigov, Kiev vb. yerleri yağmalar ve egemenlik kurarlar.
1240	Novgorod prensi Aleksandr İsveçlileri Neva'da yenilgiye uğratır ("Nevski" soyadını alır).
1242	Aleksandr Nevski Vladimir Büyük Prensi olur.
1299	Rus Kilisesi Metropoliti Kiev'den Vladimir'e geçer.

14. yüzyıl

Başlıca hükümdarlar:
Moskova'da kurulan Daniloviç hanedanı Tver prensleriyle üstünlük için yarışır.
Moskova hükümdarları:
I. İvan Kalita ("Para kesesi", 1325-41)
Semyon Gordi ("Gururlu"; 1341-53)
Dmitri Donskoy (1359-89)
I. Vasili (1389-1425)

1320'li yıllar	Metropolit Petro, sarayını Moskova'ya taşır.
1321-91	Radonejli Aziz Sergius
1380	Dmitri Donskoy, Mamay komutasındaki Tatar ordusunu Kulikovo'da yenilgiye uğratır.
1382	Tatarlar Moskova'yı yakarlar.
1386	Polonya ile Litvanya (Katolikliği kabul eder) hanedanları birleşir.
1390'lı yıllar	Timur (Timurlenk) Tatar "Altınorda"sını zayıf düşürür.

15. yüzyıl

Başlıca hükümdarlar:
II. Vasili (1425-62, tahtta hak iddia eden rakiplerle birlikte)
III. "Büyük" İvan (1462-1505)

1408	Sonuncu büyük Tatar akını (Edigey tarafından).
1410	Litvanya Töton Şövalyeleri'ni Tannenburg'da yenilgiye uğratır.
1425-50	Moskova tahtını ele geçirmek için iç savaş çıkar.
yak. 1400-30	Andrey Rublyov ressam olarak etkinlik gösterir.
1438	Floransa Konsili, kiliselerin birleşmesine karar verir; 1441'de Ruslar bu kararı tanımazlar; 1448'de birleşme karşıtı Metropoliti seçerler.
1453	Konstantinopolis Osmanlı Türklerinin eline geçer.
1472	III: İvan Zoe (Sofiya) Palaiologos ile evlenir.
15. yüzyılın ortası	Altınorda ayrı hanlıklar biçiminde dağılır.
1470'li yıllar	Moskova ile Novgorod arasındaki düşmanlık,1478'de Moskova'nın egemenlik altına alınması ve önde gelen vatandaşlarının sınırdışı edilmesiyle sonuçlanır.
1479	Moskova Kremlin'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali inşa edildi; Kremlin'in yeniden düzenlenmesi 16. yüzyılın başlarına dek sürer.
1480	Rus'ta Tatar yönetimi Ugra'da "savaşsız" sona erer.
1485	Tver, Moskova'nın egemenliği altına alınır.
1494	Novgorod'daki Hansa Birliği'nin deposu kapatılır.
1497	Birinci Moskova kanunnamesi çıkarılır.
15. yüzyılın sonu	"Yahudileştirici Hıristiyanlar" heretikliğinin yayılması (1504'te mahkûm edilmiştir).

16. yüzyıl

Hükümdarlar:
III. Vasili (1505-33)
"Korkunç" IV. İvan (1533-84)
I. Fyodor (1584-98)
Boris Godunov (1598-1605)

16. yüzyılın başı	"Mülk Sahibi Olanlar" ve "Mülk Sahibi Olmayanlar" arasında anlaşmazlık (ikinciler 1531'de mahkûm edildi) ortaya çıkar.
1510	Pskov Moskova'nın egemenliği altına alınır.
1520	Ryazan Moskova'nın egemenliği altına alınır.
1547	On yedi yaşındaki IV. İvan'ın taç giyme töreni gerçekleştirilir.
1550	Kanunname çıkar.
1551	*Stoglav* Kilise Konsili toplanır.
1552	Kazan Moskova tarafından ele geçirilip egemenlik altına alınır.
1553	İngiltere ile Beyazdeniz üzerinden ticaret kurulur.
1556	Astrahan artık bütün Volga'ya hâkim olan Moskova'nın egemenliği altına alınır.
1561	Moskova'da "Aziz Basileios" tamamlanır.
1564-72	*Opriçnina* – ülke bölünür ve terör egemen hale gelir.
1568	Metropolit Filipp görevden alınarak öldürülür.
1569	Polonya ve Litvanya bir Devletler Topluluğu çatısı altında birleşir.
1570	Novgorod IV. İvan tarafından yağmalanır.
1571	Kırım Tatarları Moskova'yı yakarlar.
1575-6	IV. İvan, Semyon Bekbulatoviç yararına "tahttan çekilir".
1582	Kazak gücü Sibirya Hanlığı'nı yenilgiye uğratır.
1589	Rus Patrikliği kurulur.

1596	Brest Birliği "Uniat" kilisesini oluşturur.
1598	Çar Fyodor ölür – Rurik Hanedanı sona erer.

17. yüzyıl

Başlıca hükümdarlar:
Birinci "Düzmece Dmitri" (1605-06)
IV. Vasili Şuyski (1606-10)
Mihail Romanov (1613-45)
Aleksey (1645-76)
III. Fyodor (1676-82)
Sofiya (naibe, 1682-89)
V. İvan ve I. Petro (ortak çar, İvan, ö. 1696)

1613'e dek	çeşitli kişilerin tahtta hak talep ettiği Karışıklık Dönemi yaşanır, Polonya ve İsveç müdahalede bulunur, hükümet dağılır.
1606-07	Bolotnikov başkaldırır (Birinci Büyük Köylü Ayaklanması).
1613	"Ülke Meclisi" Çar Mihail'i seçer; babası Filaret patriktir.
1648	Moskova'da "Tuz Ayaklanması" yaşanır. Hmelnitski'nin Polonya'ya karşı çıkardığı ayaklanma Ukrayna'nın büyük bölümünün (Kiev de dahil) Moskova'ya katılmasıyla sonuçlanır.
1652	Nikon patrik olur (1658'de geri çekilir, 1666'da görevden alınarak sürülür).
1666-67	Kilise konsili toplanır ve kiliselerin bölünmesi resmileşir.
1670-71	Kazak Stepan Razin'in önderliğinde halk ayaklanması yaşanır.
1682	Başrahip Avvakum (özyaşamöyküsünü tamamladıktan sonra) yakılarak idam edilir.
1687	Moskova'da yükseköğrenim akademisi kurulur.

1687, 1689	Polonya ve Çin ile antlaşmalar yapılır.
1693	Fili Kilisesi inşa edilir (Moskova Baroku'nun doruk noktası).
1697-98	Petro (maiyetindeki 200 kişiyle birlikte) "Büyük Elçilik Kurulu" girişimini üstlenir.
1698	Elçilik Kurulu girişimi *streltsi* ayaklanmasından dolayı kısa kesilir; bunun ardından acımasız misillemeler yapılır.

18. yüzyıl

Başlıca hükümdarlar:
"Büyük" I. Petro (1689 yılından itibaren bilfiil hükümdarlık yapar; 1696'dan sonra tek hükümdar olur (ö. 1725).
I. Yekaterina (Petro'nun dul eşi, 1725-27)
II. Petro (çocuk-çar, 1727-30)
Anna (1730-40)
Yelizaveta (I. Petro'nun kızı, 1741-62 NS)
III. Petro (1762; görevden alınarak öldürüldü).
"Büyük" II. Yekaterina (III. Petro'nun karısı; 1762-96)
Pavel (1796-1801)

1700	Patrikliğin hükmü kalmaz.
1700-21	"Kuzey Savaşı" – Rusya ve Polonya İsveç'e karşı hareket eder.
1703	Petersburg İsveç'ten alınan toprak üzerinde kurulur.
1709	Poltava Savaşı yapılır.
1721	Petro "Büyük" unvanıyla imparator ilan edilir.
1725	Petersburg'da Bilimler Akademisi kurulur.
1730	Anna kısa süre için meşruti hükümdar olmayı kabul eder.
1755	Moskova Üniversitesi kurulur.
1762	Toprak sahibi sınıf devlet hizmetinden "kurtulur".

1769	Yasama Meclisi kurulur.
1773-4	Kazak Yemelyan Pugaçov'un önderliğindeki büyük ayaklanma yaşanır.
1782	Büyük Petro anıtı "Tunç Süvari" tamamlanır.
1783	Kırım egemenlik altına alınır ve bunun peşi sıra Türkiye'yle savaşa girişilir.
1785	Soyluluk Beratı.
1790	Aleksandr Radişçev'in *Petersburg'dan Moskova'ya Yolculuk* adlı kitabı yayımlanır, hemen ardından Radişçev tutuklanır.
1795	Üçüncü "taksim" Polonya'nın bağımsız olarak varolmasına son verir.

19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar

Hükümdarlar:
I. Aleksandr (1801-25)
I. Nikola (1825-55)
II. Aleksandr (1855-81)
III. Aleksandr (1881-94)
II. Nikola (1894-1917)

Yazarlar, besteciler, sanatçılar:

A. Puşkin (1799-1837)
M. Glinka (1804-57)
N. Gogol (1809-52)
İ. Gonçarov (1812-91)
M. Lermontov (1814-41)
I. Turgenyev (1818-83)
F. Dostoyevski (1821-81)
L. Tolstoy (1828-1910)
M. Mussorgski (1839-81)
P. Çaykovski (1840-96)
V. Surikov (1860-1916)

A. Çehov (1860-1904)
V. Kandinski (1866-1944)
K. Maleviç (1878-1935)
I. Stravinski (1882-1971)

1807	Tilsit Barışı
1812	Napoléon'un Rusya'yı işgali ve yenilmesi (Ruslar Paris'i işgal ederler).
1825	"Dekabrist" ayaklanması yaşanır.
1830	Polonya ayaklanması yaşanır.
1853-56	Kırım Savaşı (önce Türkiye'ye, sonra İngiltere ve Fransa'ya karşı) yapılır.
1861	Serflerin azat edilir; önemli reformlar yapılır.
1864	Hukuk düzeni modernleştirilir; yerel yönetim getirilir.
1867	Alaska ABD'ye satılır.
1881	Çar II. Aleksandr'ın öldürülmesi sıkı bir polis rejimine yol açar.
1891	Trans-Sibirya demiryolunun yapımına başlanır.
1905-6	Devrimci faaliyetler meşruti yönetimin getirilmesi ve başka reformların yapılmasıyla sonuçlanır.
1914-18	I. Dünya Savaşı
1917	(Şubat, OS) Çar rejiminin alaşağı edilmesi; (Ekim, OS) Bolşevik *coup d'état* [hükümet darbesi]

NOTLAR

ÖNSÖZ: KİTABIN AMACI VE YÖNTEMLERİ (Sayfa XIII-XVII)

1 M. Bakhtin, *Speech Genres and Other Late Essays*, çev. V. McGee (Austin, 1986), s. 6-7.

I ÜLKE VE HALK OLARAK RUS (Sayfa 1-43)

1 18. yüzyılın başlarında (Roma'ya ilişkin şeylerin saygın olduğu bir zamandı) *Rossiya*'nın Latinceden türediği düşünülmüş olabilir; oysaki Yunanca *Rhosia*'nın bir çeviriyazısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu Yunanca sözcük ise Yunanların Rus halkı için ilk zamanlardan itibaren kullandıkları çekimsiz *Rhos* sözcüğünden türemiştir. Eskatologyaya eğilimli Bizanslıların Rus'u (onlarla ilk defa akıncı olarak karşılaştılar), Yunan çevirmenlerin Septuagint'i yanlış yorumlamalarının bir sonucu olarak, Ezekiel'in kehanetinde anılan barbar halkların önderi olduğu varsayılan "Rhos"la (İbranice Roş) bir tuttukları inandırıcı bir biçimde açıklanmıştır (bkz. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Londra, 1949, s. 305-14); başka türlü açıklanamayan "u"dan "o"ya sesli harf dönüşümü bu yüzdendir. Demek ki *Rossiya*'nın doğrudan *Rus*'tan türemediği açıktır. *Rossiya* sözcüğü ve ilk ortaya çıkışı konusunda bkz. M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, II, (Heidelberg, 1953).

2 Klasik İngilizce basım: *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, (çev. ve der.) S. H. Cross ve O. F., *Sherbowitz-Wetzor*, (Cambridge, Mass 1953): H. G. Lunt'un yeni Harvard versiyonu (İpatyev metnine dayanıyor) bu kitap yazıldığı sırada birkaç bölüm dışında henüz hazırda değildi. Bu kitapta İlk Kronik'ten yapılmış tüm çeviriler bana aittir (çoğu çevirmenin tersine, imkân dahilinde kronikçinin bağlaçsız cümle yapısına uymaya çalıştım). Standart Rusça basımı eksiksiz bir yorumla birlikte D. S. Lihaçov tarafından yapılmıştır (Moskova-Leningrad 1950). Lunt'ın metinde bir düzeltmeyi yeğlediğini dikkate alın. Buna göre İlk Kronik'in ilk cümlesi onun çevirisinde şöyledir: "İşte mevsimlerin ve yılların bir öyküsü..." S. Franklin ve J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200* adlı kitaplarında "Zamanın yıllarının öyküsü" ifadesini tercih ederler ama bu ikna edici değildir.

3 Tarihsel atlaslarda ilk dönem Rus'unun genelde Karadeniz kıyılarının kuzeybatı bölümüne, kabaca Kırım'la Tuna Deltası arasına kadar yayıldığı görülür. İlk Rus kabilelerinden Tivertsi ve Uliçi kabileleri tabii ki bölgedeki önemli ırmakların vadilerinde (Bug, Dinyester, Prut) yaşıyorlardı ama yerleşim yerlerinin step toprakları sınırını çokça aşıp aşmadığından kuşku duyulabilir; ormanlık stepin içlerine, hiç değilse denizden 200 mil (yak. 320 km) içeriye kadar başka bir Kiev Rusu kenti tespit edilemiyor: bkz. M. Tikhomirov, *The Towns of Ancient Rus* (Moskova, 1959), s. 312-13 ve şekil 6. Bununla birlikte, İlk Kronik Tivertsilerin zamanında Dinyester Irmağı'nın kenarına, neredeyse kıyıya (*ole*) dek yerleştiklerini belirtir (bu noktada step kuşağı oldukça dardır).

Cross'un kronik çevirisinin burada ciddi ölçüde yanıltıcı olduğunu dikkate alın; baskı hatası yüzünden "kıyı", "doğu" diye geçer. Bununla birlikte, 11. yüzyılda, Tmutarakan dışında Rus kenti sayılabilecek tek kentin step kuşağında bulunduğu biliniyor: Dinyeper Irmağı'nın ağzında yer alan ve önemli bir ticaret güzergâhını gözleyen Oleşye'dir bu (bugün Aleşki).

4 Orta Batı Rusya'da ve asıl Beyaz Rusya'da ırmak adlarının dilsel temeli Baltık dilidir (yani modern Litvanya diline yakındır): bkz. Harita: M. Gimbutas, *The Slavs* (Londra, 1979), s. 95.

5 Rus tarımcılığına "üç tarla düzeni"nin (kendisi belirsiz bir kavram) getirilmesi konusunda bitmez tükenmez bir tartışma vardır: Ortaçağ sonlarında bu düzen kuşkusuz şu veya bu biçimde vardı ama sırayla ekin ekmenin ve toprağın bir kısmını nadasa bırakmaya imkân tanımanın yararlarının öteden beri bilindiğinden pek kuşku duyulamaz.

6 Tarih yazarları damıtılmış içkilerin Rusya'ya ne zaman ve nereden geldiği konusunda sınırsızca akıl yürütmüşlerdir; kanıtların mantıklı bir özeti için: R. E. F. Smith ve D. Christian, *Bread and Salt* (Cambridge, 1984), s. 88-89.

7 Smith ve Christian, *Bread and Salt*, s. 90.

8 Petro'nun "anti-davranışı" üzerine dikkate değer özlü bir inceleme vardır: B. A. Uspensky, "Historia sub specie semioticae": B. Hrapçenko ve diğ. (der.), *Kulturnoye naslediye drevney Rusi* (Moskova, 1976). Çevirisinin yer aldığı çalışma: L. Lucid (der), *Soviet Semiotics* (Baltimore, 1977). Ayrıca bkz. Smith ve Christian, *Bread and Salt*, s. 172.

9 Bu ticaretin müthiş bir çözümlemesi için bkz. Smith ve Christian, *Bread and Salt*, 2. Bölüm. Bu konuyla ilgili kendi anlatımda bu çalışmaya çok şey borçluyum.

10 Mangazeya konusunda ve Rusya'nın Kuzey Sibirya'yı kolonileştirmesiyle ilgili başka birçok konuda bkz. A. ve Y. Opolovnikov, *The Wooden Architecture of Russia* (Londra, 1989), s. 114 vd.

11 T. Armstrong, *The Russians in the Arctic* (Londra, 1958), s. 146, yılda 20 ton olduğu tahminini aktarır.

12 Çam ve ladin en çok inşaatlarda ve genel amaçlı kullanılıyordu; meşe, tahtası sert başlıca ağaçtı; akçaağaç ve dişbudak ağacı ufak tefek birçok evsel nesnede kullanılıyordu. Novgorod kazılarında bulunan çeşitli amaçlarla kullanılmış ağaçların, kullanım alanlarının bir özetiyle birlikte ilginç bir dökümü vardır (toplam 28 tanedir ve Rusya'ya özgü olmayan bazı ağaçları da içerir): R. E. F. Smith, *Peasant farming in Muscovy* (Cambridge, 1977), s. 47-51.

13 Yu. Lotman ve B. Uspensky, "Binary Models in the Dynamics of Russian Culture", İngilizce çevirisi için bkz. A. D. ve A. S. Nakhimovsky (der.), *The Semiotics of Russian Cultural History* (Ithaca, 1985), s. 38.

14 Bkz. J. Blum, *Lord and Peasant in Russia* (Princeton, 1961), s. 270.

15 *Pogost*, *trapeznaya* vb hakkında bkz. Opolovnikov, *The Wooden Architecture of Russia*, s. 143 vd.

II HALK VE DEVLET OLARAK RUS (Sayfa 45-100)

1 Novgorodluların atalarına çoğunlukla "İlmen Slavları" (*Slovene* ya da *Sloveni*) denir. Bununla birlikte, İlmen Slavları elbette birçok Slav kabilesinden yalnızca birini oluştururlar.

2 "Venedi" sonraları "Wendish" gibi çeşitli biçimler aldıysa da yaygın kullanılan bir kabile adıdır ve tarihsel olarak Slavlar dışındaki halklar için kullanılmıştır; çeşitli Slav dillerinde sıklıkla görülen bir ad bileşenidir. Örn. Venceslav ya da "Wenceslaus", Vyaçeslav, eski Rus kabilesi Vyatiçi.

3 M. Gimbutas, *The Slavs* (Londra 1974), s. 98.

4 Hem bu adların hem bu adlarla anılan ilk halkların –Güney Avrupa'dan çok Orta Avrupa'da– kökeni ekseninde dönen tartışmalı meseleler vardır. Örn. bkz. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (Londra, 1949), Ek I.

5 Sonraları antropolojik kaynaklar bu evlilik ve ölü gömme törenlerinden bazılarının süregittiğine tanıklık ederler (gelinlerle ensest ilişki ve "su yoluyla" kız kaçırma gibi ayrıntılara da). "Pis" yiyeceklere gelince; kronikçi sonradan (Polovtsilerle ilgili) örnek olarak "hamster ve dağ sıçanı"nı verir. Bu, söz konusu hayvanların sonraları veba taşıyıcısı olmasıyla ilgili olabileceği gibi öyle olmayabilir de.

6 Bkz. Dvronik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Sonuç.

7 D. Ward, "From the Varangians to the Greeks": *Gorski Vijenac*, Elizabeth Hill İçin Armağan (MHRA, Londra, 1970).

8 Bu konulardaki arkeolojk bilginin durumuna ilişkin güncelleştirilmiş bir anlatı için bkz. S. Franklin ve J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200* (Londra, 1996), 1. Bölüm. Shepard Vikinglerin doğuya yayılması konusunda Arap gümüş sikkelerinin önemi üzerinde durur. Viking yayılımı konusundaki tartışmanın durumuna ilişkin akla yatkın bir özet için, bkz. R. H. C. Davies, *Early Medieval Europe* (Londra, 1988), yalnızca 2. basım.

9 G. Vernadski'nin *A Source-book for Russian History I* (New Haven ve Londra, 1972) adlı kitabından çeviri. J. L. Nelson (der.), *The Annals of St Bertin* (Manchester, 1991), s. 44 dikkate alınarak kısmen düzeltilmiştir.

10 G. Vernadsky, *A Source-book for Russian History*, s. 9; T. Lewicki, *Zrodla arabskie do dziejow slowlanszczyzny*, (Varşova, 1956), s. 77 (metni Arapça ve Lehçedir).

11 *Nakaz*'ın çevirisi için, bkz. P. Dukes (der.), *Russia under Catherine the Great: Select Documents* (Londra, 1977-78).

12 Bkz. A. Watchel, *An Obsession with History* (Stanford, 1994).

13 R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (Londra, 1974), s. 31.

14 C. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington, 1987).

15 G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven, 1948) s. 18. Franklin'in yakın zamanda öne sürdüğü gibi, siyasi dağılmanın, ekonomik refah ve kültürel canlılık açısından az da olsa bir engel oluşturmadığını dikkate alın (bkz. dn. 8).

16 R. Howes (der.), *The Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca, 1967), ayrıca kısmen şurada: D. Kaiser ve G. Marker, *Reinterpreting Russian History: Readings 860-1860s* (Oxford, 1994), s. 87-90.

17 G. G. Kloss, "Determining the Authorship of the Trinity Chronicle": M. Flier ve D. Rowland, *Medieval Russian Culture*, c. 2, (Berkeley, 1994).

18 Bir feodal mülkün bir vasal tarafından yeniden bölünmesi ve bu kez vasalın kendisinin kiracılar karşısında feodal lorda dönüşmesi. –ç.n.

19 J. Fennell (der.), *The Correspondence between Prince Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia* (Cambridge, 1955). Yazışmaların uydurma olduğu görüşünün genelde onaylanmadığını göstermeye çalışır.

20 Yaroslav döneminden başlayarak ilk kanunnamelerin Frank ve Anglosakson kanunlarıyla birçok benzerliği vardır ve haksızlık karşısında çoğunlukla para cezasıyla ve parasal tazminatla ilgilidir: bkz. G. Vernadsky, *Medieval Russian Laws* (New York, 1947). Bununla birlikte, önemli metinsel sorunlar vardır: bkz. Franklin ve Shepard, *The Emergence of Rus*, Bölüm 6:2.

21 G. Vernadski akla yatkın bir özet verir: *Kievan Russia* (1948), Bölüm VI:9; ayrıca bkz. Franklin ve Shepard, *The Emergence of Rus*, Bölüm 8:2.
22 M. Cherniavsky, *Tsar and People* (New Haven, 1961), s. 33.
23 N. S. Kollman, *Kinship and Politics: the Making of the Muscovite Political System* (Stanford, 1987) adlı yapıtından alıntı: Kaiser ve Marker, *Reinterpreting Russian History*, s. 156.
24 R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, s. 83.
25 Bkz. Örneğin G. Hosking, *Empire and Nation in Russian History* (Waco, 1992), s. 5, 10. Rus yönetiminin Rus olmayanları da kapsayacak biçimde yayılmasının erken tarihli bir örneği de Moskova'nın 15. yüzyılda Perm (Komi) topraklarını ele geçirmesidir (ama Novgorod'un "imparatorluğu" elbette daha da öncedir).
26 Bkz. Pipes, *Russia under the Old Regime*, s. 90. Bu düzen aslında çarın ve hizmet devletinin gücü üzerinde bir sınırlamayı temsil ediyordu; hiç değilse ilk 30 kadar yönetici aile söz konusu olduğunda.
27 Pipes, *Russia under the Old Regime*, s. 54.

III İNANÇ DİZGELERİ (Sayfa 101-161)

1 Bkz. Örneğin L. Ivanits, "Suicide and Folk Belief in *Crime and Punishment*": D. Offord (der.), *The Golden Age of Russian Literature and Thought* (Londra, 1992).
2 Erken tarihli tek bir belge Hıristiyanlık öncesi Rus inancının tarihine kısaca bir düzen vermeye çalışır: 12. yüzyıldan *Tale of How the Pagans Worshipped Idols* başlıklı bu belge B. Rybakov'un *Early Centuries of Russian History* (İngilizce basım, Moskova, 1965) adlı kitabında (s. 53-54) özetlenmiştir. İlk Slavların vampirlere (*upiri*) ve koruyucu ruhlara (*beregini*) sunuda bulunduklarını öne sürer; sonra Rod ve Rozhanitsi adına şenlikler düzenlemeye başlarlar; daha sonrasında ise Perun'a ve diğer tanrılara tapınmaya başlarlar.
3 "Eski Rus kültürünün dini temelleri" konusunda, bkz. G. Vernadsky, *Origins of Russia* (Oxford, 1959), 4. Bölüm.
4 S. Bolshakoff, *Russian Nonconformity* (Philadelphia, 1950), s. 23; N. Andreyev, "Pagan and Christian Elements in Old Russia": "The Problem of Old Russian Culture", *Slavic Review* (Mart 1962), s. 16-23.
5 O. Sedakova, "The Slavonic Mythology of Death": 25 Mart 1994 tarihinde Cambridge'te düzenlenen neo-formalist konferansında bildiri olarak sunulmuştur. Bu bölümde dile getirdiğim birçok nokta için, özellikle *sila, dolya, onni svet, nepritomniki* kavramlarıyla ilgili olanlar için Dr. Sedakova'ya teşekkür borçluyum.
6 G. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, c. 1, (Cambridge, Mass., 1960), s. 348-51.
7 Bkz. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (Londra, 1949), IV. Bölüm.
8 D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* (Londra, 1971), s. 83.
9 S. Franklin elçilerin sözlerinin "nasıl bir yanıtın uygun düşeceğine ilişkin bir görüş" olduğunu öne sürer. "Sonraları yerleşmiş ve zaten Bizans etkisinde olan bir görüş" (s. 677): "Perceptions and Descriptions of Art in Pre-Mongol Rus", *Byzantinoslavica* LVI (1995), s. 669-78.
10 N. Andreyev, "Pagan and Christian Elements in Old Russia", *Slavic Review*, Mart 1962, s. 18.
11 Bkz. J. Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (Longman, 1995), s. 51-54.

12 D. Obokensky, "Byzantium, Kiev, Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations": *Dumbarton Oaks Papers* (Washington, 1957).
13 Bkz. D. Obolensky, "Russia's Byzantine Heritage": *Oxford Slavonic Papers*, c. 1, 1950, s. 37-63. Yeniden basım: Obolensky, *Byzantium and the Slavs* (Londra, 1971).
14 Fennell, *A History of the Russian Church to 1448*, s. 73-77, 79. Vladimir Piskoposu Serapion (ö. 1275) günümüze ulaşmış kayda değer dördüncü vaazında büyücülerin linç edilmesine karşı uzun ve savunusu iyi bir savda bulunur: Bunun R. Bogert tarafından yapılan çevirisi ve yorumu için bkz. H. Birnbaum ve M. Flier, *Medieval Russian Culture*, c. 1, (Berkeley, 1984), s. 280-310.
15 M. Mazo: W. Brumfield ve M. Velimirovic (der.), *Christianity and the Arts in Russia* (Cambridge, 1991), s. 77. Ayrıca bkz. E. Levin, "Dvoeverie and Popular Religion": S. Batalden (der.), *Seeking God* (De Kalb, 1993). "İkili inanç" konusunda ayrıntıları dikkate alan bir yaklaşım gösterilmesini ister. Kadim Müminler ve halk gelenekleri konusuda, bkz. N. Veletskaia, "Forms of Transformation of Pagan Symbolism in the Old Believer Tradition": M. Balzer (der.), *Russian Traditional Culture* (New York, 1992).
16 A. Hilton, "Piety and Pragmatism": Brumfiled ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia*, s. 60 vd.
17 J. Vytkovskaya, "Slav Mythology": *The Feminist Companion to Mythology*, (der.) C. Larrington (Londra, 1992), s. 106.
18 N. Teteriatnikov, "The Role of the Devotional Image in the Religious Life of Pre-Mongol Rus": Brumfiled ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia*.
19 "Çernigov Grivna" üstüne bir yorum ve bunun resmi için bkz. R. Grierson (der.), sergi kataloğu, *Gates of Mystery: the Art of Holy Russia* (Londra, 1993) s. 118-19; krş. aynı zamanda D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988), s. 111-12.
20 R. Jakobson, "The Vseslav Epos": *Russian Epic Studies* (1949). Yeniden basımı: Jakobson, *Selected Writings*, c. IV, (The Hague, 1966).
21 Yu. Lotman ve B. Uspensky, "Binary Models in the Dynamics of Russian Culture": A. D. ve A. S. Nakhimovsky (der.), *The Semiotics of Russian Cultural History* (Ithaca, 1985).
22 Yunanca *koinobion*'dan (ortak yaşam) gelir. Bu manastır düzeni katı bir disiplini, düzenli ibadeti ve el işçiliğini içerir. –ç.n.
23 Yunanca *idios* (özel) ve *rhythmos*'tan yönetim ya da disiplin. –ç.n.
24 Bkz. R. R. Milner-Gulland, "Russia's Lost Renaissance": D. Daiches ve A. Thorlby (der.), *Literature and Western Civilisation*, c. III (Londra, 1973).
25 Krş. A. Bryer ve J. Herrin (der.), *Iconoclasm* (Birmingham, 1977).
26 A. Poppe'un "On the so-called Chersonian Antiquities" başlıklı bölümü: Birnbaum ve Flier, *Medieval Russian Culture*, c. 1.
27 M. Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven, 1981), 4. Bölüm.
28 Ya. Luria, "Unresolved Issues in the History of the Ideological Movements of the late 15th century": Birnbaum ve Flier, *Medieval Russian Culture*, c. 1.
29 *A.g.e.*, s. 163-70.
30 *Opriçnina*, "ayrı dünya" IV. İvan'ın hükümdarlık döneminden şaşırtıcı bir öyküye göndermedir. Yedi yıl kadar bir süre boyunca (1564'ten itibaren) Moskova karmakarışık bir biçimde bölgelere bölünmüştü. Bir bölümü önceki idari birimin (*zemşçina*), bir bölümü de *opriçniki* denen özel bir birlik aracılığıyla doğrudan çarın denetimi altındaydı. Bu birlik çarın düşmanlarını ortadan kaldırmakla yükümlüydü ve parodileştirilmiş bir manastır yaşamı doğrultusunda ortak bir yaşam sürdürüyordu: Keyfilikleri ve zulümleriyle ün salmışlardı.
31 Rus Ortodoks Kilisesi içinde 16. yüzyılda ortaya çıkan ve kilisenin toprak sahibi olmasına karşı çıkan akım. –ç.n.

32 Çar Mihail'in kızı İrina'nın Danimarka Kralı'nın oğlu Woldemar ile 1644 yılındaki planlı evliliği sırasında Luther temsilcileriyle yapılan resmi tartışmayı dikkate alın; özlü bir anlatı için bkz. G. Florovsky, *Ways of Russian Theology*, c. 1 (Nordland, 1979), s. 110, 323.

33 G. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, c. 2 (Cambridge, Mass., 1966), s. 391.

34 A.g.e., s. 389-90; kutsal soytarılar hakkında bkz. XII. Bölüm.

35 A. de Jonge'un *The Life and Times of Grigoriy Rasputin* (Londra, 1982) adlı kitabında bu konular ele alınır.

36 S. Bolshakoff, *Russian Nonconformity*, s. 83-91.

37 Kiev 17. yüzyılın başlarında kısmen Metropolit Pyotr Mogila'nın (1596-1647) çabalarının bir sonucu olarak Ortodoks yüksek eğitimin ve düşününün merkezi oldu (Moskova'da 1680'li yıllara dek yüksek eğitim olanağı olmadı). Buna karşın Metropolitin Katoliklikle kirlendiği düşünülüyordu. Krş. Florovsky, *Ways of Russian Theology*, c. 1, s. 64-78.

38 Krş. P. Longworth, *Alexis Tsar of All the Russians* (Londra, 1984), V-VI. bölümler.

39 Mussorgski'nin Kadim Müminler'in operadaki rolüne ilişkin başlangıçtaki görüşü için bkz. R. Taruskin, "Christian Themes in Russian Opera": Brumfield ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia*. Kendini kurban etme edimi eski bir Slav geleneği (gönüllü peşine düşülen) olan "ince ölüm"le ilişkilendirilmiştir: Bkz. T. Bernshtam, "Russian Folk Culture and Folk Religion": Balzer, *Russian Traditional Culture*.

40 Flovorovsky, *Ways of Russian Theology*, c. 1, s. 98 vd.

41 F. Conybeare, *Russian Dissenters* (Londra, 1962 basımı), s. 111.

42 *A.g.e.*, s. 167 vd; ayrıca bkz. Veletskaya, (dn. 15) s. 60-61.

43 Vig cemaati konusunda, bkz. R. Crummey, *The Old Believers and the World of Antichrist* (Madison, 1970).

44 Bu öykü ve önemi konusunda özlü ve kavrayışlı bir anlatı için bkz. L. Hughes, "A Close Shave: a Pogonic History of Petrine Russia": *Study Group on Eighteenth-Century Russia, Newsletter* 23 (1995).

45 Petro'nun "anti-davranışı"nın göstergebilimsel anlamı konusunda, bkz. B. Uspensky, "Historia sub specie semioticae": B. Hrapçenko ve diğ. (der.), *Kulturnoye nasledie drevney Rusi* (Moskova, 1976): İngilizce çevirisi için: D. Lucid (der.), *Soviet Semiotics* (Baltimore, 1977).

46 J. Billington, *The Icon and the Axe* (New York, 1966), s. 158-59. Bu bağlamda 1847 yılında ilerici düşünür V. Belinski tarafından (daha yeni dindarlık güden bir kitap yayımlamıştı) Gogol'e hitaben yazılmış ünlü *Mektup*'u dikkate alın: "Size göre Ruslar dünyanın en dindar halkıdır [...] Yakından baktığınızda, doğaları gereği iyiden iyiye Tanrısız bir halk olduklarını göreceksiniz [...] bizde dindarlık ancak bölünmeci mezheplerde ortaya çıktı."

47 M. Cherniavsky, *Tsar and People* (New Haven, 1961), 5. Bölüm.

IV "SÖZÜ SÖZE EKLEYELİM" (Sayfa 163-208)

1 Bkz. N. N. Pokrovski, "O drevnerusskoy rukopisnoy traditsii u staroveroy Sibiri": *Trudy otdela drevnerusskoy literatury*, XXIV, 1969. 1966-67 yıllarında üst Yenisey'deki Kadim Müminler cemaatlerine yapılan keşif gezilerinde alınan sonuçları anlatır ve açıklar.

2 O. Mandelştam, *Burya i natisk*: *Sobraine sochinenii*, c. II, (New York, 1966), s. 390. Bir diğer makalede (*O poezii*) Hlebnikov'un dilinin "sanki ne keşişler ne Bizans ne de entelektüel yazın hiç varolmamış gibi dünyevi ve kaba" olduğunu yazar.

3 D. Cizevskij, *A History of Russian Literature from the 11th Century to the end of the Baroque* (The Hague, 1960), s. 433.

4 S. Franklin, "Literacy and Documentation in Early Medieval Russia": *Speculum* 60:1 (1985), s. 1-38; G. Marker, "Literacy and Literacy Texts in Muscovy: A Reconsideration": *Slavic Review* 49 (1990), s. 74-89. Her ikisinin de kısmen yeniden basımı için: D. Kaiser ve G. Marker (der.), *Reinterpreting Russian History* (Oxford, 1994).

5 D. Likhachov, "Byzantium and the Emperor of an Independent Russian Literature": D. Daiches ve A. Thorlby (der.), *Literature and Western Civilization*, c. 1, (Londra, 1973), s. 173-74. Natalya Tronenko büyük bir incelikle bana yakın zamanda bazı araştırmacıların "İskandobizans" ya da "İskandoslav" Kuzey-Güney kültür eksenini kanıtladıklarına işaret etti.

6 B. Uspensky, "The Language Situation and Linguistic Consciousness in Muscovite Rus": H. Birnbaum ve M. Flier (der.), *Medieval Russian Culture*, c. 1, (Berkeley, 1984), s. 376.

7 B. Unbegaun, "Le russe littéraire est-il d'origine russe?": *Revue des Etudes Slaves* XLIV, 1965, s. 19-28; ayrıca bkz. B. Unbegaun, "The Russian Literary Language: a Comparative View", başyazı: *Modern Language Review* 68:4, 1973.

8 Yalnızca D. S. Lihaçov bunu kapsamlı bir biçimde çeşitli eserlerinde incelemiştir; ayrıca bkz. R. Milner-Gulland, "Russia's Lost Renaissance": D. Daiches ve A. Thorlby (der.), *Literature and Western Civilization*, c. III., (Londra, 1974).

9 J. Fennell ve A. Stokes, *Early Russian Literature* (Londra, 1974).

10 Bkz. Cizevskij, yukarıda dn. 3, s. 52.

11 D. Likhachov, *The Great Heritage: the Classical Literature of Old Rus* (Moskova, 1981), s. 44.

12 J. Fennell, "Textology as a Key to the Study of Old Russian Literature and History": *Text* 1981, 1. cilt bu durumu özlü ve güçlü bir dille anlatır.

13 N. Zabolotsky (R. Milner-Gulland tarafından çevrilip yayına hazırlanmıştır), *The Life of Zabolotsky* (Cardif, 1994), s. 222.

14 V. Terras (der.), *Handbook of Russian Literature* (Yale, 1985), s. 427.

15 Bkz. R. Picchio, "The Impact of Ecclesiastic Culture on Old Russian Literary Techniques": Birnbaum ve Flier *Medieval Russian Culture*, c. 1.

16 R. Zguta, *Russian Minstrels* (Oxford, 1978), s. 8 vd.

17 G. Lenhoff, *The Martyred Princes Boris and Gleb* (Columbus, 1987). Bu kitapta metinler ayrıntılı bir biçimde incelendiği gibi ilginç giriş bölümünde genelde Eski Rus edebiyatına bir yaklaşım yöntemi de önerilir.

18 *The Life of Archpriest Avvakum by Himself*, çev. J. Harrison ve H. Mirlees (Londra, 1924), s. 64-65 ve 90-91.

19 Bkz. A. B. Wachtel, *An Obsession with History* (Stanford, 1994).

20 M. Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics* (Ann Arbor, 1975 vb.) [*Dostoyevski Poetikasının Sorunları*, çev. Cem Soydemir, 1. Baskı, Metis Yayınları, 2004], 4. Bölüm.

21 R. Freeborn ve R. Milner-Gulland (der.), *Russian and Slavic Literature* (Cambridge, Mass., 1976), s. 364 vd.

22 D. Lihaçov ve A. Pançenko, "*Smekhovoy mir*" *drevney Rusi* (Leningrad, 1976).

23 M. Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics* (Ann Arbor, 1973).

24 Söylenişi aynı sözcüklere dayanan bir söz oyunu. –ç.n.

25 Picchio, "The Impact of Ecclesiastic Culture", s. 277-28.

26 Krş. O. Sedakova, *The Slavonic Mythology of Death*, 25 Mart 1994 tarihinde Cambridge'te düzenlenen neo-formalist konferansta sunulan bildiri. Bkz. s. s. 108-110.

V İKONİK RUSYA (Sayfa 209-273)

1 A. Hilton, "Piety and Pragmatism": W. Brumfield ve M. Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia* (Cambridge, 1991), s. 55.

2 Kandinski'nin parçalar halindeki anıları ilki Rusça *Tekst hudojnika* (Moskova, 1918) olmak üzere birkaç kez yayımlanmıştır; bkz. K. Lindsay ve P. Vergo (der.), *Kandinsky: Complete Writings on Art* (Boston, 1982). Kandinski'nin Sibirya'nın yerli halklarının ve Komilerin Hıristiyanlık öncesi, Şaman sanat dünyasına sonraki borcuna P. Weiss tarafından dikkat çekilmiştir: *Kandinsky and Old Russia* (Londra, 1995).

3 R. Cormack, *Writing in Gold* (Londra, 1985), 6. Bölüm.

4 Hıristiyan inancına göre tanrısallık ile insanlığın Hz. İsa'da birleşmesi. –ç.n.

5 Cormack, *Writing in Gold*, s. 11.

6 Bkz. Örneğin P. Burke, *The Fabrication of Louis XIV* (Yale, 1992), s. 127 vd., başka kaynaklarla birlikte.

7 B. Uspensky, *The Semiotics of the Russian Icon* (Lisse, 1976), s. 28, Olearius'un bir gözlemini değerlendirir: Duvarları kazıdıktan sonra Ruslar "tozu yanlarında götürdüler".

8 Küresel üçgenler oluşturmak için bir portakalı birbiriyle dik açı oluşturan düzlemler boyunca çapından üçe kesin: Ortaya çıkan sekiz parçanın kabukları pandantiflere benzer (pandantifin Rusçası "yelken" anlamındaki *parus*'tur). Daha az tatmin edici bir geçiş (alçı sıvalı küçük kemer köprülerle yapılmış) "tonoz bingi" ile sağlanabilir.

9 Bkz. Brumfield ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia*, Vladişevskaya ve Mazo'nun makaleleri.

10 E. V. Williams, "Aural Icons of Orthodoxy": Brumfield ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia*.

11 M. Flier, "Breaking the Code": M. Flier ve D. Rowland (der.), *Medieval Russian Culture*, c. II, (Berkeley, 1994) bu konuyu ele alır.

12 E. Kantorowitz, *The King's Two Bodies* (Princeton, 1957), s. 94.

13 L. Ouspensky ve V. Lossky, *The Meaning of Icons* (Olten, 1952), s. 42.

14 Tuğla Doğu Avrupa'da bir yapı malzemesi olarak, örneğin İngiltere'deki gibi, Roma Dönemi'nden Ortaçağ sonlarına dek ortadan kalkmadı. Bizans ve ilk dönem Rus tuğlaları ince, düz ve kare biçimliydi; almaşık tuğla sıraları girintiliydi ve *opus mixtum* tarzında sıvayla gizlenmişti.

15 İngilizcede bir değerlendirme için, bkz. M. Alpatov, *Art Treasures of Russia* (Londra, 1968), s. 107-32.

16 Rus sanatına ilişki çoğu anlatı Kremlin'deki Meryem'e Müjde Katedrali'nin (1405) ikonastasisine öncelik verir ancak bunun bazı erken tarihli ikonaları içermekle birlikte 16. yüzyıldaki bir yangından sonra bir araya getirildiğinde artık genelde uzlaşılır. Rublyov'un ekibinin Vladimir'de Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali'nde (1408) yaptığı büyük ikonastasis ikonalarının çoğu günümüze kaldıysa da panonun kendisi dağılmıştır.

17 L. Hughes, "The Age of Transition: 17th Century Icon Painting": S. Smythe ve S. Kingston (der.), *Icons 88* (Dublin, 1988), s. 66.

18 R. Nichols, "The Icon and the Machine in Russia's Religious Renaissance": Brumfield ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia.*

19 Bkz. Örneğin C. Gray, *The Russian Experiment in Art* (3. Basım, Londra, 1988,).

20 Bkz. J. Milner, *Vladimir Tatlin and the Russian Avant-Garde* (Londra, 1983); ayrıca R. Milner-Gulland, "Khlebnikov, Tatlin and Khlebnikov's Poem to Tatlin": *Essays in Poetics*, 1987:2.

21 N. Harciyev, *K istorii russkogo avangarda* (Stockholm, 1976).

22 Krş. D. Likhachov, *Reflections on Russia* (Boulder, 1991), s. 6.

23 R. Zguta tarafından çevrilmiştir: *Russian Minstrels* (Oxford, 1978), s. 91.

24 H. Faensen ve V. Ivanov, *Early Russian Architecture* (Cambridge, 1975), s. 354.

25 N. Bondarenko ve S. Shumilin, "Istoricheskiy put razvitiya Nizhnego Novgorda": *Arkhitekturnoye nasledstvo* XXXV (Moskova, 1987).

26 V. Kliuchevski (Klyuchevsky), *History of Russia*, c. 1, çev. C. Hogarth, (Londra, 1911), s. 199.

27 M. Tikhomirov, *The Towns of Ancient Rus* (Moskova, 1959), s. 439.

28 J. Billington, "Images of Muscovy": "The Problem of Old Russian Culture", *Slavic Review*, Mart 1962, s. 24-7; ayrıca bkz. J. Billington, *The Icon and the Axe* (Londra, 1966), s. 634.

29 E. L. Keenan, "On Certain Beliefs and Russian Behaviours": S. F. Starr (der.), *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (New York, 1994), s. 22.

30 Bkz. L. Ouspensky ve V. Lossky, *The Meaning of Icons* (Olten, 1958), s. 153-58. Bununla birlikte M. Ilyin, Kazan ele geçirildikten sonra, İvan'ın, oğlu Dmitri'nin doğumu nedeniyle şükranda bulunmak üzere Suzdal'da Pokrov Manastırı'na yaptığı ziyaretin yapının ithafındaki başlıca itki olabileceğini öne sürer (A. Artsikhovsky ve diğ. (der.), *Ocherki russkoy kul'tury XVI veka, 11*, Moskova, 1977, s. 302).

31 N. G. Gulyanitskiy, "Moskva yauzskaya": *Arkhitekturnoye nasledstvo* XXXIV (Moskova, 1986); bkz. Şekil 14.

32 Bkz. N. A. Gordeyeva ve L. P. Tarasenko, *Tserkov Pokrova v Filyakh*, (Moskova, n.d.).

33 Halepli Paulos'un 17. yüzyılın ortalarında Rusya'ya yaptığı bir geziye ilişkin anlatısı, "The Travels of Macarius", W. Palmer tarafından çevrilmiştir: *The Patriarch and the Tsar*, c. 2 (Londra, 1875) – "Aslında bu tek bir kilise değil; bir kilise içinde birçok kiliseden oluşuyor. Hepsi birden adını kutsal Teslis'ten alıyor." (s. 180); Paulos Pokrov'un Yortu Günü, 1 Ekim'de Büyük Teslis Kilisesi'ne yapılan bir geçit töreninden de söz eder (s. 255).

34 A. L. Batalov ve T. N. Vyatçanina, "Ob ideynom znachenii i interpretatsii Ierusalimskogo obraza v russkoy arkhitekture XIV-XVII vv": *Arkhitekturnoye nasledstvo* XXXVI (Moskova, 1988).

35 Faensen ve Ivanov, *Early Russian Architecture*, s. 443; Halepli Paulos'un ilginç yorumunu dikkate alın: "Yukarıda sözü edilen kiliseler Annas'ın evine ve Kudüs [*böyle!*] sarayına benzetilmiştir" (Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, c. 2, s. 180).

36 D. B. Rowland, "Moscow-the Third Rome or the New Israel?", *Russian Review* 55:4 (1996). İncil İsraili'yle bir özdeşleşmeyi vurgular.

37 Yu. Lotman ve B. Uspensky, "Echoes of the Notion "Moscow as the Third Rome": Peter the Great's Ideology", A. Shukman (der.). *The Semiotics of Russian Culture* (Ann Arbor, 1984).

38 Bkz. R. Ousterhout, "Loca Sancta and the Architectural Response to Pilgrimage": Ousterhout. *The Blessings of Pilgrimage* (Urbana, 1990).

39 Bkz. Batalov ve Vyatçanina. "Ob ideynom znachenii..."

40 E. V. Williams, "Aural Icons of Orthodoxy": Brumfield ve Velimirovic, *Christianity and the Arts in Russia.*

41 Bkz. M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion* (Londra, 1958), s. 375.

42 "Ülkenin komşu coğrafi oluşumlarına Filistin'deki çeşitli kutsal yerlerin adlarını verdi. Istra Irmağı Ürdün'e dönüştürüldü; bile isteye oluşturulmuş bir çay Kedron oldu; komşu bir köye Nasıra payesi verildi ve çarın Yeni Kudüs adını bahşederken üzerinde durduğu höyüğe bir şapel yaptırdı ve buna Eleon adını verdi" (T. Mitchell, (der.), *Handbook for Travellers to Russia, Poland and Finland*, 2. basım, (Londra, 1868), s. 178). Bir inşaatçı olarak Nikon konusunda: G. Alferova, "K voprosu stroitelnoy deyatelnosti patriarkha Nikona", *Arkhitekturnoye nasledstvo* XVIII, (Moskova 1969).

43 W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, c. I, (Londra, 1871), s. 82.

44 G. Alferova, "Ansambl Krestnogo monastyrya na Kiy-ostrove", *Arkhitekturnoye nasledstvo* XXV (Moskova, 1976), s. 83: "Nikon bütün Hıristiyan dünyasının kutsal yeri olarak Eski Kudüs imgesinin ve bunun sanatsal geleneklerinin Rus mimarlığında eski itibarına kavuşmasının önemli olduğunu düşünüyordu. Bu düşünce [...] Kutsal Haç Manastırı'nda da (Kiy Adası'nda) görülebilir."

45 Bu eserlere ilişkin ilginç bir anlatı bir mürit tarafından yazılmış hagiyografi niteliğindeki *Life of Nikon*'da yer alır: I. Şuşerin, *Izvestiye o rozhdenii i vospitanii i o zhitii sv. Nikona*, Arkhimandrit Leonid (der.), (1871), s. 88. Bkz. ayrıca G. Boçarov ve V. Vygolov, *Vologda, Kirillovi Ferapontovo, Belozersk* (Moskova, 1969), s. 211-12.

46 Lotman ve Uspensky, "Echoes of the Notion "Moscow as the Third Rome": A. Shukman (der.), *The Semiotics of Russian Culture*, (Ann Arbor, 1984).

47 Bkz. I. Grabar, "Sukhareva bashnya": *O russkoy arkhitekture* (Moskova, 1969).

48 IV. İvan'ın Aleksandrov'a ünlü çekilişi ve sonradan yerine bir "düzmece çar", Semyon Bekbulatoviç'i getirmesi dışında Vologda'yı *opriçnina*'nın "alternatif başkenti" yapmayı düşünmüş olması olası görünüyor, bkz. Boçarov ve Vygolov, *Vologda, Kirillov, Ferapontovo, Belozersk*, s. 17-19.

49 A. Bely, *Petersburg*, çev. R. Maguire ve J. Malmstad (Londra, 1978 vb), s. 64.

50 Lotman ve Uspensky, "Echoes of the Notion 'Moscow as the Third Rome'".

51 L. Sizintseva, "Khronotop provinintsiale": *Russkaya provintsiya: kultura* XVIII-XX vekov (Moskova, 1993).

52 A. Herzen, *Childhood, Youth and Exile*, çev. J. Duff (Oxford, 1980), s. 242 vd.

53 J. Milner, *Vladimir Tatlin and the Russian Avant Garde* (1983); ayrıca R. Milner-Gulland, "Tower and Dome": Slavonic Review 1988:1, s. 39-49. Bununla birlikte, Anıt'ın "ayakları" arasındaki açıklığın, hedeflenen yükseklikte (400 m) gerçekleştirilmesi durumunda, Neva'nın öteki yakasına pek ulaşamayacağını dikkate alın.

54 A. Zakharov, "Mass Celebrations in a Totalitarian System": A. Efimova ve L. Manovich (der.), *Tekstura* (Chicago, 1993) s. 203. Ayrıca bkz. K. Clark, *Petersburg: Crucible of Cultural Revolution* (Harvard, 1995), 5. Bölüm.

DİZİN

Abramtsevo 241, 248
Adalbert, Alman piskopos 112
Afrika 58
Agapitos 88
ağaçlar 7
Albi heretikleri 135
alkol 22
  ballı içki 26
  bira 24
  içki dükkânı (*kabak*) 28
  kvas 24
  votka 24, 27, 28
Aldeigjuborg (Eski Ladoga) 64
Aleksandr I 158
Aleksandr II 163
Aleksandr Nevski 76
Aleksandrov 12, 88, 312
Aleksey, Çar 32, 38, 89, 90, 139, 140, 146, 148, 149, 154, 156, 191, 200, 265, 299
Almanlar 51, 255
"Altın Orda" 14, 78, 79, 134
anayasa 100
Andreyev, N. 114
Anna (Çariçe) 98
Anna, Yaroslav'ın kızı 73
Antalar 16, 49
  Slavlarla akrabalık 49
Antonios (Patrik) 78
araf 126
Araplar 60, 130
ardıllık (veraset) düzeni 71, 72, 80, 90
Askold bkz. Vikingler
Astrahan 31, 92, 138, 298
Atatürk 97
Augustus (Roma İmparatoru) 69
Avarlar 49, 50
avcı-toplayıcılar 18
Avvakum 148, 149, 152, 153, 199, 200, 201, 202, 204, 214, 231, 239, 288, 299
  Başrahip Avvakum'un Hayatı 168
Aydınlanma 117, 152, 158, 180
Azak Denizi 6, 11, 12, 266
Aziz Andreas 39, 58, 59, 60
Aziz Blaise 104, 122
Aziz Boris 123, 182, 294
Aziz Gleb 123, 182, 294
Aziz Kyrillos 133, 208, 247
Aziz Methodios 131, 133, 170, 197, 208
Aziz Paulos 140
Aziz Sergius 21, 79, 80, 135, 136, 219, 234, 235, 236, 296
  inziva hareketi 234
  Teslis Manastırı 79, 129, 130, 133, 219
Aziz Stepan (Permli) 133, 234
Aziz Vladimir *bkz.* I. Vladimir

Babel, İsaak 174
Bahtin, Mihail 156, 202, 205, 206,
Balkanlar 52, 71, 135, 175, 196, 230, 232, 234
  Balkan imparatorlukları 56
Baltık Denizi 51
Baltık-Karadeniz koridoru 54
Baptistler 145
Basileios II, Bizans imparatoru 114
Başkin, Matvey 143
Başmelek 123, 177, 266, 267
baş ("can") vergisi 96
bataklık 6, 9, 14, 30, 36, 54, 118, 255, 268
Batılılaşma 29, 95, 98, 154
Bekbulatoviç, Semyon 88, 298, 312
Belarus 3
Beliy, Andrey 157
  Petersburg 157
Belovodye ("Beyazsu") 256
Belozersk 69, 118, 119, 312
Bering Boğazı 33, 84
Berlin, Isaiah 88
Bertin Yıllıkları 65, 66, 293
Beyaz Deniz 6, 12, 31, 33, 36, 149

Beyaz Göl 13, 64, 69, 255; *ayrıca bkz.* Belozersk
Bilibin, İvan 211, 237
Bizans 138 *ayrıca bkz.* Konstantinopolis
Bizans İmparatorluğu 60, 78, 104, 131, 241, 294
Rus üzerindeki etkisi 60
Bizanslılar 50, 60, 62, 65, 78, 111, 126, 127, 130, 303
Blok, Aleksandr 277
"Ben ve Rusya" 277
Bogolyubovo 257
Bogolyubski, Prens Andrey 74, 229, 230, 295
Bogomilcilik 135
bolşak 21
Bolşevik Devrimi 102, 302
Borodava Gölü 266
Borodin, Aleksandr 186
Prens İgor 186
Boyan 187, 188
Brest Birliği 139, 299
Bug Irmağı 54
Bulgaristan 50, 113, 115, 170
Bulgarlar 49, 50, 52, 56, 58, 62, 71, 255
Burlyuk, Vladimir 248
Benedikt Livşits portresi 248
bürokrasi 96, 98
Büyük Gregorius (Papa) 128, 216
büyücüler 119, 142, 307
"büyük bir tanrıça" 210
Büyük Bölünme 90, 101, 139, 145, 153, 155

Caesaropapism 137
Cengiz Han 76, 295
Chagall, Marc 245
Apollinaire'e Saygı 246
Golgota 246
Hazreti İsa'nın Çarmıha Gerilmesi 246
Chancellor, Richard 92
Charlemagne 63
Christian, David 7
Cizevskij, D. 178, 289, 309
Cizvitler 139
Clark, Katerina 204
coğrafya
bataklıklar 6, 9, 14, 54, 118, 255
çöl 8, 31
ırmaklar 5, 6, 7, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 25, 26, 48, 59, 64, 66, 84, 86, 180, 187, 254, 303
permafrost 7
sert toprak 10
siyah toprak 10, 11, 19
toprak 7, 8, 10, 11, 14
tundra 7, 8, 33
yağış miktarı 10, 19
yarı çöl 8
ayrıca bkz. orman
Collot, Marie 269, 271
Cormack, Robin 216

çanak çömlek 17
Çayanov, A. 256
Çaykovski, Piyotr 205, 277, 301
Çehov, Anton 163, 203, 205, 206, 302
çekirdek aile 21
Çekler 48, 52, 54, 71, 180, 255
Çernigov 71, 115, 124, 228, 296
Çernigov Grivna 123, 307
Çerniyavski, Mihail 88, 134
Çernyahovo 17
çiftçilik 21, 24, 25
çiftlik hayvanları 31, 37, 40, 122
çokeşlilik 55

Danilova 199
Deccal 144, 150, 151, 156, 157, 158
Dekabristler 159, 164, 276, 302
Demir Çağı öncesi 17
Denisov ailesi 152
Desna Irmağı 12
devlet 1, 45, 50, 59, 69, 71
devlete itaat 77
devletin dini 30
devletin güvenliği 96
erk kavramı 56, 61
hizmet devleti 77, 81, 82, 83, 86, 89, 91, 93, 95, 98, 99, 100, 306
hükümdarın kişiliğinden ayrı tutmak 97
kutlamaya yaklaşım 27, 28, 89, 120
ortaçağ 67, 93
Ortak Çek-Leh devleti 56
otokratik 87, 89, 99
örgütlenmiş devlet 66
ve Hıristiyanlık 71, 88, 89

Sovyet devleti 252
Symphonia (uyum) 89, 130
Vareg 77, 112
Devlet Makamları Tablosu 96, 98
Deznev, Simon 84
Diderot, Denis 271
diller
Baltık dillleri 48
Beyaz Rusya dilleri 47
Doğu Slav konuşma dili 170
Eski Rusça 57, 58, 170, 203, 288
Germen dili 37
Güney Slavca 170
Hint-Avrupa 47, 48
Kilise dili olarak Slavca 130
Novgorod ve Pskov lehçeleri 53
Rusça 146, 170, 171, 172, 173
Slavca 130, 170, 171
Ukraynaca 47
Yunanca 47, 48, 51, 62, 65, 67, 90, 123, 124, 146, 147, 160, 170, 180, 192, 194, 197, 214, 303, 307
din
bölge papazları 128
İslam 30, 63, 113, 125, 130, 263
Katoliklik 114, 127, 308
kutsal emanetler 127, 151
metropolitler 115, 116, 117, 125
Mezhepçilik 143, 145, 150
Papa 113, 117, 125, 127, 139, 171
Patriklik 117, 127
Protestanlık 140
putlar 131, 197
Reform 117, 139, 143, 153
Rus Azizler 195
şehitler 113, 199
Tanrının Annesi (*Bogoroditsa* ya da *Bogomater*) 121
Yahudilik 113
ayrıca bkz. Hıristiyanlık, Kilise, halk inanışı, Eski İnanç, Eski İnançlılar, Ortodoksluk, Büyük Bölünme
Dindar Louis, İmparator 65
Dindarlığın Partizanları (*revniteli*) 146
din değiştirme 111, 150
Dinyeper akınları 67
Dinyeper Irmağı 304
İgor'un Öyküsü'nde 189
vaftiz 114
Dinyester Irmağı 303
Dionisi 237
Dir *bkz.* Vikingler
Diyakovo 17
Dmitri, Yelena'nın oğlu 223
Domostroy 86, 90, 138
domovina 43, 110
Don Irmağı 79, 189
Zadonşçina'da 189
Donets Irmağı 16
Donskoy, Dmitri (İvanoviç) 79, 80, 87, 133, 189, 198, 207, 296
Büyük Hükümdar 79
Hayatı ve Ölümü 198
Dostoyevski, Fydor 68, 101, 144, 159, 161, 163, 174, 202, 203, 205, 206, 208, 267, 301
Karamazov Kardeşler 159, 208
Drevlyanlar 55
Duhoborlar (*duhobortsi*) 144, 160
duhovnost (tinsellik) 102
düğün törenleri 40, 114, 151, 192
Dünya Savaşı (II.) 34, 159, 265
Dvina Irmakları 10, 12, 13, 14, 31, 36, 58
Batı Dvina 10, 12
Kuzey Dvina 10, 12, 31

edebiyat
askeri yaşamöyküleri 198
aşk şiirleri 168
atasözleri 191
bağlama uyarlamak 196
bilini; 188, 191, *ayrıca bkz.* edebiyat: sözlü destanlar
destanlar 73, 103, 124, 166, 174, 178, 188, 192
dini 170
dinsel tiyatro oyunları 173
duhovnıye stihi (ruhani şarkılar) 168, 192
erotik 192
Eski Rus 164, 165, 204, 205, 207, 309
geç ortaçağ 189, 192, 208
geleneksel 175, 176, 201
hagiyografya 87, 195, 196, 19
Hıristiyan 193-194
Hıristiyan/pagan dikotomisi 168
idealleştirilmiş görünümler 202
ikonik 209

klasik Rus romanı 163
lirik 205, 206, 254
lirik şiirler 166, 168, 174, 192
mizah 206
öyküler 178, 180, 192, 201, 205
Petro öncesi 165, 202
Petro sonrası 168, 173, 174
roman 163, 204, 205, 206
Sovyet 202, 204, 208
söz dokumacılığı 196, 198
sözlü destanlar 103, 166, 186
şiirler 169, 171, 188, 192, 205, 278
tarz 192, 206
tiyatro 43, 191, 192
yayınlanmamış 192
yazılıya karşı sözlü 166
20. yüzyıl 103, 203, 204, 207, 277
Yunanca 170
ayrıca bkz. kronikler
eğitim 97
Eisenstein, Sergey 88
Korkunç İvan 88
ekspresyonizm 243, 246
Elbe Irmağı 48
emperyalizm 92
Epifani Premudri (Bilge Epifanius) 196
Sergius'un Yaşamöyküsü 196
Permli Stepan'ın Hayatı 168
ergotizm 23
Eski İsrail 144
Eski Rusya 4, 6, 38, 41, 42, 45, 50, 127, 153, 164, 165, 168, 179, 190, 193, 194, 203, 206, 208, 241, 262
kentler 36, 73, 74
prenslikler 3, 14
sonu 153, 168, 262
Eski Rusya tanrıları *bkz.* paganizm
Eski Zamanların Öyküsü (İlk Kronik) 3, 61, 69, 103, 111, 112, 114, 115, 129, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 202, 203, 254, 258
Eskimolar 8
Estonya 17, 112
Estonyalılar 55
Euthymios, Tırnovo Piskoposu 196
evlilik 18, 27, 54, 114, 211, 305

Falconet, E.-M. 269, 271
Favorsky, Vladimir 248
Floransa-Ferrara Konsili 134
Fedotov, Georgiy 110, 127
feodalizm 74, 81,
Filaret, Moskova Patriği (Fyodor Romanov) 128, 138, 299
Filipp, Metropolit 137, 138, 139, 298
Filippov, Danila *bkz.* Hlisti
Filonov, Pavel 161, 247
Finlandiya Körfezi 6, 12, 67, 271
Fin-Ogur kabileleri 17, 39, 133
Fletcher, Giles 142
Florovski, Georgiy 150
Focillon, Henri 226
France, Peter 277
Fransız Devrimi 158
Fyodor II 126, 264, 299
Fyodor III 93, 154, 299
Fyodorov, Nikolay 161

Gabo, Naum 246
Galiçya 31, 183, 229, 295
Galindiyalılar (Golyad) 55
Gennadius, Novgorod Başpiskoposu 128, 136
Gezginler (*stranniki*) 151
gıda
ağaç çileği, mantar ve fındık 11, 25, 27
balık 8, 16, 26, 27, 32, 38, 184
bal 25, 26
çorba 23, 24, 25, 26, 27, 29
et 25
havyar 26, 27
kaşa 23
reçel 25
salamura etmek 24, 25, 31
sebzeler 22, 24
turşu 24
tuz 26, 27, 29, 31, 32, 36, 299
zakusi 29
Gimbutas, Marija 50, 283, 286, 304, 305
Giotto 234
gizemcilik 158
gizli polis 96, 156
Gnyozdovo 64
Godunov, Boris 92, 128, 142, 264, 285, 298
Gogol, Nikolay 27
Ölü Canlar 204
Gonçarov, İvan 163, 202, 206, 272
Oblomov 202, 206, 272

Gonçarova, Natalya 247, 248, 249
Evanjelikler 248
Mısır'a Kaçış 248
Gostomisl 69
Gotlar 49, 53
Grabar, Igor 242, 312
Gregorius, Palamas, Selanik Başpiskoposu 126, 131
Griboyedov, Aleksandr 207
Akıldan Bela 207
Grudtsin, Savva 192

halk inanışı 102-110, 135, 153, 166, 188
dolya (pay, kısmet) 108, 109, 110, 208, 306
dvoyeverie (ikili inanç) 119, 193
ikili karşıtlıklar 109
nazar 217
ölüm 110
rod ve *rojanitsa* 107, 110
ve Hıristiyanlık 111-124
vek (dönem, yaş ya da yaşam gücü) 109
volya (özgür irade ya da özgürlük) 109, 208, 276
halk yaratıcılığı 42, 209, 213, 241
Halperin, C. 77, 285, 305
Hamartolos, Georgios 55, 180, 203
Hansa birliği 75, 78, 80, 297
Harciyev, N. 252
hayvan ürünleri
balmumu 25, 36, 71
fildişi 33, 34, 214, 215, 229
kürk 32, 33, 66, 71, 80
sincap kürkü 32, 80
Hazar Denizi 6, 7, 8, 10, 12, 16, 58
Hazarlar 60, 61, 62, 66
Hellenistik 224
Hellenleştirmek 16
Henri I, Fransa kralı 73
Herodotos 16
Herson *bkz.* Khersonesos
Herzen, Alexander 204, 205, 272, 276, 312
Geçmişim ve Düşüncelerim 205
Hesykhia akımı 131, 132, 133, 137, 208, 234
Hıristiyanlaşma 181
büyücü ayaklanması 119
Hıristiyanlaşmaya direniş 181
kültürün hıristiyanlaşması 60, 227
Hıristiyanlık
semboller 236
vaftiz 106, 112, 114, 115, 122, 144, 147, 180, 194, 272
ve ikonalar 215
Vladimir'in Hıristiyanlığa geçişi 179
ve yazı 138, 170, 193, 194
ayrıca bkz. din değiştirme
Hıristiyanlık öncesi 55, 103, 104, 111, 118, 119, 120, 121, 122, 166, 169, 171, 190, 193, 208, 209, 210, 306, 310
Hırvatlar 54
Hlebnikov, Velimir 161, 278
Ben ve Rusya 278
Hlisti (kırbaçlayanlar) 143, 144, 145
Danila Filippov 143
radeniya 144
tolki 144
hukuk
kanunnameler 83, 86, 305
kilise kanunu 148
Nomokanon (Bizans kilise kanunnamesi) 148
örfi hukuk 68, 116
Hunlar 49, 53

Ingelheim 65

İrtiş Irmağı 8
İvan III (Büyük) 79, 80, 81, 87, 92, 222, 223, 264
İvan IV (Korkunç) 28, 82, 86, 87, 88, 91, 92, 96, 134, 137, 138, 139, 142, 149, 165, 223, 230, 258, 259, 263, 264, 266, 298, 307, 312
terör iktidarı 86
ve ikili inanç 117
İvan V 89, 98, 299
İvanov, A. 161
İbn Hurdazbih 66, 67
Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik 66
İgor Destanı 103, 105, 106, 124, 164, 166, 168, 175, 176, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 204, 206, 255, 295
İzborsk 69
İzmaragd 90
ikidillilik 172, 173, 203, 206, 288
iklim 9, 10, 16, 19, 22, 24, 31, 32, 34, 86, 183, 210, 219

ikonalar 235, 236, 237, 243, 297
coğrafi dağılımı 218
Edessa'nın Kutsal Yüzü 216
Eski Ahit Teslisi 235, 242
evin baş ikonası 40
fildişi 214, 215
ikona ressamlığı 217, 239
İkonakırıcılık 131
ikonaların gözleri 217
ikonaların yok edilmesi 216
ikonik müzik 214, 221
ikonik türler 214
ikonosite 276
ilk ikona 251
Kıyamet Günü 113
Kilise Militanı 223
krasni ugol (en güzel köşe) 40
modern etki 247
Moskova Devlet Ağacı'nın Dikilmesi 239
mucizelerle bağlantı 245
"müzikal ikona" 230
Stroganov ikonaları 237
ve Suprematizm 251
tarih ve estetik 241
taşınabilir ikonalar 214, 218
ters perspektif 225, 236, 244
Vladimir Meryem Anası 232
Voloşanka Kefeni 222
Yaroslav okulu 237
"yaşayan ikona" 214
Yolu Gösteren Meryem 222, 223
yüksek ikonostasis 236
İliryalılar 51
İlmen Slavları *bkz.* Slavlar 304
İosifçiler 136, 137
İskitler 16, 17
İsveç 62, 66, 138, 140, 299, 300
İsveçliler 64, 65, 66, 67, 73, 76, 94, 97, 267, 293, 296

Jakobson, Roman 190, 286
James, Henry 205
James, Richard 192
Japonya 151
Jenkinson, Anthony 36
Jordanes 49

kadınlık durumu 86
Kadim İnanç 93
Kadim Müminler 120, 149, 152, 153, 165, 199, 222, 241, 307, 308
cemaatler 207, 308
kadın kahramanlar 86, 199
"Papazsız" 151
Kafkaslar 6, 8, 60, 145, 184, 230, 232
Kalvencilik 140
Kanada 19, 144
Kandinski, Vasiliy 211, 243, 246, 292, 302, 310
Der Blaue Reiter (*Mavi Süvari*) almanakı 246
Sanatta Tinsellik Üzerine 243
Kantorowitz, E. 310
Karadeniz 6, 8, 11, 16, 50, 53, 54, 58, 59, 62, 66, 71, 75, 111, 303
Karışıklık Dönemi 138
Karintiya 48
Karolenj sarayı 65
Karpatlar 6, 54
Katharlar 135
Kazakistan 7
Kazaklar 84, 86, 200, 201
Kazak isyanı (1671-2) 149
Kazan 50, 92, 212, 231, 261, 263, 298, 311
haçlı seferi 138, 223, 264
kuşatması 261
zaferi 231, 258
Keenan, Edward 258
Keldaniler, Rusça konuşan 173
Kerç Boğazı 11
Kharms, D. 204, 208,
Khersonesos (Herson, Kherson) 59, 60, 106, 114, 115, 134
Kırım 6, 53, 75, 84, 114, 301, 302, 303
kıtlık 23, 119
Kiev
Aya Sofya Katedrali 194
Aziz Kyrillos kilisesi 247
Kiev'in yağmalanması 4, 76
metropolitlik merkezi olarak 115
simgesel önemi 57
Kiev Rusu 303
Kiji 42, 43, 230
İsa'nın Nura Bürünüşü Kilisesi 234
Kilise
ayinler 144, 145, 147, 150
Doğu Kilisesi 216
Kilise Babaları 126, 131, 170, 194, 207

kokoşniki 220
müzik 221
Ortodoks 26, 125, 126, 127, 130, 131, 135, 138, 158, 159, 208, 217, 241, 246, 251, 307
oruç günleri 26, 121, 144
piskoposluklar 115, 118
Uniat 139, 299
ve yortular 27, 43, 226
kilise inşası 105, 115, 118
çanlar 222, 265
"kapalı haç" planı 219, 227
kubbeler 42, 218, 219, 262
malzemeler 41, 42
mezarlıklar 43
Kilise Konsili (*stoglav*) 138, 147, 237, 298
Kiril yazısı 73, 97
Kirill, Turov Piskoposu 194
Kitej 150, 151, 256
Klim Smolyatiç (Smolenskli Klement) 115
Klyazma Irmağı 12, 256, 257
Klyuçevski, Vasili 18
Klyuyev, Nikolay 145
Kollman, Nancy 89
Kolomenskoye 38, 231
Komünizm 152, 159
Konçak 184
Konstantinopolis 13, 49, 50, 55, 58, 60, 62, 65, 66, 67, 73, 78, 87, 88, 89, 90, 92, 104, 111, 112, 114, 116, 117, 122, 125, 129, 130, 131, 132, 134, 138, 139, 140, 148, 165, 170, 177, 180, 194, 196, 203, 209, 211, 213, 214, 216, 218, 220, 223-225, 227, 228, 230, 232, 233, 234, 236, 241, 244, 259, 286, 295, 294, 295, 306, 309, 310
"Avrupa'ya açılan kapı" 117
Ayasofya Kilisesi 219
Blakhernai kilisesi 261
Dördüncü Haçlı Seferi 125
saldırı 64
yağmalanması 125
Konstantinos Porphyrogennetos 67, 114
De administrando imperio 67, 114
konut yapıları 37
kölelik 83, 131
Köstenceli Konstantin 53
köy
dekoratif ortam 211
dvor 36, 37, 39
Eski Rusya 39
geçit törenleri 43, 89, 218, 222, 264, 311
geleneksel olanlar 20, 21, 24, 25, 36, 41
hamam 39, 40
köy meclisi 21
mir 21
obşçina 21, 69
pogost 41, 43, 304
yaşam 20
köylüler
betimler 38
devlet köylüleri 99
haklar 43, 83
konukseverlik 27
özgür köylüler 19, 84
özgüven 21
serflik 72, 74, 82, 83, 84, 98, 99
tarımcılık pratiği 21
Križanic, Juraj 52
kronikler 67, 69, 104, 115, 173, 178, 183, 184, 192, 194, 204, 210, 295
Eski Rus kronikleri 183
Galiçya Kroniği 183
İlk Novgorod Kroniği *bkz. Eski Zamanların Öyküsü* 183
Teslis Kroniği 79
Kronstadtlı Johann 144
Kulikovo Savaşı (1380) 133
Kurbski, Prens 82, 134
Kutsal Aynaroz Dağı 122, 131
Kutsal Kitap 127, 143, 146, 151, 180, 207, 216
Kuzey Kutbu 10, 20
Kuzey Buz Denizi 8, 75, 218, 255
Kudüs 125, 258, 264
Simgesel 264
Kutsal İttifak 101, 159
Kutsanmış Basileios 141, 142, 260
küfür 29, 197
Kyrillos Loukaris, Konstantinopolis Patriği 140

Lada 107, 121
Ladoga *ayrıca bkz.* Aldeigjuborg 13, 58, 64, 210, 293

Ladoga Gölü 13, 64
Larionov, Mihail 248
  Tatlin portresi 248
Lazarevskaya, Iulianiya (ya da Osoryina) 199
Lehler 48, 54, 86, 180
Lenin, Vladimir 93, 159
Lermontov, Mihail 163, 205, 301
  Çağımızın Kahramanı 205
Likhaçov, Dmitri 119
Litvanya 31, 76, 78, 80, 81, 82, 92, 139, 143, 255, 296, 297, 298, 304
Livonya 92
Lollardlar 135
Lomonosov, Mihail 164
loncalar 73
Lotman, Yuri 29, 39, 108
Lovat Irmağı 12, 14, 58
Ludolf, Heinrich 171
  Rusça dilbilgisi (*Grammatica Russica*) 171
Luria, Yakov 136
Lynton, Norbert 251

Magnitsky, M. 158
Macarlar 17, 48, 56, 180, 255
Maistre, Joseph de 158
Makari, Metropolit 138
Maleviç, Kazimir 239, 240, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 302
  Siyah Kare 250
  Kiropodist 249
Mamay (Tatar hanı) 189, 207, 296
Mamontov mülkü 241
manastırlar 31, 89, 118, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 138, 148, 176, 214
  Andronikov 228
  Aziz Lazarus 230
  Ferapontov 266
  ilk manastır inşası 118
  Kirillov 148
  Kiy Adası 266
  Mağaralar 257
  Solovki Adaları 31
  Startsı (kıdemli ve günah çıkaran papazlar) 128
  Teslis Manastırı 79, 129, 130, 133, 219, 235, 236, 237
  Valday 266
  Voskresensk (Diriliş) 265, 267
  Yuryev (Aziz George) 228
Mandelştam, Osip 166
Mangazeya 33, 304
Mann, Robert 188
Marksizm 100
Masonluk 158
Mavrikios, Bizans İmparatoru 49
  Strategicon 49
Mayakovski, Vladimir 22, 208
Menşikov, A. 268
Meryem'in Göğe Yükselişi Katedrali (Ondalık Kilisesi) 228
mestniçestvo 93
metinlerarası 190, 207
Metropolit Hilarion 114
  Eski Ahit ve İnayet Üzerine Nutuk 114
metropolitler 115, 116, 117, 125, 128
Mezen Irmağı 199
Mihail, Çar 143, 299, 308
Milner, John 292, 311, 312
miras 59, 71, 72, 75, 77, 80, 87, 92, 98
modernizm 239, 247
modernleşme 29, 97, 230
Moğolistan 7
Moğollar 295
Mokoş 104, 105, 106, 121
Molokane (süt içenler) mezhebi 144
monarşi 71, 88
Monas, Sidney 267
Morava Irmağı 48
Moravya 170
  Büyük Moravya 56
Moreau, G. 241
Morozova (*boyarinya*) 199
Moskova 12, 14, 19, 37, 40, 78, 81, 92, 132, 135, 140, 220, 230, 246, 261, 265
  ayrı bir krallık 29
  Aziz Basileos Katedrali 142, 260, 261, 262, 263
  Ekonomik Kazanımlar Sergisi 273
  geç dönem 261, 262
  hayal ürünü 150
  iç savaş 80, 119, 131, 236, 278, 297
  Kızıl Meydan 89, 142, 156, 231, 261, 265
  Kremlin 15, 34, 79, 89, 98, 99, 238, 258, 259, 264, 266, 297, 310
  Lobnoye mesto 265, 271

Moskova Üniversitesi 273, 300
Novedeviçiy Manastır katedrali
16. yüzyıl 141, 168
özgür 41
Petro öncesi 37
Tatar yağması 79
Tuz Ayaklanması 32, 299
"Üçüncü Roma" 87, 261, 266
Vladimir'in ardılı olarak 125
yükselişi 78
Moskova dönemi 27, 28, 34, 40, 143, 192, 282
Murmansk 20
Muromlu Petro ve Fevronya *bkz. Petro ve Fevronya'nın Öyküsü*
Musin Puşkin, Kont 185
Musorgsky, Modest
Boris Godunov 142
Hovanşiçina 149
münzevi akımı 132
müzik 164, 204
din değiştirmeden sonra 116
opera 149, 186, 204

Nabokov, Vladimir 207
Nakaz (Büyük Yönerge) *ayrıca bkz.* Yekaterina II 68
Napoléon 101, 144, 159, 272, 302
Narişkin, Lev 262
Nentsi 8
Neophitos, Aziz 214
Neronov, Ioann 146
Nestor 42
netovşçina (olumsuzculuk) 150
Neva Irmağı 76
niçevoki (hiçbir şeyciler) 150
Nikola I 152, 159, 301
Nikola II 95, 100, 301
Nikon, Patrik 138, 146, 200, 217, 231, 265, 267, 272
Nijni Novgorod 146, 257, 296
Novgorod
ayaklanma 69
Ayasofya Kilisesi 42, 228
IV. İvan'ın Novgorod'u yıkması 80
düşüşü 81
İlmen Slavları *bkz.* Slavlar 304
İsa'nın Nura Bürünüşü Kilisesi 234
ortaçağ 276
Suzdal'ın yenilmesi 74, 223
Tatar dönemi öncesi 168
toplumsal yapı 74, 75
tüccarlar 32
veçe (halk meclisi) 74, 80, 87
yerle bir edilmesi 86

Obolenski, Dimitry 113
"Bizans Milletler Topluluğu" 116
Ob-Taz halici 33
Oder Irmağı 51
Odessa 12
Oka Irmağı 54
Okovski Ormanı 13, 58, 59, 64, 132 *ayrıca bkz.* Valday Tepeleri
okuryazarlık 76, 118, 174, 288, 289
papazların okuryazarlığı 128
Olearius, Adam 32, 191, 193, 201
Oleg 104, 111, 294
Olga 71, 111, 112, 113, 122, 180, 294
"Helena" olarak 122
oligarşi 75, 98
Onega Gölü 9, 42, 64
Onega Irmağı 13, 255
Opolye 12, 14, 24
opriçniki 138, 307
Opriçnina ("ayrı bir krallık") 29, 86, 90, 230, 298, 307, 312
Ordinka yolu 14
orman
karma 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 32
kuşakları 13, 16, 18, 32, 33, 36, 39
tayga 7, 8, 11, 14, 18, 32, 33
tayga-altı 11
"ormanın ötesindeki ülke" (*zalesskaya zemlya*) (Suzdalia) 19, 20, 256
Ortodokslar, Rusça konuşan 145
Ortodoksluk 126, 139, 154, 157, 159, 160, 214
din değiştirme 111, 150
İkinci Güney Slav Etkisi 175
litürji 127, 128, 220, 221
podvig (başarı) 127, 160
"Rönesans Öncesi" 175, 198
sobornost (uzlaştırıcı) 127, 150
starets (din büyükleri) 127, 159
"toptanlaştırıcı" yanı 237
ve ikonalar 131
oruç 26, 121, 144, 151
Osmanlılar 82, 297

Ostrogotlar 53
Ostrouhov, İlya 242
otokrasi 87, 89, 98, 99, 137, 141, 159
Otrok, Polovtsilerin önderi 184
Otto I 112

pagan ayaklanmalar 181, 182
"paganizm" 102, 103, 104, 113, 119, 120
ayrıca bkz. halk inanışı
Aztekler 110
Dajbog 104, 105
doğaya tapınmak 108
Hors 104, 105
İran tanrıları 105
İskandinav tanrıları 105
Jelya 106
Karna 106
karşılaştırmalı 102
Mokoş 104, 105, 106, 121
Perun 104, 105, 106, 121, 306
ritüeller 103, 119, 121, 150, 192
ruhban sınıfı 191
sila (güç) 106, 306
Simargl 104, 105, 106
Stribog 104, 105
Svarog 106
volhvi (büyücüler) 119
Volos (ya da Veles) 104
Yunan-Roma tanrıları 106
Pahomi, Sırp 198
Paisi Veliçovski 160,
Palailogina, Zoe-Sofiya 88, 297
Paleh 237
Pançenko, A. 206, 309
"Papazcılar" (*popovtsi*) 151
Pasternak, Boris 22, 160, 203
Doktor Jivago 203
Paşkov 99, 200, 201
Patrikeyev, Vassian *bkz. Trans-Volga Büyükleri* 137
Paulosçular 135
Peçenekler 61, 118, 181, 294
Pereyaslavets 71
Pereyaslavl 71, 256
Permliler 133, 197
Petersburg 6, 12, 19, 96, 157, 160, 204, 206, 255, 266, 267, 268, 269, 277, 278, 300, 301, 312
"Tunç Süvari" heykeli 269, 273, 301
Petro I (Büyük) 97, 262, 271, 299, 300
Almanlaştırma 52, 157
batılılaşma 98, 154
Petro öncesi Rusya 202, 205
reformlar 96, 158, 165, 173, 199
"Rus İmparatorluğu" döneminin başlaması 4
Sarhoşlar Sinodu 29, 156
sakallar 154
Petro III 98, 300
Petro ve Fevronya'nın Öyküsü 168, 169
Petrov-Vodkin, Kuzma 245, 247, 249
Petrograd Meryem Anası 249
Photios, Patrik 65, 111, 215
Pokrov ("Koruyucu Örtü") 142
Pokrov kiliseleri 260, 261, 262, 263
prefabrike 37
Prens Boris ve Prens Gleb'in Yaşamöyküsü 194
Picchia, Riccardo 207
Pipes, Richard 72
Platon Levşin, Moskova metropoliti 158
Platonov, Andrey 174, 203, 208, 256
Pokrov Kilisesi *bkz.* Moskova: Aziz Basileos Katedrali
Polonya 52, 76, 82, 262, 296, 298, 299, 300, 302
Polotsk Prensi Vseslav 124, 294
Polovtsiler 61, 118, 181, 182, 183, 184, 189, 190, 294, 295, 305
danslar 186
toprak 187
pomestye düzeni 80
Possevino, Antonio 139
Potyomkin, Grigori 150, 272
Preobrajenskoye (Plezpurh) 266
Pripyat (ya da Pripet) Irmağı 12
Proklyatye voprosy (lanetli meseleler) 203
Prokopios 49
Protva Irmağı 55
Prudentius 65
Prus 69
Prut Irmağı 16
Pskov 14, 51, 53, 74, 135, 184, 255, 276
Pugaçov, Yemelyan 86, 256, 282
Pugaçov İsyanı 86, 149, 276, 301
Punin, Nikolay 242, 244
Pustozyorsk 149
Puşkin, Aleksandr 86, 157, 163, 164, 174, 185, 202, 203, 268, 269, 271, 277, 301
Yevgeni Onegin 204

Radişçev, Aleksandr 164, 204, 205, 301
Raeff, Mark 285,
Rasputin, Grigoriy 95, 142, 308
Razin, Stepan 86, 149, 276, 299
Reform 143
Reform karşıtı 139
Remizov, Aleksey 166, 174
Roma 130, 219, 224, 254, 266, 267
Roma İmparatorluğu 53, 63, 90
Romodanovski, Fyodor 96, 156
Rossiya 1, 2, 234, 271, 278, 279, 303, 155
  imparatorluk 97
Rostislav, Mstislav'ın oğlu 182
Rostov 12, 20, 295
Rönesans 87, 175, 198, 223, 225, 232, 243
Rublyov, Andrey 121, 227, 235, 236, 237, 242, 243, 244, 249, 297 *ayrıca bkz.* ikonalar
Rurik 69, 82, 88, 293, 294
Rurik hanedanı 71, 72, 73, 74, 87, 90, 93, 111, 138, 264, 299
  Daniloviç kolu 77
  Rus
  çok etnisiteli 67, 92
  federasyonu 181
  halk olarak 45
  halkın gücü 77
  İmparatorluk Rusyası 4, 11, 76
  Kutsal Rusya 101, 102, 134
  Ortodoks Rus 78, 143
Rusluk 2, 100, 153, 159, 164, 276
  sınırsızlığı 254, 256
  siyasi 69, 80
  Tatar döneminin sonu 79
  Tatar fethi 140, 228
  ulus olma duygusu 82
  uygarlığı 53, 108
Rus Kumpanyası 92
Rus Ülkesinin Yıkımının Öyküsü 254
Ryazan 81, 189, 298
Ryazanlı Sofoni *bkz. Zadonşiçina*

sanat
  Abramtsevo kolonisi 248
  art nouveau 248
  Bizans 244
  dekoratif 103
  Devrim sonrası 248
  Ekspresyonist 225, 234, 247
  elyazması tezhibi 21, 177
  eski Rus 214, 241, 242, 244
  Fütürizm 203, 208, 250
  Gotik 219, 234, 236, 273
  halk sanatı ile "yüksek" sanat 211
  Hıristiyanlık öncesi 209
  konstrüktivist 246, 250
  Kübizm 244, 249
  lubki 213
  Modern Hareket 239, 247
  ayrıca bkz. Modernizm
  neo-Primitivizm 248
  Primitivizm 246
  sembolist 243, 245, 249
  sembolizm sonrası 243
  Sosyalist Gerçekçilik 159
  Suprematizm 250, 251, 252
  yirminci yüzyıl 240
  ayrıca bkz. ikonalar
Sapir, Edward 46
Sarkel 62
Sarmatlar 16, 53
Sami halkları 58
savaş
  kılıçlar 104, 106
  Kuzey Savaşı 258, 266, 300
  Napoléon'a karşı 159, 272
  Poltava Savaşı 97, 300
  Razin ve Pugaçov'un köylü savaşları 86, 149, 276, 301
  sreltsi (tüfekli askerler) 154, 266, 300
Sedakova, Olga 108, 109, 306, 310
Sefaletin ve Bahtsızlığın Öyküsü 168, 192, 193
Selanik 170
Serçe Tepelikleri 272
Severyane 54
sınıf
  aristokratlar 87, 89, 142, 154
  boyarlar 89, 90, 91, 93, 183, 254
  drujina (maiyet erkânı) 72, 73, 112, 180, 187
  keşişler 73, 122, 129, 130, 131, 132, 136
  kilise cemaati 73
  özgür köylüler 84
  rahipler 73
  serfler 83, 84, 98, 302
  zanaatçılar 73
  ayrıca bkz. köylüler

Sırbistan 88, 234
Sırplar 52
Sibirya 3, 6, 7, 10, 11, 14, 31, 32, 33, 84, 92, 139, 149, 200, 237, 298, 302, 304, 310,
  Batı Sibirya düzlüğü 6
  kolonileştirilmesi 18
Sigismund III 139, 283
Sirçan, Polovtsilerin önderi 184
Sizintseva, L. 272, 312
Skazki (masallar) 108
Skobeyev, Frol 192
Skomorohi (halk ozanları) 123, 167, 169, 190, 191, 193, 287
Skoptsi (kendi kendilerini hadım edenler) 144
Skovoroda, Grigori 160
Slavlar 45, 49, 51, 56, 64, 108, 127, 171, 283
  adlarının kökeni 51
  Batı Slavları 53, 56, 103
  Buzhan kabilesi 54
  Derevlyane kabilesi 54
  Doğu Slav kabileleri 54
  Dregoviçi kabilesi 54
  Güney Slavları 50, 54, 118
  İlmen Slavları 304
  kabile toplumu 56
  Kyrillos ve Methodios'un misyonu 170
  Kriviçi kabilesi 54, 56
  Ortodoks 73, 170, 193
  Polyan kabilesi 64
  Radimiçi kabilesi 54
  Severyane kabilesi 54, 55
  Tivertsy kabilesi 54, 303
  toplum 53, 54
  Vyatiçi kabilesi 54, 55, 56, 305
  ve step göçebeleri 57
Slavofiller 21, 127, 159, 277
Smolensk 13, 14, 40, 54, 55, 64, 115, 228
Smutnoye vremya bkz. Karışıklık Dönemi
Soçi 8
Sofiya, Büyük Petro'nun kız kardeşi 86, 299
Sofiya köyü 271
Sofya (Kutsal Bilgelik) 160, 180
Soljenitsin, Aleksandr 161
Solovyov, Vladimir 161, 287
Sorsky, Nil *bkz.* Trans-Volga Babaları 137, 160
Sosnora, Viktor 166
Sovyetler Birliği 1, 5, 240, 273
Stalin, Jozef 97, 159
Stallworthy, Jon 277
Staraya Russa 64
Stender-Petersen 66, 288
Stepanov, N. L. 186
Sürgün Daniil 168, 173, 192, 203
Sürgün Daniil'in Yakarısı 168, 192, 203
step 7, 10, 11, 16, 49, 60, 118, 184, 303
  Güney stepi 10, 66
  Karadeniz stepi 50
  Kazak 184, 200, 201
  ormanlık 303
  pelinotu 8
  step koridoru 61
Streltsi (tüfekli askerler) *bkz.* savaş
Strigolniki (kesiciler) 135
Strominka yolu 14
Suhona ırmağı 12, 13
Suzdal 12
  Novgorod tarafından yenilmesi 74
  ayrıca bkz. "ormanın ötesindeki ülke"
Svyatoslav, Kiev'in Büyük Hükümdarı 179

Şeksna Irmağı 13
Şklovski, Viktor 206
  Hayvanat Bahçesi ya da Aşkla Hiç İlgisi Olmayan Mektuplar 206
şlyaki 14

Tambov 145
"Tanrı inşası" 159
Tarkovsky, Andrey 121
  Andrey Rubylov 121
"taştan kadınlar" (*kamennıye babı*) 210
Tatarlar
  Kırım Tatarları 84, 298
  Kulikovo yenilgisi 189
  Müslüman Tatarlar 134
  Step halkları 60, 189
  ayrıca bkz. "Altın Orda"
Tatişçev, Vasili 176
Tatlin, Vladimir 161, 240, 247, 292, 311, 312
  Üçüncü Enternasyonal İçin Bir Anıt (Tatlin Kulesi) 253
Tek İnançlılar (*yedinovertsi*) 151
Teterev Irmağı 12

Töton Şövalyeleri 76, 138, 297
Teophanes 234
Teophilos 65, 66
Tırnovo 87, 196
Ticaret 59, 62, 69, 76
Tihomirov, N. 257
  Karışıklık Dönemi (*Smutnoe vremya*) 150, 299
Tmutarakan 71, 295, 304
  Yarımadası 11
Tolstoy Lev 144
  Savaş ve Barış 145
Tolstoy, A. K. 69
toprak ürünleri
  akdarı 23
  arpa 23
  buğday 23
  çavdar 8, 23, 24
  ekinler 8, 10, 11
  hasatlar 83, 86
  kavun 8
  keten 23, 30, 121, 211
  meyve 24, 71
  patates 22
  şalgam ve pancar 22
  tahıl 7, 23, 24, 31, 119
  yulaf 23
Torçesk 181, 182
Trabzon 234
Trakyalılar 51
Trans-Volga Büyükleri 144
  Nil Sorski 137, 160
  Vassian Patrikeyev 137
Tredyakovski, Vasili 164, 192
Trubej Irmağı 256
Tsiolkovski, Konstantin 161
Tuna 48, 49, 50, 58, 59, 71, 255, 256, 303
Turgenyev, İvan 163, 277, 301
  Babalar ve Oğullar 158
tüccarlar 32, 33, 73, 153, 217
Türki halklar 67
Türkler 52, 76, 82, 84, 92, 271, 297
Tver 78, 81, 87, 296, 297

Ugra ırmağı 79, 297
Ukrayna 3, 24, 47, 53, 54, 61, 76, 84, 103, 138, 148, 160, 170, 257, 299
  Güney Ukrayna 7
ulusal ruh (*narodnost*) 159
Unbegaun, Boris 174, 289, 309
Urallar 6, 32, 33, 34, 92, 133, 139
Urusova 199
Uspenski, Leonid 225, 290, 310, 311
Uspensky, Boris 95, 126, 172, 173, 217, 266, 268, 285, 288
Ustyug 4, 92, 255
Uşakov, Simon 239

üretim
  aletler 34
  demir 9, 17, 20, 30, 34, 36
  kumaş 30
  madenler 30, 31, 34
  odun 31, 34, 36, 39, 55
  tuz 26, 27, 29, 31, 32, 36

Valday Tepeleri 7, 13, 64, 255
Varegler 77, 112
Vasili I, Büyük Prens 78, 134, 296
Vasili II 80, 297
Vasili III 81, 137, 140, 298
Vasmer, Max 256
Venedik 23, 75, 267
Vernadski, George 73, 199
Vig Irmağı 152
Vikingler 13, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 67, 69, 73, 111, 112, 293, 305
  Askold ve Dir 64
  Slavlaştırma 73
Vistula Irmağı 48, 49
Vişata 181
Vişgorod 257
Vitberg, Aleksandr 272, 273
Vitebesk Sanat Okulu 245
Vizigotlar 53
Vladimir kenti 256
Vladimir I (Aziz Vladimir) 30, 71, 102, 104, 111, 294
  Altın çağ (Parlak Güneş) 73
  elçilerin ziyareti
  Rus'un Hıristiyanlığa geçişi 30
  Vaftizi 114, 115
  ve Hıristiyanlaştırma 113, 118
Vladimir II. Monomah 73, 124, 179, 256, 295
  vaftiz adı 122
  ve ikili inanç 124
Vladimir Prensleri Söylencesi 258

Vladimir toprakları 258
Volga Irmağı 12
Volga-Oka bölgesi (*zalesskaya zemlya*) *bkz.* "ormanın ötesindeki ülke" 19
Volhinyanlar 54
Volhov Irmağı 64
Vologda 4, 31, 36, 92, 211, 312
  Aya Sofya 230
Volokolamsklı İosif 135
Voloşanka, Yelena 222
Vonifatyev, Stepan 146
Vrubel, Mihail 241, 247
Vyatka 74, 76, 81, 276

Williams, Edward V. 265, 291, 310, 312

Yahudileştiriciler 135, 136, 143, 144
Yaik Irmağı 86,
Yakutsk 34
Yan Vişatiç 119, 181
yapılar
  ahşap 37, 38, 39, 42, 149, 210, 230
  berkitilmiş yapılar 33, 50, 93
  Eski Rus 228
  Hıristiyanlık öncesi 40
  ikona olarak tasviri 184
  kaleler 17, 40, 54, 71, 92, 182, 196
  köylü evi (*izba* ya da *hata*)
  Moskova Barok tarzı 231
  opus mixtum 228, 310
  orta Bizans 218, 227, 228, 232
  Pokrov kiliseleri
  prefabrike 37
  taş ya da tuğla 37
  yalıtımı 37
Yaroslav I 228, 294
Yaroslav hanedanı 123
Yaroslavl 92, 255
yayıncılık
  samizdat (kendi başına basma) 207
Yekaterina I 300
Yekaterina II (Büyük) 22, 68, 98, 145, 150, 158, 271, 300, 305
  Büyük Yönerge (nakaz) 68
Yelizaveta, Çariçe 158, 231, 232, 276, 300
Yeltsin, Boris 91
Yeni Kudüs *bkz.* manastırlar: Voskresensk
Yeni Teolog Simeon 222
Yesenin, Sergey 278
yortular 27, 43, 182, 220, 226, 238
  Aziz Boris ve Gleb Yortusu 182
  Aziz Georgios Günü 122
  Azize Paraskeva (*pyatnitsa*) 121
  cenaze 55, 109, 110, 151
  kış gündönümü 120
  Kupala, Vaftizci Yahya günü 121
  Ortodoksluk Yortusu 216
  Paskalya 120
  Peygamber İlya Yortusu 121
  Pokrov ("Koruyucu Örtü") 122
  svyatki 120
  Yarilo, güneş ruhu 107, 120
  yaz gündönümü 120
  Yeni Yıl 120, 156
Yunan Maksim (Mikael Trivolis) 139
yurodivye (kutsal meczuplar) 127, 140
Yuryev-Polski 12

Zabolotski, Nikolay 161, 186, 208
  Tarımın Zaferi 256
Zadonşçina 105, 190, 207
  İgor Destanı'yla benzerlik 189
Zagorsk (Sergiyev Posad) 133
Zalesskaya zemlya bkz. "ormanın ötesindeki ülke" 19, 125
zemski sobor (Ülke Meclisi) 91
Zero-Ten sergisi 250
Zguta, Russell 191, 287, 288, 309, 311
Zoşçenko, Mihail 40, 174